



# Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

## Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

**Danskernes Historie Online** er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

### Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

### Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

### Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

# TATERE OG NATMANDSFOLK

I

## DANMARK

BETRAGTEDE MED HENSYN TIL SAMFUNDSFORHOLDENE  
I DET HELE.

AF

F. DYRLUND.

---

KØBENHAVN.

GYLDENDALSKE BOGHADEL (F. HEGEL).

I. COHENS BOGTRYKKERI.

Forsvares den 25 September. kl. 11.

# TATERE OG NATMANDSFOLK

I

## DANMARK

BETRAGTEDE MED HENSYN TIL SAMFUNDSFORHOLDENE  
I DET HELE.

AF

**F. DYRLUND.**



4436

KØBENHAVN.

GYLDENDALSKE BOGHANDEL (F. HEGEL).

I. COHENS BOGTRYKKERI.

1872.

Det philosophiske Facultet har kjendt denne Afhandling værdig til, efterat være forsvaret ved en offentlig Disputation, at erhverve Forfatteren den philosophiske Doctorgrad.

*Kjøbenhavn, den 2den Januar 1872.*

**Dr. H. Bröchner**

d. A. det phil. Facultets Decanus.



Den ærværdige olding  
og fortjænstfulde forfatter,  
min udmærkede lærer

prof. **K a r l A d o l f T h o r t s e n**

tilegnes dette skrift  
med taknemmelighed og ærbødighed.

## Forord.

Da min behandlingsmåde af det foreliggende æmne bedst vil fremgå af selve skriftet, skal jeg her indskrænke mig til enkelte rent ydre oplysninger.

Udenlandske bogtitler, der undertiden kun er antydede, vil man finde fuldstændigere dels i *Potts* Die Zigeuner in Europa und Asien, 2 dele, Halle 1844—5, dels i *Grellmanns* Historischer Versuch über die Zigeuner, Göttingen 1787, dels i *Avé-Lallemants* Das deutsche Gaunerthum, 4 dele, Leipzig 1858 —62. Ved «Grellmann» er overalt, hvor ikke udtrykkelig er henvist til første udgave (Die Zigeuner. Ein historischer Versuch, 1783), ment det nævnte andet »meget forandrede og forogede« oplag. Det samme gælder om »Sundt«. d. e. hans Beretning om fante- eller landstrygerfolket i Norge, andet oplag, Kristiania 1852, hvis hele forskel fra første udgave (1850) dog synes at indskrænke sig til det ny tittelblad. Samt om »Dorph«, se neden for i § 4 anm. (32 og) 79.

Danske håndskrevne aktstykker findes, hvor ikke andet siges, fra tiden før 1750 i gehejmarkivet, efter dette år i justitsministeriets arkiv. *T. p. a. l. d. e.* Tegnebog på alle landene; *S. t., J. t., N. t. d. e.* Sælandske, Jyske, Norske tegnelser; *S. r. d. e.* Sælandske registre; *fo. d. e.* forordning, (»kancelli-promemorier« har jeg ikke skilt fra »kancelli-skrivelser«). I henvisninger til bøger eller håndskrifter betyder af to eller tre ved komma skilte tal det sidste siden (spalten, eller bladet hvis sider da betegnes som a, b), det, eller de, første vedkommende afdeling, eller over- og

underafdeling, af det pågældende værk. I tilbagevisninger inden selve athandlingens grænser menes med »for ved« (f. v.) steder i samme §. I vedhængene og stundum ellers betyder ( ) om et bogstav eller ord, at det står i den gengivne tekst, men formentlig bør udslettes; [ ], at det ikke står der, men formentlig bør tilføjes.

I anførsler af danske bøger og håndskrifter er ord og ordformer bevarede, men (vedhængene fraregnede) skrivemåden forandret. Dog er »betle«, »betler« o. s. v. gennemgående ombyttet med »tigge«, »tigger« o. s. v., og »Sigener« sat for det nytyske »Zigeuner«.

## Indhold.

	side
Indledning . . . . .	1.
§ 1. Politiet. tugthusene . . . . .	26.
§ 2. Fattigvæsenet. omløbere . . . . .	54.
§ 3. Natmænd . . . . .	76.
§ 4. } Jyske natmandsfolk . . . . .	149.
§ 5. } . . . . .	215.
§ 6. Sigenerne i Danmark . . . . .	289.
§ 7. Kæltringsproget. slutning . . . . .	331.
Vedhæng . . . . .	359.

## Trykfejl og rettelser.

Af bemærkede trykfejl er følgende de betydeligste:

side	3	teksten	lin. 1	f. ned.	„evropæiske“	læs enkelte
—	4	anmærkn.	- 10	„	„	efter parentesen tilføj af Aug. Jimenez
—	8	—	- 9	„	„	læs tilstrækkeligt
—	12	—	- 3	„	„	„7“ læs 6
—	17	teksten	- 2	f. ov.	læs	Jakobsbrøder
—	18	—	- 5	f. n.	læs	skildres „vagabundi
—	71	anm. 39	- 7	f. ov.	„Eblo“	læs Ebbo
—	73	— 40	- 10	„	„	efter „vilkårlig“ tilføj (efter Ihre)
—	91	anmærkn.	- 5	f. ned.	„aktstykkerne“	læs vedhængene
—	104	teksten	- 5	f. ov.	„börnenes“	læs börnene
—	113	—	- 1	„	„	„Petersens“ læs Pedersens
—	137	—	- 17	„	„	„en“ udslettes
—	156	—	- 5	„	„	„kan“ læs han
—	269	anm. 118	- 1	„	„	„mod“ læs med
—	274	— 132	- 3	„	„	„Erslev“ læs Erslew
—	283	anmærkn.	- 2	f. ned.	„særligt, dertil“	læs særskilt dertil
—	297	teksten	- 2	„	„	„stiftsbefalingsmand“ læs stiftbefalingsmand
—	300	anm. 37	- 1	f. ov.	„som her“	læs som nu her
—	338	anm.	- 3	„	„	læs overtysk
—	349	teksten	- 6	f. ned.	„skulle“	læs skulde

s. 88 l. 3 fr. ov. læs nedersachsiske; s. 29 l. 8 fr. ov., s. 48 l. 2 fr. ov. og s. 104 l. 5 fr. ned., s. 232 l. 12 f. ned. læs læmpeligere o. s. v. s. 353 teksten l. 1 fr. ned. læs förværende; s. 366 l. 7 f. ov. læs væntes.

„dengang“ (i den daværende tid overhovedet) og „engang“ (fordum) burde overalt efter betydningen været skelnede fra „den gang“ (på hint bestemte tidspunkt) og „en gang“ (ved en vis lejlighed). Et par gange står „så kaldte, så kaldede“ for såk. (i et ord); nogle steder står „oven nævnte, oven angivne, nys nævnte, sidst nævnte, neden nævnte, neden anførte“ for ovenn. ovenang. o. s. v. (i et ord); andre steder „ethvert, enhver“ for et hvert, en hver (i to ord). s. 237 l. 2 fr. n. læs: des værre og i anm. 33 læs: for en del. s. 8 anm. l. 4-3 fr. ned. og s. 14 anm. l. 5-4 fr. n. læs Sigen-er.

## Indledning.

(Sigenere. Rotvælskere.)

---

Hen imod slutningen af det syttende hundredår udgav en engelsk rejsende en beskrivelse over øen Sejlou og dens indbyggere. Efter at denne bog var oversat på tysk, anmeldtes den af Tentzel, som af dens sproglige afsnit fremhævede nogle ord, der også fandtes i en fortegnelse over udtryk af de europæiske Sigeneres sprog. Ved at forene denne iagttagelse med en af en kirkehistorisk forfatter ytret formodning, hvorefter Sigenerne nedstammede fra løsrevne dele af Tamerlans hær, fik Tentzel ud, at der i den havde været »Cingulajer«, hvis sprog han derfor betragtede som stammoder til den med hensyn til oprindelse didindtil dunkle bestanddel af Sigenernes ordforråd. Vel er nu en hver forbindelse af Sigenernes indvandring i Evropa med Tamerlans tog løs, vilkårlig gætning; men gennem Tentzels antagelse glimter os dog en svag anelse i møde om deres nordindiske udspring. Singalesernes sprog, der i sit grundlag er fremmed for vor sprogæt, er nemlig stærkt indsprængt med arisk (af den indiske klasse); og det var i denne tilsætning, at ligheden lagde sig for dagen. En helt afvigende mening om Sigenernes oprindelse fremsattes kort efter af Wagenseil: de første Sigenere havde været Jøder, der på grund af forfølgelsen mod dem i anledning af den sorte død var tyede ud i huler og skove, hvor de havde tilbragt mer end 50 år, og imidlertid havde opspundet ikke alene den hele Sigenerhistorie (om uddrivelsen af Ægypten og den syvårige bodsvandring), som de gav til bedste ved deres genindtrædelse i verden (1417), men også det blandingsprog af hebraisk og tysk, man kaldte rotvælsk og som

Wagenseil kendte af et vokabular hos Moscherosch. Uagtet Wagenseils forblanding af Sigenere med andre omløbere var håndgribelig, og skønt dette med skarphed eftervistes af Tenzel, var hins navn som lærd dog for stort, til at ret mange vovede at bryde staven over hans påstande. De, der gik mest upartisk til værks, indskrænkede sig til at gengive bægges teorier uden at torde dømmе dem imellem; således hos os Holberg i sin Jødiske historie (1742) efter Tyskeren Schudt (1715).

Først i årene om 1780 vandtes større sikkerhed og klarhed om Sigenernes indiske afbyrd, i det tyske og engelske lærde omtrønt samtidig og (som det synes) uafhængig af hinanden faldt på at sammenligne deres sprog med hindustansk, den nordindiske sprogart, man bedst kendte. Efter at opdagelsen var gået over i Grellmanns »historiske forsøg«, fandt den snart indgang hos videnskabsmændene og banede sig efterhånden vej til den almindelige bevidsthed.

2

1. Robert Knox A historical relation of the island Ceylon, 1681; tysk oversættelse 1689. V. E. Tenzel i sine Monatliche Unterredungen einiger Freunde von allerlei Büchern und andern annehmlichen Geschichten, for avgust 1689 og maj 1697 (Josef Scaliger hos Bonaventura Vulcanius i De literis et lingua Getarum sive Gothorum 1597 s. 102 ff.; Hottinger Historiæ ecclesiastica: secul. XV seu pars IV, 1657, s. 32). J. K. Wagenseil i Pera librorum juvenilium 1695 pars II (geografisk) s. 163 ff., og lidt udførligere i De civitate Nurinbergensi commentatio 1697 i tillægget Buch von der Meister-Singer holdseligen Kunst s. 438 ff. (Philander von Sittewald Visionen de don Qvevedo 2, 663 ff. i den ny udgave 1644). Om sprogforholdene på Sejløn se Rasks håndskrifter på det kngl. bibliot. nr. 78 og 79, Tidsskr. for filologi og pædagogik 4, 133 (125 og 153 f.); Fr. Müller i Reise der Fregatt. Novara um die Erde (1857-9), Anthropologischer Theil 3, 139.

Den dygtigste og selvstændigste afhandling om Sigenerne fra tiden før Tenzel er Dissertatio philosoph. de Ungaris, in disputationem proposita a Jac. Thomasio 1652 (trykt 1671 og 77).

2 Tyskerne Büttner (fra hvem også det sproglige hos Grellmann hidrører) og Rüdiger (1782 i Neuester Zuwachs der teutschen, fremden und allgemeinen Sprachkunde 1, 61 ff.); Englænderen Marsden. Se Pott 1, 13-16 jf. Grellmann s. 284 f. — Hos os genfindes den hindustanske hypotese i populære værker som Kofods konversations-leksikon (1824) og Riises Arkiv for historie og geografi 21, 225 ff. (1825, uddrag af Grellmann). Estrups brev om Sigenerne i Blandinger fra Sorø 10, 28 ff. (1839, optrykt i Samlede skrifter 2den del) er efterklang af Gråberg fra Hemsøs Doutes et conjectures sur les Bohémiens et leur première apparition en

- 3 Grellmanns bog, der endnu har betydning som en righoldig samling til Sigenernes historie i de enkelte europæiske lande, henvendte adskillige rejsendes opmærksomhed på sagen, og fremkaldte forskellige meddelelser om deres sprog. Ved udtømmende brug så vel af hvad der forelå trykt som af vigtige håndskrevne optegnelser (alle yngre end Grellmanns skrift) var det, at Pott sættes i stand til at udarbejde sin berømte »ethnografisk-lingvistiske undersøgelse« om Sigenerne i Evropa og Asien; hvori han, gennemgående lyd for lyd, form for form og ord for ord, påviste oprindelsen i det enkelte, og førte det strængere bevis for grundlagets nordindiske afstamning. Potts Værk blev igen udgangspunktet for en hel literatur, for så vidt det gav stødet til en række fremstillede ligger af Sigenernes sprog i de europæiske lande. Afhandlinger,

Europe, i tillæget s. 17 ff. til Mémoires de l'académie impériale des sciences, littérature et beaux-arts de Turin pour les années 1811-12. Littérat. et beaux-arts. Turin 1813 (tome XXI); og af Hasses Zigeuner im Herodot (5-9) 1803.

3. Som 3die udgave af Grellmann må betragtes C. v. Heister Ethnogr. und geschichtl. Notizen über die Zigeuner, 1842. Et større fremskridt betegnes ved Paul Bataillard De l'apparition et de la dispersion des Bohémiens en Europe, 1844, og Nouvelles recherches sur l'apparition et la disp. etc., 1849. Jf. Karl Hopf Die Einwanderung der Zigeuner in Europa, 1870. Vigtig for en snævrere kreds er J. Dirks Geschiedkundige Onderzoekingen aangaande het Verblijf der Heidens of Egyptiers in de noordelijke Nederlanden, 1850.

4. Diefenbach anmeldte Potts bog i de berlinske Jahrbücher für wissenschaftl. Kritik 1845 nr 59-60. Pott selv gav tillæg i Hoefers Zeitschr. f. die Wissenschaft der Sprache 1, 175 ff. (om de *syriske* Sigeneres sprog efter en amerikansk missionærs, Eli Smiths, optegnelser) samt i Zeitsch. der deutschen morgenländ. Gesellschaft 3, 321 ff. (bl. a. prøver af *ungersk* Sigenerpoesi) og 7, 389 ff. Til Pott slutter sig, foruden Sundt, Bugge i Kuhns og Schleichers Beiträge zur vergleich. Sprachforschung 1, 139 ff. (bl. a. oplysninger om de *finske* Sigeneres sprog efter optegnelser 1817-23 af A. I. Arwidsson) og Böhtlingk i Mélanges asiatiques 2, 1 ff. og 123 ff. (de *russiske* Sigeneres sprog efter meddelelse af en borger i Moskov), samt Smart The dialect of the *english* Gypsies, Berlin 1863, og juristen Liebich Die Zigeuner in ihrem Wesen und in ihrer Sprache (ordbog og sprogprøve), Leipz. s. å. De to sidste har øst af egen umiddelbar iagttagelse, ligesom Paspati, hvis afhandling (grammatik og ordbog) om de nuværende *tyrkiiske* Sigeneres sprog er oversat efter forfatterens græske tekst af en amerikansk missionær i Konstantinopel og trykt i Journal of the american oriental society, 7, 1, 143 ff., New Haven 1861. Forfatteren, som gør sig overdrevne forvæntninger (s. 161) om



der yderligere godtgør navnlig de evropæiske Sigeneres oprindelige enhed, og hvorved ikke lidet er vundet i henseende til sproglige enkeltheder; men som dog ikke kan siges hidtil at have bragt undersøgelsen sit endemål synderlig nærmere.

Sigenernes historiske periode begynder først ved omtrent år 1400, eller med deres indvandring i Vestevropa. Hvad der ligger forud for denne tid er indhyllet i et mørke, gennem hvilket det kun er muligt at skimte de grovere omrids af den førhistoriske virkelighed. Medens det står fast, at Sigenernes forfædre stammer fra det nordlige Forindien, lader tiden for deres udvandring sig næppe nøjere bestemme end i al fald til et overgangspunkt mellem praktisprogene og udviklingen af de nyere indiske folkesprog. 5

Sigenerordbogens fremtidige betydning for sanskritsk leksikografi, fik først Potts bog i hænde, da han næsten var færdig med sit arbejde, hvis enkeltheder underkastedes en indtrængende kritik af Ascoli i *Zigeunerisches*, Halle 1865, hvori desuden (s. 127-54) gives oplysninger om de *syd-italiænske* Sigeneres sprog (efter forf.s personlige udfritning det foregående år). Støttet på fortsatte undersøgelser og meddelelser udgav Paspati sin afhandling i omarbejdet form med tittel *Études sur les Tschingianés ou Bohémiens de l'empire Ottoman*, Constantinople 1870, beriget navnlig med oplysninger om de *lilleasiatiske* Sigeneres sprog og med sprogrøver. Af Fr. Müller havest *Beiträge zur Kenntniss der Rom-Sprache*, Wien 1869 (aftrykt af *Sitzungsbericht der philos.-histor. Classe der Akademie der Wissenschaft*, 61de bind), fortællinger o. desl. efter foresagn navnlig af *ungerske* Sigenerer, der lå som soldater i Wien. Baudrimonts (og Francisque-Michels) *Vocabulaire de la langue des Bohémiens sur les pays Basques français*, Bordeaux 1862, kender jeg kun af omtalen hos Ascoli s. 154 ff.; og af Vaillants hidhørende arbejder, på første hånd kun *Grammaire, dialogues et vocabulaire de la langue des Bohémiens ou Cigains*, Paris 1868 (*rumænske* Sigenerer).

Til Borrowes af Pott nyttede *The Zincali or an account of the Gypsies of Spain* i 2 dele, London 1841, slutter sig *Vocabulario del dialecto Jitano* (med indledning og sprogrøver), 2den udg. Sevilla 1853, o. fl. lign. folkebøger. I kap. 9 af *A history of the Gypsies, with specimens of the Gipsy language*, by Walter Simson, edited by James Simson, London and Edinburgh 1865, opføres en del i årene 1817—31 indsamlede ord af de *skotske*, i forbigående (s. 325 ff.) også af *irske*, Sigeneres sprog.

5. I det asiatisk-evropæiske Sigenersprog står de fleste personendelser i udsagnsordenes nutid på et forholdsvis gammelt trin, der kun svagt spores i de nuværende indiske sprogarters såkaldte „gamle præsentia“, om det end i noget større udstækning, ved kunstig forplantelse (gennem Pali), har holdt sig i singalesisk skriftsprog. Fr. Müller i

Hvad angår en snævrere begrænsning af stedet, hvorfra udvandringen er sket, så har for få år siden en lærd Tysker udtalt det som sin overbevisning, at vi må søge vore Sigenere i de i Sindh og Pendschab, på bægge sider af Indus, hjemløst omvauk-ende »Bhangis«, der er uden al religion, skyes af alle andre som urene, »fordi de spiser ådsler«, og ikke tør indfinde sig i stæder eller byer; har både på floden, lever af fiskeri og jagt, o. s. v. Og en engelsk lærd har lovet at godtgøre, at Sigenerne oprindeligt har været »Jats«, der den dag i dag danner grundkernen i Sindhis agerdyrkende befolkning. Noget bindende bevis for, at egnen umiddelbar ved Indus har været stamsædet for Sigenernes forfædre, er det dog hidtil ikke lykkedes at føre; og særlige henførelser som de nys nævnte er så meget misligere, som man dog ikke tør nægte muligheden af, at det kunde være en hel lille stamme eller folkedel, — ti meget mandstærk behøver den ikke at have været, 7 — der på én gang havde forladt sin fødestavn.

Fra Indien kom udvandrerne til Persien, hvor rejsende i vort 8 hundredår [1812] har truffet sammen med omløbere, som i følge

---

Reise d. Freg. Novara, Linguistische Theil s. 180-215; Rasks håndskr. nr. 79.

6. Trumpp 1861 i Zeitschr. d. d. morgenl. Gesellsch. 15, 691-95; Elliot 1867 i The history of India (Benfey i Gott. gel. Anz. 1869 1, 1715). Beviserne er dog, så vidt jeg ved, udeblevne; sml. Müller det i anm. 1 anf. skr. s. 199. Både »Bhangis« [d. e. drukkenbolte] og »Jats« [hvormed nu forbindes begrebet af dumme bønder] taler Sindhi-dialekten. — At de europæiske Sigenere har bevaret det ægte indiske ord *bero* skib (Pott 2, 89) vidner om, at deres forfædre har kendt til skibsfart inden udvandringen fra Indien, men berettiger os ikke, så lidt som den tilsyneladende navnelighed, til at sætte dem i forbindelse med de sørovere, der skal have haft hjemme i denne egn („des Zinganes qui sont des Indiens voisins du Sindy“), af frygt for hvilke Thevenot i året 1665 ikke torde sejle fra Kongo i Persien til Sindh: Voyages de m. de Thev. (1689) 5, 627 ff.

7. Med hensyn til Sigenernes stærke formerelse i en forholdsvis kort tid, uden hvilken man i det mindste senere hen oftere har oudt ved at forklare sig deres store antal (der rigtignok tit er blevet højlig overdrevet), henviser Katona, hvis udgangspunkt i øvrigt er et helt andet, i sin *Historia critica regum Hungariæ stirpis mixtæ* 5, 417 (1790) ikke upassende til den bibelske beretning om Jødernes tilvækst under opholdet i Ægypten: 2den Mose bog 1-5 og 4de M. bog 2-32.

8. W. Ousely *Travels in various countries of the east* 3, 400 f. (London 1823) om de såkaldte Karatchis; sml. Gobineau og Pott i Z. d. d. m. Ges. 11. 689 ff.

deres udseende og sprog henføres til Sigenerne. På den anden Side har disse bragt ord af persisk eller af andre iranske sprog med sig til Evropa. Strømmen vedblev nemlig at skyde sig frem mod nordvest, hvorfra paalidelige efterretninger haves om tilstedeværelsen af Sigenerne i vore dage. Med hensyn til det vigtigste folkemærke bør det i øvrigt fremhæves, at medens de nuværende asiatiske Sigeneres sprog er stærkt blandet f. e. med semittiske ord, står de grammatikalske former på flere punkter udsprunget nærmere, end tilfældet er med det europæiske Sigenersprog. 9

Må det lades uafgjort, om Sigenerne under deres fremrykning har afsat et sideskud til Ægypten, taler derimod alt for, at det var 10 over øerne i og ved det ægæiske hav, de udbredte sig til Grækenland. Da ingen årbogsskriver, så vidt vides, har optegnet tiden for denne overgang, har der her åbnet sig en vid mark for dristige sammenstillinger af højst tvivlsomt værd. Medens derhos af nyere 11 forfattere nogle har udtalt sig, som faldt Sigenernes første komme

---

9. Af eksemplerne hos Bugge og Pott skal jeg kun nævne *m* i første person ental af udsagnsordenes nutid, hvilket i de europæiske Sigeneres sprog er gået over til *v* (allerede hos Bonaventura Vulcanius) på et par undtagelser nær (Pott 1, 350 jf. Paspatis 1870 s. 87). — Omvendt har det europæiske Sigenersprog stundum bevaret en ældre form (*o* i nævneform ental af tillægsordenes hankøn).

10. Omtrent 1550 forsikrer Pierre Belon i *Observations de plusieurs singularitez livr. 2 chap. 41* (udg. f. e. 1555), at han i Nordægypten mødte *Egyptiens ou Baumiens* (Sigenerne), jf. bl. a. Pott 1, 75 af Seetzens håndskrift (1806). Af den hos Liebich s. 10 (fra Petermanns Mittheilungen 1862) optrykte ordliste af de nuværende ægyptiske omløberes sprog måtte man dog snarest slutte, at dette intet har med Sigenernes at gøre. For så vidt der overhovedet findes virkelige Sigener i Nordafrika, kunde de jo gerne være didkomne i en senere tid fra de sydevropæiske halvøer; ligesom det er vist, at i vort hundredår „Gypsies“ er dragne fra Storbritannien til Amerika.

11. I følge *Itineraria Symonis Simeonis et Willelmi de Worcestre*, efter håndsk. første gang udgivne af J. Nasmuth, Cambridge 1778, s. 17 havde franciskaneren S. Simeonis, der skrev 1322, på Kandia [ikke Cypern] set „gentem extra civitatem ritu Græcorum utentem et de genere Chaym se esse asserentem, quæ — — — velut a deo maledicta vaga et profuga — — de campo in campum cum tentoriis parvis oblongis, nigris et humilibus ad modum Arabum, et de caverna in cavernam discurrit“ etc. Når Bryant (*Archæologia or miscellan. tracts relat. to antiquity* 7, 393, London 1785), og efter ham Pott og Bataillard, fortolker dette Sted om Sigenerne, er det dog bl. a. et spørgsmål, om teltene, skönt de ligner

- til Evropa sammen med deres første fremtrædelse i dets vestlige lande, hælder andre til den antagelse, at de flere hundredår før indvandringen i Vestevropa havde skaffet sig indpas i hele Østevropa; grænseskellet drages af Bataillard efter en næsten lige linie fra Oderens munding til det adriatiske hav. Er den første mening grundløs, hviler den sidste langt fra på noget fast under-
- 12 lag. At Sigenerne aldrig før 1512 har været i Sverrig, gör det just ikke meget sandsynligt, at de den gang gennem mange menneskealdere skulde have opholdt sig i Finland. Men for resten savner vi al underretning om, når og hvorfra de er komne til
- 13 Finland, Estland, Lifland o. s. v. samt til Rusland; og det er såre skrøbelige beviser, man har villet føre for deres tilstedeværelse ved midten af det trettende hundredår så vel i Polen som i Ungern
- 14 eller dettes nabolav. Går man ud fra beskaffenheden af det nuværende europæiske Sigenersprog, lader der sig ganske vist — om end efter en anden linie end den nys angivne — skelne mellem en østlig og en vestlig gren; men deres grammatikalske forskellig-

---

dem, der endnu bruges af Sigenerne i Syrien (Seetzen) og Tyrkiet (Paspati 1861 s. 189), kan gælde for et afgørende særmærke. — Naturligvis må man holde (d) *Zήγγανοι*, Sigenerne, ude fra *ἀθήγγανοι*, en religiøs sekt; o. s. fr.

12. Se neden for § 6 i anm. 7 og Olaus Petri blandt vedhængene. Et udsagn af en samtidig, som efter Bataillards egen indrømmelse (1849 s. 32) må have hævet hans tilbøjelighed til, med flere ældre Svenskere (medens Estrup ytrer sig tvivlende), at tænke på Sigenerne ved de „garciones vagi dicti sculuara“, mod hvem kong Birger 1303 udstedte en forordning til alle Tiundalands indbyggere (den 5te stadga bag i Hadorphs udg. 1687 af Bjarkøretten).

13. De svenske ord i de nuværende liflandske Sigeners sprog (Bugge s. 153) skriver sig vel fra Finland eller fra de svensk-russiske øer.

14. Deraf, at i Valakiet to fyrster 1386 og 87 skænkede et kloster 40 „salashi de Cigani“ d. e. telte med Sigenerne — en forklaring, hvis rigtighed endda kan være tvivlsom, så længe den pågældende tekst kun kendes gennem en oversættelses oversættelse (hos Bataill. 1849 s. 20) — har Bataillard sluttet, at i Polen, — hvor „Cygani“ første gang nævnes i aktstykker fra 1501 (Bat. 1844 s. 54). — er det Sigenerne, som menes med de „advænæ qui vulgariter Szalassii [telthoer] vocantur“, der omhandles i et brev af Boleslav d. 5te 1256. Hos selve Bat. 1849 s. 26 gives en anden fortolkning. — I nogle udgaver af et bømsk kongebrev fra 1260 nævnes „Gingari“ (!) blandt den ungerske konges kampfæller; men Bataill. 1849 s. 24 f. har alt påpeget, at det er fejllæsning for Bulgari.

heder er næppe større, end at de jo kan have udviklet sig i løbet af de sidste hundredår. Det eneste, der for tiden tør siges med 15 sikkerhed, er, at Sigenerne maa have færdedes en stund mellem de forskellige, i hinanden stærkt indblandede folkesprog i det sydøstlige hjørne af vor verdensdel, inden de derfra spredte sig videre over denne. Ti ikkun under denne forudsætning kan man tilfredsstillende forklare sig de dybe indtryk af valakisk, slavisk og især græsk, som deres fra Asien medbragte modersmål siden bar med sig til alle Europas egne. 16

Det var i året 1417, at Sigenerne første Gang viste sig i det vestlige Europa, hvor deres væsen og adfærd straks måtte henvende opmærksomheden på dem. Alt hvad der er anført som formentlige tegn på deres tidligere nærværelse, kan trostigt afvises som 17

15. Vigtigt er det vel, at hos de tyrkiske [græske], russiske og finske Sigenerne — så vel som hos de syditalienske (Ascoli s. 149) — har 2den person ental bevaret sit *s* også i den længere form af udsagnsordenes nutid, medens det hos de andre — for så vidt de ikke (som de spanske, engelske og svensk norske) har ombyttetet böjningsendelserne med vedkommende landsmåls — er gået over til *h* (*tu mangeha* for *mangesa* du tigger, hvoraf den overalt herskende kortere form *manges*). På brugen i Syditalien lægger jeg ikke megen vægt, da man der kunde påskyde sildigere indvirkning fra Grækenland; men at denne ændring er yngre end 1417, vilde jeg sætte som givet, hvis det stod fast, at den tilsvarende form for første person i flertal „*piassa*“ (*pjasa*, *pjaha* vi drikker) hos Vulcanius (Scaliger) skrev sig fra Sigenerne i det vestlige Europa. — Et lignende forhold finder sted ved endelsen *sa*, *ha* i redskabsform (instrumentalis, sociativus).

16. Se, foruden Diez, den fortræffelige sproghistoriske indledning til Glossary of later and Byzantine Greeke by E. A. Sophocles, London 1860. — Græsk indflydelse på Sigenersproget ser jeg ikke alene i dets mange græske gloser, men også i orddannelser som den ned. for i § 6 anm. 93 omtalte, ja vel endog i den måde, hvorpå fremtiden til dels udtrykkes: ned. f. § 7 anm. 23 slutn. (jf. dog Ascoli s. 115). Næppe tilstrækkelig til særsynets forklaring er det, at efter Konstantinopels indtagelse 1453 flokke af Grækere synes at have gået evropæisk tiggergang, og derved måske er komne i berørelse med efterkommere af de tidligere udvandrede Sigenerne, se byregnskaber fra Middelburg i Zeeland 1459-60 hos Dirks s. 128 f. En omstændighed, der dog mulig formindsker det påfaldende i, at endnu 1540 skal nogle (de ældste?) af de spanske Sigenerne have forstået en tiltale i daværende græsk almuesmål, se hos Borrow 2, 110 f.

17. „Czichener-gasse“ i Schweidnitz 1344 og 1394 (Ludewig Reliquiæ

misforståelse. Da de hint år pludselig dukkede op ved de nordtyske søstæder, var de forsynede med lejdebrev fra flere fyrster, navnlig med et fra kejser Sigismund, hvilket de måske, efter Bataillards gisning, havde fået af ham under hans ophold ved kirke-

18 forsamlingen i Konstans. De bestod af nogle hundrede mænd, kvinder og børn, og der er næppe tvivl om, at det var samme flok, der, snart samlet og snart delt, f. e. 1419 kom til syne i Provence og i Schweiz, 1420 i Nederlandene og 1422 i Italien, hvor de endogså i Rom synes at have tilsneget sig et beskyttelsesbrev af paven. Af samtidiges vidnesbyrd har jeg ladet Korners, Justingers og to italienske krønikeskriveres optrykke blandt ved-

19 hængene. Andre flokke kom imidlertid til; således den, der i

---

manuscript. 6, 484 f.) har intet at gøre enten med Sigenere (Gråberg fra Hemsø) eller med Czecker (Bataillard). „Czichener“ er, som alt bemærket hos Heister, en art linnedvæver; se f. e. Walch Vermischte Beitr. zu dem deutschen Recht 2, 51 fra 1376; og Weinhold Beitr. zu einem schlesischen Wörterbuche (Anhang zum XIV und XVI Bande der Sitzungsber. der philos.-hist. Classe der Akad. d. Wissensch. zu Wien) s. 109. — Navnlig Dirks s. 39 ff. (jf. 56 anm.) har så godt som bevist, at de „Heiden“, der i en række år fra 1392 af omtales i gelderske regnskaber, var liflandske hedninger, til dels hjemsendte, og bestemte til omvendelse, af hertug Villem van Gulik (jf. Jahrbücher Johannes Lindenblatts oder Chron. Joh. von der Pusilie, udg. af Voigt og Schubert 1823, under 1386-1401). Noget lignende er man da berettiget til at antage om de „Heiden“, som fra 1414 fik pengehjælp af rådet i Basel, se Basel im 14ten Jahrhundert, herausgeg. von d. Basler historish. Gesellschaft 1856 s. 112.

18. Bataillard støtter sig til Sebastian Münsters beretning 1550 (kosmografi tysk udg. 1553 s. CCCI, lat. udg. 1554 s. 268), at det lejdebrev fra kejser Sigismund, som en Sigenertrop for omtrent 26 år siden havde forevist ham, var udstedt i Landau. Bats uhjæmlede formodning, at den til kejseren havde medbragt en anbefalingskrivelse fra en eller anden ungersk stormand, er forskønnet af Hopf s. 5 og 33. Jeg skønner dog ikke engang, vi har nogen som helst vished for, at denne første flok var kommen fra, eller igennem, Ungern; men det var naturligt, at Sigenerne drog al den nytte, de kunde, af Sigismunds stilling som regent også i dette rige (snart også i Bømen).

19. Se end videre Éd. de Laplane Histoire de Sisteron, tirée de ses archives (1843) 1, 262: en flok „Saraceni“ bespistes; og Dirks s. 56: et kænnerregnskab fra Deventer over penge og fødevarer ydede Andres „hertoch van kleyn-egypten“ — vistnok den samme som 2 år efter var i Bologna —, der havde indfundet sig med i alt 100 personer og 40 heste,

april 1423 i Zips fik et lejdebrev af Sigismund, hvilket den næste år havde med ved Regensburg, og som er os bevaret af den samtidige Andreas presbyter. I de nærmest påfølgende år træffer vi 20 af og til Sigenere i Mellemtyskland, Frankrig og Nederlandene; men var dæmningen end brudt, blev det først efter Sigismunds død, at oversvømmelsen ret tog ved. I Deventer, hvor man ikke havde set Sigenere siden 1429, aflagde de fra 1438 så hyppige besøg, at kommunens lyst til at yde dem hjælp stadig kølnedes, og at man til sidst (1445) gav penge for at få dem bortførte over Yssel; hvilket ikke hindrede, at de jo snart vændte tilbage. 1447 kom de første Sigenere til Spanien (Barcelona); og i begyndelsen af det sekstende hundredår fik de fodfæste i England. Flodens løb lod sig ikke standse på halvvejen! 21

Det ligger uden for min plan at gennemgå Sigenernes ydre skæbner, der i virkeligheden er temmelig bedrøvelige og ensformige, i de enkelte vesteuropæiske lande; så vel som at give en fremstilling, der i øvrigt måtte tage de meddelte aktstykker til 22

og førte breve med fra den rommerske konge, som opfordrede til at give dem almisse og være dem gunstig i alle lande, hvor de kom hen. — Til de urimelig høje talangivelser hos et par senere schweiziske krønneskribere tager jeg intet hensyn. — Efter toget til Rom omtales det oftere, at Sigenerne medbragte bevisligheder fra paven (fripas til som pilgrimme at gennemdrage de kristne lande), f. e. i kæmnerregnskaber fra Utrecht 1429 og fra Middelburg 1430: Dirks s. 110 og 128.

20. Aldeles vrang er Borrows fortolkning (1, 15) af indholdet. — Sigismund var ved den angivne Tid virkelig i hin egn, se bl. a. Eberh. Windeckii histor. vitæ imperat. Sigism. i Menckens Script. rer. German. 1, 1166.

21. Dirks s. 57 f. Bataillard 1844 s. 49. J. Hoylands ansættelse, i A historical survey of the customs, habits and present state of the Gypsies 1816 s. 78, af deres landing i England til omtr. 1512 er dog kun en gisning: det første engelske forbud imod dem (indført i The parliamentary and constitutional history of England by several hands 3, 83) er fra 1531.

22. Desuden henviser jeg særlig til den livlige skildring (aftrykt hos Bataillard 1844 s. 41 ff. jf. Pasquier Les recherches de la France 1665 s. 359 ff.) ved en Pariser af Sigenerne, som de første gang, i august



udgangspunkt, af deres indre livshistorie. Kun de almindeligste omrids af det forhold, der udviklede sig mellem dem og de samfund, i hvis områder de nu havde boret sig ind, skal jeg her antyde.

Lader det end til, at vore æventyrere i førstningen — ved deres foregivne pilgrimsfærd og ved det skin af pomp: med en »konge«, »hertug« eller »greve« i spidsen og til dels beredne, hvormed de fremtrådte — har vidst at føre både gejstlige og verdslige fyrster bag lyset. varede det dog ikke længe, inden man fik øjuene op for deres sande karakter af snu bedragerer og som  
23 folk, hvem ejendomsretten ikke var meget hellig. Ligesom byovrighederne fandt det fornødent til deres gaver at knytte betingelsen af hurtig bortgang, således sattes der i senere lejdebrevne en kort frist for opholdet på hvert sted. Snart erklæredes imidlertid selve lejdebrevne, som dækkede megen udskejelse, for døde og  
24 magtesløse; og de afløstes af almindelige udvisningsordrer, der fra slutningen af det femtende hundredår udstedtes af den ene regering efter den anden. Men hvor lidet man var i stand til at gennemføre denne forholdsregel, fremgår ikke mindst af de idelig fornyede påbud derom. Og dog var det ingen mild lod —

1427, viste sig for Frankrigs hovedstad; og til det uhyggelige optrin, fremkaldt ved kvindelig skinsyge, i en af Parises forstæder 1612, der bevirkede gentagelse af ordren til alle „Ægyptii seu Boemi“ om inden 2 måneder at forlade riget: Thuani historiar. sui temp. continuatio sive tom. IV., Frankf. 1628, s. 259 f.

23. Al tale om, at de første Sigenere i Schweiz skulde have opført sig som hædersmænd, må forstumme over for Justingers af mig fremdragne udsagn.

24. En trop fik 2 gylden „om dat sy sonder toven voort door reysen soudon“ Utrecht 1461: „... beheltelich dat Greve Martyn und syn geselschap nyet langer in eijn plaitz off sted blyven sullen dan alleyn drye dagen“ hertug Karel van Egmonds fribrev 1496: Dirks s. 43 og 111. Den bande af omtrent 70 „Ëgyptiens vulgaument nommez Sarracins“, som 1453 voldte optøjer i Cheppe, synes at have haft den franske konges lejde: Bataill. 1844 s. 50 f. — 1498 (Reichsabschied § 46) forbødes det i Tyskland at give dem, „so sich Zygeiner nennen, Sicherheytt oder Geleyt“; og 1595 udvistes „de Egyptenaars ofte Heydenen“, der -- væbnede eller uvæbnede — plagede navnlig landdistrikterne, for evig af Utrecht, uanset de breve eller skrifter, de påstod at have fra gamle tider: Dirks s. 113 f.



i Tyskland fredløshed, i Frankrig livsvarigt arbejde på galejerne, i Nederlandene endog livsstraf —, der ventede de genstridige Sigenerne; så lidt som domstolene. når de påkaldtes, var til at spøge med. Om end altså ad denne vej Sigenernes gang fra land til land fremskyndedes noget, beholdt dog hvert rige sin egen stok af indfødte stamgæster; og endnu i det attende hundredår har udbyttet af klapjagterne næppe været ringe.

25

Allerede i Andreas presbyters tid sagdes det almindelig, at Sigenerne var »hemmelige udspejdere af landet«, hvormed sikkerlig mentes, at de drev forretninger for det tyske riges fjender. Når denne mistanke kommer til orde meget langt ned i tiden, var det vistnok dels som følge af, at rigsdagen havde gjort sit bedste for at nære den, dels under indflydelse af den herskende skræk for Tyrkerne. En forfatter spørger troskyldig, om nogen kunde tvivle på, at de over 200 Sigenerne, der 1663 i småhobe vandrede om i »Düringen«, jo var tyrkiske spejdere. Er noget sådant aldrig blevet bevist, kan det dog ikke nægtes, at Sigenernes forslagenhed og levemåde gjorde dem særdeles skikkede til spionvæsen og rekognoscerings-tjeneste. Til sligt har det vel også nærmest indskrænket sig, når enkelte hærførere, som det hedder, brugte dem i krig. Vist er det, at i Tyskland vedblev de længe at være udelukkede fra de stående hære.

26

25. Meester Michiel van Ceulen, der med sit selskab på 18-20 personer „hen seggende van der natie van den Egiptenaers, hoewel zy all binnen desen landeu zyn geboren“, havde løbet om i Frisland og tigget „ende dat in habyte van Egiptenaers [jf. ned. f. § 7 anm. 54], dømtes 1540 til at piskes, miste den højre hånd og udjages. — 1564 nævnes ved siden af en mand og hans hustru, fødte i Nederlandene, en kvinde Katarine Mosroesse, født i Skotland, alle „van der natie van heydens“. Dirks s. 96 ff., 130 og om „generale Heidenjachten“ s. 49 og 54 f.

26. Zwey nützliche Tractätlein (ned. f. § 6 anm. 7 og 11) bl. B I b. — „Postremis his bellis quidam eorum in Pictonibus et Andibus [Poitou og Anjou] principis Contii castra sequebantur; inter eos boni milites erant — —“ Thuani continuat. s. 260. „Qvis nescit, superiori Germanico bello eorum cohortem Svecis militasse?“ Thomasius § 69, jf. Zwey n. Tractätl. bl. A IV a: i 30årskrigen „sind sie (wie männiglich bekant) von den Schweden gebraucht worden, wie ich denn sonderlich unter den Pfulischen [?] Regiment derselben selbst viel gesehen“. sml. ned. f. § 7 i anm. 35. I en udvisningsordre fra Gelderland 1637 undtoges det tilfælde, at „enige in's Lands dienste met compagnien daerdoer mochten

At de retskyndige istemte samme tone som lovgiverne, er i sin orden; og når selv digterne for så vidt ophidsede stemningen mod Sigenerne, som de gik ud fra, den ene efter den anden, at barnerov var en gængs forbrydelse imellem dem, kan det ikke undre os, at gejstligheden forargedes over disse »vantro og tyvagtige hedninger« og æggede de verdslige myndigheder til at

27 uddrive dem. I begyndelsen stødte kirken dem rent fra sig, hvilket kort og fyndig er udtalt i den sjætte og sidste af de artikler, som Upsalas første lutherske ærkebisp Lavrentius Petri, med kongens tilladelse, fik udstedte under sit ophold på rigsdagen i Stokholm i juni 1560: »Med Tartare skal Prästen sig intet befatta, hvarken jorda theras lik eller Christna theras barn«. To menneskealdere senere fastsattes på en syuode i en af de hollandske stater, at Sigenerbörn ikke måtte døbes, med mindre forældrene blev gode kristne. Og mod slutningen af det syttende hundredår giver den ny svenske kirkelov følgende forskrift (kap. 3 § 9): »Om the Landzstrykare. som hoos osz Tartare kallas, skulle emot vårt Förbud uti vårt Rijke sig insmyga och här föda någre Barn, eller föra nyligen födde med sig, åt huilka de begära Döpelsen; Tå skal sådant tillåtas, och Föräldrarna troligen förmanas at sättia sig här neder på en wisz ort, låta sig underwijsa i then Christeliga Läran och träda til Gudz Församlingz gemenskap; Eller i wijdrigt fall lemna Barnen qwar, hwilka wåre Embetzmänn skola låta försörria«. Medens den her antydede mulighed af börnenes adskillelse fra forældrene siden andetsteds findes gennemført med vold, har i vor tid både kirkeretslærere og praktiske menneskevenner udtalt sig imod, at deslige forældre, så længe de

28 ej havde bosat sig, fik lov at lade deres børn døbe.

---

marcheren“ Dirks s. 48 f. — Sigenernes udelukkelse af den tyske hær, skönt de ikke nævnes i krigsartiklerne (ned. f. § 6 anm. 32), følger af Des heil. römisch. Reichs 1673 verbesserte Executions-ordnung, hvis kap. 3 slutn. gentager de ældre forbud mod at tåle dem i riget: Lönig Corpus jur. milit. 1, 190 b.

27. Jf. Borrows betragtninger (1, 80 ff.) i anledning af Cervantes's Gitanilla (1612); sml. Thomasius § 62. — Synodalbeslutninger fra 1598 og 1684 for Groningen og Ommelandene: Dirks s. 87 f.

28. Hallmann The Twenne Bröder Oluff och Lars Petri, til Lefwerne och Wandel beskrifne 1726 s. 117. Synodalbeslutn. for Groningen og

Men hvor sjælden det end skete, at forældrene fra oven til-  
 taltes eller omtaltes endog blot med så milde ord som de nys an-  
 førte, lykkedes det dog aldrig til fulde at indgyde den store mængde,  
 navnlig landbefolkningen, hin grundige afsky for dem og alt deres  
 væsen, uden hvilken statens og kirkens forbandelser og banlys-  
 ningering måtte tabe en stor del af deres kraft. Den bajerske historie-  
 skriver Aventinus (Thurumeyer von Abensberg, død 1534) er uhyre  
 forbitret over sine samtidiges blindhed i så henseende: hvor ofte  
 og hvor groft folk end blev tagne ved næsen af disse landsforræd-  
 erske skælmer, anså man dem dog for »hellige«, hvem det var for-  
 masteligt at være hård imod. Med en så mægtig forbundsfælle 29  
 som overtroen faldt det ikke Sigenerne vanskeligt at blænde og  
 dåre de enfoldige. At håndspåningen, hvor vel af østerlandsk  
 oprindelse, længe havde været bekendt i Vestevropa, særlig også i  
 Tyskland, kom vore »Nyindiere« vel til pas: de havde da et  
 skønt jordsmon for sig, hvori de straks kunde gøre deres udsæd.  
 Mange i Bologna blev spåte af hertug Andreas's hustru; og 1427  
 lod mange Parisere og Pariserinder sig kige i hænderne af Sigen-  
 ernes trolkvinder, som skilte sig derved på en temmelig skalk-  
 agtig måde. I et tysk skrift, forfattet 1448, forsikres i øvrigt, at  
 Sigenerne »både kvinder og mænd, børn og gamle« drev den kunst 30  
 chiromantia. Stor var også troen på deres herredømme over ilden.  
 En tryllerod, skænket af en Sigenerhövding, dæmpede straks den  
 stærkeste lue. Ti naturligvis spillede urternes löndomsfulde kraft 31

---

Ommelandene 1627 (gentagen 1640): „Vant doopen der Landtlopers kin-  
 deren, die heydenen genoempt worden, welck niet sall geschieden, tensy  
 blyck, dat sy Christenen syn ende haer bekeeren“ Dirks s. 88. Kyrkio-  
 Lag och Ordning, som Carl then Elofte Åhr 1686 hafuer låtit författa,  
 udg. 1687 s. 32. Sml. Kristian d. 6te ned. f. § 6 anm. 64; og de interes-  
 sante betænkninger om fantebörns dåb og konfirmation af Broch og  
 Sundt i denne Fjærde årsberetning om fantefolket 1865 s. 37-59.

29. Annal. Boior. libri septem 1554 s. 827; Chronika (på tysk) 1566  
 bl. 523.

30. Juvenal 6te satire vers 583 f. — Hartmann von der Aue, der  
 levede omkring 1200, i Erec vers 8136 (Haupts udg. 1839 s. 247). —  
 Grimms Mythologi 1835 Anhang s. L XV, kap. 103. I England vakte Sige-  
 nernes „palmistry“ straks regeringens mishag.

31. Martin Zeiller Das erste hundert Episteln [1640] 3die udg. 1648  
 s. 416. Sml. Liebich s. 63 f.; J. W. Wolfs Niederländische Sagen s. 495  
 og J. Nepomuks Deutsche Alpensagen s. 169 f.

en rolle også i Sigenernes »naturlige kunster«. Enkelte folkelige  
32 plantenavne minder os derom.

Væsenligst er det dog, at denne de uoplystes godtroenhed, måske mer end noget andet, måtte gøre Sigenerne deres særstilling altfor lokkende og lønnende, til at det skulde blive nogen let sag, enten med det onde eller med det gode, at få dem bofæstede og indordnede i samfundet; et formål, som man i Spanien alt inden 1500 havde stillet sig, og som man i det mindste i Sverrig efter 1700 ikke var fremmed for.

Sigenerne hverken var eller blev de eneste omløbere i Vestevropa, der spekulerede i almuens medlidenhed og vankundighed. Megen indre skade i kirke og stat havde mod enden af middelalderen slået ud på samfundslegemet som svampagtige hævelser, hvis rødder dog i de fleste tilfælde rakte langt tilbage i den foregående tid og strakte sig langt ned i den efterfølgende. Holdende

32. Om flere af de efter Sigenerne opkaldte planter har hr. docent Didrichsen meddelt mig oplysninger. Den formentlige grund til nogle af navnene har jeg antydnet neden for § 6 anm. 14, 85, 88-89. *Allium ursinum* („Zigeunerlauch“) vragedes sagtens ikke af Sigenerne til deres måltider (om dens spiselighed se Rafn Daumarks og Holstens flora 2, 434; og sml. om „Zigeunersalat“ Liebich s. 86). *Lycopodium clavatum* („Zigeunerkraut“ i botaniske værker fra slutn. af forrige hundredår) giver det såkaldte „heksemel“, hvoraf laves kunstig lynild o. desl. *Datura stramonium*, der er meget giftig, og siges brugt både som lægende og som bedøvende middel (se f. e. Epistolæ ab crud. viris ad Alb. Hallerum 3, 137), har somme endog ment, er indført af Sigenerne; men om den er kommen fra Østindien eller fra Amerika, er endnu et stridsspørgsmål.

At fagopyrum esculentum skulde stå i noget særligt forhold til Sigenerne, er aldeles usandsynligt. I Nordtyskland må den have været dyrket en tid før 1436 (Schiller Zum Thier- und Kräuterbuche des mecklenb. Volkes 3, 27); og selv om dens jyske navn *tadder*, *tarr* [urigtig tillige opført som sælandsk i Jenssen-Tusch Nord. plantenavne s. 302] har sin oprindelse fra *Tatar*, kan derved næppe tænkes på Sigener (ned. f. § 6 i begynd.); snarere viser forskellen mellem formerne „tadder“ og „Tater“, at boghvede er ældre i landet end Sigenerne. Dertil kommer, at i Østevropa, hvor boghveden forekommer med navne, der svarer til det jyske „tadder“, vides den indfødte befolkning intetsteds at have givet Sigenerne et til „Tater“ svarende navn.

mig til Tyskland alene, nævner jeg her de mest udbredte sygdomsformer, der i øvrigt for en meget stor del ytrede sig paa samme måde i Danmark, således som det bl. a. fremgår af udtalelser fra reformationstiden, da katolicismen også hos os fik sit skudsmål påtegnet.

Allerede meget tidlig havde man både fra kirkens og statens side følt sig besværet af de mange omstreffende tiggere, af hvilke de såkaldte »stærke« blev genstand for almenhedens ringagt, men tillige for dens frygt; medens de, som paraderede med svagheder eller bræk — virkelige eller foregivne — på legeme og sjæl (st. Antonii ild, st. Vejtsdans, afsindighed, blindhed o. s. v.) på én gang vakte modbydelighed og medynk. Bør man ikke miskende kirkens gode mening med dens rigelige almisseuddeling, kan den ikke frikendes for, temmelig hensynsløst at have taget med den ene hånd, hvad den gav med den anden. Til sidst måtte statsmyndighederne anmode de høje prælater om endelig at indskrænke tallet af sine »bedere« (*Quæstionarien, Quæstionirer*); hvilket var så meget mere nødvendigt, som mange bedragerer på egen hånd agerede indsamlere til opførelse af ny kirker eller til udstaffering af gamle, o. desl. Selv forkætrede tiggermunke og 33 løbepræster — som Lollarder, Begharder — fandt efterabere blandt de »stærke tiggere«. På en Tid, da adskillige driftige personer 34 berigede sig ved, i ledtog med bispen, mod en årlig kendelse at stille godtfolks hælbred og velfærd under de henholdsvis helgenes varetægt, måtte det være en indbringende handel at drage landet om med »helligdomme«, ægte eller uægte, »betryge« folk dermed eller lade dem kysse dem (*stationarii, Stationirer; Heilthumbführer; Stirnenstosser, Maulstosser*). Svarede det bedst regning 35

33. Reichsabshied 1497 § 26, og siden ofte. — Liber vagatorum kap. 5 og 10.

34. Felicis Hemmerlin opuscula et tractatus edit. Sebastian Brant [Basel 1497]. — Lib. vagat. kap. 10 og 20.

35. Den 7de af det tyske folks ankeposter, overrakte den pavelige nuntius på rigsdagen i Nyrnberg 1522 (Lünig Das deutsche Reichs-Archiv, almindelig del 1713 s 410). Mærk Cornel. Kiliani Dufflæi Etymologicum teutonicæ linguæ seu Dictionarium teutonico-latinum [1574] 3die udg. 1599 under *kasboene* og *mylstoeter*, hvilket sidste oversættes „agyrtæ, circulator reliquias de osculanda obtrudens“; hvad der atter forklarer

for nogle, uaffadelig at ligge på valfarter til eller fra de hellige steder (*Romfährter, st. Jabobsbrüder* o. s. v.), lønnede det sig bedre for andre at prange med martyrdommens og vidunderets strålekrans: de løb om med jærnlænker og med brevskaber fra fremmede fyrster og borgemestere, som udviste, at de i 6 eller 7 år — »for deres kristendoms skyld« — havde ligget fangne i et tårn eller om bord på en galej, hvor lænkerne omsider havde åbnet sig af sig selv, efter at de hårdt prøvede havde lovet jomfru Marie eller en anden helgen et sølvkors, et pund voks, en messedragt ell. desl.; løfter, som det naturligvis var dem en samvittighedssag, ved fromme medkristnes gaver, at få indfrie jo för jo heller. Men »af tusinde sagde ikke én sandhed«: brevene og seglene var falske, lænkerne købte eller stjalne. Den historiske baggrund for denne lejlighedsdigtning dannedes naturligvis af Tyrkernes religionsfanatisme. I en forordning fra 1654 omtales »de som falskelig udgiver sig for pilgrimme eller fangne af Tyrken«; og samtidig advarer en forfatter mod de fra Bømen, Ungern, Polen og Tyrkiet indstrømmende bedragere, der bar fodlænker og bånd, og beråbende sig på dokumenter i alle mulige sprog samlede almisser 36 til kristnes udløsning af tyrkisk fangenskab.

Det var dog ikke alene det fra kirkelæren udrindende overmål af tro, der hjalp vagabonderne til at forny deres mønt; det samme gælder om megen anden gennem tidernes mørke nedarvet overtro. For ikke at tale om de såkaldte *skattegravere*, af hvis flydende 37 tunger og fantastiske fiksfakserier almuen endnu lader sig fortrylle, var *alrunehandlernes* på færde med deres »alräunlein«: små menneskebilleder, der sagdes opgravne under en galge (men i virke-

---

det af Zarneke uforståede „Stirnenstosser“ hos Sebast. Brant = Stirnstosser i Lib. vag. kap. 5.

36. Om valfarerne se bl. a. Lib. vagat. i det 2det, 11te og 24de kap. Sebastian Francks Sprichwörter (1541) 2, 76 a. Om lænkeførerne Lib. vag. kap. 3; forbud mod deres omstrejfen i den sveviske kreds aftrykt i Knipschildts Tractatus de juribus et privilegiis civitatum imperialium 1657 s. 1160 f.; Ahasverus Fritsch De mendicantibus validis (1660) optrykt i hans Opuscula varia (1731-32) 2, 4, 243 f. — sml. neden for i § 2.

37. Lib. vag. i 2den del (*Sefelgräber* af jødisk *sefel dreck*); Avé-Lallemant 2, 266 ff. jf. Liebich s. 66 ff. om nutidens Sigencere, og Dirks s. 159 f. om en Sigenerkvind 1561. — Både af Bebel og Crusius henføres i øvrigt skattegravningen til scholastici vagabundi.

ligheden var udskårne af et slags roer), og hvis besiddelse skulde bringe held i spil. Uagtet hertug Ulrick af Wyrtemberg 1540 udstedte en forordning mod disse handelsmænd, der stemples som falske kort- og tærningspillere og som møntforfalskere, er tilliden til dem endnu ikke forsvunden. Lugen drev dog et kækere og 38 frækkere spil med deres medmenneskers uvidenhed end de såkaldte *fahrende Schüler* eller *scholastici vagabundi* d. v. s. forløbne skoledrenge eller studenter, der skönt de »næppe kunde 3 latinske ord«, kaldte sig mestere i de 7 fri kunster, og ikke lod sig dutte af alle og en hver. Når de, ifortø deres gule slag, indfandt sig i spindestuen, undlod den hemmelighedsfulde måde, hvorpå de frem-mumlede deres trylleord og slog korsets tegn, ikke at gøre et dybt indtryk på kvinderne. Det var i *Venusbjærget* — hvorved vi måske føres hen til Italien, denne »højskole for sortekunsterne« —, 39 de havde lært den sorte kunst (magien) i kraft af hvilken de kunde spå, vise igen, afvende trolddom og overhovedet vidste råd for alle uråd. Særlig gottede det dem at sælge bønderne »st. Otmars vinkar«, der havde den uvurderlige dyd aldrig at kunne drikkes tomt. Andre halvstuderte røvere greb imidlertid ind i 40 næringen, som derved ødelagdes; og efterhånden gik forgyldningen af vore »clericuli«, som »fra at have stået i linie med bissekræmmerne, der dog giver noget for noget, sank ned på samme trin som de simple tiggere, der beder om lidt i guds navn«. I det syttende hundredår »skildres vagabundi scholares eller Vagantø« som dovne knægte, der løb om og sang for at tjæne det par skilling, de satte over styr i kroerne. Alligevel nægtedes det ikke, at uvæsenet, der skyldte de lærde undervisningsanstalters mangelfulde indretning sin tilblivelse, endnu hængte sammen dermed; og

38. Crusius *Annales svecici* under 1544, hvor de udtrykkelig skilles fra *scholastici vagab.*; *Avé-Lall.* 2, 268. *Grimms Mythologi* 2den udg. s. 1153 ff. *Kosegarten Wrtrb.* der niederd. *Sprache* 1, 257.

39. Jf. epist. 46 fra Æneas Sylvius i *Epistolæ et varii tractatus Pii secundi*, Lyon 1497, skrevet [mellem 1448 og 58] i anledning af en forespørgsel fra en tysk astrolog (astronomus) og læge (medicus ducis Saxonie). Brevet nævnes ikke i *Grimms Mythol.* 2den udg. s. 1250.

40. Se jærtegnet ved flytningen af den hellige Otmars lig til st. Gallen i *Historia lombardica [Legenda aurea]*, Nyrnb. 1476, tillæg nr. IV slutn.

det var i den anledning, at Ahasverus Fritsch 1660 trængte på indførelse af fagprøver, der kunde modarbejde polyhistoriet og mu-  
41 liggøre en retfærdigere fordeling af stipendierne.

Den fordomsfuldhed, der beherskede sindene, afprægede sig ikke mindst i samfundets forhold til Jøderne og bødlerne, der for så vidt stilledes på lige fod, som det var befalet både hine og disse (så vel som rækkerne) at bære visse særegne dragter, »for at de kunde kendes fra andre folk«. Blandt omløberne var Jøderne stærkt repræsenterede, vistnok til dels som følge af deres midlertidige eller vedvarende udvisning af forskellige evropæiske lande, eller som efterveer af deres skammelige behandling f. e. i Tyskland under den sorte død (1337-48). De optrådte som kvaksalvere, der falbød »teriak og rødde«, og som sandsigere; særlig var det »døbte« Jødinder, der for gode ord og betaling lod folk vide, »om deres fader og moder var i helvede eller ikke«. Bødlerne torde kun vise sig som angerfulde syndere, der havde opgivet bestillingen og hudflettede sig selv, og som, når de ved dette opbyggelige skuespil havde franarret folk penge til en pilgrimsfærd, — »blev bødler igen som før«. Hvorved det rigtignok undskylder dem, at endnu i det syttende hundredår var man så langt fra at have udryddet indbildningen om bødlernes (og rakkernes) »uærlighed«, at øvrigheden mente at burde råde dem til, hellere fra barnsben af at opdrage deres sønner i de fæderne håndteringer, end at gøre frugtesløse forsøg på at få dem indgiftede og indlemmede i håndværks-  
42 lavene.

---

41. Om fabr. Schüler se Fechter i Basel im 14ten Jahrh. s. 71. H. Bebel i Triumphus venerens, hvorom neden for, og to anekdoter, knyttede til bestemte personer ved Justingen, Bebels fødeby, blandt hans ungdomsarbejder i Opuscula noua, Strasb. 1508 (Facetiæ Bebelianæ) blad A V-VI og G IV. Lib. vagat. kap. (6 og) 7. Crusius 1596, til dels efter et ældre håndskrift, i Annales svevicæ 2, 653 f.; og som en fortolkning deraf Joh. Ulr. Mayer Discursus de vagantibus scholasticis sive von fabr. Sch., præs. Jac. Thomasio [der urigtig er bleven anset for forfatteren], Leipz. 1675, bestående af ikke færre end 166 §§ og mærkelig ved de mange bidrag til overtroens historie, som deri er samlede. — Knipschildts oven nævnte traktat s. 1158; Ahasv. Fritsch Opusc. varia 2, 4, 255 ff.

42. Om Jødernes hovedbedækning haves gamle bestemmelser, jf. Hoffm. v. Fallerslebens anmærkning i udg. af Theophilus 1853 s. 45 f. Om deres, bødlernes, rakkernes — samt skøgernes — klædedragt se Re-



Forudsatte de landløberes bedrift, der udgav sig for adelsmænd, som ved krigens hærgninger var bragte til tiggerstaven, følsen af de evropæiske tilstandes usikkerhed, lader rigsdagen os se midt ind i de tyske Fyrsters og herrers hof- og husliv, når den idelig klager over, at de aflagde ikke alene deres »pibere, trommere og andre spillemænd« men også deres narre så dårlig, at de nødtes til at løbe godtfolk på dørene. For en del lå lignende 44 misforhold til grund for »landsknægtenes« hyppige omstrejfung.

Når vi hertil føjer bissekræmmere, omstrippende kedelfikkere og andre deslige, der naturlig opølskedes i medfør af eller i modsætning til købstædernes lavsvælde, kan man danne sig en nogenlunde fyldig forestilling om sammensætningen og beskaffenheden af de talrige skarer, der gennemkrydsede landet og brandskattede befolkningen samtidig med, at de gav et vrægebillede af samfundet. Ti medens de enkelte klasser omløbere fremtrådte selvstændig: med særskilte virksomheder og under dertil svarende kendingsnavne (som oftest forskellige fra de mere officielle benævnelser eller folkelige øgenavne), med hver sin dragt eller med andre ydre mærketegn, sammenholdtes de til en enhed dels ved den fælles livsopgave: at leve på skikkelige folks bekostning, dels ved den fælles diplomatiske opfattelse og benyttelse af sproget som et middel til at skjule tanken for de uindviede. Brudstykkevis foreligger 45 udbyttet af »landfarernes« samarbejde, eller vel egenlig af deres

---

formation guter Polizey zu Augsb. 1530 tit. XX-XXII sml. Polizey ordn. zu Franckf. 1577 tit. X. Jødiske omløbere Lib. vag. kap. 23 (af det baselske håndskrift) og i 2den del; bødler liber vag. kap. 14 („Hencker“ = „bödel und henger“ i den nedertyske oversætt.) jf. i kap. 28 „Hencker und Schinder“. — Döppler Theatrum pænarum (1693) 1, 571 ff. sml. ned. for i § 3.

43. Lib. vag. kap. 21.

44. Se bl. a. Reichsabschied 1498 § 42-45, Reform. gut. Poliz. 1530 tit. XXXVI-VII.

45. Sml. „proprio sermone loquentes, quem sibi finxerunt, ne plebs intelligat exlex“ Bebel i Triumph. vener. om scholastici vagantes et mendicantes.

bedste hoveders overvejelser, i fortegnelserne over det brogede væv af nogle romanske og mange jødiske gloser og fremfor alt af selvgjorte, til dialekterne støttede, tyske ord, som man i begyndelsen kaldte rotvælsk d. e. tiggersprog, på et senere standpunkt også »tyvesprog«. Flere omstændigheder førte det nemlig med sig, at så vel dette lavede sprog som dets brugere, rotvælskerne eller gaunerne (af nedertysk *gau* vever, *snu*), under-  
46 kastedes skriftlig behandling.

Bortset fra en halv snes klassenavne på omløbende gavtyve, optegnede i sidste halvdel af det fjortende hundredår ved Dithmar  
47 von Meckeback, kanonikus og kansler i Breslau, er det først hundrede år senere, man støder på grundspirene til en rotvælsk litteratur; og det i det sydvestlige Tyskland eller rettere i det nordvestlige Schweiz, der ved sin beliggenhed var særlig udsat for sammenstimling af vagabonder fra alle kanter og af forskellige nationaliteter. Basel var derfor en af de 6 tyske stæder, der havde et »fristed« for stoddere og stakler (Giler und Lahmen). Det lå ved Byens nordøstlige side, på Kolenberg (kultvierbjærget), hvor der fandtes herberger for fremmede omløbere, som derfra med »rigsfogdens« tilladelse og under hans opsyn gennemtiggede staden efter visse bestemte regler, — en efter tidens lejlighed ret formålstjænlig indretning. Men også de indfødte tiggere og tiggersker havde for en del tilhold på Kolenberg, hvor end videre de folk bode, der besørgede byens mest ringeagtede forretninger: kloakrensere, kaminfejerne, skarpretteren og hans knægte m. fl. Den derværende tiggerkoloni nød visse friheder, hvorfor dens indbyggere  
48 kaldtes »Freiheitsknaben« eller blot »Freiheiten«: de dannede en

---

46. Om „rotvælsk“ se neden for § 7 beg. *rot* (f. e. i *rotbosz* tiggerherberg) henfører jeg til „*roden* vetus. j. rotteyen, concursare, peruagari terras, gal. *róder*“ [af lat. *rotare*] i Kilians ordbog. Sebastian Münsters oversættelse „*ruber barbarismus*“, gentagen af Gesner, efter hvem Kilian har „*roodwalsch*“, må betragtes som mislykket trods al den umæge, Avé-Lall. gör sig (3, 13-18) for at forklare *rot* = *roth*. Vrang er også hans udledning (1, 8-11) af „*gauner*“ fra Sigenerne; „*Zigauner*“ er kun skriv- eller læsefejl for *Zigäuner*.

47. Aftrykte og fortolkede af Hoffm. v. Fallersleben i Weimar. *Jahrbuch* 1, 328 ff. jf. Avé-L. 4, 55 f.

48. Jf. „*juffart*, der *rot* ist oder *freiheit*“ lib. vagat. [= *jauser* i Schmel-

korporation med en hövedsmand (Hauptmann) i spidsen, og stod umiddelbar under »rigsfogden«, der dømte dem imellem i gælds-sager, og i voldssager endog sammenkaldte en egen af 7 »friheder« bestående ret; dette rigtignok kun for et syns skyld, eftersom det i virkeligheden var ham eller de 4 tilstedeværende medlemmer af byretten, der fældede dommen. Dog, retløse som om-løberne og de med dem ligestillede var over for borgerne, opnåede de således på Kolenberg en lovformelig afgørelse af deres indbyrdes tvistigheder.

49

I det disse større samlingspladser gjorde det lettere for øvrigheden at kontrollere omstrejferne, bragtes den tillige på spor efter deres rænker og vedtægter. Den ældste didhørende optegnelse, **det baselske håndskrift** — fra 1475 (som det synes) — menes endog at have været en fra rådet udgået advarsel og vejledning, og er derfor bleven kaldt »det baseler rådsmandat«. Gerold 50 Edlibach, rådsherre i Zürich, skrev 1488 et »fokabel des rotwelsch«, hvoraf halvdelen er bevaret. Det kolenbergske samlag 51 skærpede dog ikke alene politimændenes iagttagelsesævnne, men afgav et indholdsrigt æmne for tidens satirikere og moralister. Uhyre lykke i og uden for Tyskland gjorde *Sebastian Brants* »*Narrenschiff*« (Basel 1494, og siden ofte), hvis 63de kapitel handler »Von betleren« og er udmajet med nogle rotvælske ord, der for det meste findes i baseler håndskriftet. En omstændeligere 52

---

lers Bayer. Wrtrb. 2, 265, se om *juff* Zarnckes anmærkn. s. 408 i udg. af Brants *Narrenschiff*].

49. Fechter i Basel im 14ten Jahrh. s. 111 ff., Schnell i samme skrift s. 349, Zarncke i udgaven af Brants *Narrensch.* s. 402 f.; alle efter en afhandling af Burckhardt i Streubers *Basler Taschenb.* 1851, som jeg ikke kender. Sml. Wurstisen *Baszler Chronik* 1580 s. 651 (under 1573).

50. Trykt bl. a. i Dan. Bruckners *Versuch einer Beschreib. histor. und natürl. Merkwürdigkeiten der Landschaft Basel* 2, 853-64 (i 8de hæfte, 1753); *Avé-Lall.* 1, 125-32, jf. *Hoffm. v. Fallersleben* i *Weimarisches Jahrb.* 1, 65 f. og 69 ff. Aldeles vilkårlig sætter Bruckner udstedelsen i forbindelse med Sigenernes besøg i Basel 1422; *Avé-Lall.* 1, 50 f. og 122 ff. (sml. 4, 57) bygger videre på denne løse grund. — Om J. M. Wagner i Wien har indløst sit 1862 givne løfte om nærmere oplysninger om håndskriftet, ved jeg ikke.

51. Første gang trykt hos *Avé-L.* 4, 59 f.

52. Zarnckes udgave 1854 s. 61 ff. Af *Jak. Lochers* latinske over-

- udmaling end Brant i sine tyske rim giver *Heinrich Bebel* i sin latinske sang »De mendicis«, der udgør anden bog af hans
- 53 *Triumphus venereus* (forfattet omtrent 1502, oftere trykt) og formentlig igen på flere punkter er lagt til grund for *Liber vagatorum*. I sin helhed er denne dog formet over det baselske håndskrift, hvori endog den tredeling findes antydnet, som i *Liber vagatorum* er bestemtere gennemført, idet hver del for sig er langt udførligere behandlet: den første fremstiller i 28 kapitler tiggernes eller landfarernes forskellige »næringer«; den anden danner en art overgangsafsnit, »notabilia« kaldet; den tredje er et »vokabularius« fra rotvælsk til tysk. Skønt forfatteren, »der hochwirdige Meister expertus in trufis« [skælnsstykkør] lader sin latinske dannelse skinne igennem, er vi dog næppe berettigede til under denne maske
- 54 at søge en fremragende personlighed; bogen er åbenbar et som boghandler-spekulation fremkommet folkeskrift. Af indre kende-

---

sættelse 1497 haves alene fra dette år 3 udgaver: en fra marts (originalen) og en fra august hos Joh. Bergm. de Olpe i Basel, en fra juni (et eftertryk?) hos Joann. Gruninger i Strasburg; alle på vort kngl. bibliot.

53. Uden at lægge vægt på årstallet 1504, der er påskrevet et eksemplar i vort kngl. bibl. (75, 49) af Bebel's lejlighedsdigte, hvoriblandt *Triumph. vener.*, tvivler jeg ikke om, der har været ældre udgaver af dette end den fra 1509, som beskrives af Zaph i *Heinr. Bebel nach seinem Leben und Schriften* (1802): sjette sang, den sidste, er undertegnet „Ex Ingsteten villa tempore pestis“ d. e. 1502; og digtet tager et af sine udgangspunkter fra denne pest. — Avé-Lallemants formodning (1, 138-41), at *Liber vagat.*, i en — hidtil ukendt — kortere redaktion [hvilken Bebel i så fald kunde have benyttet], allerede mellem 1494 og 99 skulde været trykt hos Joh. Bergm. de Olpe i Basel, er næppe tilstrækkelig begrundet derved, at enkelte senere (fuldstændige) udgaver af den synes udgåede fra hans eller hans efterfølgeres officin.

54. Forfatt. bruger udtryk som „hostiatim von hausz zu hausz“ kap. 5. — Påvirket af en vis strasburgsk patriotisme har Ristelhuber i *Liber vagatorum*, la livre des gueux, Strasb. 1862 s. XIX ff. villet hævde forfatter-skabet enten for Sebastian Brant eller for Thomas Murner, bægge fødte der i staden. Brant har sikkerlig kendt det baselske håndskrift; men det er misligt at gøre ham til „Spitalmeister up dem Rijn“ (således som i det mindste vokabularets forfatter betegnes i den nedertyske oversættelse), fordi han 1505, i sin egenskab af byskriver, deltog i oprettelsen af et hospital for spedalske i sin fødeby (Louis Spach *Oeuvres choisies* 2, 103 f.). Murners opremssning i *Narren beschwerung* 1512 bl. E IV-V af nogle tiggerklasser m. m. viser kun, at han har kendt *Lib. vagat.* og *Brants Narrenschiff*.

tegn og af en ytring i den nedertyske oversættelse har man med rimelighed sluttet, at det er trykt første gang 1509 eller kort derefter i Pforzheim af Thomas Anshelm von Baden (den samme, som længe trykte for Bebel); men da i reglen hverken år, sted eller trykker findes angivne på udgaverne, er det usikkert, hvilken af disse der er grundtrykket. 55

Af den ældste række udgaver, med kendings-titlen *Liber vagatorum*, der Betlerorden, haves nemlig 14 eller 15 i behold; hvoriblandt, foruden en nederrinsk og en nedertysk oversættelse, en rimet bearbejdelse fra omtrent 1515, trykt — og måske forfattet — af Pamphilus Gengenbach i Basel. En ny række, hvis 56 reformatoriske tendens afspejler sig i dens tittel *Von der falschen Betler-büberey*, begyndte 1528 med den udgave, som *Luther*, der var bleven narret af nogle tungerappe landstrygere, ledsagede med en fortale, hvori han fandt lejlighed til for en vid kreds at prædike nødvendigheden af tvungen fattigforsørgelse. Det er 57 Luthers fortale, der som den røde tråd går gennem de følgende 9 udgaver (1528-1668), og hans navn, der i det sekstende hundredår mer end én gang bevægede ansete og højtstillede teologer til at besørg ny oplag; således Cyriacus Spangenberg, hvis udgave, i *Eisleben* 1560, samme år udkom i Lybæk i nedertysk oversættelse. Jævnside med denne række, og længere ned i tiden, gik en tredie, *Die Rotwelsch Grammatic und barlen [tale] der Wanderschaft*, omfattende 8 udgaver, af hvilke den ældste tryktes i

---

55. Wagner har derfor antaget den udgave, hvoraf et mådeligt aftryk er givet i Scheibles *Das Schaltjahr* 4, 231-45 og 369-79; *Avé-Lall.* en anden udgave, aftrykt 1, 165-84. — Anshelm trykte i Pforzheim 1500-11, dernæst i Tybingen.

56. Grundtrykket, der er forsynet med en rimet indledning, hvori henvises til Brants *Narrenschiff* [i en af de ægte, men senere udgaver], og med et skødesløst aftryk af vokabularet, haves på vort kngl. bibliot. Optrykt i Karl Gødekes Pamphil. Gengenbach 1856 s. 343-70.

57. Navnlig en forvirring i vokabularet har vist, at den lutherske udgave er besørgt efter den ene af de udgaver af den ældste række, hvorefter Hoffmann von Fallersleben i *Weimarisches Jahrbuch* 4, 78-101 har sammenarbejdet sin tekstrecension af *Liber vagatorum*. Fortalen og de af H. v. F. meddelte ændringer fraregnede, kender jeg kun „den lutherske recension“ gennem den engelske oversættelse, *The book of vagabonds and beggars*, som 1860 udkom hos J. C. Hotten i London; jf. Wagners anmeldelse i *Serapeum* 1862 nr. 7.

Basel omtrent 1535, den yngste i Frankfurt am M. 1755. Forskellen fra første række indskrænkede sig imidlertid noget nær til, at de 3 »dele« sattes i omvendt orden, hvorved vokabularet kom 58 forrest.

Overhovedet fremgår det tydelig af de ikke få grundtryk 59 eller optryk, jeg har gennemset, at selve den tredelte tekst i alt væsentligt er en og den samme i de fler end 30 oven angivne udgaver; først hen imod enden af den anden og tredje række fandt man det fornødent at forhøje pirringen ved alskens lånt eller ranet påhæng. Dog indtager den ældre nedertyske oversættelse, Der Bedeler orden und or vocabular in rotwelsch, en særegen stilling, som jeg senere, hvor jeg får brug for det rotvælske ordstof, vil komme til at berøre.

58. Af udgaverne kender jeg dem fra 1583 (kngl. bibliot.) og 1755. Til det baselske grundtryk er det vistnok, Sebastian Franck 1541 henviser i Sprichwörter 2, 75 b og 76 b; dets vokabular er gengivet af Konrad Gesner i Mithridates 1555 bl. 73-77, hvortil slutter sig et jasket aftryk i Schottels Ausführl. Arbeit von der teutschen Haupt-Sprache 1663 s. 1262 ff. Udgaven 1601 er beskrevet og benyttet af Tentzel i Monatliche Unterredungen 1697 s. 366 ff. Når Moscherosch i sit „Feldsprach“ [1642] har 268 gloser, eller omtrent 45 flere end Rotw. Grammat. 1583, ved jeg ikke, om tillæget skriver sig fra ham eller f. e. fra Rotw. Grammat. 1620. Sml. for ved i anmærkn. 1.

59. Om udgaverne af Liber vagatorum o. s. v. i det enkelte se Avé-Lallemant 1, 142-63; J. M. Wagner i Serapeum 1862 nr. 8; Weller i Repertorium typographicum 1864 s. 65.

## § 1.

### (Politimyndighedens svaghed. Administrativ vilkårlighed. Tugthusene.)

Heller ikke i vort fædreland skortede det på de fornødne forudsætninger for opståelsen og forplantningen af en omflakkende, mer eller mindre hjemløs befolkning, for hvem den lovlige orden var en vederstyggelighed, og som stod på halv krigsfod med det øvrige samfund. Jeg behøver kun at minde om de mange, til dels langvarige, krige og fejder mellem borgerne indbyrdes eller med indtrængende fjender, om den senere militær-disciplins barbari, om halvøens for indstrømning af alskens pak udsatte beliggenhed, om den mådelige oplysning og den ringe udvikling af landets materielle hjælpemidler, endelig om den af alt dette flydende egenrådighed, arbejdsløshed og drivelyst. Uden just med Sten Blicher 1 at tænke på efterkommere af »vore forfædres slaver«, kunde jeg gerne i adskillige retninger forfølge sporet langt tilbage i tiden. »Fredløse og andre misgærningsmænd« spiller jo en rolle i vor 2 lovgivning lige fra Valdemarerne til Kristian den femte; tigger-væsenet, der åbner en gensti til forbryderbanen, har allerede fundet sit udtryk i landskabslovens »stavkarle«; o. s. fr. Efter min plan 3 tør jeg dog holde mig til tiden efter kirkeforbedringen; men

---

1. Viborg amt s. 21.

2. Dronn. Margretes fo. 1396: Molb. og Pet. Udvalg af diplomer s. 56.

3. Eriks sæl. lov 3-10. Navnet „stakarl“ endnu i recessen 1557 § 10.

inden jeg giver en fremstilling af de vigtigste omløber-klasser, skal jeg gøre nogle almindelige bemærkninger om statsmagtens stilling og holdning over for fremtrædelsen i det hele.

Forskellige forhold bidrog til at svække virkningen af de lov- bud og foranstaltninger, hvormed regeringen søgte at hæmme og forebygge omløberiet. Allerede den omstændighed, at løsgængeri 4 — et begreb, man gav en vid udstrækning — og tiggøri, i al fald på landet, først efter reformationen var blevne genstand for offentlig 5 forfølgelse og verdslig straf, måtte for så vidt lamme myndighedernes handlekraft, som det ny og uvante i fremgangsmåden kun var lidet skikket til at skaffe sig indgang og finde påskønnelse i det mindste hos almuen; og dog var et vist medhold af den offentlige mening fremfor alt nødvendigt, hvis der skulde bringes noget til 6 fredsstillende ud af de efterhånden påbudne aarlige »ransagninger« eller inkquisitioner. Hovedskylden lå imidlertid i det hele bestyrrelses-væsens mangel på enhed og styrke. Det vil i så henseende være tilstrækkeligt at kaste et blik på beskaffenheden af det, så at sige, officielle apparat, hvorigenem man, navnlig på landet, stræbte at ramme de nævnte tvende udskejelser fra god samfundsorden.

I tidsrummet fra Lutherdommens til enevældens indførelse ud- 7 stedtes didhørende ordrer af kongen, stundum efter overvejelse

4. Det sættes i forbindelse med forpligtelsen til at tage fast tjeneste: fo. om tjænnestefolk og løsegængere af §§ 1619 § 5 (store reces 2—21—2); sml. endnu politifo. for landet af § 1791 § 1-3 (plak. §§ 1840). Lommeprokuratorer sattes i klasse med og behandlede som løsgængere, se neden for § 2 anm. 33.

5. Se Scheels *Dissertatio de publicis actionibus et inquisitionibus in causis pœnalibus* § 18 ff.

6. Spiren til dem ligger allerede i reces 1537 § 16. jf. rec. 1615 § 44. Fuldt udviklede fremtræder de i fo. §§ 1619 (gentaget § 1655), store reces 2—21—2 og 3; fo. § 1657, jf. Danske lov 3—19—18, fo. § 1683 (fo. § 1702 III-1 slutn., § 1708 fl. st., reskr. § 1739 hos Fogtman 4, 1, 766).

7. Kancelliet var det store ekspeditions-kontor, hvor brevskaberne førtes til bogs og hvorfra de udsendtes i afskrifter (i begyndelsen sjælden på prent), og hvortil indberetningerne undertiden sendtes (ned. for § 2 begynd.); jf. Suhms *Ny samlinger* 1ste dels 1ste hæfte og sml. f. e. Jacobsen i *Histor. tidsskr.* 5, 409 f. — Undtagelsesvis indeholdes en hidhørende befaling i en kongelig skrivelse til rigshofmesteren, se ned. for § 6 under



med rigsrådet, til lensmændene, hvis sag det blev at sætte dem i værk. Men var lensmandens indflydelse i købstæderne begrænset, 8 så var hans personlige indgriben i alt hvad der berørte hals- og håndretten, som adelen da havde sikret sig ved håndfæstningerne, ordenligvis udelukket fra dennes godser. Vi ser derfor kongerne snart true godsadelen med mulig skadebod og anden straf, snart 9 ligesom lokke for den, for at få den til at gøre godt. At lens- 10 mændene som sidste udvej fik tilladelse og befaling til på egen hånd at forfølge og ransage på adelens gods, havde uden tvivl i 11 mange tilfælde så meget mindre praktisk betydning, som selve lensmændene, for hvem lenenes besiddelse nærmest havde interesse som middel til politisk anseelse og til pengevindning, og der som oftest selv tillige var godsejere, ingenlunde altid viste nogen særlig iver for at fyldestgøre deres mange brydsomme udenoms hværv. Oplysende er allerede de mod ~~at~~ Taterne udgangne åbne breve: i det fra 1554 skæres de overhøriges lensmænd og den overhørige adel over én kam; efter det fra 1561 skulde de første, gejstlige eller verdslige, desuden have deres len forbrudte. Af almindeligere ind- 12 hold er forordningen af 19de juni 1582: kongen besværer sig over, 13

1574. Om det lidet udviklede i rigsembedsmændenes (hofmesterens, den kongelige kanslers og marskens) stilling til forretningsgangen se Aschehous Statsforfatningen i Danmark og Norge s. 386.

8. Se andet afsnit af Jacobsens afhandling i Hist. tidsskr. 5te bind om det danske købstadvæsen under Krist. 3die og Fredr. 2den. — Mærk Kristian d. 4des klage og trusler i fo.  $\frac{1}{2}$  1617 (med hensyn til rec. 1615 § 28), og i fo.  $\frac{2}{4}$  1623 i anledning af borgemesteres og råds forsømmelighed med påtale af kongel. forordningers overtrædelse, hvorfor „ulover og utilbørligheder,“ som afskaffede vare, fast tid efter anden på ny tiltog.

9. Se f. e. åbet brev om Taterne af 18de (og 27de) nov. 1561.

10. Fo.  $\frac{1}{4}$  1619 og  $\frac{2}{4}$  1634 (store reces 2—21—2; D. l. 3—19—20): adelen kunde overlade forfølgelsen til lensmanden. Sml. fo. om tyve  $\frac{1}{4}$  1636 § 2 (store reces 2—14).

11. Åbet brev om Taterne af 31te maj 1589; om løsgængere og tigtere i fo.  $\frac{1}{4}$  1619 og derefter i den store reces 2—21—2 slutn. Sml. om forfølgelse af manddrab i recesserne 1547 § 16, 1551 § 6, 1558 § 21.

12. Om gejstlige len i denne periode se recessen 1536 (Kolderup-Rosenvinges samling 4, 165), håndfæstningen af samme dag § 38, de senere håndfæstninger § 36.

13. S. t. XV, 64 ff. (med liste over de 55 lensmænd i Danmark, hvem

at hans mandater og forordninger ikke agtes uden for en ganske ringe tid, eftersom lensmændene, der paa hans vegne skulde holde over dem, ikke gjorde det. Efter at have overvejet sagen med Danmarks riges råd, befaler han derfor: at hvo som derefter viste sådan forsømmelighed, hvad enten han sad i rigens råd eller ikke, skulde have sit len forbrudt. Dog, da der göres undtagelse for dem, som i overtrædelsens øjeblik havde været fraværende fra deres len i kongens eller rigets ærende, og da en lempeligere fremfærd måtte foreskrives mod dem, som havde len på livstid eller i pant, rober sig allerede herved så vel tilstandens brøst som truslens afmagt. I efterskriften til forordningen af 16de november 1619 klages derfor igen over, at kongens forordninger undertiden føje udrettede, eftersom en part hans lensmænd sig dermed behjalp, dennem at være ubevidst hvad derimod skete, og dog midler tid ringe samme forseelser udforskede. **møden** sagen på deres fogder hjemstillede, hvilke dog for mange privat årsager skyld sådanne forordninger tit og ofte enten forglemte eller og forsætteligen forbigik. Og, hvad mere er, disse anker optryktes ordlydende i forord-

14 ningen af 15de august 1655.

Med hensyn til de nys nævnte herredsfogder, der beskikkedes af lensmændene, skal jeg endnu minde om forordningen af 28de juni 1617, hvoraf fremgår, at »noglesteds« var to herreder forenede under én herredsfoged, og at denne tilmed ikke sjælden »understod sig« at nedersætte sig i købsteden og der drive køb-

15 mandshandel og ølsal til sine herredsmænd; uskikke, der strængelig

forordningen tilstilledes). Trykt i samlingen af forordninger 1590 (ved Jyske lov); også i Cassubens samling 1668.

14. §§ 1641 fik lensmændene i Skånc, Halland og Bleking tilhold om at overholde løsgængerforordningen af 2<sup>o</sup> 1634 (Skånske tegnelser VI, 479 b). — Lensmændenes og andre »vedkommendes« forsømmelighed var medgrund til, at Kristian d. 4de lod sine vigtigste åbne breve og mandater tilsammenfatte og prente i recessen 1615; se indledningen. På lov-kundskabens forplantelse og indførelse af god forretningsorden var også beregnet pålæget til lensmændene i denne reces § 40 (store reces 2—1—4) om udi en bog, som altid hos lenet kunde blive, at lade registre alle de i deres [embeds]tid udkomne mandater og forordninger m. v.

15. Jfr. den store reces (1643) 2—6—19 (Danske lov 1—5—17). Tidligere brugte også lensmænd og fogder købmandskab »på bygden og udi

forbedes. At sådanne personer ikke med overdreven nidkærlighed opfyldte deres pligter som den lovbefalede ordens overholdere, er naturligt nok; adskilligt har de uden tvivl overladt til deres underordnede eller sidestillede medhjælpere. Til den første klasse henregner jeg navnlig sognefogder, som jeg dog kun 16 finder nævnte en enkelt gang. Stadig tyede man derimod til gejstligheden, især da sognepræsterne, naturligvis nærmest som med- 17 virksomme i det egenlige fattigpoliti.

Efter statsomvæltningen 1660 var det ikke mindst politivæsenet (for så vidt man den gang var på det rene med begrebet), man havde ondt ved at få indpasset i de øvre trin af det ny system for den administrative arbejdsfordeling. Fra først af var »politien« henlagt under statskollegiet; men da dette kollegium opløste sig 18

landsbyerne“: reces 1536 (Kolder.-Rosenv. 4, 169 nederst, sml. 167) og reces 1540 § 11.

16. Forbudsbrev mod Taterne af 31te maj 1589; sml. „lensmand“ i dommen 1630 blandt vedhængene. I øvrigt er sogne- (og bonde-) fogedinstitutionens oprindelse og udvikling så langt fra at være klart ved enten Molbechs eller Falcks til dels overvættets dristige antydninger (hin i Fortæll. og skildr. af den danske historie 1, 480 jf. i llistor. tidsskrift 4, 470; denne i sin Håndbuch 2, 274 og 271), at det næppe endnu med fuld sikkerhed tør afgøres, om den nærmest må opfattes som en inden fra — af den kommunale selvstændigheds fredede spirer — fremskudt vækst, eller — hvad der synes mere rimeligt — som en uden fra det kommunale samfundstræ påtrykt og indpodet kvist. Lejligheden til ydre påvirkning lå allerede i den bekræftelsesret (ved tinglæsning o. s. v.), øvrigheden forbeholdt sig over for de af den senere lovgivning ofte (1547—1794) hjæmlede landsbyvedtægter (videbreve); og i et eksempel fra en noget senere tid ser det i det mindste ud, som om godsejeren har benyttet sin tilsynsmyndighed til i stedet for den efter omgang aarlig skiftende grandefoged (oldermand) at sætte en bonde- eller sognefoged som fast bestillingsmand: efterskrifterne, 1689-1730, til Bjærgegrav bylov (i Histor. tidsskr. 4, 544 ff.) jævnførte med bylovens § 29. — Se videre i anm. 33.

17. Reces 1537 § 16, 1558 § 62. I følge fattigforordningen af 1587 skulde lensmanden straffe præster og herredsfogder, som viste sig forsømmelige i de dem derved pålagte hverv. Jf. i brev om Taterne i Fyn af § 1570. Fremdeles forordn. om løsgængere i Danmark og Norge af 1657, (forordn. af 1670: Danske lov 3—19—8; o. s. fr.).

18. Se provisionalanordningen af 1660, oversat fra tysk i Holbergs Danmarks riges historie (ved Levin), 3, 322 (rigsdrostens kollegium) jævnført med Joakim Gerstorffs bestalling som rigens råd, drost og præsident

under Kristian den femte, gled dets forretninger efterhånden over  
 19 i hænderne på kancelliet, der i tidens løb, foruden at være en  
 art »regeringens sekretariat«, hævdede sig til at blive et hovedled  
 af den udøvende og lovberedende statsmagt. Under den nævnte  
 konge, hvem indførelse af god politiordeu meget lå på hjerte, gik man  
 dog ud på at sikre den højere politimyudighed en mere selvstændig  
 tilværelse: der indsattes [1683] en kongelig politimester eller  
 politimester for Danmark med en politikommission ved siden.  
 I følge den ældste instruks for politimester Klavs Rasch strakte  
 hans myndighed sig, foruden til København, også til »de andre  
 købstæder«, hvis byfogder skulde lade sig instruere af ham; og  
 dette udvidedes snart til landet, hvis herreds- og birkefogder blev  
 20 hans »fuldmægtiger«. Kommissarierne i politikommissionen, i

---

udi statskollegio af 7<sup>te</sup> s. å. (Årsberetninger fra gehejmearkivet 2, 159).  
 — I indledningsbemærkningen til udkast til instruks for collegium status  
 (og for colleg. cancellariæ) i den rostgårdske håndskriftsamling på uni-  
 versitetsbibliot. nr. 15 i 4 hedder det: „was die Polizey belanget, so  
 theilen wir dieselbe, ausser der Religion und Justitzwesen, in so viel  
 Classes oder Collegia ab, so viel Verrichtung unsers Stats und Regierung  
 wir vor uns finden.“ Om ordets betydnings-udvikling hos os se Kolderup-  
 Rosenvinge i Grundrids af den danske politiret, 2den udg. s. 3-5.

19. Udviklingen og overgangen er ikke fuldkommen tydelig, dels  
 fordi flere af de ældste instrukser mangler, dels fordi flere af dem, som  
 haves (se Årsberetu. anf. bind), er lidet oplysende om de henholdsvis  
 forretningsområder. At få disse afstukne og respekterede var i sig selv  
 en vanskelig opgave; hvorom også vidner ikke alene de betydelige afvig-  
 elser mellem provisionalauordningen og bevarede specialinstrukser, men  
 også snart indtrædende sammenstød og rivninger f. e. mellem rentekam-  
 meret og kancelliet (se Suhms Ny samlinger 1, 17 f. og 25 jf. patent 1<sup>o</sup>  
 1700 og senere bestemmelser), eller mellem collegium status (hvilket jeg  
 ikke finder nævnt i nogen senere instruks end i Griffenfelds som rigs-  
 kancellier af 7<sup>te</sup> 1674) og kancelliet, i hvis skæbne år 1676 danner et vende-  
 punkt (oprettelsen — efter Griffenfelds fald — af „et formel kancelli-  
 kollegium“ ved instruks af 2<sup>o</sup>). Jf. (N. Slange?) i Suhms Ny samlinger  
 1, 18 og 19 samt Holberg anf. st. s. 354 (hvor tidsangivelsen ikke stem-  
 mer med Riegels Forsøg til femte Kristians historie s. 126, jf. 194.  
 — Statskollegiets og gehejmekonseillets protokoller er nu gåede til  
 grunde).

20. Instruks af 2<sup>o</sup> 1683 (i instruktionsbogen nr. 1 bl. 169 ff.) § 3;  
 kongl. mandat af 7<sup>te</sup> 1684 („og det lige så vel i deres egne birker og her-  
 reder som i proprietærernes birker, som i deres herreder kan være  
 beliggendes“): instruks 7<sup>te</sup> 1691 (trykt) § 4. „Alle kongelige forordninger

hvis møder han skulde lade sig finde, ses bl. a. at have havt ret til at forelægge kongen forslag og udkast til ny politiforordninger. 21 Med den politimesteren tillagte myndighed står det vel i forbindelse, at medens det i den ældste bekendte amtmandsinstruks fra 1683 pålægges amtmanden »tilberørligen at påagte, at med Jøder, Tartere, trøglere og løsgængere eller andre udædiske mennesker, som ej må lides, aldeles efter loven forholdes«, så findes dette ikke i amtmandsinstruksen fra 1690. Ti i følge politi- 22 mesterens anden instruks blev det netop ham, der »med Jøder, Tattere og andre ukristelige personer, som omløbe og besvige folk. så vel som løsgængere og tiggere skulde forholde sig efter loven og forordningerne«, medens magistraten i købstæderne og amt-mændene på landet gjordes til håndlangere hos »politimesters fuld- mægtige« eller henholdsvis byfogderne og herreds- eller birkefogderne. 23 Efter Fredrik den fjærdes tronbestigelse gik imidlertid politikom- missionen over til at blive en politiret, og politimesteren »overalt 24

politien vedkommende« fik politimesteren meddelte gennem kancelliet („under vores kancellisegl“, instrukserne § 1), hvor hans protokol, inden den toges i brug, skulde „forsegles“ (instr. 1691 § 5). I visse tilfælde skulde han gøre indberetning til kongen: efter den ældste instruks § 2, hvor talen er om konfiskationer, kunde han på egen hånd sætte general- fiskalen i bevægelse mod genstridige.

21. „Sælandske indlæg“ (fra kancelliarivet) 1685 litr. A viser f. e., at politikommissionen har forfattet så vel de tre forordninger (om vægt, spil og gadekørsel) af  $\frac{1}{4}$  d. å. som den af  $\frac{3}{4}$  se blandt vedhængene; sml. endnu den ældste instruks for politiretten af  $\frac{1}{4}$  1701 (instruktions- bog nr. 2 bl. 109 ff.) § 10. — Nogen instruks for politikommissionen har ikke kunnet opdrives; men dens stilling fremlyser så nogenlunde af de tvende for politimesteren fra 1683 (§ 7) og 1691 (I § 2) samt af forordn.  $\frac{3}{4}$  1683 og reskripterne  $\frac{3}{4}$  s. å. og  $\frac{1}{8}$  1687. Den kan sammenlignes med den stilling, som senere (1708-1771) indtoges af „direktørerne over de fat- tiges væsen i Danmark“ (instruks af  $\frac{1}{8}$  1708 i instruktionsb. nr. 2 bl. 288 ff., de første 11 §§ for København, de 19 sidste for købstæderne og landet).

22. Instruks af  $\frac{1}{4}$  1683 (Årsberetu. 2, 277 i anm. 4, og tilsvarende i den for Norge fra 1685 s. 254 f.) jævnført med den af  $\frac{3}{4}$  1690.

23. Politim. instr. 1691 i IV-3 og I-4; sml. også til den ene side stiftbefalingsmændenes instruks af  $\frac{1}{4}$  1690 § 2 (af  $\frac{1}{4}$  1682 § 2 og 8), til den anden side fo. om politiets administration af  $\frac{1}{8}$  1701 i I-10 og IV-3 (jf. ned. for i § 6).

24. Om politiretten se Kolderup-Rosenvinge anf. st. s. 14 og for ved

her i riget svandt ind til en politimester for København: kancelliet træder i forgrunden som politiordenens tilsynsmand og talsmand, og amtmændene kommer igen længer frem i mellem-  
25 grunden.

Man måtte være stokblind eller meget ensidig for ikke at indrømme både nødvendigheden og nyttigheden af den foretagne omdannelse af styrelses-væsenet. Og det kan ved en opgørelse af regnestykket på dette punkt billigvis ikke komme til fradrag, at den ved kollegialbehandlingen vundne faste og regelbundne forretningsgang til sidst alt for ofte, og sikkert ikke mindst for kancelliets vedkommende, tabte sig i et uendeligt omsvøbsvæsen. Udviklingen af noget sådant lå overhovedet i den givne regerings-  
26 form, så snart man vilde hæve sig op over vilkårlighedens uføre. Værre end at det ny således i sit skød skjulte spiren til sin endelige opløsning, var det, at dette tillige åbnede sig for så mange af fortidens gode eller giftige sædekorn, der, om end læskede og i øvrigt behandlede efter kunstens regler, ikke let kunde give nogen rig eller sund afgrøde, (adelens og siden andre privilegeredes birkeret samt hals- og håndsret, grevernes og friherrernes amt-  
27 mandsmyndighed på deres godser, o. s. v.). Selv bortset fra, hvor-

i anm. 21. Ved forordn. §§ 1701 (I § 10) forandredes by- samt herreds- og birkefogdernes underordningsforhold til politimesteren (i København) til forpligtelse til „flittig korrespondance“ med ham.

25. Instruks for det danske kancelli af § 1703 (instruktionsbog nr. 2 bl. 119 ff.) § 5: kongens store kanseller, Konrad Reventlou, skulde have „inspektion over politivæsenet“ og foredrage tvivlsomme tilfælde for kongen (Bruuns Rostgård 2, 49). Om amtmændene jf. ned. f. § 6 i anm. 57 slutn.

26. Ved resk. §§ 1750 anordnedes „et kancellikollegium i det danske kancelli“; forhandlingsmåden bestemtes; ligeså det ugenlige referat i konseillet af protokollen og dokumenterne ved „gehejme-ekspeditionssekretæren“ (Neve). — Konseillet søgte dog efter ævne at holde ryddeligt for sin egen dør. I begyndelsen sendte kancelliet „supplikker“, der ikke var ledsagede af de fornødne erklæringer, 2 gange, med og uden disse, til konseillet; et dobbeltgænger, som dette bestemt frabad sig i sit møde 3<sup>o</sup> 1732 (kancelliprotokollen for denne tid s. 153 f.). Siden fik kancelliet, som bekendt, en almindelig fuldmagt til i kongens navn at afgøre en stor del sager (ad mandatum), se navnlig resk. 2<sup>a</sup> 1768. Og atter hjalp man på kancelliet (og på befolkningen) ved at overlade adskillige afgørelser til amtmændene, se fo. 2<sup>a</sup> 1800 og neden for § 4 anm. 49.

27. Berygtet er Vedel Vedelsborgs egenmægtige færd, se resk. §

ledes først efterveerne af den ulykkelige svenske krig, siden den i andre henseender heldbringende nordiske krig tærede på landets marv, var det heller ikke nogen let sag, så at sige, af rå rod at skabe en ny og brugelig embedsstand. Navnlig lader det sig ikke nægte, at de for retsplejen og polititjænesten så højt vigtige underøvrigheder, herredsfogderne o. s. v., fremdeles i lang tid lod meget tilbage at ønske med hensyn til dannelse og dygtighed og 28 deraf flydende moralsk uafhængighed. Dette var en naturlig følge dels af deres mangelfulde (eller manglende) forberedelse dels af deres uheldige lønningsmaade: en såre knap fast løn (i bolig og og jord, eller penge derfor, og i korn) og et misligt sportelvæsen; 29

1696. Rigtignok skulde de private birkebetjæntes udnævnelse stadfæstes af kongen (fo. § 1696 og flere reskripter), og vel skulde stiftbefalingsmændene føre et skarpt tilsyn med dem (instruks 1682 § 4, 1690 § 3); men hvad selv en borgerlig birkerets-ejer torde tillade sig, får man en forestilling om ved reskript § 1739 (Fogtmans Alfabetisk register 2, 409.) — Fo. om sognefogders beskikkelse m. m. af §§ 1791 skaffede kancelliet megen ulejlighed med greven på Langeland, se dets skrivelser af § og §§ 1792 samt § 1793; o. s. fr.

28. Se f. e. Jørgen Billes skildring af by-, birke- og herredsfogderne i Vendsyssel ved 1730 i Bruuns m. fl.s Danske samlinger 4, 196 ff. sml. Fynbo landstings domme f. e. § 1731, §§ 1733, § 1734, § 1739 (i Mundts Ugeskrift for retsvæsen 1870). — På ryttergodserne kom efterhånden „regimentsskriverne“ til at spille en vigtig rolle som retsbetjænte, sml. f. e. fo. § 1695 med fo. § 1723; resk. § 1734 § 3.

29. Den herredsfogder (og birkefogder) ved lovens 1—5—18 tilsagte frigård sattes ved reskript § 1690, efter den ny matrikel, til 8 tønder hartkorn. Med udlæggelsen af disse gårde (jf. reces 1643 i 2—6—19 og instruks for amtmændene af § 1690 § 11) synes det imidlertid at have gået langsomt, og indtil de kunde skaffes til veje, tilstodes der ved det nævnte reskript herreds- eller birkefogden en årlig godtgørelse af 30 rigsdaler, hvilken sum altså må antages at udtrykke den omtrentlige besiddelsesværdi for et år af en sådan frigård i hin tid (jf. beregningerne over underskudet af en skattegård af samme størrelse ved 1688 i Riegels Kristian den 5te s. 426 f. og ved 1730 af J. Bille i D. sml. 4, 230 ff.). Hertil kom 1 skæppe korn (byg) af hver bondegård på 6 tønder hk. eller derover og ½ sk. af hver under 6 tønder hk. efter den ny matrikel (fo. § 1688 jft. med fo. § 1690 § 4), en ydelse, der voldte mange hånede bryderier, og for ryttergodsernes vedkommende blev afløst med 2 skill. for hver t. hk. (jf. fo. § 1715, § 1720 og §§ 1721). Disse 30 rigsdaler (jf. endnu indberetning fra en jysk herredsfoged 1735 i Hübertz's Aktst. vedk. Århus 3, 219) og dette korn var længe herreds- (og birke-)fogdernes eneste faste løn. — Den efter et i Viborg afholdt møde (L. Akselsens



for ikke at tale om den længe vilkaarlige og højst ufuldstændige  
 30 ordning af efterlønsvæsenet. Man kan derfor egenlig ikke undre  
 sig, om mange af dem, så vel som vistnok af embedsmændene i  
 31 det hele, viste sig altfor lidet utilgængelige for »skænk og gave«;  
 eller om de, ude af stand til lige omhyggelig at varetage alle  
 deres forretninger, hvis mængde og mangfoldighed voksede i tid-  
 ernes løb og med rets- og politikredsenes forstørrelse, forledtes til  
 snarest at lade det gå ud over de mest brødløse og ikke mindst  
 besværlige af disse, hvortil man må henregne krigen mod løs-

dagbog s. 101) ved åbet brev m. m. af 1<sup>o</sup> 1688 påbudne sammenlægning af en del jyske retsembeder, hvorved man fandt lejlighed til at „kassere“ adskillige herreds- og birkefogder, afhjalp så lidt „herredsbetjæntenes“ klager over utilstrækkeligt udkomme, at regeringen ved resk. 1<sup>o</sup> og 2<sup>o</sup> 1737 måtte gå videre i samme retning. (Den ved kngl. resol. af 1<sup>o</sup> 1720 birkedommerne i „regiment-distrikterne“ tillagte forhøjelse af 20 rigsd. årl. m. m. var kun erstatning for bristende sportler.)

30. Tildelingen af efterløn var en ren nådessag. I det som „pensioner og benådninger“ 1691 bevilgede (Riegels 581 ff.) findes kun enkelte poster til afgåede embeds- eller bestillingsmænd, deres enker eller børn. Fra 1712 åbnedes der gamle „fast udlevede“ betjænte, deres trængende enker og umyndige børn udsigt til understøttelse af postkassens overskud (fo. 1<sup>o</sup> d. å.); et håb, hvorved man søgte at ægge embedsmændenes nidkærhed, men hvis opfyldelse sattes i forhold til postkassens ævne (fo. 1<sup>o</sup> 1727) og siden væsenlig betingedes af indskud i en af enkekasserne (fo. 1<sup>o</sup> 1745), hvori indtrædelsen fra først af (1736) havde været frivillig og begrænset. — 1735 ernærede en afgået byfoged i Mariager sig som farver der i byen (Hübertz 3, 218).

31. Embedsstandens mangel på finfølelse i denne henseende tør man ikke nægte over for regeringens idelige advarsler og trusler (1<sup>o</sup> 1676, 1<sup>o</sup> 1700 og senere særlige forbud) og efter tidens lejlighed i det hele. Betegnende er ikke alene de angivelser og tilståelser, som kom frem for inkvisitions-kommissionen; men endnu mere den omstændighed, at selve Deichmann ikke var uskyldig (Af Bülow's papirer ved L. Dæe s. 2 ff.), og måske allermest det, at en på sin vis så grundhæderlig mand som Morten Reenberg (død 1736) skrev et udførligt „betænkende, om nogen, når han står i en herres tjeneste og har givet sin ed, bliver derfor en menedere, når han sin herre uafvidende tager skænk og gave“. Afhandlingen, der findes i Reenbergs håndskrevne levned af Fredrik Eriksen Monrad (ny kngl. samlinger 2086 i 4) er også mærkelig som et første forsøg på at rokke ved et punkt i embedsæden. Af betænkningen, hvis forfatter dulgte sit navn (han beråber sig et par gange på hvad hans præst har sagt ham), findes i det mindste 2 andre afskrifter, se Bruun Fr. Rostgård og hans samtid 1, 361.



gængerne. Eftervirkningerne af disse misforhold, der tilmed ikke udjævnedes eller opvejedes ved nogen fyldestgørende — af en uddannet og organiseret offentlig mening støttet — kontrol, spores endnu langt hen i tiden. Den unægtelig overmåde vanskelige opgave at skabe et ret betryggende landpoliti lykkedes det overhovedet næppe nogen sinde enevælden til fulde at løse. At der stilledes jo længer 32 jo flere krav til herredsfogdernes medhjælpere, sognefogderne 33 o. s. v., kunde så meget mindre fuldende dannelsen af et sådant, som man ikke var i stand til at byde dem et nogenlunde klækkeligt vederlag for deres slid og tidsspilde. 34

Men hvad der ikke bør glemmes er, at regeringen havde et åbent øje for, hvor langt man var fra idealet, og at den uafsladelig

32. I sine to betænkninger om natmandssagen fra 1835 og 1836 sigter stiftamtmand Ahlefeldt Lavrvig en svunden tids amtmænd og herredsfogder for at have set alt for meget igennem fingre med omstrejferne. Men også det daværende landpolitis mangler fremhæves stærkt af Tøttrup og Undall (1823), Lorenz (1835) o. s. v. se neden for i § 4. Ikke heller holder alle Jyllands underøvrigheder i deres erklæringer fra sidstnævnte år sig fri for at stikle på hinanden for ligegyldighed i så henseende.

33. I den ny lovperiode brugtes sognefogderne i stedse stigende mål til forskellig polititjeneste, se f. e. fo. 1<sup>o</sup> 1688 § 30 (1<sup>o</sup> 1732 § 31), 2<sup>o</sup> 1705 § 17, 3<sup>o</sup> 1739; og ligeså bondefogderne (for de enkelte byer), f. e. i fo. om polit. administr. 4<sup>o</sup> 1701 i IX-7 („bondefogden i hver by ½ mil omkring København“), som oftest i forbindelse med sognefogderne, f. e. i fo. 5<sup>o</sup> 1729 § 8, 6<sup>o</sup> 1778 i II-3. Samtidig holdt oldermændene sig mangfoldige steder, og benyttedes til alle hånde politihverv: fattigfo. for landet 7<sup>o</sup> 1708 § 13 („oldermænd i hver by“; jf. resk. 8<sup>o</sup> 1739 hos Fogtman 4, 1, 763 f.), fo. om politivæsenet på landet 9<sup>o</sup> 1791 § 27 („sogne- og bondefogderne samt i de byer, hvor ingen af disse findes, oldermændene“); brandfo. 10<sup>o</sup> 1792 § 19 og 21 („oldermænd eller den, som har byhornet“), vejfo. 11<sup>o</sup> 1793 § 87, fo. om huders afdragning 12<sup>o</sup> 1794 § 4, hegnsfo. 13<sup>o</sup> 1794 § 19 („sognefogden, oldermændene, hvor oldermænd findes“) o. s. fr. — Endnu 1792 havde man ikke, trods påbudet derom til amtmændene i fo. 14<sup>o</sup> 1791 § 1, fået sognefogder i alle fynske sogne, men nøjedes med „oldermænd“: betænkning 15<sup>o</sup> 1792 af herredsfoged Mylius i Ravnehjærg (Odense) herred.

34. Endnu året efter udkomsten af fo. 16<sup>o</sup> 1791 bemærker flere overøvrigheder med rette, at sognefogdens bestilling „renter lidet og giver meget arbejde“ (O. H. Guldberg), hvorfor den ej var meget „begærlig“ (Knuht). I virkeligheden var den en skat på mandens bravhed samt skrivende og læsecævne.

arbejdede på at komme dette nærmere. En jævn fremgang lader sig heller ikke miskende, var man end ikke altid lige heldig i sine velmente bestræbelser eller i valget af sine midler. Det kan således ikke nægtes, at Kristian den sjætte fandt et ædlere udtryk for sin mistillid til den daværende embedsstand og lagde en bedre grundvold for fremtiden at bygge på i den under ham indførte

35 juridiske embedseksamen end ved beskikkelsen af sine stiftsfiskaler (»landfiskaler«, som de snart findes kaldte), der bl. a. i smug skulde se »de kongelige betjæntere«, høje og lave, gejstlige og verdslige, på fingrene; men hvis stilling til alle sider var uholdfast, og som derfor gik ud af verden med deres ophavsmand, efter kun at have ført ham dybere ind i en malstrøm af mistænksomhed og kryds-

36 forhør, der også vendte sig imod dem selv.

35. Fo.  $\frac{1}{2}$ <sup>o</sup> 1736, hvis 3die post § 1 dog noksom viser, hvorledes man endnu måtte gå på akkord med de nedarvede forhold.

36. Patent  $\frac{3}{4}$ <sup>o</sup> 1737 og især fo.  $\frac{3}{4}$ <sup>1</sup> 1739 (§ 3 og 7); jf. i fo.  $\frac{1}{4}$ <sup>4</sup> og  $\frac{3}{4}$ <sup>5</sup> 1741,  $\frac{1}{4}$  og  $\frac{1}{4}$ , 1743. Det første stød til denne indretning, af hvilken Iver Rosenkrantz var en erklæret modstander, synes udgået fra kongen selv, se Møllers Mnemosyne 2, 279 ff. og jf. kongens 73de brev til Schulin i „anhang“ til 3die bind. En beslægtet tanke fremsætter 1730 J. Bille (Danske samlinger 4, 210), der allerede synes noget berørt af den pietistiske rigorisme. Det er karakteristisk, at den samme prokurator Mattias Brun, der  $\frac{1}{4}$ <sup>4</sup> 1739 udnævntes til fiskal i Viborg stift (Ekstraordinære relationer d. å. s. 63), og på hvis ivrighed vi siden skal se prøver, 2 år efter suspenderedes fra denne post ved et højst unådigt reskript (stilet til stiftbefalingsm. (Gyldenkrone) af  $\frac{1}{4}$ <sup>o</sup> 1741, fordi hans egen interesse som sagfører for en godsejer var kommen i strid med hans formentlige embedspligt mod kongen, der havde taget sig af godsejerens bønder, se J. t. XXVIII, 410 f. Af samme bind, 382 ff. jf. 416 f. får vi en forestilling om de fortrædelige sammenstød med landets borgere (i dette tilfælde en københavnsk købmand), hvortil fiskalens tvetydige stilling gav rigelig anledning. Landfiskalernes korte og tornefulde, men lærerige livsvandring fortjente en særlig beskrivelse efter kilderne. Nær ligger en delvis sammenstilling med generalprokurørens opgave, således som denne er udtrykt i § 2 (om tilsyn med embedsmændene — i begge riger, til sidst også i „fyrstendommene og grevskaberne“) af instrukserne, 3 i tallet, fra Fredrik d. 4des tid. Se navnlig den yngste, for Kasper Bartholin, af  $\frac{1}{4}$  1719 (instruktionsbog nr. 2 bl. 412 ff.), „modereret“ ved kongebrev af  $\frac{1}{4}$ <sup>3</sup> s. å. (S. t. LXII, 63 f.), hvorved denne § fik samme indhold som i den næste bekendte instruks af  $\frac{1}{4}$ <sup>4</sup> 1753 (hos Fogtman).

Fra mændene vender jeg mig til indretningerne. En fremstilling af vore tvangs- og straffeanstaltters historie, set i sit forhold til lovgivningen, til tidsånden og til de givne tilstande, vilde have sin flersidige interesse. Her må jeg indskrænke mig 37 til at antyde grundtrækkene af en enkelt rækkefølges fysiognomi og karakter. Først dog et par bemærkninger, der yderligere vil kunne forklare, hvor naturligt det gik til, at vi blev drevne ind på den ved tugt- og arbejdsbusene betegnede vej. Ti, som ved ethvert større vendepunkt i vore stats- og samfundsforholds udvikling, lå betingelsen for: muligheden og nødvendigheden af, at en forandring kunde og måtte indtræde, i de inden til givne forudsætninger, medens retningen, hvori den kom til at gå, var os anvist uden fra.

I al politiforskrift råder nogen vilkårlighed, ved hvis bedømmelse for en henrunden tids vedkommende det vilde være ubilligt at bruge nutidens opfattelse af menneskets ret og personens frihed til målestok. For det 16de hundredårs anskuelser lå det nær at sammenstille Taterne med »andre fredløse folk«. Når det findes foreskrevet, at genstridige »stådere og tryglere« skulde »stubes af byen (eller herredet) med ris«, så stemmer dette kun altfor godt 38 med den i datidens sæder og rettergang herskende råhed. Og når det findes endog privatmænd tilladt at anholde omstrefjere og tvinge dem til at arbejde for sig, må det nærmest forstås som et forsøg 39 på at gøre den personlige egen nytte interesseret i lovbudets efterlevelse. Det er Kristian den fjærdes fortjæneste i sin lovgivning udtrykkelig at have hævdet »lediggængeres« og »løsegængeres« ret

37. Noget, men langt fra tilstrækkeligt, stof findes samlet af Larsen i 1, 1, 511 ff.

38. Reces 1537 § 16 (i reces 1558 § 62 forandret til „en tilbørlig straf“); om fattigfo. 1587 se neden for i § 2. Lignende medfart fik første gang anholdte løssagtige kvinder: kongebrev fra 1574 i Aktstykker til Helsingørs historie s. 57 f. (ved Årsberetn. fra gehejmearkivet 3die bind). Om tidens præg i det hele Larsen 1, 1, 509.

39. Reces 1558 § 62: „og skal hver mand [som eksempler nævnes lensmændene, adelen og købstedmænd] være frit fore dennom (de karske og føre stådere og tiggere) at annamme og fange dennom og holde dennom til at arbejde og trælle“. Sml. endnu, foruden i det åbne brev 1584 om Taterne i Norge (neden for § 6 anm. 25) og til dels slutning af fo. for Norge  $\frac{1}{2}$  1636, fattigfo.  $\frac{1}{2}$  1683 § 17 slutn.

til ikke at hensættes »udi jærn at arbejde«, för dom var over  
 40 dennem forhvervet. Men det er også ham, mer end nogen anden  
 41 af vore konger, som i gærningen ingen skrupler gjorde sig over  
 til særlige eller almindelige formåls fremme at lægge beslag på  
 deres arbejdskraft — en vare, hvorfor netop han havde stærk  
 brug.

Allerede den 20de septemder 1597 udgik »h. m.s åbne brev  
 om løsgængere udi Sælland«, hvori det hedder: at, som det er-  
 fares, hvorledes alle vægne her udi riget skal have forsamlet sig  
 en hel hob løsgængere, som omstripe og onløbe fra et sted til  
 et andet og iblandt borgere, »præster« og bønder bedrive megen  
 modtvillighed og bedrageri, en part udgivende sig for krigsfolk,  
 som søge en herre, andre for studenter eller »præste«, somme  
 sigende dennem at være tjænesteløse, så har hs. m. affærdiget, og  
 med deres nødtørfelige månedspenge forsynet, tre navngivne brev-  
 visere, for i Sælland at eftertragte og pågribe samme løsgængere  
 og sende dem til »vort slot København«; hvorfor han nu beder  
 og byder lensmændene, så vel som adelen på dens godser, at gå  
 42 brevviserne til hånde med folk, jærn o. s. v. Den 22de marts  
 1599 fik hver af de 11 lensmænd i Sælland brev om, den 31te  
 martii først kommandes, og ikke för, med største flid at lade ran-  
 sage over alt sit len, så vel udi købstæderne som på landet, efter  
 løsgængere og dagdrivere (der beskrives næsten ordret som 1597),  
 så mange som kunde overkommes og betrædes, og at lade dem  
 »fængligen fremføre hid til slottet«; dog kun for så vidt de fandtes  
 føre og stærke og tjænlige til groft arbejd. Som hovedgrund til  
 opsnappelsen angives nemlig, at h. m. »er til sinds nogen synder-  
 lig bygning her på vort slot København og andensteds at lade  
 43 foretage«. Den 16de april 1602 udstedtes den samme befaling,

40. Fo. §§ 1619 [gentagen § 1655], § 1634, reces 1643 i 2—21—2.  
 I den første og sidste forudsættes det endog, at nogen af „had og avind“  
 kunde være udgivet for løsgænger.

41. Sml. om Taterne neden for i § 6: Fredrik den 2den 1574 og  
 Mattias Brun 1740. I følge fo. § 1684 kunde løsgængere i København  
 risikere at tages til soldat, jf. plakat § 1751, og om fremmede tiggere  
 eller omløbere fattigfo. for købstæd. 1708 § 14 (for landet § 12).

42. S. t. XIX, 106 f. Sml. Sundt s. 14.

43. S. t. XIX, 206.

begrundet på lignende måde, til lensmændene, 51 i tallet, over 44 alt riget. Og en tilsvarende ordre haves fra 29de januar 1607 med hensyn til den forehavende »bygning på befæstningen af 45 København« (hvortil bønderne som bekendt måtte gøre pligtarbejde). Endnu den 16de april 1637 fik de 5 lensmænd i Fyn, de 20 i Jylland og de 11 i Sælland breve om, hver i sit len at udtage et vist antal løsgængere (tilsammen 420) og i begyndelsen af maj sende dem henholdsvis til Assens, Kolding og Korsør, hvorfra de »med nødtørftig underholdning til mad og øl« på rejsen, skulde udskibes til Kristianspris. Og den 17de maj 1638 fik lens- 46 mændene over al Danmark breve om snarest muligt at opsøge hver i sit len henved 5 løsgængere, der (fra Skåne, Halland og Sælland over Korsør, fra Jylland og Fyn over Nyborg) skulde gå til skibs »lige ad vor fæstning Kristianspris«, hvor de for penge skulde arbejde. »De som ikke med god villie lod sig antage«, skulde lensmændene med magt tage og forskikke. 47

Under indflydelse af en evropæisk strømning, der netop ved denne tid havde nåt til Nederlandene og Tyskland, og for tillige 48 at hjælpe på »manufakturernes«, var kong Kristian imidlertid gået et skridt videre i sin bestræbelse for at gøre den hidtil spildte arbejdskraft så frugtbringende for samfundet som muligt: han havde oprettet et »tugthus« d. v. s. en tvangsarbejdsanstalt for løsgængere. 49

44. S. t. XIX, 348 f.; trykt efter en afskrift til lensmanden på Koldinghus i D. mag. 5, 154 f.

45. Trykt som bilag 29 i Lassens Dokumenter og aktstykker til Københavns befæstnings historie.

46. S. t. XXVI, 179 f. med særskilte ordrer til 3 af lensmændene om hver for sit land at sørge for skuder til overførelsen.

47. S. t. XXVI, 306 b.

48. Makowiczka i Bluntschlis og Braters Staats-Wörterbuch 2, 79 f. — I årene 1595—1603 indrettedes sådanne anstalter i Amsterdam: J. I. Pontani Histor. Beschrijvinghe d. coopstadt A. 1614 (i 4) s. 132 ff.

49. Selve ordet *tugthus* må betragtes som et lån fra vore sydlige naboer. Ligger end dets ældste betydning skole (Kilians nederlandske ordbog 3die udg. 1599 s. 569) uden for Norden, er det dog kun „ungdommen“, P. J. Kolding har tænkt på i sit Dictionarium 1626 under „tuctehus“ (ergastulum; pædotribium; — „börnehus“ har han ikke). I og før sig kan også Kristian den 4des tugthus gærne fra først af tillige have omfattet børn (betydningen af „drønge“ 1609 er lidt svævende); men det

Ved mageskifte med de trede forstandere for de fattige hus-  
 50 arme i København fik kongen den 22de oktbr. 1606 »en grund  
 og ejendom ved Helliggejstes hus liggendes, som nu til et tugthus  
 er forordnet«. Dermed blev det alvor; ti den 26de juni 1609 be-  
 falede han 36 lensmænd i Jylland, Fyn og Skåne snarest muligt  
 at forskikke til København så mange føre og stærke »kompaner  
 og orkeløse folk« (leddiggængere, løse kvindfolk og drenge, der løb  
 om og tryglede), som de kunde overkomme så vel i købstæderne  
 (dog med hjælp af borgemestere og råd) som på landsbyerne, da  
 han var til sinds at ville lade bruge dennom udi tugthuset udi  
 51 København.

1619 lukkedes tugthuset (ligesom universitetet) på grund af  
 52 pesten; og hvor vel det 1620 omtales som bestående, havde man  
 dog ondt ved at få hold på mandskabet igen. Dette erfares af en  
 kongelig ordre af 9de januar 1621, hvorved det pålagdes 48 lens-  
 mænd i hele det daværende kongerige Danmark at opspore og til-  
 bagesende omtrent 50 navngivne personer, mænd og kvinder (for  
 det meste fødte i købstæderne), som på adskillige steder vare hen-  
 kommen »udi forgangen år, da tugthuset her i København blev  
 formedelst den store sygdom opgiven«, og som ikke atter havde  
 53 indfundet sig, da det blev befalet. 1621 var det også, at kongen  
 54 ligesom satte kronen på sit værk, i det han ved tugthuset anlagde

fulgte af den historiske udvikling, på den ene side, at „tugthuset“ en tid  
 lang kom til at danne en modsætning til „børnehuset“; på den anden  
 side, at snart det sidste navn (sml. siden under Kristian d. 5te) snart det  
 første (sml. siden under Kristian d. 6te) let kunde blive brugt som fælles-  
 navn for den hele kombinerede anstalt. Langebecks forklaring af „børne-  
 hus“ (foruden som wajsenhus) som „tugthus for ulydige børn og andre  
 løse folk“ løber også væsentlig ud på det samme som Moths af „tugthus“  
 (anført i Vidensk. selsk. ordbog under dette ord 1).

50. S. r. 15, 130 f. Det rigtige anlægsår (1606-7) har jeg ellers kun  
 fundet i Nordisk konversationsleksikon (1, 839); jf. i Lassens saml. på det  
 kongl. bibliot. De ældste „tugthusartikler“ kender jeg ikke.

51. S. t. XX, 271 f.

52. Brev fra Kristian d. 4de i Schlegels Samml. zur dän. Gesch. 2,  
 2, 84 (jf. 108) og i Molbechs udg. s. 71.

53. S. t. XXI. 546 ff. Om pesten se Slange s. 421 og 426, jf. Kon-  
 rad Aslaksons De dicendi et disserendi ratione i fortalen.

54. Om rigtigheden af 1621 som børnehusets anlægsår (Hol-

et børnehus, der på en gang skulde fremme håndværksdygtigheden og vænne ungdommen fra lediggang. Ved kongebrev af 10de sept. d. å. pålagdes det 13 lensmænd i Sælland (og Møn) inden sante Nikolai dag (6te decemb.) først kommendes fra deres len at lade fremføre »til tugthuset« i København i alt 50 sunde og raske pigebørn, 10 til 14 år gammel, »af di, som ellers gik at tigge« eller hvis forældre ikke var i stand til dennem at underholde eller noget at lade lære, hvoraf de i fremtiden kunde leve. Disse pige- 55  
børn har uden tvivl hørt til børnehusets første besætning; ti mod årets slutning udkastedes en plan (»ordinans«) for bægge huses fællesdrift. 56

Da børnehuset nærmest fik betydning for købstæderne, omtales 57

berg, Gebhardi o. fl.) er der næppe grund til at tvivle. (I begynd. af fo. 1622 siger kongen blot, at han „nogen tid forleden“ har „anrettet“ et børnehus i København). 1617 (Schlegels Gesch. der Könige v. Dänem. 2, 73 og andre efter den) synes fremkommet ved Pontoppidans Annal. eccl. 3, 706 (hvorfra trykfejlen 1616 er gået over i Thurahs Hafn. hod. s. 311), hvor vel Pontoppidan selv (Orig. Hafn. s. 333) har 1639 efter Slange (s. 981), hvis fejltagelse er håndgribelig. — Wolfs beretning (Encom. regni Daniae 1654 s. 371), at tugthuset „allerførst“ lå udi Farvegaden ved Vestervold, synes at være forblanding med et andet fabrikanlæg. At bygningerne ved Helligåndskirken udvidedes (forfleredes) i anledning af børnehusets tilføjelse, tør vel sluttet af et brev til Aksel Arenfeld af 1623 (S. t. XXII, 222), hvori tales om „det ny hus ud til Løvestræden“.

55. S. t. XXI, 591 b.

56. „Forordning, hvorefter vor rentemester, Kristoffer Urne, uden nogen forsømmelse herefter udi børne- og tugthuset udi vor købsted København skal lade forholde“ (S. r. 17, 201 ff.). Den og den tilhørende spisordning (gentagen 1639, aftrykt hos Arent Berntsen s. 574 ff.) er kun undertegnet „Hafniæ den — 1621“ med datoen blank. Efter stedet, hvorpå afskriften står, er planen snarest fra december („11te august“ bærer andetsteds hen; 1521 er blevet stående trykfejl i Statshåndbogen). I følge velvillig meddelelse findes originalen ikke i kongerigets (indenrigsministeriets: rentekammerets) arkiv.

57. Se i breve af 1623 (hvorved anordnes en kollekt årlig for børnehuset, jf. Hübertz Århus 2, 46 f.) til universitetet, alle bisper og borgemester og råd udi alle købstæder udi Danmark og Norge: „vi have ladet alle vegne udi købstæderne optage fattige og faderløse børn“ (S. t. XXII, 234 f.). 1626 fik Mogens Kås pålæg, når hannom tilskikkedes nogen fattige børn fra Roskilde, dennom da i „tugthuset“ at lade an-  
nanne (S. t. XXIII, 162 a). 1629 tillodes det at bringe 12 børn fra hospitalet i Helsingør til „tugthuset“ i København (S. t. XXIV, 217 b,

det her kun, for så vidt det dels ved sammenhængen dels ved modsætningen oplyser tugthuset's forhold og stilling. Efter planen styredes den samlede anstalt, under den ene rentemesters daglige overtilsyn, af en foged med udstrakt myndighed (strafferet) og ansvar. Karl Tiesen havde befaling værket derudinden at skaffe i en god ordning. For resten holdtes de to indretninger ude fra hinanden: børnehuset havde sin særlige forstanderske (»børnehuskvinden«); præsten prædikede til forskelligt klokkeslæt i »børnehuset« og »tugthuset«; »kvinder og karle, som gamle ere« skulde han undervise i deres børnelærdom så vel som drenge- og pigebørnene, men (som det synes) gå lidt videre med disse. For en del i forbindelse med den omtrent samtidig i lovgivningen indførte skik står det 20de punkt, hvorefter fogden i synderlighed skulde holde bog over »for hvad årsag nogen i tugthuset indsættes, og hvor mange år de der inde ere dømte at være, om de med dom

Aktst. til Høls. histor. s. 98). Ordre om drengedskrivninger på henholdsvis 50 og 152 stykker af § 1634 (J. t. IX, 107 f. S. t. XXV, 275 b, jf. Hübertz 2, 62) og af § 1638 (J. t. IX, 499 b jf. Hübertz 2, 76). Mærk også den at kongen anbefalede oprettelse af børnehuse i købstæderne (hvormed det dog næppe havde synderlig fremgang) i fo. om håndværksdrenge og -svende af § 1621 § 14 (store reces 2-3-8). § 1639 fik dog de 12 lensmænd i Søland, Låland og Fåster ordre „udi deres underliggende købstæder og len“ at lade udskrive tilsammen 107 drengbørn og 50 pigebørn til „tugthuset“ i Kbhvn (S. t. XXVI, 417).

58. Med planen må i øvrigt, for børnehusets vedkommende, jævnføres fo. § 1622 (S. r. 17, 230 ff.), hvorved der gives 4 navngivne københavnske „købmænd og borgere“ en stadig og streng kontrol dermed; samt fo. § 1621 s. å. (S. t. XXII, 154 f. og trykt), som imødegår forældrenes frygt for, at børnene der til evig trældom skulde bruges og undertvinges: deres ophold var kun beregnet til 7 år, hvoraf de 4 første til læreår, o. s. v.

59. Dette forklarer to optegnelser i Kristian den 4des skrivkalendere (Schlegels Samml. z. dan. Gesch. 2, 1, 46; Molbechs udg. s. 35 anm. og 128), hvoraf dog tillige fremgår, at arbejdsværket var ældre end børnehuset: § 1620 gav kongen Povel de Willem [ned f. § 2 anm. 23] 5000 rigsdaler in specie og § 1621 atter 13000 dal. in sp. på „hvis vare han til Karl Tijsens arbejde leveret havde“.

60. For ved anm. 40. — I følge fo. om håndværksdr. og -svende af § 1621 § 12 (også i bagerlævens vilkår i Århus s. å. § 16: Hübertz 2, 42, og optag. i store reces 2-3-8) skulde den, som „nogle gange sin lære forløb,“ halv på byens og sit embeds (lavs) halv på kongens bekostning, skikkes i tugthuset eller og „i jærn at arbejde“ d. v. s. til Bremerholm



ere fremsendte«. Medens tugthuset derfor må antages i reglen at have haft en mere jævn tilgang, fik børnehuset sin meste befolkning ved formelige børne-udskrivninger, hvorved den opvoksende ungdom, undertiden med magt, reves bort fra sit fri gade- eller tiggerliv. Med andre ord: var børnehuset væsenlig at betragte som en tvangs-opdragelsesanstalt for forsømte børn, så var tugthuset alt da på veje til at blive en virkelig straffeanstalt. Bar det end tillige præget af et forbedringshus, havde dets gode navn og rygte allerede lidt et skår i den offentlige mening. I den på prent udgangne forordning af 2den november 1622 siger nemlig kongen, at han havde ladet de tvende anstalter indrette hver for sig, »på det børnene ikke skulde forvides udi noget tugthus og hos dennem at være opfødte, som for uærlige gærninger indsatte vare«. Af kærlighed til sit yngre barn kastede faderen selv skygge på det ældre.

I spidsen for dobbelt-anstalten stod i lang tid en rentemester

(fattigfo. for Kbhvn § 1708 I § 17, jf. for købstæderne § 7, har derfor rasphuset, som da var påtænkt). Gifte kvindespersoner, der lovede nogen ægteskab, skulde „en tid lang“ i tugthuset: fo. § 1655 § 2 (store recess 2—5—6; Danske lov 3—16—7 har derfor spindehuset). For ublu opførsel i en jysk landsbykirke bød kongen at sætte kvindfolkene i tugthuset, mandfolkene på Bremerholm: Gjellerup J. D. Jersin s. 209 f. — „De, i tugthuset ere“ kunde for modtvillighed bl. a. straffes med „deres fængsels forlængelse“: planen § 28.

61. § 1636 tillodes det lensmanden på en gang at indsende „til vort tugthus“ så mange arbejdsføre, tjenesteløse og ikke skolesøgende drenge i Års, som forældrene ikke vilde holde af gaden, og siden årlig 4 til 5 af samme slags (J. t. IX 346 a jf. Hübertz 2, 73); og ved den store udskrivning 1638 af „fattige(s) folkes drengebørn“ fra 10 jyske købstæder (hvoriblandt Haderslev) vilde kongen nådigst, såfremt drengene ikke godvilligen vilde did (til børnehuset), at lensmændene dennem skulde alligevel lade tage og fremsende. 1659 skulde lensmændene udskrive „af de, som gik at tigge eller og af fattige folkes børn, om forældrene det begærte“.

62. § 1626 fik Mogens Kås (rigens råd) brev om at antage sig „børnehuset“, således som det skulde leveres ham af Kristoffer Urne, og uden at der skete nogen forandring med „handværkerne“ (S. t. XXIII, 135). Men ligesom der 1623 var udgået breve til Aksel Arenfeld (der ved den tid blev rentemester) om stiftelsens indre anliggender (anm. 54 og 64), således var det § 1626 rentemester Ove Høgh, der fik ordre „af sejludgisdrengene udi tugthuset tvende de bedste og bekvæmligste“ at udtage og „med nogen pension“ i Frankerig indskikke, deres håndværk der fremdeles at lære (S. t. XXIII, 233). 1634 var Hans Marchdaner „tugthusets“ forstander (S. t. XXV, 249 b, 275 b og 345 a).

eller en anden højtstillet mand, hvis overtilsyn næppe har betydet meget. Heri gjordes 1639 en forandring, i det kongen den 7de juni tilskikkede og betroede Erik Bager (eller Bagger) at »være over børnehuset og tugthuset«, ved hvilke han indtraadte i den samme stilling, som 1621 var tillagt Kristoffer Urne; dog med den væsentlige forskel, at Erik Bager derfor blev lønnet med en aarlig besolding af 400 rigsdaler in specie. Som rettesnor meddeltes ham en så godt som ordret afskrift af planen fra 1621.

Ingen kraftanstrængelse kunde dog holde værket på fode. Hvor meget man end havde lagt vind på kun at optage sunde og stærke lemmer, og hvor vel man intet havde sparet på deres forplejning eller på stiftelsens indre sundhedspleje (om hvis nødvendighed pesten 1619 havde mindet), måtte man dog snart erfare, at syge-

63. S. r. 20, 125 ff. (sml. om Erik Bager i S. r. 21 under § 1641). De vigtigste afvigelser er, foruden nogle i personskifter grundede navneforandringer (værkforstander var nu Mikkell Kruse), at i § 28 tales ikke længer om det 1621 som en mulighed henstillede rasphus, og at § 15 har fået en tilføjning om, at „intet af hvis vare, som i børnehuset vorder forfærdiget, må sælges, men alene på vort klædekammer — — skal leveres“. Fogden var da den samme som § 1635, da han fik anvist „våning husefri“ og 20 daler specie årligen til „ildebrand“ (S. r. 19, 368 a).

64. Om bespisningen se ned. for § 4 anm. 69, (fersk kød og dobbelt øl gaves de 3 højtider og Mikkels aften. Børnene måtte endelig ikke drikke vand! mærk end videre S. t. XXII, 222 f. og Nyerups Karakteristik s. LI). Også for „børnenes og fangernes“ beklædning var der sørget. Dagligen skulde overalt røges med „enebærtræ, bær, edike ell. and.“ (sml. store reces 2—4—5 og 10 af en fo. fra 1625). 1623 fik Aksel Arenfeld pålæg at tilsende kongen overslag over hvad en „hvælling under jorden neder ad stranden“ fra tugthusets og de der omkring boendes „hemmeligheder“ vilde komme til at koste; og § 1638 pålagdes det Korfits Ulfeld [som statholder i København] fra „det springendes vand, som løber udi renderne til Købmagerga(a)den“, at lade lægge render ind udi børnehuset, hvilket højligten fornøden gjordes (S. t. XXVI, 355). — Allerede § 1621 havde kongen udtalt sig for ansættelse af en tugthuslæge (breve ved Molbech s. 87), og i planen s. å. § 11 omtales „medikus, der på tugthuset er bestillet“, så vel som en badskerer, der skulde indfinde sig hver morgen kl. 6. § 1638 tillagdes der d. Otto Sperling 200 rigsdaler årlig for at være medikus udi børnehuset, og desuden 1000 speciedaler årlig for at forsyne sig med medikamenter og den forordnede badsker med salve (S. r. 20, 20, trykt i Københavnske selskabs skrifter 10, 465 f.); og § 1639 antoges og bestiltes m. Mikkell Dolman for en badsker udi børnehuset, på Holmen, tyghuset og provianthuset med en årlig pension og besolding af „hunder og tredive korent daler“ (foruden 400 specie-riga-

smitten ikke lod sig holde ude. Medens man uden tvivl har gjort 65 c sig overdrevne forvæntninger om arbejds-udbyttet, løb underskudet til sidst op til en for den tid betydelig sum. Måske gik også enkelte 66 i misligheder i svang. Intet under derfor; at »kongens sind faldt derfra«, og at anstalten sygnede hen. Det sidste, jeg finder om den i hans tid, er, at rentemesterne den 14de maj 1645 finge brev om at tilholde »den forrige skriver i børnehuset« uden forhaling 67 i at gøre sit regnskab klart. Efter Kristian den fjærdes død blev hans tugt- og børnehus aldeles opgivet. Den 24de juli 1649 bevilgede Fredrik den 3die efter ansøgning af Københavns tvende borgemestere, Hans Nickelsen og Hans Nansen, at de ved Joakim Gerstorff [den gang statholder i København] måtte få udvist »en plads udi vort børnehus«, hvori de fremmede tiggere og andre, som stærke vare, kunde indsætte og dennom med arbejde tvinge, — »indtil anderledes derom forordnet vorder«. Næste år skal et par 68 i af bygningerne være købt tilbage til Helligåndskirken; i øvrigt 69 c

daler for medicin o. desl. til folkene de 3 sidst nævnte steder) og en betydelig årlig „genant“ af fødevarer fra provianthuset (S. r. 20, 134 f.).

65. 1634 havde der været „infektion“ i en del af „tugthuset“ (S. t. XXV, 275 b, sml. 345 a). Skylden for dødeligheden blandt børnene kaster kongen i sit brev til rentemesterne af  $\frac{1}{2}$  1636 over på den ulykkelige læge (Nyerups Karakteristik s. XXIV, sml. Cold Lægevæsenet og lægerne under Krist. d. 4des regering s. 71).

66. Det, hvormed h. m. „lider skade“, angives i udgifts-overslaget for 1642 (Budstikken 1823 sp. 619 f., Bruuns o. fl.s Danske saml. 6, 345) til 8055 $\frac{1}{2}$  rdl. 15 sk., eller samme beløb som hos Durel (Suhms Samlinger 2, 3, 76); enten fordi denne sum har været stående, eller fordi Durel har øst netop af denne kilde (sml. F. Hammerich Om folkemængden m. m. særsk. aftr. s. 10 f.). — Efter tidens måde fik enkelte sælandske lensmænd eller tolderne i Helsingør ordre at tilvejebringe visse af „børnehusets“ fornødenheder (halm og langhalm; bøge- eller bygaske, polsk sender- eller sønderaske); således 1635 (S. t. XXV, 460 a, 465 b, 466 a) og 1638 (S. t. XXVI, 355 a og b). Naturligvis var det rentekammeret, der betalte (brev til rentemesterne af  $\frac{1}{2}$  1638 s. st. 306 b).

67. S. t. XXIX, 176 b; sml. Slanges Krist. d. 4de s. 981. Endnu 1642 ansattes en præst ved tugt- og børnehuset (Ny kirkehist. saml. 1, 508); dets sidste læge se Cold. s. 70 og 76.

68. S. t. XXXI, 116 a.

69. Se den samtidige Wolf s. 372 f. Om stedforholdene og de enkelte bygningers beliggenhed får man den tydeligste forestilling af det i næste anm. nævnte skøde; sml. Arent Berntsen 1, 17 og Wolf s. 369.

solgte og afhændede kongen for sig og efterkommere til hofapotekeren Samuel Meyer og efterkommere »vores og kronens huse 70 og fri ejendomme kaldet tugthuset«.

Foruden denne statsanstalt var der for stadens regning oprettet og 71 dreves et særlig københavnsk børnehus. En aflægger af denne kommunale plantning dukker straks efter forfatningsskiftet op ude på 72 Kristianshavn. Fremhjulpen og støttet af »kongen«, stilledes den ny anstalt imidlertid snart under det offentliges formynderskab og brugtes i dets interesse. Foruden som børnehus måtte også den gøre tjeneste dels som tvangsarbejdshus for arbejdsføre fattige dels som straffested for visse arter forbrydere, navnlig af kvindekønnet 73 (spindehuset). Børnehuset, som hele anstalten kaldtes under

70. Skøde på tugthuset af 3<sup>o</sup> 1650 i S. r. 22, 293-96. 2<sup>o</sup> s. å. fritoges S. M. indtil videre for „al borgerlig og bys tyngde og besværing“ s. st. 500 b.

71. Wolf 373, Ar. Berntsen, 1, 17 (L. Boths København s. 259).

72. I § 20 af „artikulerne, hvorefter oldermanden med forstanderne dennem haver at rette“, (fra 1663 eller beg. af 1664? trykt i Gødes samling) pålægges det disse, under svære bøder, efter omgang daglig at besøge „det ny begyndte fattiges børnehus“. Efter sigende var dette anlagt i Kaje Lyckes 1661 inddragne gård. Det er da vel denne, som menes, når kongen i sin neden nævnte forskrivning fra marts 1662 tilsiger de fattiges direktorer skøde på „sin gård på Kristianshavn.“ Men blev et sådant skøde nogen sinde udstedt? — Betegnende for hovedstads-kommunens stilling under den ny statsordning er bl. a. en engl. ordre af 1669, hvorved Fr. 3, beråbende sig på, at han, hans forfædre og andre havde givet „konsiderable summer“ til stadens fattige, pålægger kammerkollegio at lade Sælands biskop, præsident, borgem. og råd i kbhvn. gøre tilbørlig rede, rigtighed og regnskab for de til de fattige givne middele, at de kunde blive ordenlig administrerede og forvaltede, „manefakturerne“ også til fremtarv (S. t. XXXVIII, 807). Sml. en beretning af den svenske resident i Beckers Samlinger 2, 283.

73. Jf. Nyerups Københavns beskriv. s 137 f. Som egenligt børnehus tog anstalten nærmest sigte på København (og købstæderne), se fo. 1<sup>o</sup> 1708 I § 17 ff. (for ved i anm. 60); fo. 1<sup>o</sup> 1683 § 18 gælder dog også landet. Om tiggeres og løsgængeres indsættelse (som forsørgelses- og politiforanstaltning) i „børnehuset“ se, foruden adskillige bestemmelser fra Kr. d. 5tes tid vedrør. kbhvn, reskript 3<sup>o</sup> 1665 om sådanne fra Roskilde (jf. ned. f. anm. 75) og fo. 3<sup>o</sup> 1683 § 17 (som midlertidig udvej). Med hensyn til spindehuset mærk indledn. til forskrivning 1<sup>o</sup> 1662. I Danske lov anvendes arbejde der mod kvindfolk for trolddom, visse kønsforseelser

et, buggede snart under antallet af sine ufrivillige beboere; hvilket 74 medførte den dobbelte ulempe, at »ærlige« og »uærlige« fanger sammenblandedes, og at pengene, trods alle kongelige benådninger, ikke vilde slå til. For at råde bod på disse misligheder gjorde direktørerne over de fattiges væsen i Danmark tvende forslag: opførelse af en ny bygning ved børnehuset og anlæg af »tugt- og manufakturhuse« i provinserne. Det første skete 1739; for at frem- 76

o. desl. (stederne hos Larsen 1, 1, 513); se end videre fattigfo. f. Kbhvn §<sup>4</sup> 1708 I § 1, 7 og 24 jf. resk. §<sup>1</sup> (plakat §<sup>8</sup>) 1728; fattigfo. for landet 1708 § 2 (udenrigs tiggersker); resk. §<sup>1</sup> 1728 (kagstrøgne og brændmærkede kvinder), o. s. fr.

74. Efter den i næste anmærkn. nævnte fundats fra 1667 fandtes der da „over 320 personer, som der holdtes til ærlige håndværker at lære“. I følge resk. §<sup>1</sup> 1739 (Fogtm. 4, 1, 760) var lemmetallet da 387 (skönt der kun var fond og rum til noget over 200); efter resk. §<sup>0</sup> 1745 hele 531 personer, hvoraf kun 183 inddömte, resten københavnske tiggere. Sml. Den danske atlas 2, 206 og Thurahs Hafnia hod. 313 f. Gennem resk. §<sup>3</sup> 1740 søgte man at værgе sig mod overfyldelse fra provinserne.

75. Til benådningerne kan, skönt noget uegenlig, regnes kongens forskrivning — mod udlevering af hans og hans faders gældsbreve — af §<sup>8</sup> 1662 (S. r. 25, 264 ff., i udtog hos Fogtm.) til Københavns fattiges direktører af de ved præsternes gårdkøb indkomne summer (jf. Pontopp. Annales 4, 493 f., Helvegs Kirkehist. efter reform. 2den udg. 1, 448 f.; Danske lov 2-12-4) m. m. — Til „det anordnede børnehus“ var først bevilget anlæget af en valkemølle udi Lyngby [jf. Nyerups Fr. 3 s. 364 f.], hvilket §<sup>7</sup> 1665 forandredes til „på dr. Hans Svanes gård Ebberød“ (S. r. 26, 68 b jf. 92 b). 1667 var ikke alene de til „di fattiges børnehus“ bevilgede middele samt anden de fattiges indkomst opbrugt, men også nogle 1000 rigsdaler dertil på rente optagen. Kongen gav derfor d. 29de april d. å. en „fundats anlangende adskilligt, som børnehuset i Kristianshavn tillægges“ (S. r. 26, 337 f., i udtog hos Fogtm.): indtægten af de fattiges kirketavle i København, de fattiges andel af alle konfiskationer, „en dags gevinst“ om ugen, når komødier i Kbhvn holdtes, foruden hvis enhver spektator godvilligen give vilde. 1664 havde kongen bevilget og samtykt, at kapitulares udi Roskild måtte anrette et fattiges hus der i byen og dertil bruge overskuddet af „de kirker, som endnu vare under kapitels jurisdiktion“ (S. r. 25, 480). Tilladelsen, der hidtil ikke var benyttet, toges nu tilbage, og pengene overførtes til børnehuset (sml. Beckers Samlinger 2, 278 og 285). Kristian den 5te, der selv gav 1200 rigsdaler årlig (jf. Riegels s. 525), forordnede § 1697 „godvillige“ halvårs-bidrag til børne- og pesthuset (der 1696 havde fået fælles bestyrelse); o. s. fr.

76. Fogtman 4, 1, 760 og 774; Pontoppidan, der den gang selv var

- elske de sidste anordnedes samme år en kollekt ved bøger og kirkebækkener, og som statstilskud lovedes 20,000 rigsdaler til det
- 77 påtænkte tugthus for Jylland samt 4000 rigsdaler til det på Møn. Med planens gennemførelse gik det temmelig rask. I Stege var man allerede i færd med at indrette sig i den nedlagte navigations-skoles lokale. I Viborg lagdes grundstenen til bygningen den
- 78 14de juli 1740 af bygnings-entreprenøren, justitsråd og borgemester, landsdommer Dyssel. Endelig åbnedes anstalten i Odense, for Fyn, Langeland og underliggende øer, den 28de avgust 1752 med over 40 losgængere og omløbende mennesker, ved en almindelig
- 79 inkvisition derudi indbragte.
- 80 I alt væsentligt var disse ny »tugt- og manufakturhuse« (eller

en af de fattiges direktører, i Danske atlas 2, 206 f.; Paludans Beskrivelse over Møn 2, 356. Kongen (og grev Stolberg) fandt det desuden godt at sprede manufakturerne, se det 173de brev til Schulin i Mnemosyne 3die bind. — Börnehuset styredes (1699—1781) sammen med Københavns fattigvæsen, og var således kommet ind under hine direktørers overtilsyn (instruks § 1708 § 2; jf. instr. af samme dag for de kommitterede over de fattiges væsen i København § 16)

77. Bevilgning § 1739 jfrt med resk. § 1740. De 20,000 rigsdaler var efterstand af de penge, som den forrige siiftamt-skriver over Bergens stift, Villem Hansen, var bleven „kongen“ skyldig, se indledning til de neden for nævnte forenings-poster fra 1745 (hovedudgaven).

78. Københavns posttrykker 1740 nr. 59. Aktstykker vedkommende dets bygningshistorie i J. t. XXVIII.

79. Indledning til ekstensions-benådningen 1753. Oprettelsen var bevilget ved kongl. resolution af § 1749. Under Kristian den 6te havde man oprindelig tænkt på et nyt tugthus fælles for Sælland og Fyn.

80. Lignende tugt- og værkhuse oprettedes i Norge og i hertugdømmerne. Det i Trondhjøm, der havde ligget øde siden den store ildebrand 1681, genopførtes 1732 (se resk. § d. å. og Johan Plate Det trondhjømiske wejsenhus, 1742, s. 32); det i Kristiania opførtes 1736—37 (Moe Beskr. over Kr. s. 37). Tugthuset i Glückstadt (jf. Kr. 6tes 15de brev til Schulin) er fra 1739; et i Flensborg påtænkt blev kommunalanstalt (Stemann Rechtsgeschichte 2, 348). — I Tyskland holdt udviklingen sig naturligvis stadig et skridt forud; og det er klart, at vi endog med hensyn til enkeltheder har hentet vore forbilleder derfra. Et af de bekendteste var det sachsiske „Zucht-, Armen- und Waysenhaus“ i Waldheim (stiftet 1716), hvor det, fra 1724 af, var tilladt at leje fangerne ud som daglønnere (Wagnitz Histor. Nachricht. und Bemerkungen über die merkwürdigsten Zuchthäuser in Deutschland I, 1791, s. 239); sml. fundats for tugthuset i Viborg 1743 i kap. 4 § 2.

»tugt- og spindehuse«, som de også findes kaldte i lovgivningen) skårne over en og samme kam. Fyldigst og rene udtrykkes den til grund liggende tanke i fundatsen for det senest indrettede. Alt »uærligt« eller »infamt« var udelukket fra det; ti ingen måtte deri antages, som enten for »tyveri eller anden skændig gærning« burde straffes eller allerede var straffet, »i henseende, at denne indretning alene sigtede til at hæmme det skadelige tiggeri og lediggang samt at indskrænke og holde ryggesløse og selvrådige unge mennesker i tvang og ave, og endeligen at forskaffe dem, som enten ikke vilde eller andensteds ikke kunde få arbejde, lejlighed til at fortjæne 81 deres brød og underholding.« Lemmerne indtoges »ikke til beskæmmelse, men til befordring, hvorpå når de viste kendelige prøver, kunde de løslades og stilles på fri fod igen, uden at sådant i nogen måde skulde eller burde komme dem til beskæmmelse eller forklejning«. Men var stemplede forbrydere udelukkede, så var det et yderst broget væv af »forseelser«, der gjorde folk modne til optagelse, for hvilken rigtignok i de fleste tilfælde forudsattes dom af hvert steds øvrighed (byfoged, herredsfoged eller birke-dommer), men efter en yderlig simpel og kortfattet rettergang. 82 Tugthus-befolkningen bestod af, eller skulde navnlig bestå af, »friske og stærke« tiggere, svage omløbende fattige, uforligelige ægtefolk, 83 ulydige børn, opsætsige tjenestefolk og læredrenge (hvilke to sidste 84

81. Sådanne frivillige kunde nemlig få arbejde mod billig betaling i tugthuset, hvor de frit måtte gå „ind og ud“, kun at de deltog i morgen- og aftenbønnen, m. m. (fundats § 17). I Viborg skulde de have deres egen „arbejdsstue“ (fund. kap. 6 § 2).

82. Sml. fundats for tugthuset i Kristiania 3 kap. § 14; og, med hensyn til senere foregiven misbrug, et reskript om det i Viborg af 1771, hvorved muligjordes appel til overretten.

83. Den viborgske fundats nævner udtrykkelig løsgængere samt fremmede og udenlandske tiggere.

84. I tugthuset på Møn (og på Kristianshavn) skulde der i følge plakat § 1741 (om hvis anledning se ved resk. § 1740) være egne „vær- elser“ til sådanne børn. Jf. Werlauffs antegnelse til Holbergs Kilde- rejsen 3-8. Dom blev ene gyldig også for dette tilfælde ved plakat § 1771. For tugthuset i Viborg gjaldt særegne regler: fundats kap. 2 § 4 jf. cancelliskriv. § 1778. — En art modstykke til hin fri indsættelse danner reskript § 1743, hvorved Bredo Munthe til Bækkeskov (i Syd- sæland) fik overladt 10 navngivne i børnehuset alene for tiggeri indsatte



klasser forældrene eller husbonden og læremesteren også uden dom kunde få indsatte på nogen tid i tugthuset, men da på egen bekostning, mindst 4 sk. om dagen, og på eget ansvar); fremdeles 85 »gemene folk« for at aftjæne idømte bøder »udi ærlig sag«; så vel mand som kvinde for resterende lejermålsbøder, og overbevist slette betalere på kreditors forlangende, så længe de efter bestyrelsens »skönsomhed« var noget skyldige. Ved en udvidelse af fundatsen for dette tugthus fik endog »enhver proprietær« tilladelse til at sætte i lære der hvem af »mandskabet« han fandt, godset kunde undvære, og som han ej anså skikket til at overtage en gård eller blive soldat, eller som formedelst dovenskab og liderlighed ej duede til bondearbejde, dog at sådanne (i tugthuset) »bleve begegnede 86 som fri folk«.

For øvrigt ordnedes forholdet så meget som muligt i Lighed med hvad der fandt sted ved børnehuset på Kristianshavn. De købstæders interesse, i hvilke anstalterne lå, søgte man at binde til dem ved at give dem særlig adkomst til at lade deres fattige arbejde deri. Til direktører udnævntes stiftamtmanden og bispem; til inspektører sattes i Odense to af magistraten, en af sognepræsterne og for 4 år ad gangen to af de vederhæftigste og habileste borgere, udnævnte af direktørerne efter magistratens forslag. I

drenge, hvilke han måtte have og beholde, som de på dette gods vare fødte, og vilde lade oplære i kristendom, forsyne med klæder og føde og bruge til bondehandling (S. t. LXXIII, 9 f.; Fogtman Alfabetisk register 1, 369).

85. I følge fo.  $\frac{1}{5}$  1743 § 14 kunde deslige almuens folk af øvrigheden forvises, mandfolkene til en fæstning, kvindfolkene til spindehuset.

86. Foundation til tugt- og manufakturhuset udi Odense af  $\frac{3}{5}$  1752 § 13 og 18 samt § 1-8, og Nærmere ekstension og benådminger for samme hus af  $\frac{1}{5}$  1753 § 3. De findes hos Fogtman og i Schous samling på universitetets-bibliot. håndskr. 244 i 4 (hvorefter en særskilt udgave). Af andre fundatser har jeg benyttet den for det viborgske »manufaktur- og tugthus« af  $\frac{1}{4}$  1745 (særskilt og hos Rothe og Fogtman) tillige med Foreningsposter af  $\frac{1}{4}$  1745, hvorefter Dyssel med interessentere for egen regning overtog huset i 10 år; og jævnført anordning af  $\frac{1}{5}$  1741 (særskilt og hos Fogtman) om tugthusets indrettelse i Kristiania og de fattiges forflegning i Aggershus stift. Sml. med hensyn til tugthuset på Møn navnlig plæk.  $\frac{1}{5}$  1745, og til det i Trondhjem fundats  $\frac{1}{4}$  1735 (hos Fogtm.) og fo. af s. d.



Viborg trådte i stedet for inspektørerne en »administratør«, oven- 87  
nævnte justitsråd Dyssel, der snart, ham til liden både, blev (etats-  
råd og) drifts-entreprenør.

Men uagtet der hjemledes tugt- og manufakturhusene betyde-  
lige forrettigheder (skatte- og afgiftsfrihed, konsumtions-godtgør- 88  
else, en temmelig udstrakt arbejdsfrihed) og ikke ubetydelige ind-  
tægter (af den 1708 stiftede »herredskasse«, af årlige kollektur  
og hvad proprietærene og andre ellers godvillig vilde give, samt  
en vis ydelse en gang for alle af tiltrædende embedsmænd), der 89  
siden fik en fastere form, så varer det dog ikke længe, inden vi  
hører den gamle klagesang: manufakturernes trivedes ikke, og tugten  
ikke heller. Selve ordet »tugthus« tabte i værdi; til at holde det 90  
i kurs skulde det da heller ikke bidrage, at regeringen befalede, at  
alle brændmærkede og kagstrøgne kvindfolk skulde tillige af dom-  
meren tilfindes at arbejde deres livstid i »spinde- og tugthusene«; 91  
og det samtidig med, at den ophævede kagstrygningen for en vis  
art løsagtige kvindfolk (Danske lov 6—13—9 slutning) og bød  
dem at hendømmes i 6 à 8 år i nærmeste provins-tugthus, netop  
fordi de, når de var kagstrøgne, ansås for »uærlige og foragte-

87. Et inspektorat lignende det i Odense tilsigtedes i Viborg ved  
resk.  $\frac{1}{11}$  1780 jf.  $\frac{1}{3}$  1781 begynd.

88. I Viborg opstod senere heraf sammenstød med kommunen, se  
resk.  $\frac{3}{10}$  1770.

89. Jf. resk.  $\frac{1}{4}$  1745, der også gjaldt børnehuset på Kristians-  
havn.

90. Udgifterne til tugthuset i Viborg lagdes på hartkornet o. s. v.  
ved et reskript af  $\frac{3}{7}$  1766; ligeledes til tugthuset i Odense ved resk.  $\frac{3}{4}$   
1782. Ved det sidste reskript og ved det for Viborg af  $\frac{1}{3}$  1781 reducer-  
edes manufakturernes til spinderier for det i København værende militære  
ulden-manufaktur (under Hans Koefoeds direktion). Om de 3 danske pro-  
vinshuses skæbner og vanskeligheder i det enkelte henvises i øvrigt til  
Paludans Beskrivelse over Møn 1829 (forf. døde 1821) 2, 112-20 og 356-  
60 (den foreløbige ytring 1, 467 er tagen af Hofmans Samling af fundat-  
ioner 8, 516); Ursins Stiftsstadens Viborg 1849 s. 222-34 (det historiske  
fra s. 250); og fortalen til N. Fabers Tale ved indvielsen af den i Odense  
tugt- og forbedringshus indrettede kirke 1839.

91. Fo.  $\frac{1}{11}$  1751 (jf. for ved i anm. 73 slutn.). Sådanne kom også i  
Viborg tugthus, som dog ved et resk.  $\frac{1}{11}$  1771 blev fritaget for dem,  
fordi deri efter fundatsen m. m. ingen »uærlige« måtte findes.

lige«, så ingen vilde have dem i tjeneste, og andre tjenestefolk  
92 ej vilde arbejde og spise med dem.

Medens man vedblev at henhøre tiggere og omløbere til det »nærmeste tugthus«, blev tugthusarbejde tillige straf for virkelige forbrydere, og da navnlig for tyvene, de mindst agtede af dem  
93 alle. I plakat af 15de januar 1790 om den ny indretning ved »børnehuset på Kristianshavn« fremstiller »Københavns tugthus« sig som noget langt værre end »Københavns forbedringshus«, skønt allerede det sidste står et par trin lavere på ærens slibrige trappestige end tugthusene fra hundredårets midte, i det bl. a. de, som dømtes første eller anden gang for simpelt tyveri, skulde tilfindes at arbejde i forbedringshuset. Ved plakat af 30te november 1792 omdøbtes tugthuset i Stege til »Møns tugt- og forbedringshus«; de »kagstrøgne og uærlige« skulde dog, som hidtil, sendes til »Kristianshavns tugthus«. Først ved plakat af 5te juni 1822, hvorefter de forbrydere, »som ikke havde mistet deres ære« (eller »ikke vare gjorde uærlige«) skulde betragtes som »forbedringshusfanger« og, så vidt omstændighederne tillod det, afsondres fra de grovere forbrydere eller »tugthusfangerne«, udstraktes hin dobbelttittel til »provincial-tugthusene« i almindelighed. Men ligesom det fremgår af plakatens egne ord, at tvedelingen mere fandt sted af navn end af gavn, således klages der, som vi siden skal se eksempler på, efter den tid ikke mindre højlydt end før både over den utilbørlige sammenblanding af gamle udlærte og unge lær-  
94 villige forbrydere og over den utilstrækkelige adskillelse af kön-

---

92. Fo. §<sup>o</sup> 1751. For Norge §<sup>o</sup> 1755 og allerede i fundatsen § 5 for Trondhjæms tugthus (fo. §<sup>o</sup> 1735 § 4) og for Kristianias (i 3die kap. § 11). — Selv ordet *arbejdshus* (se f. e. indledn. til fo. §<sup>o</sup> 1777) synes en tid at være kommet i miskredit, hvis man kan stole på forklaringen i vidensk. selskabs ordbog; jf. neden for § 4 i anm. 2. (I vore ældre håndskrevne ordbøger findes ordet slet ikke: i Rhodes bearbejdelse af *Orbis pictus* 1670 o. s. v. kap. 100 som sideord til „værksted“).

93. Fo. §<sup>o</sup> 1778 § 2 (friske og stærke kvinder, som befandtes i utiladelig tiggeri og omstrejfen), politifo. §<sup>o</sup> 1791 § 3 (anden gang dømte løsgængere). Tyvsforordn. §<sup>o</sup> 1789, i hvis medfør simpel tyvsstraf (tugthusarbejde m. m. uden kagstyngning eller brændemærke) erklæredes for ikke at volde ærens tab.

94. Se også F. v. Bülow Bemærkninger Viborg tugt- og forbedringshus samt Viborg bys arrester angaaende [1831] s. 14.

nene. Så det klinger endog temmelig mildt, når Molbech i sin danske ordbog (1833) forklarer »forbedringshus« som en straffeanstalt, hvorfra forbryderne »som oftest udgå lige så slette, som de kom derind«.

Det var imidlertid i de her beskrevne tugthuse, på deres forskellige udviklingstrin, at mange af vore omløbere må antages at have ædt deres mest frugt af kundskabens træ på godt og ondt.

---

## § 2.

### (Fattigvæsenets indretning på landet. Klasser af omløbere.)

---

Der er endnu en institution, jeg må berøre, fordi den væsentlig gik ud på at regelbinde eller indskrænke omløberiet. Det er fattigvæsenets organisation, der i lang tid, som Larsen træffende har bemærket, nærmest var en organisation af tiggeriet. 1 Tydeligst lægger dette sig for dagen i to ydre fremtrædelser, bægge formede efter tysk mønster: uddelingen, efter forudgået undersøgelse af vedkommendes trang, af et autoriseret tiggerskilt, 2 »bysens tegn«, og indsættelsen (længe kun i købstæderne) af tiggerfogder eller »stodderkonger«, som de kom til at hedde i

---

1. 1, 1, 513 f. En sammenhængende og fyldig skildring af vort fattigvæsens historie, betragtet efter sine egne forudsætninger og i forhold til humanitets- og samfunds-anskuelsernes udvikling i Vestevropa, vilde være et fortjenstfuldt arbejde. Spredte bidrag findes i flere stedbeskrivelser, i enkelte særskrifter (f. e. Halds Ålborg fattigvæsens historie, 1841) o. m. a. st.

2. Foruden i Kristjærn d. 2dens gejstl. lov 112, verdsl. lov 88 påbydes tegnet bl. a. i reces 1537 § 16, kongebrev af § 1548 til bispem i Ribe (Ny kirkehist. saml. 3, 39 f.), reces 1558 § 62, 1643 i 2—21—3, fo. § 1683 § 1 (købstæderne) og 8 (landet).

folkesproget, dels for at holde fremmede tiggere borte og holde styr på stedets egne dels for på samtlige fattiges vegne at æske 3 almisse af tilrejsende.

I den lange række bestemmelser fra 1537 til 1803 udpeger jeg kun to af de mest fremspringende punkter: tiggerforordningerne fra 1587 og 1708, for så vidt de vedrører landet.

Efter at Fredrik den anden gentagne gange til ingen nytte 4 havde indskærpet sin faders reces (af 1558) i dette stykke, befalede han den 19de juni 1582 fem og tyve sine elskelige mænd og råd, to eller tre i hvert stift eller land, at omdrage for at ransage og overveje lejligheden og gøre en ret og skikkelig forordning, hvorledes med tiggerne kunde bedst forholdes, og siden på samme skik forsende udi kongens kancelli en klar fortegnelse. Som vejledende vink antydedes blot, at »udi nogle måde« kunde årsagen til recessens og forordningernes misligholdelse ligge i, at udi en part sogner vare tiggerne og tryglerne så mangfoldige, at de uden almuens store besværinger ikke kunde der fødes og underholdes; hvorfor der 5 kunde blive tale om i så henseende at lægge to eller tre sogner til-

3. I Helsingør havde en „stodderkonge“ fra 1578: D. mag. 3, 2, 203; jf. bl. a. fra Århus 1653 (en „ståderdronning“) hos Hübertz 2, 190 og fra Ålborg 1704 i Bircherods dagbøger, Molbechs udg. s. 464. Beskikkelsen af „ståderfogder“ (siden også kaldte „bettelfogder“ eller „prakkerfogder“ efter tysk, til sidst „de fattiges fogder“, „fattigfogder“) befalede i fo. †† 1587 og † 1685 kun for købstædernes vedkommende. I København gjorde de tjeneste som et slags gadepoliti, se resk. †' 1695 (artikler for oldermanden for de fattiges forstandere †<sup>o</sup> 1698 § 19), fo. † og †<sup>a</sup> 1697 o. s. fr. I følge resk. †<sup>a</sup> 1735 havde stiftbefalingsmanden og bispen i Sælland anset det for højst fornøden, at på en del steder antoges en fattiges foged; en sådan fandtes allerede i hvert sogn i Skippinge herred; han skulde daglig „spises“ på omgang af gårdmændene i de enkelte byer. Efter indstilling af direktørerne over de fattiges væsen befalede kongen †<sup>r</sup> 1739 (Fogtm. 4, 1, 763), at der så vidt muligt skulde sættes en i hvert landsogn: dertil kunde „den stærkeste af de fattige“ bedst bruges; de omløbende tiggere skulde han sætte i halvjærnet og nyde 4 sk. for hver, men ellers ingen løn (da han jo selv fik af de fattiges „forpflegning“). To til tre sogne kunde dog også slå sig sammen om en foged, hvem der da skulde tillægges „noget vist“ af herredskassen. Sml. ned. f. § 4 anm. 60.

4. F. e. i brev til alle lensmændene af †' 1573: S. t. XII, 143.

5. Åbet brev af †<sup>o</sup> 1582 i S. t. XV, 63 b. De udnævnte mænd (2 for henholdsvis Riber, Århus og Vendelbo, 3 for Viborg „stigt“; 3 for Fyn,

sammen. På det således tilvejebragte grundlag byggedes »forordning og skik, hvorledes herefter holdes skal med tiggere og stådere over alt Danmarks rige« af 27de december 1587, hvis andet afsnit handler om forholdet »på landsbyerne«.

6

Hver lensmand udi sit len — ligesom også adelen ude de sogner, som dennem tilhørte — skulde alvorligen bestille: at alle herreds-provesterne hver udi sit herred tilsagde sognepræsterne at optegne alle de arme og nødtørftige folk og siden af prædikestolen at tilsige og formane deres sognefolk at føde og underholde med mad og drikke til nødtørftighed så mange fattige folk, som fandtes udi sognene og på klare register vare optæget, så at de ikke skulde nødes til at løbe andensteds uden sognet efter deres føde. Fandtes sognefolket derudi forsømmelige, skulde de af lensmanden derfor tiltales og straffes. Sognepræsten med kirkeværgerne og fire af de bedste sognemænd skulde det så forskaaffe, at samme tiggere finge tegn, som bandtes for på deres bryst, med tre eller fire bogstave af sognekirkens navn. Hvilke stådere eller trøglere, som droge af det sogn, udi hvilket dennem var tilladt at bede om almisse, de skulde have forbrudt det tegn og forvises af sognet, med mindre end af lensmanden og sognepræsten kunde forfares, at samme sogn var så ringe, at det ikke kunde tåle at føde så mange; dog skulde de ikke mue tigge eller søge

2 for Langeland, 3 for Låland og Falster; 2 for Sælland, og 2 henholdsvis for Skåne, Halland og Bleking) finge samme dag hver sit brev derom (s. st. blad 64). De 25 var alle lensmænd på en (Absolon Giøe) nær, der sad i rigens råd ligesom 17 af de andre; jf. listerne fra samme dag over rigets 55 lensmænd (s. st. bl. 65 ff.) og over rigens 24 råd (Schlegel Samml. zur dän. Gesch. 2, 2, 178). Sml. slutningen af forordningens indledning.

6. Indført i S. t. XVI, 301 ff. den er dagtegnet  $\frac{1}{3}$  1588; men det ny år regnes denne gang i tegnelserne fra juledag.  $\frac{1}{5}$  1588 (d. e. 1587) fik rentemesteren, Kristoffer Walckenndorff, brev fra Haderslevhus, at efterdi det vilde blive langsomt at „udskrive“ denne forordning, skulde han på kongens vegne bestille detså, at af samme blev prentet „en tre hundred eksemplar“, som han skulde forsende ind udi kancelliet, at de kunde forsynes med kongens underskrift og segl. I den Schouske samling på univers.-bibliot. (nr. 42 i 4) haves den ældste udgave, prentet af Lorens Benedicht 1588, og den næste, prentet af Mads Vingård 1590.

hjælp uden herredet. Herredsfogden skulde efter tilmelding pågribe indkommende tiggere uden tegn så vel som dem med tegn, der ginge uden herredet at trygle, og dennem til lensmanden forskikke, der skulde lade dennem, som stærke og føre vare, til kagen hudstryge, andre til eksempel. Også var der naturligvis straf for brugen af falske tegn. Ingen udensogns eller tegnløse stádere og tiggere måtte besøge bryllupper eller værtskab på landet, ingen udenherreds eller tegnløse indfinde sig på herregårdene. Börn måtte ej tigge, men hedenvises udi tjæneste eller og sættes til skole; forsømmelige forældre skulde straffes af deres godsherskab. Hvem der husede og herbergede fremmede tryglere, skulde straffes som de, der husede »andre fredløse folk«. Skipperne og færgemænd, der overførte tiggere af et land udi et andet, truedes med tab af skib og gods.

Ikke engang dette tarvelige mål: indskrænkningen af tiggeriet til hjemstedet, kunde nås. »Vår at ønske, at sådant blev efterkommet«, siger Kristen Osterösson Vejle i midten af næste 7 hundredår.

En fuldkomnere ordning tilsigtedes ved »forordning om tiggerne på landet i Danmark« af 24de september 1708, der — ligesom tilsvarende for købstæderne og for København af samme dag 8 — var frugten af flere års forberedende arbejde. Efter at de udenrigs tiggere var fjærnede, og de »fra en anden provins eller et andet herred« i reglen var hjemviste, optoges ved hjælp af sognepræsten og tre eller fire af de »vittigste og bedste« sognemænd en rigtig specifikation på almisselemmerne efter deres forskellige trang. Sognemændene skulde høres, hvad de »godvilligen« vilde give årlig til de fattiges underholdning — helst i »ædende vare«,

7. Glossar. jurid. udgave 1652 s. 791 m. h. t. tegnene.

8. Årlig på bestemte söndage skulde forordningerne oplæses fra prædikestolen. Enhver havde lov til at sende direktørerne i København (J. G. Holsten, biskop Bornemann, hofpræst Peter Jespersen, Vincens Lerche og Niels Slange) forslag til værket's forbedring. En del aktstykker vedkommende disse forordningers tilblivelse findes samlede i Sælandske indlægge 1708 litr. C. Hvor meget sagen lå kongen på hjærte, ses bl. a. af en påmindelse, dagtegnet Venedig ; 1709 til de nævnte direktøret om med iver at varetage deres vigtige hverv.

som avledes af jorden. Hver fattig fik så »assigneret sine visse mænd«, som enten ugenlig eller månedlig på en vis dag skulde levere til ham den del, han var indskreven for. Vægrede nogen sig 9 ved til den bestemte tid at yde hvad han havde ladet sig tegne for, blev hans navn fra prædikestolen »offenligen aflæst«, og hjalp det ej, toges det ved udpantning. Proprietarierne, som havde deres gårde i sognet, så vel som forpagtere, ridefogder og »andre velhavende«, skulde anmodes om efter deres vilkår at betænke den fattige med gaver i penge, der henlagdes i »en fattiges bøsse«. Viste proprietarierne sig uvillige til at give det som ræsonnabelt kunde være, vilde kongen det vide at remedere. Var et sogn for lidet til at underholde alle sine fattige, måtte de overskydende assigneres på tilgrænsende byer af et større sogn, men skulde forblive hvor de vare. Navnlig for at skaffe omløbere bort, indrettedes i hvert herred en kasse ved små årlige bidrag af gårdmænd, husfolk og tjenestekarle. »I særdeleshed skulde hver proprietarius, enten han havde nogen herregård i herredet eller ikke, give efter proportion til hans góds noget ræsonnabelt dertil, i henseende at han, som var pligtig at lade bortføre dem, som fandtes på godset, blev for en stor byrde og omkostning forskånet«.

Hvor lidet forberedt jordbunden, i det mindste på sine steder, var til at optage den med varsom hånd nedlagte spire til et fastere ordnet tvangs-fattigvæsen, fremgår bl. a. af, at Jørgen Bille skildrer forordningens efterlevelse og overholdelse som »umulig«, og selv gör et forslag, der i det væsentlige er en tilbagegang til den ved forordningerne 1587 og 1683 hjemlede tilstand. 10

---

9. Heraf udviklede sig bespisningen på omgang m. m. se resk. §<sup>8</sup> 1732; neden for § 5 anm. 168.

10. I forslag om Jyllands slette tilstands forbedring (ved O. Nielsen) i Danske samlinger 4, 214 f. Feltråbet „manufakturere i købstæderne“ som universalmiddel mod fattigdommens udslæt også på landet har Bille fået af Krist. d. 5te, se fo. § 1683 § 16 (jf. bl. a. hans „velmente erindringer“, ved Worsåe, i XVIII).

Desuden udstedtes stadig, efter omstændighederne af øvrigheden eller af kongen, snart til indlændinge snart til udlændinge, en art overordenlige tiggerbevillinger eller særlige tryglebreve for at hjælpe dem til rette, som ved »uforvarendes våde« eller »overfaldendes ulykke« var komne i en mishig stilling. Det er navnlig i tre klasser af tilfælde, jeg har fundet denne udvej, der let førte på afveje, tagen i brug.

En undtagelse fra reglerne i tiggerforordningen 1587 göres med dem, som havde fanget skade af ildebrand, skibbrud eller kvæggpest, hvilket det skulde være uforment at besøge godt folk om hjælp og trøst. Hvis de ikke vilde udsætte sig for at straffes som andre, der uden tilladelse gik om at tigge, måtte de dog, foruden med tingsvidne, have forsynet sig med »breve og bevisninge« — der ikke gjaldt længer end »på et års tid« — i købstæderne af borgemester og rådmænd, på landet af herredsprovsten og deres sognepræst. Fandtes nogen, som havde falske eller selvgjorte breve, da skulde de derfor straffes »som andre falskenere«. »Efterdi det sig og kunde tildrage, at en part, som lidet eller intet havde ved at hætte (risikere), med fri villie lode deres huse og bolige afbrænde, på det de deraf kunde fange årsage at trygle og tigge, som tit og ofte sket var, da skulde lensmanden lade rette over dennem, såfremt det skelligten bevises kunde, uden al nåde« [som over andre mordbrændere]. Disse bestemmelser gik ved forordningen om tiggeri af 5te maj 1683 uforandrede over i den ny lovperiode; kun at besøget ultrykkelig be-

11. „På somme steder og fornemmelig i Ringsted herred“ holdtes de brandlidte dog endnu senere — i lighed med forskriften i Skånske l. 14, 2 ff. om brænnæstup (sml. brandstødbreve i D. l. 2—11—4) — inden for herredets grænser, se Osterссön Vejles Glossar. jurid. 1652 s. 161. — Af kongen gaves særlige bevillinger også for de under denne klasse indbefattede tilfælde. Præsten Hans Andersön til Hårlev og Himlingöje anvistes der 1650, i anledning af hans præstegårds brand, 2 rigsdaler af hver kongens og kronens kirke i Sælands stift, som nogen forråd havde (S. r. 22, 419 sml. fo. † 1664 § 4). Den brandlidte møller i Stenholt fik 1656 lov at sætte bækken for kirkedøren m. m. (S. r. 23, 854 a).

12. § 7 om købstæderne (jf. fattigfo. for disse af † 1708 § 16) og §§ 13-15 om landet. De øvrige tilsætninger er kun tydeliggørelser af den ældre forordnings bud, således det oven for indskudte om „mordbrændere“; desuden er „hætte“ forvansket til „hæfte“.



grænsedes til godt folk i samme stift. Til dels på grund af assurancevæsenets utilstrækkelige udvikling og ringe benyttelse holdt denne skik sig ved magt til langt ind i det 19de hundredår, uagtet reskriptet af 23de avgust 1745 med levende farver havde udmalet dens slemme følger, som det søgte at modarbejde: mange brandlidte bønder vænnedes til tiggerstaven og gjordes ved den lange lediggang uskikkede til arbejde, eller også solgte de deres på ulykken erhvervede tingsvidne til andre, der brugte det til skalke- 13 skjul; omløbstiden indskrænkedes derfor til et fjerdingår, og omløbskredsen til vedkommende amt. Siden indsnævredes bægge 14 end mere.

Af mindre udstrækning, men lige så betegnende for tiden, er en anden art trygleri, der udviklede sig som følge af den medfølelse for lidende trosfæller, som naturlig måtte vækkes ved begivenhederne i Tyskland under Kristian den fjerde og som kraftig næreredes af denne konge. Ikke alene fandt mange i trediveårs- 15 krigen fordrevne Tyskere en gæstfri modtagelse her i landet; men også efter fredsslutningen viste vor regering sin interesse for pro-

13. Som eksempler på falske tingsvidner om overgået ildebrand se resk.  $\frac{3}{4}$ <sup>1</sup> 1739 og  $\frac{1}{4}$ <sup>o</sup> 1741 i Fogtmans Alfab. register 1, 252 ff. Ved det sidste hensattes brugeren i „livsvarigt jærn“, og lige så hans medhjælper i stedet for (efter lovens 6—18—6) at miste sin højre hånd.

14. Til „de nærmeste sogne“ i en vis tid efter amtmandens skøn: brandforsikringsanordn. for landet af  $\frac{3}{4}$ <sup>9</sup> 1792 § 19 slutn., der ikke bortfaldt ved reglement for fattigv. på landet af  $\frac{3}{4}$  1803 § 49 b, se kancelliskriv. af  $\frac{3}{4}$ <sup>8</sup> 1807; jf. resk.  $\frac{1}{4}$ <sup>1</sup> 1817 § 31. — Fra Mors klager Schade 1811 (s. 242) over fremmede tryglere: foregivne skibbrudne og rejsende håndværkskarle.

15. Hver mands forpligtelse til i sin forbøn at ihukomme alle be- 16 trængte „synderlig dennem, som ere af samme religion og sande guds dyrkelse med os“ havde man ikke undladt at indskærpe i bededagsforordningen af  $\frac{3}{4}$  1631; mærk også ned. for i anm. 29. Tyske flygtninge bosatte sig i Næstved og Køge og fik 1639 deres egne prædikanter, se H. Rørdam om de tyske menigheder i Danmark i det 17de hundredår i Ny kirkehist. saml. 3die bind, (om den s. 207 omtalte indsamling til fordrevne tyske lutherske præster se fremdeles i breve til alle bisperne i Danmark, Norge og på Gulland og særbrev til Jæspers Rasmussen Brochmand af  $\frac{1}{4}$ <sup>b</sup> 1639: S. t. XXVI, 376 f.); sml. Kr. d. 4des skrivkalendere ved Molbech s. 59. Endnu 1663 tillodes det en forjaget og blind præst, Weinberger, at sætte bækken for kirkedørene i Køben- 17 havn og Kristianshavn (S. r. 25, 445 f.).

testantismens oprejsning og fremgang ved at tillade enkelte hidsendte menighedslemmer at »besøge godt folk om hjælp og assistens« til istandsættelse eller opbyggelse af kirker m. m.; hvorhos den ikke glemte at foreholde det danske folk og særlig gejstligheden det billige og kristelige i, at man »udsatte« sine religioner forvantere udi deres nød.

Af stort omfang blev derimod en tredje art tiggeri, der knyttede sig til en fremtrædelse, som længe havde lagt beslag på tidsalderens interesse og sat folkenes fantasi i stærk bevægelse. Vel kom den danske regering aldrig til umiddelbar at deltage i kampen mod »Stortyrken«, ligesom den ej heller nogen sinde fik anledning til at udskrive nogen egenlig »Tyrkeskat« (Türkenhülfe); men dog

---

16. Følgende eksempler har jeg tilfældig optegnede: 1651 fik Georg Schlintzing lov at søge godt folk i kongens riger og lande om bidrag til en luthersk kirkes opbyggelse udi Altenburg udi Nederungen; 2 s. å. 2 mænd af Magdeburg ligeledes til sancti Uldarici og Severini kirkes og skolars opbyggelse der i byen; og 1656 tvende af den evangeliske menighed i Jawer i Schlesien samme tilladelse for Danmarks vedkommende til en kirke, som efter instrumento pacis var tilladt der at opsættes (S. r. 23, 121 a, 137 a og 749 b). Jf. brev af 1651 til Danmarks 7 bisper, hvori de, i anledning af et andragende fra fuldmægtige for Augsburg om hjælp til tvende deres kirkers reparation, som udi sidst forleden besværlig krigs tid var ganske ruineret, opfordres til at forelægge sagen for provsterne og præsterne, med pålæg at forskikke hvad disse efter deres egen gode villie og af kristelig kærlighed vilde give, til Jæspér Brochmand, der vilde overskikke det til sin sted (S. t. XXXII, 71). Forfatningsskiftet gjorde naturligvis ingen forandring i så henseende. 1662 tillodes det greven af Hanau o. s. v., hans kærlighed Friderich Kasimir, ved sine fuldmægtige i købstæderne og på landet i Danmark at samle godvillige bidrag til en luthersk kirkes opbyggelse (S. r. 25, 335 f.).

17. Det kan bemærkes, at Ahasverus Fritsch i sin oven nævnte afhandling 1660 om arbejdsføre tiggere kap. 9 taler varmt, mest med Luthers ord, for gavmildhed mod de for religionens skyld landflygtige: men tillige fremhæver, at mange omløbere løgnagtig oprådte under denne maske.

18. Tyrken, der ikke nævnes i noget af Kristian den 5tes skatte-påbud (jf. Riegels s. 391), omtales derimod med skyldig afsky i forordn. om de 3 bededage 1683 (sml. i den for 1684). — 1594 var der udskrevet Tyrkeskat i Holsten i anledn. af Rudolf d. 2dens krig mod Amurath d. 3die: Schlegels Christ. d. 4te 1, 189 f. jf. Christiani (Hegewisch), 3, 422 f.

følte man også hos os en hellig gysen for denne »Kristendommens arvefjende«, og det var ikke ubetydelige summer, der under navn af tyrkiske løsepenge vandrede ud af landet. Kun undtagelsesvis 19. strømmede disse dog til Konstantinopel; deres sædvanlige løb var til de nordafrikanske søroverstater, der fra Soliman den andens tid havde bestået under tyrkisk overhøjhed. Medens trediveårskrigen fængslede Europas opmærksomhed, synes det navnlig at have været algierske sørovere, der boltrede sig i de vesteuropæiske farvande, ja undertiden gjorde landgang på afsides liggende kyster. Allerede 1623 sad mange udaf kongens danske og norske nation, som havde sejlet på hans undersåtters skibe, fangne udi Tyrkiet; to år senere angives fangernes tal til hundrede personer. I juni 1627 vold- 20 ( gæstede sørovere fra Fez og Algier det sydvestlige Island, hvorfra de bortslæbte indbyggere i hundredvis; formodelig samme gang var de i det mindste under Færø »og borttogede med sig derfra nogle af indvånerne der sammesteds«. Det er en selvfølge, at en så 21

19. I det mindste et kongebrev af 1650 står i forbindelse med Kandias belejring. Eftersom Basilius de Rubus, doct. juris, havde ladet kongen tilkendegive og for hannem gjort bevisligt, hvorledes, der den stad Retimo udi Kandia var bleven erobret [i novbr. 1646], hans fader, som og var doct. juris, samt tvende hans brødre (af hvilke den ene havde været borgemester) tillige med andre deres slægt og venner var udi Tyrkens hænder og gevalt geråden, hvor de endnu udi ulidelig trældom anholdtes, og hvorledes deres ranson var sat til 2000 dukater, hvoraf det ene 1000 var betalt, men vilde være spildt, om ej resten udredtes, da havde kongen af kristelig medlidenhed forundt B. de R. at søge godt folk i hans riger og lande om undsætning og hjælp (S. r. 22, 498 f.)

20. Se foreløbig befaling om danske og norske fanger udi Tyrkiet af 1623 til bisperne udi Danmark og Norge og stiftlensmændene i Danmark så vel som til borgemester og råd i 11 af rigernes vigtigste handelssteder (København, Helsingør, Malmø, Århus, Ribe, Ålborg, Odense, Trondhjem, Opslo, Marstrand, Stavanger) i S. t. XXII, 225 b; hvortil slutter sig breve i prinsregentens navn af 1625, hvoriblandt et særligt til d. Hans Rejsener (Resen), til alle de samme, og af 1625 til lensmændene i Danmark (46) og Norge (6) så vel som ordre til stiftlensmændene og bisperne i begge riger og til Københavns by (S. t. XXIII 85 ff.). — Mærk også Adlers Bidrag til skildring af byen Ribe, 1, 29 og 86.

21. Om overfaldet på Island se Finn Jónssons Histor. eccles. Isl. 3, 81 ff. (sml. 138 ff. og 202); jf. „En kort beretning“ med en lang tittel

kraftig og gudfrygtig konge som Kristian den fjerde intet forsømte enten for at forebygge lignende rædselsoptrin i eftertiden, eller for at de ved denne og andre lejligheder fangne kunde løses, at de »ikke skulde lades under Tyrkens tyranni og derover nægte Kristum«. I årene fra 1623 til 1639 udgik det ene kongebrev efter det andet om bidrag af kirkernes overskud og af hospitalernes indkomme efter deres formue, så vel som om samling i skilling, mark eller daler af hvad enhver efter ævne og egen gode villie til fangernes ransoning vilde udgive, ved en kollektbog, hvormed dertil af den gejstlige og verdslige øvrighed forordnede personer skulde omgå både i købstæderne og på landsbyerne, og hvori standspersoner selv tegnede hvad de gav, medens for bønderne præsten antegnede, hvad det hele sogn gav. Og om end fremgangen ikke

(oversat af islandsk på dansk, „trykt i dette år“) af præsten på Vestmannøerne, Olaf Egilsson, der blev frigiven, men skulde skaffe 1200 „stück von achten“ [1 st. v. a. sattes 1629 lig 5 mk. 14 sk.] for sin kone og sine 2 små børn, og § 1628 havde foretræde for kongen i København. — Brev af § 1630 til fogden Mads Kristensen på Færøerne i N. t. V, 96 med bemærkning, at lignende breve udstedtes til Holger Rosenkrands på Island (indført hos F. Jónss. 3, 72 og i Ketilsons samling 2, 357 f.), til Kristoffer Urne, statholder i Norge og embedsmand på Akershus, til Jæns Juul på Bergenhus (medens det i brevet til Oluf Parszberigh lades uafgjort, om der fandtes Trondhjæms-folk mellem fangerne) samt til Fredrik Urne om Helsingørs fanger.

22. Slange s. 615 jf. Garde Den dansk-norske sømagts historie 1861 s. 143, 145, 174. Af frygt for tyrkiske sørovere eskorteredes Islandsfarerne endnu 1663 af 2 orlogsmænd (Garde 243 f.).

23. Efter didhørende kongebreve lod der sig give en smuk lille monografi over bestræbelserne for at få fangerne løskøbte. Se foruden de for ved i anm. 20 og 21 anførte steder S. t. XXIII, 345 a, XXIV, 194 f., 429 b, XXV, 216 b, 308 a, 355 a, 358 f., 367, XXVI, 185 f., 306 a, 576 f.; J. t. IX, 267 f., 407 f., 462 f.; N. t. V, 313 b, 317 a, 350 f., VI, 62, 244 a, 251 f., 316 f., 368, 384, 440 a (de Island vedkommende breve er herefter trykte i Ketilsons samling 2den del, jf. F. Jónsson 5, 72 f. smf. 599 f. og s. 33). Beløbet af de frivillige bidrag er mig ikke bekendt, (først henvendte man sig til vedkommende redere: § 1655 i anledning af nogle „nyligen“ fra Bergen tilfangetagne skibsfolk). Af kirkernes forråd pålagdes det § 1630 stiftsøvrighederne i bægge riger at udskrive i tvende terminer — men i al hemmelighed, så Tyrken ikke skulde få nys derom og sætte ransoningen des højere — tilsammen 20,000 rigsdaler (11,000 af de 7 danske, 9000 af de 4 norske stifter). Heraf var fra Norge i april 1633 kun „leveret“ 3793 rigsdaler; ligesom der endnu i febr. 1636 rested en

svarede til den utålmodige konges forvæntninger, må dog ikke lidet være kommet ind. Den stigende udvikling af søværnet, derunder indbefattet de private, privilegerede »defensionskibe«, var ikke i 24

slump fra Jylland. I septb. 1634 var dog i alt indkommet 14164 rigsdaler, som h. Klavs Dâ og d. Hans Rejsener fik befaling af de „formueste“ kirkers forråd udi Sælland at bringe op til 15,000 rigsdaler. I begyndelsen af 1637 hedder det, at pengene af rigernes kirker ikke havde forslaget til videre end 50 at indløse, hvorfor ny udskrivninger og indsamlinger forordnedes i dette og det følgende år; men atter denne gang kneb det med at få kirkepengene inddrevne så vel fra Jylland som fra Norge, for hvilket rige, — da „den største part af fangerne skulde være Nordbagger,“ — den ny udskrivning i febr. 1637 sattes til 10,000 rigsdaler, hvortil i novbr. 1638 kom en 3die på 15,000 rigsd. At dømme efter udtrykkene i et kongebrev af 7<sup>te</sup> 1628 angående en trætte mellem 2 fornemme Københavnerne synes der til samme ende at have været påbudet en afgift af „skibskøb“. I spidsen for indsamlingen stod Sælands biskop eller han og en anden højt stillet mand (m. Johan Borchartsen 1634, d. Tomas Fincke 1637—8, da det dog til dels var denne og m. Niels Povelson Skandorf, præst til Frue kirke i Kbhvn og provst i Sokkelunds herred). — Underhandlingerne dreves for det meste over Holland. 1625 fik bispnen ordre at sende de fornødne penge til kongens faktor udi Amsterdam, Povel de Willem; 1634, da kongen endog gjorde sig håb om at få noget tilovers til løsning af de længst fangne, som hørte hjemme i hans „fyrstendomme“, og da kongens „tyske sekreterer“ Fredrik Gynther havde oprettet en kontrakt med P. de Willom om indløsningsen af danske, norske og islandske fanger udi Barbariet, blev pengene først „overgjorte på veksel“ af tolderen udi Øresund, Willom Mortensen. Af brev 17<sup>te</sup> 1627 ses, at kongen da agtede at bruge en af „den ostindiske kom panis“ mænd til en rejse at gøre ad Barbariet om de danske fangers udløsning; 1633-4 var der gennem Fr. Gynther (som da opholdt sig i Hollaud) forhandlinger i gang med Peder Kristensen Rock om i dette ærinde at gå fra Massilien udi Frankerige til Algier. I juni 1639 fik Norges statholder, Kristoffer Urne, ordre 10,000 rigsdaler til Amsterdam til den købmand på veksel at lade overgøre, med hvem kongens resident udi den Hag, Tancke, med forderligste skulde akkordere om fangerens ransonering og igenløsning.

24. Orlogs-monterede købmandsskibe, der under Kristian d. 5te byggedes efter foreskrevne modeller („sarter“), brugtes som „defensionskibe“ fra begynd. af d. 17de til beg. af det 18de hundredår, se bl. a. Garde anf. skr. s. 113 f., 139 f., 316; jf. også ordre til statskollegio af 4<sup>te</sup> 1665 ang. handling med nogle Kristianias og Trondhjæms borgere om defensions-skibes oprettelse (S. t. XXXVII, 237 a). I følge fo. 1<sup>ste</sup> 1636 § 6 toges mandskabet i ed på, at det sig ingen Tyrk eller fribytter overgive vilde o. s. v. 3<sup>de</sup> 1672 leverede 2 bergenske defensionskibe med tilsammen 32 kanoner en algiersk korsar med 36 en sejrrig træfning på højden af kap. Espichel i syd for Lissabon (Sagen og Foss Bergens beskrivelse s. 167 ff.). — 3<sup>de</sup> 1665 fik „Zahlkommissæren“ ordre at udbetale en måneds be-

stand til at forhindre, at jo mangan en dansk eller norsk undersåt opsnappedes af korsarerne, f. e. på farten fra Lybæk eller Holland til Lissabon; men i stedet for at tage sådanne den enkelte ramrende ulykker som et statsanliggende, lod man det under de følgende konger være nok med at give hans nærmeste, mandlige eller kvindelige, slægtning tilladelse til at sætte bækken for kirkedørene eller til at besøge godt folk om hjælp og undsætning til hans ransoning. Undertiden gav man samme bevilling til udlændinge, eller til folk, der allerede var udslupne af fangenskab. Men den fristelse til at spekulere i mængdens godlidenhed og kristenkærlighed, som lå i hele denne fremgangsmåde, var for stærk, til at den i længden skulde kunne modstås. Der udviklede sig deraf en industri, hvori fremmede æventyrere spillede hovedrollen, og som til sidst udskejede i den grad, at den blev genstand for statsmagtens opmærksomhed. Ligesom regeringen derfor i begyndelsen af næste hundredår igen tog ransoningen af danske og norske, »til Algier eller andre steder i Tyrkiet« opbragte undersætter i sin hånd, i det den i København oprettede en stående kommission med dette hverv og stillede forskellige, ved tvangspålæg eller frivillige ydelser tilvejebragte, pengemidler til dens rådighed, således gik den i re-

---

solding til „enhver af det folk, som fra toget mod Tyrken did (til Kbhvn) tilbage kommen var“ (S. t. XXXVII, 225 b). 1667 gik vice-admiral Giedde til Nordsøen med en eskadre for at holde de tyrkiske korsarer borte fra kongens øer og lande: Lauerentzens Tage-register s. 215 jf. Garde s. 325 og 326.

25. En mængde eksempler har jeg udtegnet af Sælandske registre nr. 22 til 26 (1648-67). 1650 var det to Polakker, hvis fader og børn var fangne udi Tyrkiet, og 1651 en tredie, som derfra var „entlediget“. Foruden folk fra kongerigerne Danmark og Norge fandtes blandt ansøgerne en indvåner udi Sønderborg (1660), og (1665) en fra Syderstapel udi Holsten (!); koner fra „vor købsted Hamborg“ (1648 og 1657), o. s. v. Tilladelsen lød på „vore riger og lande“ eller på „vort rige Danmark“, sjældn på „Danmark og fyrstendommene“; for københavnske borgere stundom kun på hovedstaden. I København var bækkens sættelse for kirkedørene det eneste tilladte; på landet besøgelse af godt folk det sædvanlige. For så vidt fangstedet befrægtes, er det „udi Tyrkiet til Algier“ (1625 „Argers“ og „Agers“ sml. fo. 1636 § 6; 1660 „Asseer“, 1663 „Algiers“); i dcbr. 1660 forekommer Tunis („Tønнис i Barberiet“). Enkelte havde siddet fangne indtil 8, ja 12 år; 1656 angives løsesummen til 400 „stück von acht“.

26. Se reskripterne af 1715 (de 3 kommitterede var Sælands bisp

skriptet af 8de novbr. 1726 bl. a. l s på »en del personer med j rnl nker, som udgav sig for Itali nere og at have været fangne i Tyrkiet, hvilke skulde for ve de allergroveste skalkestykker«. 27 Reskripterne af 19de febr. 1745 er endog væsenlig m ntede på »adskillige sig så kaldende Itali nere og af andre fremmede nationer, der foregav enten selv at have været fangne udi Tyrkiet eller endnu at have deres venner der, til hvis indl sning de søgte almisse«, hvorved forvoldtes både at almuen blev mindre villig(e) med den ellers  rlig givende almisse til dens egne med-undersåtters ranson, s  og at landet tid efter anden opfyldtes med slige fremmede onl bende tiggere, der vel endog på landet aftruede den gemene mand almisse. 28

Endnu i konfirmationen af 22de avgust 1794 på Korsors fattigvæsens indretning fandtes det fornødent (i § 9) at forbyde udenlandske kommissarier med kollektb ger »til tyrkiske fangers rans(i)onering« eller andet brug at gå omkring og kolligere der i byen, med mindre de havde udtrykkelig bemyndigelse fra høje vedkommende steder, således som for København var anordnet ved plakat af 18de septbr. 1754, der havde gjort kort proces med alt fremmed kollektiv sen, som drevs uden s r kongelig tilladelse.

---

Kristen Vorm og de 2 københavnske h ndelsm nd Abraham Kl cker og Hans J rgensen Solberg), samt om „slavekassens“ yderligere skæbne de hos Fogtman 3, 330 nederst anførte lovsteder. B kkenpengene fra de 2 kirkedage fik 1792 anden bestemmelse for Københavns vedkommende, og bortfaldt for resten 1830.

27. S. t. LXV, 421 b; jf. neden for i § 6.

28. S. t. LXXIV, 79 f. til stiftbefalingsmændene i Danmark (også hos Fogtman) og til Københavns magistrat. Vedkommende skulde lade sådanne fremmede afvise ved f rgestederne, f stnings-kommandanterne lade de indkomne anholde, magistraterne lade dem bringe ud af kongens riger og lande, o. s. v. Om det tilsvarende reskript fra 1737 for Norge se hos Sundt s. 80 ff., hvis kunstige forklaring af „Itali nere“ som ensbetydende med „Romaniere“ d. e. Sigenere jeg på ingen måde kan tiltræde. Retningen af den europæiske understr mning, hvis afflod her træder os i m de, er antydnet i indledningen s. 17. — I reskript få 1744 tales om en bande af 2 Jøder, 2 „Florentinere“, 1 Magdeburger og 1 aftakket rytter, der havde været mistænkte for mordbrande m. m. i Stj rnholms amt i Jylland.



Til trods for de idelig fornyede forordninger om stedbunden fattigforsørgelse, om reglementerede tiggere og patenterede tryglere var det ikke fåtallige skarer, der vedblev at »stryge alt riget igen- nem« uden nogen som helst hjemmel i lovgivningen eller af myndighederne. Under en siden hen anført retssag fra Helsingør 1563 navngives tretten mandspersoner, der (til dels i hinandens selskab) havde gennemstrejfet Nordsøland; deriblandt fandtes i det mindste to drenge, som hørte hjemme i Jylland og en i Fyn (Assens). Ligesom der i forordningen af december 1587 tales om »landstrygere, stådere og kærlinger«, som alle vegne omløbe her udi riget, ikke aleneste af de sogner, herreder og stogter, som de ere fødte udi og have bot udi, men også af et land [landskab] udi et andet »og en part af dem ligevel er karske og føre«, således klages i indledningen til dobbelt-forordningen for købstæder og land af 24de september 1708 over, at »fattige i hobetal. især børn fra 6 til 15 år, løbe omkring på landet« o. s. v. Og Jørgen Bille besværer sig 1730 bl. a. over de »tyske prakkere«, af hvilke de fleste ere nogle insolente kreaturer, ja adskillige slige landløbere have refuseret 2 mk. til almisse og givet af en slem mund til, da en dansk stakkel lader sig nøje med et stykke brød eller 1 sk. og 29 takker til.

---

29. Danske samlinger 4, 214; jf. neden for i § 6. — Medens det med hensyn til den indre samfærdsel var navnlig færgemændene strængelig forbudt at overtære tiggere (se også store reces 2—21—3 slutn. og 24—3 og jf. neden for om Taterne), holdtes der særligt udkig med de over København indkommende fremmede. Fredrik den 2den tilmæltte † 1584 Kristoffer Walckendorff, at kongens »kære fader« (d. e. svigerfader, jf. Werlauffs indbydelsesskrift 1841 s. 30) havde tilskrevet ham, hvorledes adskillige steder udi Tyskland skulde være spurgt og befundet nogen personer, som ved utilbørlig middel og skin havde dennem angivet, en part for konger og herrer deres gesandter, en part for andre anseendes personer. Rentemesteren skulde derfor have flittig indseende med, at de til København ankommende fremmede personer havde deres pasbord i orden (S. t. XV, 349 f.). † 1636 forbødes det skippere at føre fattige til København over søen, mod en bøde til de fattige [i hovedstaden] af 10 daler in specie for en enkelt, og hvis der var flere, da 5 daler »af« [for] hver, hvorhos det var skipperens sag dennom på egen bekostning at bortskaffe til de steder, som de fra komne vare og, imidlertid de i København vare, dennom at underholde; »dog slig[e] fattige, som af Tys[k]land formedelst krigens pressur og onde tilstand undvigte og



Enkelte klasser af omløbere, indfødte eller indførte, hvis tilsynekomme på forskellig måde står i forhold til de uudviklede eller sig omdannende samfundsindretninger, skal jeg i forbigående nævne. Nogle havde et halv lærd tilsnit. Dette er navnlig tilfælde med de så kaldte løbedegne og »løbeklerke«, hvis ubundne og be- dragerske færd forfulgtes gennem Roskilde landemodes påmindelser fra 1560, 61 og 67. Det hedder, at de »fore med trolddom, sværdbrev og anden skalkhed«, og de svarer således i et og alt, lige indtil navnet, til de tyske fahrende Schöler (clericuli). Ved 30 overgangen fra det 16de til det 17de hundredår har vi set Kristian den fjærde gå på jagt efter omdrivere, hvoriblandt nogle, der udgav sig for studenter; og enkelte eksempler på mislykkede subjekter af denne stand, der endte som landløbere, lod sig uden tvivl på- vise til langt ned i tiden. Som bekendt udøvedes lægekunsten her 31 til lands længe efter reformationen væsenlig af alskens »orkeløst

fordrevne ere, og god beskeden have, ikke dermed at være ment“ (S. r. 19, 454 f.). På denne undtagelse nær gentoges forbudet ordlydende § 1651 (S. t. XXXII, 68 a og trykt i Gødes samling).

30. Ny kirkehistoriske samlinger 2, 464, jf. 473 og 498. I en regel- bunden form tog den ny kirkelovgivning (så vel som Peder Palladius i sin visisatsbog) sig af latinskolenes „degne eller peblinge“, hvis trygle- kreds ved fo. decb. 1587 indskrænkedes til vedkommende købsted. — Katolicismens af reformatorerne gennemheglede „termebrødre“ (se f. e. Pallad. S. Peders skib blad k v a) spores endnu i det 17de hundredår: Aktst. til Helsingørs historie s. 92 (kongebrev 1621).

31. Se i § 1 s. 39 f. under 1597 (da der tilföjes „eller præste“) 1599 og 1602. — Den i § 5 under forhøret §§ 1819 omtalte Anne Margrete havde en tid vandret om med en person, der navngav sig Johan Mejer, men almindelig kaldtes „den gale studenter“. Denne person mindes som en „hæslig, fortrukken vagabonderende tigger“ af nuværende enkefru Krarup født Tang fra den tid (1826), hun flyttede ind i Navr præstegård (Hjærm herred, Ringkøbing amt). Også husker hun den gang at have set en næsten 80årig olding Kristoffer (Nielsen) rakker, hvis formentlige far- fader var „Morten Kolli“, der efter sagnet som student havde nydt sin kost på kommunitetet. Men da han en dag under måltidet havde gjort den „uærlige“ gerning at ihjælstikke en kat, der sprang over bordet, skar hans kammerater dugen for ham og udstødte ham således af deres sam- fund. Da forlod Morten København, fandt tilhold hos en rakkerkvind, og blev rakker. Var familien sunket dybt i det 17de (eller begyndelsen af det 18de) hundredår, hævede den sig igen i det 19de, da en brodersøn af Kristoffer rakker blev „livkusk“ [?] hos Fredrik d. 6te.

- 32 folk« eller af fremmede »empirici« og »bisselæger«. Selv på lovkyndighedens mark fremmylrede der, under prokuratorvæsenets tilblivelse i første halvdel af 17de hundredår, i det mindste pletvis »en ganske hob løsgængere og slige kompaner, som intet gad tjænt eller arbejdet for føden, og dog, formedelst de lidet havde lært at skrive og læse, den gemene almue skyndte til trætter og klammer, så og understod sig at skrive supplikationer for dennem, hvorudover de udskattede den fattige; uanset der dog var andre for-
- 33 ordnet at fremme den fattige udi sligt«. Også militærvæsenets indretning og udvikling: dannelse og opløsning af lejehære, oprettelsen
- 34 af stående hære o. s. v., gav anledning eller påskud til onløberi. Heller ikke regeringens fra fortiden nedarvede og aldrig hælmenende bestræbelser for at sikre købstæderne den allermeste handel og de allerfleste håndværk kunde gå af uden at fremkalde rivninger og at støde på modstand i det enkelte. Ligesom f. e. Kristian den tredie gentagne gange drog til felts mod alle »bissekrammere«, således krigede Fredrik den tredie, ægget ved en klage af »menige kobbersmede og grydestøbere udi Sælland«, mod »adskillige land-

32. Henrik Smiths og Kristjærn Morsings fortæller til hins „Tredie urtegård“ (1557). Ved Smiths „troldkarle“ og „troldkoner“ kan bl. a. tænkes på Taterne, der vil blive særskilt omhandlede. — „Okulisteri og bruchsniden“ måtte efter et kongebrev fra 1636 ikke øves af nogen „fremmede, som her i riget kommer indløbendes“ (Hübertz Århus 2, 71). Om ulærte „bruchsnidere“, der løb landene om og „affikserte“ fattige folk både penge og helbred, se end videre brev af 1<sup>o</sup> 1649 (S. r. 22, 209 b): de skulde have bevisliggjort deres lærdom og være bosiddendes skatteborgere her i landet.

33. Skånske tegn. VI, 379 a brev af 1<sup>o</sup> 1639 til Iver Krabbe (lensmand i Nörrehalland), der skulde gøre sin flid at bemægtige sig disse løsgængere og „trættesøgere“, dom over dennem hænde og siden dennem med dommen til Bremerholm forskikke! Jf. fo. § 1638 § 5 (store reces 2—6—16, i D. l. 1—9). Det var begyndelsen til lovgivningens kamp mod „vinkelskriverne“ (fo. 1<sup>o</sup> 1750).

34. Om foregivne krigsfolk se i § 1 (1597—1602); jf. fo. §§ 1619 i § 5 (store reces i 2- 21—2: D. l. 3—19—17); hvortil siden slutter sig en vidtløftig lovgivning om desertørers anholdelse, se f. e. kngl. mandat af §§ 1740. — Grundet i de øjeblikkelige forhold er sigtelsen i brev af 1<sup>o</sup> 1628 til lensmændene udi Sælland, Fyn og Smålandene mod „adskillige fremmede og fordækte personer“, der bl. a. foregav at have været i kongens tjeneste, men mentes at være spioner for „fienden“ (S. t. XXIV, 152 f.).

strygere og kedelførere både udlændiske og andre, som med deres heste og vogne både købstæderne og landsbyerne, igennem strippede, afhandlede borgere og bønder gammelt kobber og snød dem på vægten, på det de siden bedre køb give kunde. 35

Der er en klasse mennesker, med et eget kendingsnavn, hvilke jeg må omtale for sig selv. Det er de så kaldte »kæltringer«, som nævnes i Fredrik den andens skattebreve, hvori de, om jeg 36 ikke fejler, slap ind i anledning af den nordiske syvårskrig, der nødte regeringen til at gøre hyppige greb i undersåtternes lommer. Disse »kæltringers« stilling i samfundet er af nyere opfattet 37 forskellig. Af brevene fremgår det med sikkerhed, at det var en art landhåndværkere, der nævntes så. Men de eneste »embedsmænd«, der efter recesserne måtte være »på landsbyerne«, var grovsmede, tømmermænd, muremestere, skindere, vadmels-skræd- 38

35. Om bissekræmmere se bl. a. reces 1536 (Kold.-Rosenv. 4, 169 ned.), 1547 § 22, 1558 § 33. — Åbet brev, som kobbersmedene i København bekom, af 17. 1648 (S. r. 22, 67 f. jf. Fogtman 2, 63): de omstrippe de kedelførere skulde varerne samt heste og vogn fradømmes. Kun på markeder måtte de indfinde sig.

36. Jf. Jacobsens Fremstilling af det danske skattevæsen under Kristian d. 3die og Fredrik d. 2den s. 55, 56, 91, 205. „Keltring“-navnet (også skrevet „kieltring“; „keltering“ sml. „bøggening“ for bygning, o. desl.) har jeg fundet i skattebreve fra 1562 dec. til 1585 avg. Samtidig med kæltringer begynder murmestere (der er udeglemte af Jacobsen s. 59 anm. 2) at dukke op på skattemisterne; tømmermænd først 7 år senere. De særlig bornholmske skattebreve blev uberørte af den hele bevægelse, jf. Hübertz Aktstykker til Bornholms historie s. 294, 359, 366.

37. Vid. selsk. ordb. [efter P. E. Müller] „kieltring l. en husmand“, sml. Molbech i Dansk glossarium 1, 426; Larsen Samlede skrifter 1, 1, 410 „måske Sigenere“; hvorimod Tøttrup 1823 forklarede navnet som kedelfikker, og fik ikke alene Dorph (jf. neden for § 5 i anm. 15), men også Jacobsen (s. 56) på sin side. Så vel formen „keldring“ (for så vidt den skal gælde for andet end en udtaleform af „kæltring“) som den foregivne mellemform „kedeldreng“ [eller kelledr. sml. kellesmed i 15de og 16de hundredår] er imidlertid selvlavede.

38. Alle de øvrige skulde drage fra landsbyerne ind udi købstæderne og der bygge og bo. Henvisningerne findes hos Jacobsen s. 56 anm. 1. Bestemmelsen, at ingen håndværks- eller embedsmand på landsbyen måtte bo, undtagen hine 6 i recessen nævnte arter, gentoges i privilegier for den borgerlige stand over al Danmark (hos Fogtman) 17. 1661 § 5 med et forsigtigt forbehold til bedste for mulige „manufakturere med kongelig

dere og hjemme-skomagere. Den tilsvarende række i skattebrevene i det tidsrum (1569-85), den fremtræder fuldstændigst, er »hver smed, hver skomag, hver skrædder, hver muremester, hver tømmermand, hver kæltring på landsbyerne«. Forudsætter man, som man er berettiget til, at regeringen er gået ud fra den ved recesserne hjemlede tilstand, kommer »skinderne« således til at stå ansigt til ansigt med »kæltringerne«. Og det er næppe uforklarligt, hvorledes man har kunnet komme til at betegne hine skindarbejdere med

39 dette navn. Om »kæltringernes« økonomiske stilling lader sig

konsens«. I de 3 konsumtions forordninger 1672—74 (og derefter i den fra decb. 1700) molsættes de 6 gamle arter og væverne, med hensyn til udredelse af folkeskat, de øvrige håndværksfolk (og bissekræmmerne) på landet. I fo. § 1681 (I-7) er tallet af de arter håndværksfolk, som måtte på landsbyerne bo, vokset til 10, hvoriblandt skindere ikke findes, og i D. l. 3—13—23 til 11, i det skinderne er medtagne. Hvorhos bør mærkes, at ligesom det er klart, at lovbudet ikke gennemførtes med strænghed (jf. resk. § 1737), således holdt „proprietærerne“ i deres tjeneste også andre håndværkere end de i loven tilladte, se Stampedes Erklæringer 5, 394 jf. 396. En undtagelse, hvis spire ligger langt tilbage i tiden, se G. L. Badens Udcast til en historie af Danmarks og Norges handel og næringsveje s. 205 (sml. den i privilegier for købstæderne i Fyn af §§ 1546 givne indskrænkende fortolkning af recessens ordlyd: Aktstykker, Odense 1841 s. 3).

39. Påfaldende tankeløs og glemsom er Molbechs formodning (D. glossar. 2, 111), at dette „skinder“ d. e. skindbereder er kommet op i slutn. af 16de eller beg. af 17de hundredår; ordet findes endog i Kristjærn Pedersens af ham pårøbte vokabular (under „pellio“). For ikke at tale om senere afskrifter eller oversættelser af stadprivilegier fra midten af det 14de hundredår, forekommer det i Avia Ripensis ved omtr. 1320 som tilnavn for en landsbymand („Eblo skinnær in Estath“ udg. 1869 s. 74) og i andre grundskrifter som navn på en klasse „embedsmænd“ (1422, 1443) eller på enkelte borgere i købstæderne gennem hele det 15de hundredår, og ikke mindre i første halvdel af det 16de (handelsfo. af § 1521, lavsfo. for Odense af §§ 1549). Om skindernes med buntmagernes beslægtede og nær forbundne håndtering se skrå for skinderne i Køge 1541 (D. saml. 6, 365 ff.) og for dem i Malmø 1547 (Molb. D. glossar. 2, 8) samt den af kongen i nærværelse af rigens råd § 1549 stadfæstede „politi“ for lavene i København (Pontopp. Orig. s. 351 ff., Kierulfs 3 programmer 1798-99; lavssegel hos Resen); jf. forholdet i Sverrig, hvor „skinnare“ alt nævnes ved 1325, i følge Vadstena klosterreglor (1451) ved Lindström s. 36 og især efter de stokholmske skinderses takster fra 1546 og 1574 og deres skrå fra 1589 (Skråordningar ved Klemming s. 313 ff., 330 f., 263 ff.): Forbruget f. e. af skindkjortler var i hin tid betydeligt, se Falbe Hansens konkurrence-skrift 1869 s. 133 og reces 1540 § 1<sup>a</sup> om købsted-skrædderne.

intet sikkert udlede af skattebrevene. Rigtignok fordres der lige så meget i skat af dem som af de øvrige håndværkere (og til dels af møllerne), og det ser ud, som om ikke alene en del af dem »brugte avl«, men som de endog stundum »sade for gårde og gave landgilde« (i hvilket tilfælde de naturligvis skattede med bønderne). Men ligesom der ikke tør lægges for megen vægt på de sidste udtryk, netop fordi de bruges om alle håndværkere under ening, således kan der af den første bestemmelse ikke sluttes synderligt om en enkelt underafdelings formuesforhold, hvis meningen var, som Jacobsen med føje antager, at alle håndværkerne m. fl. under et skulde lægges i læg, så at »den rige hjalp den fattige«. Ikke des mindre kunde regeringen vel have grund til at vænte sig en skærv til statens fornødenheder også af »kæltringerne«, hvis den dermed har ment en art skindberedere og pelsskræddere; medens det dog er sandsynligt, at deres stilling i virkeligheden har været stærkt trykket under købstedlavenes overvægt. Som et vidne om dette tryk, og måske som et foster af lavsånden, betragter jeg øgenavnet »kæltringer«, der efter datidens sprogbrug ikke synes at have kunnet betyde andet end påtrængende tryglere; hvilket 40

---

Senere hen optræder skinderne i købstæderne ved siden af „felberederne“: 1618 havde Nakskov 7 „skindere og felberedere“ (Nyt hist. tidsskr. 5, 192); og disse sidste i forbindelse med købstedgarverne stillede efterhånden i den grad landsby-„skinderne“ i skyggen, at man i den ny lovperiode var i forlegenhed med ordets betydning. I Weghorsts tyske oversættelse 1699 af Danske lov gengives „skindere“ ved „weiszgerber“; men efter at „felberederne“ 1686 havde fået deres egne lavsartikler, forklarede „skindere“ i førstningen som udelukkende felberederne, hvem man derfor nægtede ophold på landet (resk.  $\frac{1}{3}$  1720 og  $\frac{1}{4}$  1733). Senere gjorde en mere liberal fortolkning sig gældende, hvorefter „skindere“ forstodes ikke alene om garvere, men også om felberedere, se resk.  $\frac{1}{5}$  1750 (kancelli-cirk.  $\frac{1}{2}$  1794) og  $\frac{1}{3}$  1768, hvilket sidste er bygget på en interessant betænkning af Stampe, indført i Erklæringer 5, 394-99. Sml. Molbechs dial.-leks. s. 487, hvorefter ordet endnu på Fælster har bægge betydninger. Al tanke om det tyskagtige „skinder“ d. e. kreaturflår (rakker), der af Ihre (glossar. 2, 596) og i vid. selsk. ordb. sammenblandes med hint nordiske ord, forkastes derimod med rette af Stampe for lovsprogets vedkommende.

40. *Keltre, kieltre* med betydning trygle, overhænge med idelig bön og begæring, bruges af den samtidige P. Tidemand i hans oversættelse af dommerens bog (1539) i 14-17 og 16-16 og af Luthers huspostille (1564 og 1577, Rørdams udgave 1, 184 og 196), se Molbechs D. gloss. 1, 425 f. og

navn forfatteren af udkastet til skattebrevene så har taget i god  
 41 tro og brugt uden nogen nedsættende bitanke. Formodelig har  
 »kæltringerne«, skönt »boende på landsbyerne«, i deres forretnings  
 medfør draget om i landet; hvad der måtte volde skattekræverne  
 (lensmændene og lægsmændene) en til udbyttet lidet svarende ulej-  
 lighed. Længe varede det i al fald ikke, inden »kæltringerne«  
 42 igen udslettedes af listerne over de skattepligtige (skattedygtige).

En efter sin ordbetydning så almindelig benævnelse lod sig  
 imidlertid ikke indskrænke til en enkelt håndværker-klasse, der  
 ved tidernes ngunst var bragt i en opløsnings-tilstand. Af be-

indbydelsesskr. om bibeloversætt. s. 70. Ordet er her ikke overtørt fra  
 de tyske tekster: men jeg formoder dog, at det oprindelig skriver sig fra  
 en eller anden nedertysk sprogart, skönt det allerede findes i den svenske  
 oversættelse af Bonaventuras meditationes (Klemmings udg. s. 137), efter  
 et håndskrift fra omtr. 1420, hvor latinen har »importune quaritare«.  
 Se de i Grimms wörterbuch 5. 527 under »kelzen« samlede steder, jf.  
 Bende Beudens Die nordfriesische Sprache 1860 s. 85 anm.; Ihres sv.  
 dial.-leks. s. 83 a og 88 a, Hofs dialect. vestrogot. s. 170 og Rietzes sv.  
 dial.-leks. s. (318 og) 383 f. [kæltring i betydn. barn oprindelig = tigger-  
 unge?]. Rietz 384 a sætter vilkårlig ordet i forbindelse med kära, hvor  
 vel han også henviser til kilja hos Egilsson, hvilket ord ikke vides at  
 forekomme enten i gammel svensk eller gammel dansk: ti »okilat ok  
 oklandat« (upåtalte) i de bevarede brudstykker af Søderköpings-retten synes  
 at være skriv- eller læsefejl af Bure, sml. »oklandat ok okualt« i rettens  
 kilde Østgøtalagen s. 141. Se Klemming i kongl. vitterhets, historie ok  
 antikvitets akademien handlingar 25, 273 (269).

41. Åbnet brev af 1570 om en af rigens råd bevilget skat begynder  
 således: „vi Fred. 2den o. s. v. helse eder, vore undersatte, alle peber-  
 svende, gårdmænd, tjenstedrenge, som kornsæd haver, kæltring,  
 smede, skomager, skræddere, murmester, tømmermænd, som bor på lands-  
 byerne, ehvem i tjæne eller tilhøre, og alle møllere«, jf. i det tilsvarende  
 brev til bønderne fra den foregående dag. T. p. a. l. XI, 144 a, 141 b.  
 Følgeordenen er her i øvrigt noget usædvanlig.

42. At tømmermændene fra 1586 forsvandt af skattebrevene til-  
 lige med kæltringerne, — medens murmestrene holdt sig der ved siden  
 af smedene, skomagerne og skrædderne også under Kristian den fjerde —  
 har sagtens for en del sin grund i, at man fandt det fordelagtigere at  
 lægge umiddelbart beslag på deres arbejdskraft (jf. neden for § 6 anm.  
 21). Formodelig har dog også deres skatteævne under forsøget vist sig  
 svag, måske til dels som følge af den midlertidige brist på bygnings-  
 tømmer. Se bl. a. det åbne brev til de jyske lensmænd fra 1554, som  
 jeg har ladet trykke i Danske samlinger 5, 376, og et brev fra 1577 i D.  
 saml. 3, 291.

stemmelsen i byskræen (§ 24) for Radsted på Låland fra 1635: 43  
 »skal ingen må indtage i huse eller herberge nogen kæltring,  
 nogen landstryger eller nogen sådanne, som ikke haver rigtig pas«  
 (uden natten over), ses kun, at kæltringer var en art omløbere.  
 Men det er rimeligt nok, at de overhovedet har bestået af alskens  
 tjenstagtigt folk, som søgte livets ophold blandt landalmuen. I 44  
 Moths ordbog beskrives kæltringer som »gemene landløbere, der  
 ernære sig ved foragtelig handtering«. 45

Efter sagens natur kan man for øvrigt i det 17de og 18de  
 hundredår, ikke mindre end både før og siden, henføre landløberne  
 til to hovedafdelinger: dem, der uden ro og bo flakkede om, og  
 dem, der stedvis og stødvis deltog i omflakningen, men havde bo-  
 liger. som også tjænte de første til smuthuller. Betegnende i så  
 henseende er »forordning om løsegængere i Fyn« af 9de septbr. 46  
 1668. Eftersom kongen var kommen udi erfaring, ej ringe usikker-  
 hed at forårsages formedelst adskillige løsegængere, som i Fyn hos  
 hestegældere, skorstensfejere og deslige folk tilholdte,  
 da var hans nådigste villie og befaling, at ingen af slige løse-  
 gængere måtte derefter bære eller hos sig have kårder, bosser og

43. Historisk tidsskrift 5, 552 ved pastor Dons efter det originale  
 håndskrift.

44. Molbech, som dog har overset jævnstillingen med recessernes  
 „skindere“, antager i D. leks. s. 266 en sådan mere omfattende betydning  
 af selve skattebrevens „kæltring“. — Mærk Sundts ytringer s. 267 i an-  
 ledning af det mænd og kvinder fra det svenske Dalarne af den norske  
 almue tillagte navn af „skinnarfolk“.

45. Håndskrift 774 l (1712); sml. neden for § 5 i begynd. og jf. i  
 Langebecks ordbog „kæltring bruges mest som skældsord: ståder, land-  
 løber“. Særskilt opfører Moth betydningen „udskud af gemen mand“  
 (fæx et sordes populi); jf. Otto Sperling den yngre i Nova literaria maris  
 Balth. et septentrion. Lubeca 1699 (juni) s. 177: „kæltringer (som han  
 udleder af Kelterne!), kæltringpak [sml. neden f. i anm. 50] apud Danos  
 mendici et vilissimi qvique hominum, — omnes ex vilissimis orti et non  
 nisi mendicitate et miseriis illustres“.

46. Grundtrykket havs f. e. på univ.-bibliot. Brev af samme dag  
 om dens forkyndelse i Fynske og smålandske tegnelse IX, 255. — I maj  
 samme år havde nogle hestegildere, ryttere og soldater ved Odense vester-  
 port ihjælslaget „skarpretteren, natmanden og 3 andre af samme selskab“:  
 Bircherods dagbøger ved Molbech s. 118.



deslige gevær: hvo dermed befandtes, skulde pågribes og efter foregående dom straffes i jærn på Bremerholm.

Med hensyn til, at her tales om væbnede løsgængere, kan bemærkes, at allerede forordningen af 23de juli 1634 til dels handler om »adskillige fremmede gesinde« med bøsser og gevær berøstede, hvilke skulde fratages dem. Der er ingen tvivl om, at denne udrustning har været farlig for den offentlige sikkerhed. Begåde voldsgærninger sættes ofte i forbindelse med løsgængere eller omstrøjfere. For blot at tage et par eksempler fra Sælland, så udgik den 25de juli 1617 et kongebrev til Mogens Paks i Roskilde len om nogle løsgængere og »ruggeløse« kompaner »på Borgevejle skove«, der »understod sig folk deres penge at afskatte og udi andre måde tribulere«. 1667 fik »lensmændene« samt borgemestere og råd i Sælands købstæder breve om »adskillige vanartige løsgængere og tjenestefolk«, som med væbnet hånd begik røveri og andre ulovlige gærninger. Det næste år havde 10 personer først »myrdt« en mand og en kvinde ved Borgevejle og siden ombragt tvende »rejsende karle« ved Karrebæk] ris ved Næst[v]jed, og så begivet sig over til Låland, hvor de blev pågrebne, og hvor øvrigheden fik ordre til, så snart dommen var fældet, at sende dem tilbage til amtmændene på de henholdsvis gærningssteder, for at eksekutionerne der kunde udføres. Men det

47. Dom over løsgængere, der ikke nævnes i fo. 1<sup>a</sup> 1657, var foreskreven i fo. 1<sup>a</sup> 1655 (ov. for § 1 anm. 40). Jf. S. t. XXXVII, 152: Kristoffer Lindenau, der havde andraget om en i Præstø anholdt løsgænger, fik § 1664 ordre at lade hænde dom over ham og forholde med ham efter dommen.

48. S. r. 19, 275; grundtrykket haves f. e. på univ. bibliot. Derefter reces 1643 i 2—21—2 begynd.

49. S. t. XXI, 246 b.

50. Brev af 17 [hos Fogtm. 1<sup>a</sup>] 1667 „anlang. sammenrottede løsgængere og tjenestløse folk“ i S. t. XXXVIII, 280-82. Militær assistance kunde rekvireres. Om „kæltringpak, som stripper bid og did i landet [Sælland] fra et sted til en anden med bøsser og gevær“. hvoraf „en parti haver gjort mord og mandslæt“, taler også skarpretteren Oksevald Reberg i marts 1668: med disse „landstrøver“ havde hans avindsmænd sammenrottet sig (Sælandske indlæge d. å. litr. B).

51. Brev af 17 1668 til „Hans Hansen forvalter“ [d. e. amtsforvalter] i Fynske og smål. tegn. IX, 248 a.



er lige så afgjort, at hensyn til vildtets fredning for de jagtberetigede har havt sin del i forbudene mod at bære skydevåben. Herom vidner jagtforordningen af 23de juni 1683 § 10: »hestegældefe og svinsnidere samt skorstensfejere og natmænd må ikke føre lange bosser, kør[a]bner eller audet skydendes gevær med sig. hvor de rejser; hvis de dermed antræffes. straffes de i jærn på Bremerholm deres livstid«. Bestemmelser, der ikke alene gik over i forordning om jagten af 8de decbr. 1688 (§ 28), men gentoges i den af 18de april 1732 (§ 14), hvor listen er vokset med »kedelflikkere«.

52

Da vi her støder på »natmændene«, vil det være rigtigst under den følgende overskrift at tage disse ulykkelige slagtofre på den »honnette ambitions« alter lidt nærmere i øjesyn.

---

### § 3.

**(Natmænd eller rakkere. Deres forhold til bødlerne og til folket.  
Regeringens til dem.)**

På forskellig måde har man søgt at forklare sig den kendsgerning, at der indtil for ikke meget længe siden ved udeøvelsen af visse nyttige eller lovmedholdelige håndteringer i den offentlige mening hæftede hvad juristerne kalder en »plet på agtelsen« (Anrűchtigkeit, levis notæ macula), eller med andre ord: at både udeøverne og deres bedrift af menigmand ansås for og behandledes som »uærlige«. Den sanselige modbydelighed eller sjælelige afsky, som mennesket uvilkårlig føler for visse bestillinger på grund af deres smudsighed eller grusomhed, er snarere den naturbund, hvori fordømmens ukrudsfre kunde udsås, spire og fæste 1

---

52. Fo. om jagt 4<sup>o</sup> 1681 har intet tilsvarende.

1. Sml. Dubois Description of the characters, manners and customs

rødder, end selve den første grund til frøcornets dannelse. En art modsætning til den ren naturlige forklaringsmåde afgiver den rationalistiske, i følge hvilken den hele overtro stammer fra et forsætligt opspind af nogle snu krabater, der vilde skaffe sig selv en levevej ved at skræmme almuen bort fra visse arbejder. Det højeste, heri kan ligge, er, at når stødderhovmodet først har trængt sig ind i folkesjælen, skorter det aldrig på folk, som finder deres regning ved at kæle for det. Var en sådan åndelig spædalskhed eller moralsk samfundssyge engang kommen til udbrud, fulgte det i øvrigt af den uoplystes drift til fantastisk, stundum fanatisk, konsekvensmageri, at den snart antog en stående, eller ligesom pestagtig og arvelig, karakter. Navnlig indtrådte af sig selv en gensidig besmittelse mellem personerne og deres forretninger. Når derfor nogle har ment, det oprindeligt er hines vanrygte, der har smittet af på disse, så er det i virkeligheden et vilkårligt indhug i udviklings-rækken, i det man igen i det enkelte tilfælde må spørge om årsagen, ikke alene til personernes ringeagtelse, men også til, at en vis art forretninger netop faldt i hænderne på sådanne ringeagtede personer. Det bliver da vist nødvendigt at forudsætte andre, dybere liggende, bevæggrunde, disse være nu nærmest af religiøs eller af retslig oprindelse, eller mulig en blanding af begge dele. Medens nogle har antaget en delvis overplantelse

---

of the people of India 1817 s. 462 nederst om de indiske skindarbejdere (mushers), der ej tør æde eller drikke af kar med andre „på grund af det smuds, de er udsatte for ved deres arbejde“. Jf. neden for i § 5 mod slutn.—Om samme fordom i Japan se ellers Dansk månedsskr. 3, 367-68 (1856).

2. Se den danske regering (politikommissionen) i indledn. til fo. 3' 1685. Møders endnu kunstigere forklaring (Patriotische Phantasien, 4de udg. Berlin 1820, 2, 165 f.) er kun en temmelig fersk satire.

3. Jf. i ghmr. Wallmodens erklæring 1792: „de så kaldede natmænd holde med megen flid og veltalenhed almuen i den tanke og formening, at forretningen [hesteflåningen] er vanærende og, som de kalde det, deres arve-profession, for at beholde denne forretning alene i en hel provins, som her Falster“. Sml. i en embedserklæring fra Vesterjylland 1717 hos Hübertz Århus 3, 86.

4. Se f. e. Dreyers program De macula apparitoribus magistratum detersa (Kiel 1751) s. XXV; sml. også Grimms wörterbuch under „Kessel-ficker“.

5. Falck Eranien zum deutschen Recht (Heidelb. 1828) 3, 51 ff. (jf.

af gammel-testamentlige forestillinger om den »levittiske urenhed«, torde det måske, af hensyn til den ualmindelig sejlivede uvillie mod hesteflåningen, være tilladt at tænke på eftervirkning af den ældre katolske gejstligheds prædiken mod spisning af bestekød som noget vanhelligt. Hvad lovgivningen angår, er det bekendt, at også hos os skelnedes stadig og strængt mellem straf for »ærlig« og straf for »uærlig« gærning. Den fredløses eller mandhelgløses vilkår var hel forskellige, alt eftersom hans brøde faldt ind under den ene eller den anden af disse kategorier. Tyvsmærke, hudstrygning og andre måder at skæmme og skænde synderen på var allerede foreskrevne i landskabslovene og end mere i købstedlovene, og de vedblev længe at høre til dagens orden. De håndlangere, eller deres medhjælpere, der brugtes til at stemple ham som æreløs efter loven, blev derved selv »uærlige« efter folkemeningen.

---

Handb. d. Schlesw.-holst. Privatr. 4, 279), hvor han henviser til Michaelis Mosaiske ret (i Wolfs danske oversætt. 2det bind).

6. I en embedserklæring fra 1792 omtaler stiftamt. Fieldsted i Trondhjæms stift almuens fordom mod at aftage huden af selvdøde kreaturer som gammel og indgroet fra de katolske tider. Efter en fogedserklæring fra Finmarken s. å. fandt fordommen der kun sted med hensyn til heste, hvilket stemmer med hvad der samtidig indberettedes fra Nykøbing amt på Falster og fra Århus stift (sml. dog neden for anm. 97). — Werlauffs histor. efterretn. om hestekøds brug i vidensk. selsk. skrifter (1805-6) 4, 2, 155 ff.

7. Se bl. a., foruden en bestemmelse i håndfæstningerne (fra Kristjærn d. 2dens af), Fredrik den 2dens ordinans for ægteskabssager 1582 under „adskillige tilfald“ § 6 og 7 (derefter i D. l. s. 521 f.; jf. fo. t. 1750). Særlig minder jeg om et kongebrev af 1592, indført i Ny kirkehistor. samlinger 5, 28 (jf. 25), hvorefter kun den, som var gjort „mandhelgløs eller lovfordelt“ for ærlig sag (f. e. for gæld), måtte begraves „i kirkegården“. Med fredløse for ærlig og for uærlig sag i det 16de (og 17de) hundredår kan på en måde sammenlignes „ærlige og uærlige slaver“ i det 18de og 19de. For resten følte regeringen sig til sidst generet af den megen „uærlighed“, og tumlede derfor med „ærligheden“, som den kunde bedst. Se ov. for s. 52 f. Ved en kollegial-skrivelse fra 1793 erklæredes „skubkarre-straffen“ (ved søetaten) for ikke at være „vanærende“. Rosenstand-Goiskes militære reskriptsamling 4, 596 f.

8. Francisque-Michel i Histoire des races maudites de la France et de l'Espagne 1, 316 f. går overmåde vidt, når han f. e. forklarer den rebelslagerne og tømmermændene i nogle egne af Frankrig forud påhvillende infami af deres medvirksomhed til strikkens og galgens forfærdigelse.

For Danmarks vedkommende lader sig endelig på flere punkter ikke miskende et umiddelbart tryk af i Tyskland herskende anskuelse om den personlige eller lavsbundne æresfølelses jomfrulige pertentlighed.

For, så vidt de tarvelige efterretninger tilsteder det, at klare sig forholdets udvikling hos os, vil det være uundgåeligt at medtage købstæderne, hvor ordningen i flere henseender knyttede sig til eller greb ind i den på landet.

Sandsynligvis efter hollandsk mønster havde Kristjærn den anden befalet, at »udi hver købsted skulde holdes en bødel og 9 rækker«, af hvilke dog nok kun den sidste var en ny person, hvis hovedopgave synes at have været at opsamle dyre-ådsler og anden »lugten forgivende« d. v. s. luftforpestende urenhed — noget, hvortil forpligtelsen hidtil udelukkende havde påhvilet selve borgerne — og udføre dem i en stor »rækkerkule«, der skulde

9. Bægge ordene er overførte fra tysk. *Bødel*, beslægtet med at lide (Grimms wörterbuch 2, 581 jf. Dreyers ovennævnte program s. XVI), har vistnok også hos os oprindeligt haft en mildere eller videre betydning (præco, rådstuetjæner), se Rosenvinges Stadsretter s. 493 og 496 med tilhørende anmærkning, sml. „bødeliet“ eller „bødelhuset“ d. e. det gamle rådstuefængsel (f. e. i Ribe og Odense) endnu i 16de hundredår. Men ved udgangen af middelalderen forhandles dermed nærmest begrebet af legems- og livsstraffenes fuldbyrder (jf. „Bödel“ = „Scharfrichter“ et håndskr. fra 1518 i Lappenbergs Geschichtsquellen Bremens s. 162, og den lybske bødeltakst fra 1525 hos Hach s. 147). Kr. Pedersen i sit vokabularium 1510 har ordet som oversættelse af carnifex, tortor og licitor, jf. hans brug af det i Danske skrifter 1, 358 så vel som (med Hans Mickelssen) i Matt. 18-34 og Markus 6-27 f. Som bekendt holdt navnet sig længe ved siden af det ligeledes tyskagtige „skarpretter“, der forekommer i Fredrik d. 2dens krigsordning 1564 (T. p. a. l. VIII, 176 a) og i Kristian d. 4des krigsartikler 1625 (S. r. nr. 18) § 19, hvor udgaven 1644 derfor har „bødel“. — Forgæves umager P. E. Müller (Om det islandske sprogs vigtighed s. 151) og f. e. vidensk. selsk. ordbog sig for at gøre *rækker* til nordisk, hin ved at henføre det til *rakk-r*, stærk(?), denne til *rakki*, hund. Ordet er og bliver nedertysk, og den første betydning er vel den som spænder paa pinebænken ell. desl. Sml. Kilians ordbog (3die udgave): „*Racka*, tormentum, fidualæ, equuleus: *Racker*, — tortor, — — carnifex, carnificis servus; — cerdo vile et sordidum opus exercens, cloacarius; *racken*, torquere, tendere, tormentis exprimere; vile opus agere, purgare latrinas, plateas etc.“ Det er bekendt, at „*rakker*“ blev et skældsord; sml. „*rakkerknægt*“ i Holbergs Henrik og Pernille 1-2.

graves på marken uden fore alle købstæder (verdsl. lov § 68 og 69). Uden alle landsbyer skulde en lignende kule graves, men det blev bøndernes egen sag at udkaste ådslerne i den (gejstl. lov § 121); en forskel, der for landfolkets vedkommende var vel skikket til at give fordommen næring. Bestemmelsen om »rakkerkuler« ved købstæder og landsbyer optoges i recessen 1537 § 23; og under en helsingørsk retssag fra 1563 mod 4 omløbende og tyvagtige smådrengene finder jeg nævnte så vel »rakkerens« i Kø- 10  
benhavn som »Rasmus rakker« i Helsingør. Da imidlertid rakkeren mangler på den af Jacobsen udarbejdede liste over Helsingørs løn- 11  
nede bestillingsmænd ved denne tid, er det rimeligt, at han allerede den gang har stået i tjenesteforhold til bøden; og det så meget mere, som flere af de »mestermanen« tillagte forretninger, navnlig bortslabningen af ådsler fra gaderne og ihjælslægningen af løsgående hunde, hører til dem, som vides både før og siden at have faldet ind under rakkerens virkekreds. Et par træk til oplysning om bødlernes stilling til den offentlige mening vil derfor her være på sin plads.

Den 30te november 1536 »savde [tilsagde] Kristian Knudssen borgemestere, rådmænd og byfogden [udi Års] tjeneste på byens vegne for en bødel og rettermand, og bepligtet sig til et hængend' [at lade sig hænge!], dersom han udi noget måde rømte eller fór deden emod borgemesters og fogdens minde«. De to vær- 12  
digheder, som her findes samlede, forekommer hver for sig under en langelandsk retssag fra 1556. En dårlig person (»spydskarl«) ved navn Hans Klavssen havde bl. a. »stålet« noget korn fra en

10. Histor. tidsskr. 6, 597 ff. Af drengene var 2 fra København, 1 fra Århus og 1 fra Hjærmherred i Har[de]syssel (nuværende Ringkøbing amt). Det ses, at sådanne omløbere „lå til herbergs“ hos rakkerne.

11. D. m. 3, 2, 202 ff. — Det må dog bemærkes, at Helsingør ikke gennem hele det af Jacobsen omhandlede tidsrum (1556-87) havde sin egen bødel eller „mesterman“, men undertiden brugte den københavnske (jf. Histor. tidssk. 5, 127).

12. Hübertz Aktstykker vedkomm. Århus 1, 245 (sml. udtrykket „forpligte sig ved en kurv og søk“ i Molbechs D. glossar. 1, 462). — Om bødlens samtidige stilling i Lybæk se Hach s. 146 og 149: på torvet og i slagterboderne („Fleischschranken“ jf. Kinch Ribe bys historie s. 520) måtte han ej røre ved, men kun pege på, fisken eller kødet! I vin-kælderen havde han sit eget sæde, o. s. v.

af kronens tjænere, der lod ham gribe og føre til tinge med de i hans hus forefundne tyvekoster, »og havde rettermanden med sig«. Tyven »bestod sine gærninger« og bad, han måtte få tyvsmærke og blive bødel der på landet og beholde sit liv; og da sagvolderen »med slige vilkår undte ham sit liv«, dømte 9 danne-mænd udi Nørreherred på Langeland R. Klavssen til en tyv og at få tyvs- og bødelsmærke og dømte hanum sit øre fra, o. s. v. Intet kan mere slående vise, i hvilken grad bødlens bestilling var

13. Rosenvinges Gamle danske domme 2, 187 ff. Efter at være fuldbyrdet, blev dommen næste år bekræftet på kongens retterting. Tyvsmærket, hvorom jf. Osterssøn Vejle 2den udg. s. 795, har dog vel tillige skullet gælde for bødelsmærke. — Jeg kan på ingen måde med Kolderup-R. på dette sted sætte både „rettermanden“ og „bødelen“ lig „skarpreteren“. Ti det er klart, at man på Langeland netop var i trang for en bødel. Alligevel kan hensigten med „rettermandens“ medtagelse til tingstedet gerne have været, at han i fornødent tilfælde skulde hænge tyven op; ligesom det sagtens er ham, der har måttet prøve sin kunst på R. Klavssens øre. Just det, at han i en snæver vending kunde blive nyttet til sligt, bidrager til at forklare, at også arrestforvareren, som vi siden skal se, en tid lang blev anset for „uærlig“. Når jeg nemlig, skönt med tvivl, forklarer „rettermand“ som retstjæner eller omtrent som ensbetydende med „bødel“ i dettes ældre bemærkelse, og antager, det nærmest forstodes som fangefoged, så støtter jeg denne fortolkning på et sted i bibelen 1550 (og 1589): Lukas 12-58, hvor „rettermanden“ [siden ombyttet med „retterknægten“, til sidst med „slutteren“] svarer til Luthers „der Stockmeister“ og står for „bødelen“ i Kr. Pedersens oversætt. af det ny testamente. Når Hans Mickelssen derimod s. st. bruger „retteren“ ikke alene for „exactor“ [*ἑρατωρ*] hos Erasmus 1516, men også for hans „princeps“ (siden „magistratus“: *ἀρχων*), så er han derved uden tvivl bleven påvirket af hint ords daværende betydning (hyfoged) i de skånske købstæder, i hvis bylov („birkeret“) § 11 „retteren“ i håndskrifter fra omt. 1500 af havde fortrængt „ga-lkaren“, se Schlyters Sveriges gamla lagar IX, 404. — Imidlertid måtte betydningen af „rettermand“ så meget lettere kunne gå over i den (nyere) af „bødel“, som hægge vistnok oftere var en og samme person, (1594 tilstedte kongen lensmanden på Bornholm at holde og lønne en „rettermand“ på Hammershus: Habertz Aktstykker til Bornholms historie s. 525). I Ribe betegnes i slutningen af 16de hundredår „mester Sell“ som „rettermanden“ hos Adler Bidrag til skildring af byen Ribe 2 s. 57, 42, 62 („bødelen“ 1577 hos Grönlund s. 25). Efter en sen opskrift af visen om Hagbard (Sv. Grundtvig Danmarks gamle folkeviser 1, 307 vers 76) var det „rettermanden“, der ophængte hans kåbe („bødelen“ i Vedels Sakse s. 148, jf. Den danske kæmpebog s. 169). I Hans Hanssøn Skånings Iledenske philosophia 1636 s. 259 synes „rettermanden“ at slås sammen med „skarp-retteren“.

foragtet, og hvor ondt man havde ved at få den besat, end at tingmændene dertil måtte tage en for uærlig sag dømt mand, der oven i købet var særlig og varig indpræget og udpeget som sådan!

I den følgende tid lader det til, at man i købstæderne lagde mere vind på at sikre sig bødden ved at sørge for hans nødtørftige udkomme. Fra 1575 af vides det, at »mestermændene« i Helsingør nod en fast årsløn, der fra 1580 til 87 udgjorde 48 mark (regnet 2 på hver Joakimsdaler d. e. specie) årlig. Desuden fik han særskilt betaling for hver enkelt af hans temmelig talrige og mangfoldige forretninger, hvilket 1583 løb op til 38 mark. Dertil kom fri bolig og foræringer ved overordenlige lejligheder. Til- 14 f sammen en efter datidens værdiforhold ret klækkelig indtægt. På landet måtte bødden, så vidt man kan se, endnu langt senere nøjes med sportlerne. I følge Rudkøbings tingbog lod samtlige sogne- mænd i Nørreherred den 5te februar 1661 gøre bekendt for retten, at de havde kåret m[ester] Peder Kristensen af Klavsebolle til i hans faders sted at være bøddel udi deres herred, og at han skulde have for at halshugge 10 mk., for at hænge 6 mk., for at kagstryge og skære øret af 4 mk., og endelig for at stejle og brænde eller i andre måder at henrette gives efter som sædvanligt havde været. Men denne mand havde vistnok særlig fortjæneste i Rudkøbing. 15 c

Ligger der allerede i mestertitlen og i den hele hensynsfuldere fremfærd vidnesbyrd om en begyndende udsoning mellem samfundet og dets straffemyndigheds sværddragere, så har det næppe været

---

14. Jacobsen efter Helsingørs kæmnerregnskab i D. mag. 3, 2 s. 199, 202-3, 213 om „mester Anders Ålborg“ m. fl. Også vedligeholdtes „rettersværdet“ for byens regning (Hübertz Århus 1, 250 under 1587). — Titlen „mester“ er optagen efter tysk („Meister Hans“ som fællesnavn oftere hos Luther). Derved er tænkt på bødden i modsætning til hans hjælpere; jf. „der Büttelmeister und seine Knechte“ i Lybæk 1524: Hach anf. st. Benævnelsen „mestermænd“ bruges også om en håndværksmester: reces 1540 § 23; lignende dannelser er „frelsermand, skabermand“ (P. Heliæ, P. Palladius; A. Arøbo; Kingo). Det blev her (og i Sverrig) holdt det sig meget længe i sammensætningen „mestermænds penge“ (= „bøddelpenge“ 1698), ned. f. anm. 22.

15. P. Rasmussen Oplysninger betr. Rudkøbing købstad, 1849, s. 198.

uden indflydelse på menigmands anskuelser i så henseende, at øvrigheden, som det lejlighedsvis erfares om byfogden i Odense 1663, 16 plejede at lyse fred over bødlen, når han første gang henrettede. Hvad der kunde være så meget mere fornødent, som det 17  
 17 retteren ikke engang endnu alle vegne fandt fred i kirkens skød. Flere med enevældens gennemførelse væsentlig sammenhørende omstændigheder bidrog imidlertid til lidt efter lidt at fuldbyrde

16. Bircherods dagbøger ved Molbech s. 86, „efter gammel skik“ hedder det; som dagtegnet tør efterretningen, hvor vel henhørende til Bircherods barnealder, anses for pålidelig. En mørk baggrund til den højtidelige fredlysning danner rigtignok i dette tilfælde det femdobbelte mord nogle år efter; se forrige § anm. 46 slutn. — Skikken er kommen fra Tyskland: „der Richter soll des Nachrichters Fried ausrufen“ Karl d. 5tes peincl. Halsgerichts-ordn. tit. 97. Endnu i Sveriges rikes lag 1734 straffb. kap. 4 tager kongen skarpretteren, hans familie, folk og „embede“ under sin særlige beskyttelse.

17. Efter at „Okswaldt Reburgk, Scharfrichter in Nestwedt“ henved et års tid havde bot i denne by, nægtede hr Lavrids udi Østersogn at absolvere ham, hans hustru, børn og tjenestepiger; et afslag, der i det mindste af O. R. opfattedes som rettet mod ham i hans egenskab af skarpretter; thi han beråber sig på, at i de „23 års tid“, han (som sådan) havde bot i Roskilde, havde den derværende sognepræst ingen vanskeligheder gjort. Måske har hr Lavrids's vægning dog været grundet i hensyn til en O. R. og hustru overgået fredsheds-dom. I anledning af, at O. R. i Roskilde med væbnet hånd og samlet selskab havde opsøgt og efterstræbet en vis Peder Blå (der også siden var R. på nakken), hvilket gav okkasion og lejlighed til drabet af Peder Blås kvinde, hvis legome O. R. lod henkøre under galgen til æde for svin og hunde, medens han holdt den egenlige gærningsmand skjult i sit hus, var der nemlig  $\frac{1}{2}$  1563 på den højeste ret i København afsagt: „at land[s]dommerens dom ikke kunde følges, mens at de 16 mænd [s] tow, som kendte mester Okswald skyldig i råd og råds råd, burde ved magt at blive, således at m. O. samt hans hustru burde at rømme landet og deres hoslod forfalden at være“ (højesterets stævningebog for 1663; sml. Kolding reces § 22, Osterossön V.s glossar. s. 480). Dog selv fra dette synspunkt var hr Lavrids's afvisning næppe fuldt berettiget; thi ikke alene havde Jæspen Brochmand allerede  $\frac{1}{2}$  1640 fået brev om, at præsterne måtte admittere fredløs folk til absolutionem publicam, kun at de straks gav øvrigheden det til kende (S. t. XXVII, 101 a); men efter en himmelråbende ansøgning, dagtegnet Kbhvn  $\frac{1}{2}$  1664 (Sæl. indl. d. å. litr. Å), havde O. R. og hustru endog for så vidt fået „oprejsning“ for hin nederføldighedsdom, som kongen  $\frac{1}{2}$  s. å. havde tilladt dem at forblive her i landet (dog at de ikke vovede sig ind i Ros-



omslaget i den offentlige mening. Først må nævnes indskrænkningen af bødlernes antal. Tidligere havde upåtvivlelig de fleste større, eller af fremmede søfolk mest hjæmsøgte, købstæder deres egne bødler, medens de mindre var sammen om en med den tilstødende landkreds. Og på landet kan man med grund antage, at hver hjømtingskreds i reglen havde sin bodel. Efter 1660 sloges 18 efterhånden en slump herreder, birker og købstæder sammen til en art bodeldømme eller skarpretterskab; hvilket i de fleste tilfælde vil sige, at en del »amter« med iliggende købstæder henlægdes uuder skarpretteren i en enkelt købstad, — en inddeling, der dog ikke gik af uden forskellige rivninger og omlægninger. I 19

kilde) og sig som tilforn at lade bruge, hvor deres hjælp kunde behøves (S. r. 25, 494). — Efter forgæves i denne sin ny vånde at have henvendt sig til ærkebispens, indflyede O. R. til kongen om hjælp og trøst for sig og sine, bedende, at de måtte søge herrens bord med, og drikke af samme kalk som, gemen mand, „på det at de ikke skulde leve som hedninger“ (Sæl. indl. 1665 litr. A); og 3<sup>o</sup> 1665 bød kongen d. Hans Svane den ordning at gøre, at „imod hannem, hans hustru og folk udi sakramentets kommunikation ligesom med andre af hans lige udi lige tilfælde på andre steder vorder forholdet“ (S. t. XXXVII, 250 f.).

18. Lader der sig påvise en „galgebakke“ eller retterplads i hvert af de gamle herreder? og er dette ikke snarest betydningen af de høje ved tingstederne, der f. e. omtales af O. Nielsen Om sysselinddelingen i Danmark s. 22 (jf. 21)? Endnu 1668 fortæller skarpretter O. Reberg, hvorledes han „var på tinget“ eller „skulde til tinge“ for at henrette [hænge] fanger. — Om forholdet i birkerne har jeg ingen oplysninger; men i kraft af hals- og håndsrctten, eller af gårdsretten — der går igen i grevernes privilegier 1671 § 22 slutn. — måtte vel den adelsmand, som havde lyst, have lov at holde sig en bodel. De nyskabte lensgrever („kongelige rigsgrever“) betragtede skarpretterholdet som en selvfølge. Ved resk. § 1696 formentes det greven af Vedelsborg på grund af misbrug; hvorimod det ved resk. af § 1758 indrømmedes greven af Langeland, der — i anledning af resk. §§ 1757 om mestermandspenge til skarpretteren i Nyborgs og Tranekærs amter — havde beråbt sig på, at han og hans forfædre i nogle og 60 år (d. e. siden grevskabets oprettelse 1672) havde haft denne ret.

19. Skarpretteren i Næstved, O. Reberg, fik i jan. 1668 tilladelse at forrette hvis hans embede vedkom over al Andvorskov og Korsør amter med de derudi liggende købstæder (S. r. 27, 29 f.); hvortil i novbr s. s. å. føjedes Vordingborg og Sorø amter samt Horns, Mærlose og Tudse herreder (s. st. 289 b), og endelig i avgust 1670 Tryggevalde, Ringsteds og Møns amter (S. r. 28, 164 b). De 3 nævnte herreder fik han nok, fordi

slutningen af det 17de og begyndelsen af det 18de hundredår havde således Sælland (og Møn) kun 4 eller 5 skarprettre (i København, Helsingør, Roskilde, Næstved; Slagelse), og siden mindskedes tallet  
 20 end yderligere. Medens dernæst bødlerne hidtil (uden for hæren og flåden), som kommunale bestillingsmænd, for det meste var beskikkede af købstedøvrigheden eller af herredsmændene, udnævntes skarprettre nu sædvanlig af kongen, eller ansattes af stiftamt-  
 21 manden i kongens navn. Også blev det nu regeringen, der be-

---

han havde haft dem, medens hans selv var skarprettre i Roskilde, hvor hans eftermand, Ernst Koch (Kock), der i febr. 1668 havde fået bevilling på Roskilde, Fredriksborg og Holbæks amter (neden for anm. 30), sig dennem havde tilholdet; en dobbeltstilling, som gav anledning til tvist, der først endtes 1672 til fordel for Rebergs søn (S. t. XI., 71). Men også med hensyn til Andvorskov og Korsør amter („lene“) havde O. R. bryderier, i det deres besiddelse gjordes ham stridig af forrige skarprettres søn udi Slagelse, Oluf Larsøn (Lavrsen, Lavridsen), der ikke vilde lade sig nøje med det ham i januar 1668 anviste „embede“ som skarprettre over al Kalundborrigs og Dragsholms amter, samt de derudi liggende købstæder, så vel som på Sæbygårds góds (S. r. 27, 39 b). Se O. Rebergs klage af marts 1668 i Sælandske indlæge d. å. litr. B og kongens derpå følgende ordre af  $\frac{1}{2}$  til borgemester og råd i Slagelse om at kende og dømme i sagen, „så vídt lands lov og ret gemæs var“ (S. t. XXXVIII, 401). I august 1669 fik O. R. endog et formeligt beskyttelsesbrev mod O. L. og hans „selskab“ (S. r. 27, 497 f.); og i november s. å. pålagdes det borgemester og råd i Slagelse at lade O. R. fri husværelse der udi købsteden bekomme, „så som skarprettre på andre steder nyder og haver“ (S. t. XXXVIII, 779 a). Takket være kongens stadige undsætning lykkedes det således den fra sit stamsæde fordrevne Oksewald Reberg for sig og efterkommere at „mæntenere og holde“ sit nysamlede, vidtløftige rige. Kun Holbæk by og Hornsherred gik tabte under Kristian den 5te, i det hin købstad og den del af dette herred, „som ikke svarede til Fredriksborg amtstue“ tildeltes Jörgen Conrad i Roskilde, og resten af Hornsherred d. e. Jægerspris gods (sml. Annaler f. nord. oldkynd. 1856 s. 16 og 39) tillige med det øvrige Fredriksborg amt og med Kronborg amt underlagdes skarprettren i Helsingør, Kristen Hanscu (S. t. XLIV, 410 f.). I stedet for Fredriksborg amt fik J. Conrad så Dragsholms, Sæbygårds og Kalundborg amter, der ophørte at danne en selvstændig kreds.

20. Se forrige anm. og neden for. Ligesom den senere nævnte midlertidige filial i Slagelse igen inddroges under Næstved (jf. resk.  $\frac{1}{2}$  1758), således gik siden den helsingørske kreds op i den roskildske (jf. kancelliskriv.  $\frac{1}{2}$  1790). 1813 (kanc.skr.  $\frac{1}{2}$ ) opløstes atter denne, og hele Sælland deltes mellem de 2 skarprettre i København og Næstved.

21. Følgende til oplysning om fremgangsmåden i løbet af det første

stømte og søgte at sikre dem betalingen for deres arbejde i det 22 offentliges interesse. Både ved kaldelse og lønningsmåde kom de altså ind under det begreb af ordet »embedsmand«, der fra nu af begyndte at udvikle sig. Et udtryk for dette deres umiddelbare

halve hundredår. I september 1669 erklærede Fredrik d. 3die sig nådigst tilfreds med, at borgemester og råd i Helsingør den foregående måned havde givet Kristen Hansen brev på at være skarpretter der i byen (S. t. XXXVIII, 523 b). På landet „bevilgede og tillod“ kongen den enkelte skarpretter at „forrette sit embede“; hvilke kongelige bestallingsbreve „på tinge og tilbørlige steder publiceredes“ (O. Reberg i Sæl. indl. 1668 litr. B). I det Kristian d. 5te 1684 bevilgede, at Kristen Hansen „tillige måtte være skarpretter over Fredriksb. og Kronb. amter“, befaledes det amtmanden „hannem på vore vegne dertil at torordne og behørig bestalling give“ (se anm. 19 slutn.). Efter at kongen 1686 havde bevilget Frans Mühlhausens ansættelse, „ordineredes og bestiltes“ han, som det synes, for landets vedkommende af amtmanden, for købstædernes af stiftamtmanden (se de 2 kopier i Sæl. indl. 1701 litr. A). I kancelli-resolution til stiftamtmanden i Ribe  $\frac{1}{5}$  1688 udtaltes det som kongens villie, at stiftamtmanden skulde beskikke skarprettere, så vidt angik landet og de købstæder, som alene af en byfoged betjæntes; men udi de købstæder, hvor borgemester og råd vare, da de (Fogtm.). Til den sidste klasse hørte Århus (med 2 borgemestere og 3 rådmænd) se fo.  $\frac{1}{2}$  1682 § 2; men  $\frac{1}{3}$  1705 „blev læst stiftamtmandens bestallingsbrev for Hans Høger at være skarpretter der i byen“ (Hübertz 2, 268).

22. Om skarpretternes lønning (afgift af bebyggede steder, og sportler) se bl. a. skarpretter-taksten af 1698 (1692), resk.  $\frac{1}{2}$  s. å. og plakat (for København) af  $\frac{1}{3}$  1734; sml. Fr. Sneedorffs Samlede skrifter 2, 175. „Mestermændspengene“, på landet for det meste 2 skill. af hver gård, 1 skill. af hvert hus om året eller halvåret, var det i lang tid skarpretterens egen sag at indsamle; men efter at Ernst Reberg havde besværet sig over, at proprietærene „havde nedlagt hele landsbyer og lagt dem ind under deres hovedgård“, så vel som over, at ubekendte personer drog omkring og indkrævede pengene i hans navn, befaledes det ved resk. til vedkomm. amtmand af  $\frac{1}{3}$  1738, at proprietærene skulde lade hans løn inddrive og indhænde ham den-2 gange om året (S. t. LXX, 538 f., Fogtm.). På Bornholm — hvor man allerede i den lybske tid havde haft en „byddelgeld“ at udrede (Hübertz 126), men hvor man først nylig, efter længere tids savn, igen havde fået sin egen skarpretter, — pålagdes det 1742 amtsforvalteren at opkræve og udbetale mestermændspenge i lighed med de sælandske. Ved resk.  $\frac{2}{3}$  1748 og  $\frac{2}{3}$  1750 om skarpretterne i Odense og Ruggårds samt i Assens og Hindsgavls amter lagdes arbejdet over på sognefogderne. 1813 tillagdes der de 2 skarprettere i Sælland, og 1816 skarpretteren i Odense i stedet for „mestermændspenge“ en rund sum årlig; o. s. fr.

forhold til staten var det, at deres bestallinger måtte fornyes ved kongeskifte. Men undlader afstanden og fornemheden sjældent til en vis grad at imponere mængden, så forstærkedes uden tvivl indtrykket ved de pågældendes personlighed. De gamle bødler havde, som deres navne viser, været indfødte Danske; over hertugdømmerne og gennem hæren indstrømmende Tyskere havde imidlertid vidst efterhånden at trænge sig ind også på dette punkt. Navnlig fra Kristian den 5te af tager skarpretternes samfund sig ud som en formelig tysk afbygd, hvis enkelte medlemmer, til dels indkomne under det beskedne navn af medhjælpere, på deres landsmænds sædvanlige vis forstod både at bide sig fast og at brede sig ud. Ti længe varede det ikke, inden disse indvandrede kuld (Mühlhausen, Stengel, Reberg o. s. v.) udgjorde en ved indbyrdes svogerskaber end fastere sammenknyttet kaste, der omspændte landet og i lang tid holdt alle skarpretter-poster besatte. Hvorved det kom dem til gode, at en vis arvelighed af bestillingen, under forskellige former, fremdeles gjorde sig gældende, og at »ekspektance«-væsenet sneg sig ind også på disse enemærker.

---

23. † 1670 „konfirmeredes og stadfæstedes“ O. Rebergs bestalling m. m. (S. r. 28, 163 f.); † 1701 Jürgen Conrad og Frans Mühlhausen „til at være fremdeles skarpretter“ i deres henholdsvis distrikter (S. r. 42, 28 f.).

24. „Mester Sell“ var vel en Tysker; vist er det om Peiter Buchner, først soldat, dernæst mestermand i Viborg, hvor han 1630 dømtes fra livet som åndeseer (Ny kirkelhist. sml. 4, 182 ff.). Også Oksewald (Oks-wold) Reberg (-burg), omtrent fra 1641 i Roskilde, må stamme sønder fra. Siden (1664—1738] residerede han, og 3 andre Reberger på rad efter ham, i Næstved. En Stengel var 1705 skarpretter i Nykøbing på Falster, 1816 i Odense; en Ingermann (Ingeman) 1740 i Låland og Falster, 1790 og 1801 i Roskilde; o. s. fr.

25. 1668 tillodes det O. Rebergs søn, Ernst R., når faderen døde, at træde i hans sted; og 1701 fik Ernst Rebergs søn, Jokum R., efter faderens ansøgning, lov til straks at afløse denne (S. r. 42, 27 f.). 1686 var det på Maria salig Kristen Hansens supplikation, at Frans Mühlhausen (Mølh.) fik bestalling på skarpretter-embedet i Helsingør m. v.; og 1705 bevilgedes det efter ansøgning af Borkart Stengel, skarpretter i Nykøbing p. F., og i følge stiftamtmandens erklæring derpå, at Stengels hustru efter hans død ved bestillingen måtte forblive, så længe hun den ved anden mand eller svend forsvarlig lod betjene (Fynske og smål. tegn. XII, 359 f.). Da den af stiftamtmanden til Bornholm fra Tyskland

At nu disse mænd med skiusyg iver vågede over deres stands værdighed, kan man så meget mindre fortænke dem i, som man i Tyskland, og navnlig i den nedersaksiske kreds, netop i sidste halvdel af det syttende hundredår, i det mindste i teorien, var kommet så vidt, at omgang med skarprettere (Nachrichter) ikke gjorde uærlig, især når de tillige var drevne i kirurgien og, vel at mærke, for så vidt de ikke tillige var rakkere (Feld- eller Rasen- 26  
meister, Abdecker). Til sammenligning hermed og til oplysning af det foregående må tjæne nogle uddrag af en næsten jævtidig forhandling i Danmark.

Da »mester Jörgen Conrad« i Roskilde var afgået ved døden i januar 1707, skyndte enken, »Kristina salig Conrads«, sig med at »nedkaste sig for kongens trone«, med allerunderdanigst begæring om, at hun i den afdødes sted måtte antage Jörgen Adam Brøchner, der i en række af år havde gået ham til hånd. Ikke heller tovede skarpretteren i Slagelse, Jakob Langbøsz, med at »kaste sig til hans majestæts fødder« med allerunderd. påstand om at få Kalundborg by og amt tilbage til Slagelse, hvorhen de havde hørt i hans salig formands tid. Flyder J. Langbøszes udgydelser over af bitre sigtelser mod Brøchner, så er dette dobbelt tilfælde med et bønsskrift fra enkens broder, Andreas Liebeknecht, »Scharfrichter« i København, hvori han besværges kongen endelig ikke at bevilge hendes ansøgning, og det så meget mindre som Brøchner, hvem han beskylder for at have vakt splid i familien, var af mistænkelig »afkomst«, og skulde have »tjænt for en natmand-svend«, og som L.s søster »havde haft en skarpretter-søn barnfødt i Nykøbing på Falster«. Heldigvis for enken havde kongen resolveret, at stiftamtmanden, Krabbe, skulde høres over de tvende hovedparters andragender. Denne oplyste, at J. Langbøsz var ingen bestalter skarpretter enten af kongen eller nogen anden. Mens hans svoger, Jokum Reberg i Næstved, havde af sit distrikt

---

indkaldte skarpretter, Ismael Asthuusen, truede med at vende tilbage til sit fædreland, eftersom han umulig kunde leve af den ham tillagte løn, gaves der ham ved resk.  $\frac{1}{4}$ ° 1742 ekspektance på en skarpretter-post i Sælland (S. t. LXXII, 587 ff.; Føgtm.).

26. Döplers Theatrum pænarum 1, 569. — Endnu ved resk.  $\frac{1}{2}$ ° 1732 fik skarpretteren i Bergen lov at bruge sine „kirurgiske videnskaber“.

afstået til J. L. Andvorskovs, Korsør og Sorø amter tillige med Flakkebjærg herred, formødelst Reberg havde desuden et stort distrikt. Kalundborg havde Krabbe efter en af daværende ober-sekretærer [1688-90] Luksdorph på skarpretterens supplik tegnet bevilling henlagt til Roskilde. Toges det derfra igen, vilde indkomsterne blive for ringe af dette »skarpretteri«, hvis forrige besidder [J. Conrad] »tillige havde kureret benbrud og andre deslige skader, hvorved han hjalp mange fattige folk på landet mod en ringe betaling i korn eller andre vare, og med sine kunde nogenledes subsistere«. Brochner, der var den eneste ansøger om posten i Roskilde, »så vel ud til anseende« og havde vist sin dulighed ved at halshugge et kvindfolk ved Koge, lignende bedrifter i Tyskland uomtalt. Det var så langt fra, at han ikke skulde være født og kommen af godt folk, eller at han skulde have tjænt og være kommen af natmænds-art og derfor ikke burde være skarpretter, at Krabbe, efter at have informeret sig om sagen, havde fundet bevisliggjort, at Br. »både af fæderne og møderne side var kommen af skarpretter-art i Tyskland; havde og tvende brødre, som var skarprettere, den ene i Nyborg og den anden i Kolding; så og en søster, som havde en skarpretter til ægte i Jylland, boende ved Stovgård [i Nørvangs herred], og ellers hans morbroder i Helsingør med flere hans slægt og svogerskab her i landene så vel som i Tyskland«: noget uærligt kunde derfor ingen med rette sige hannem på. Resultatet blev et missive til Krabbe af 15de juli 1707, hvorefter J. A. Brochner skulde være skarpretter i Roskilde, Kalundborg o. s. v. i samme udstrækning som 27 hans formand.

Som man ser, lod stiftamtmanden sig det være særdeles magtpåliggende at tvætte den vordende skarpretter ren for enhver plet af natmandighed. Så langt var man altså den gang vundet frem på fordomsfrihedens bane, at det vistnok var i tidens ånd, når

---

27. De 4 andragender — alle på dansk —, hvoraf 2 fra Langbøsz (der også klager over bortfaldet af adskillige ydelser fra Andvorskov gods), med tilhørende påtegninger, findes i Sælandske indlæge 1707 litr. C; ordren af 1<sup>o</sup> til Krabbe i S. t. LVI, 157. Otto Krabbe havde fra 1682 været stiftbefalingsmand i Sælland og amtmand over Roskilde, Tryggevælde og Vordingborg amter.

magistraten i Århus 1703 »velvilligst« tilskrev mestermanden, Kristian Sejler, i Frederits en høftig undskyldning, fordi kærneren ikke havde penge i kassen til straks at kunne udbetale ham hans tilgodehavende. Men medens også almuen vænnede sig til med 28 ærbødighed at betragte, eller vel snarere med ærefrygtsfuld gysen at se op til, den halvfremmede skarpretter, vendte den almindelige 29 fordom sig så meget des mere uforbeholdent imod natmændene, der dog som alleroftest var landsbørnenes eget kød og blod.

Det er allerede udtalt som sandsynligt, at rakkeren stod i tyende-forhold til bødlen eller »mestermanden«, der hos kommunalbestyrelsen bar ansvaret og af den oppebar vederlaget også for de forretninger, han lod udføre ved hin. Hermed stemmer det overens, at i det mindste en skarpretter under Fredrik den tredje lod sig give udtrykkelig bevilling også på denne gren af sin virksomhed, nemlig Ernst Kock i Roskilde, der den 8de februar 1668 fik nådigst bevilling på »tillige at forrette hvis hans embede vedkom med natmesteriet o. s. v., der til hører, udi Roskilde, Fredriksborrig og Holbæks æmter så vel som i kobstæderne Roskilde, Køge 30 og Holbæk«. Og det samme er sikkert meningen med udtrykket »skarpretters embede og andre vedkommende bestillinger« i O. Rebergs bestallingsbrev af 24de november s. å. Rigtignok haves også senere hen eksempel på, at en bodel tillige fungerede som eller førte navn af »natmand«; men hvor bødelen forsvandt på grund 31 af reduktionen, var det vistnok i reglen en selvfølge, at en knægt eller »rakker« blev tilbage for at bestride natmands-forretningerne. 32

28. Hübertz 3, 13. Sejler titles „velædel mester“ og tiltales med „hau“. — Århus, hvis magistrat 1664 havde købt et hus til „skarpretterens residens“ (Hübertz 2, 159 f.), blev snart igen sæde for en skarpretter (for ved anm. 21 slutn.)

29. Sml. de i vedhængene meddelte ytringer af Sporon 1794 og af Pentz 1803 med det udtryk af fælles dyb foragt, hvormed „bødelen“ og „rakkeren“ endnu nævnes i Grevens og friherrens komedie (1—5).

30. S. r. 27, 110 b.

31. „Bøddelen sammesteds [Rudkøbing], som tillige er natmand“ Hofmans Foundationer 6, 218 (1726); ned. f. s. 102.

32. Jf. „da bødelen omsider forlod byen, blev bodelgade af knægten, som der blev tilbage, kaldet rakkergade“ Galthens Beskriv. over købst. Ribe 1792 s. 64.

At nu disse »natmænd« (eller »rakkere«), i det mindste paa sine steder, vedblev at stå i et underordnings-forhold til de ny, kongelige skarprettere, derom foreligger et bestemt vidnesbyrd i et reskript af 9de april 1740 (hvorom nærmere siden), der ender således: »og, som skarpretteren tillige beskikker natmænd, så finde vi det fornøden, at der skal være en udi Halsted amt [på Låland], som forhen stedse skal have været, der — — — kan være ved hånden, når behov göres — — — udi — påkommende tilfælde, siden skarpretteren selv er bosiddende udi Falster«. Men emanciperede natmændene sig end ikke ganske fra skarpretteren, hvem de endnu til lidt efter år 1800 ses stadig at have gået til hånde, så er der dog ingen tvivl om, at købstedovrigheden, der skaffede dem husly o. s. v., snart har villet tale et ord med ved deres antagelse; ligesom man også på landet finder spor af, at vedkommende natmand har søgt at styrke sin stilling ved at lade sig ansætte af amtmanden. Hvorved imidlertid er at mærke, at om endog natmændene, efter deres gradvise udskillelse fra bødlerne, navnlig i købstæderne fik præget af en art kommunale bestillingsmænd eller underbetjænte, havde antagelsen eller ansættelsen i virkeligheden ikke særdeles meget at betyde, for så vidt som valget var stærkt bundet af hensyn til personerne, der ved den herskende fordoms magt dannede en i det mindste op ad til afsluttet klasse — en klynge »Pariaer« —, inden for hvilken bestillingens arvelighed fra fader til søn, fra svigerfader til svigersøn o. s. v. naturlig gjorde sig gældende.

---

33. Reglen: at magistraten eller byfogden var den øvrighed, der beskikkede natmænd, „ligesom til andre små underbetjæninger i købstæderne“ [Danske lov 3—4—9 jf. 1], har jeg først fundet udtalt af en jysk retsbetjænt 1819; men de eksempler fra Jylland, jeg har anført i § 5, ligesom andre fra Nakskov o. s. v. 1803, viser allerede et stykke tilbage i tiden; jf. Knud Hansens ansøgning 1791 blandt aktstykkerne.

34. Se i § 5 under Viborg amt. I en politirets-akt fra Mors 1794 nævnes „den i herredet beskikkede natmand Kristiau i Sonderdråby“.

35. Når der i og af kancelliet 1795—1805 tales om „natmands-embederne“, er det kun over for den nyeste tids sprogbrug, at dette ud-



Om antallet af de således beskikkede eller nedarvede natmænd er det vanskeligt at sige noget bestemt. Går man, som antydet, ud fra deres oprindelige sammenhæng med bødlerne, måtte man som regel sætte en natmand for hvert af de omtrent 140 herreder i Nørrejylland (samt i det nordvestlige hjørne af Sønderjylland) og på øerne, hvorover fortegnelse gives af Ostensen-Vejle (1641) og Arent Berntsen (1655). Lagde man dertil en for hver af de omtrent 60 købstæder, der opregnes af A. Berntsen og i forordningen af 28de januar 1682, fik man allerede omtrent 200 natmænd, der som familiefædre vilde repræsentere omtrent 1000 personer. Hvad nu herrederne angår, mangler der ikke stedlige kendsgærninger, som peger i denne retning. »Natmanden for Bølling herred« nævnes 1792; en for hvert af de to morsiske herreder 1794, og det af amtmand Ferslew s. å. for hele Tisted amt opgivne antal af 7 til 8 natmandsfamilier passer på 1 for hvert herred (og 1 for Tisted by). »Af faste natmandsboliger er der fra fordums tid omtrent et i hver herred i Ringkøbing amt« skriver amtsprovst Krarup 1817. Men lige så vist er det, at 30 reglen havde undtagelser. Halsted amt, der 1740 siges tilforn at have haft en natmand, bestod af to herreder; ligeledes Falster, hvorom se for ved i anm. 3. I henseende til købstæderne fremgår det af øvrighedernes besvarelser af kancelliets cirkulære af 5te juli 1794, at natmænd endnu den gang forefandtes i de allerfleste. 1717 hedder det dog: »ved Varde, Ringkøbing, Holstebro og Lemvig og ved flere stæder findes ingen natmænd, skorstensfejere o. s. v.« 1794 fandtes på hele Bornholm kun en natmand, der bode 37

tryk har noget stødende. På samme måde tales, f. e. i indledning til fo. §§ 1791 og i vejfo. 1793 om sognefogdens „embede“, uagtet denne ikke kunde betragtes som øvrighedsperson, men var at sætte på trin med politibetjænte i købstæderne (Ørsteds håndbog 6, 546 ff.).

36. I hans håndskrevne „besvarelse og bemærkninger“ til de mod hans forslag om natmandsstandens forsørgelse og forædling af amtsprovstiets gejstlige gjorte indvendinger. Sml. den i § 5 givne udsigt over natmandsfamiliernes fordeling efter herreder. — I følge Traps Beskrivelse over Danmark, speciel del 2, 807, var de 3 sogne Dejbjerg, Skærn og Staving fælles om en rakker; men dennes virkekreds strakte sig videre, se ned. f. s. 116.

37. Amtmand Lund i Lundenæs og Bøvling, d. e. nuværende Ringkøbings og en kile af Ribe, amter: Hübertz 3, 86.

4 mil fra Neksø og nok tillige ernærede sig af krohold (byfoged Jespersen); o. s. fr. Sandheden er åbenbart, at også her et gensidigt besparelses-system gjorde sig gældende mellem land og by. Hvor købstæderne lå afsides eller var meget ubetydelige, tyede natmændene ud på landet; i det modsatte tilfælde besørgede købstædernes natmænd også landets fornødenheder i en vis omkreds. En bemærkning, der er af vigtighed med hensyn til forklaringen af den ulige varighed af natmandsvæsenets eftervirkninger i rigets forskellige egne. På den anden side indtrådte nogen forøgelse af natmændenes tal derved, at »proprietaryerne« tilkaldte og bofæstede sådanne for således at få det arbejde gjort, som ingen anden vilde gøre for dem. Dette siges udtrykkelig i to embedserklæringer fra forskellig tid, bægge fra det vestlige Jylland. »Proprietærene anvise rækkerne byggepladser på udhederne langt fra andre mennesker« skriver amtmand Lund 1717 (Ringkøbing amt). »I nogle egne findes såkaldte natmandshuse, hvilke i forrige tider ere byggede til natmænd, såsom beboerne ikke selv vilde befatte sig med disse forretninger, og proprietærene endog formelig forskreve natmænd fra andre egne samt byggede til disse folk« ytrer Ahlefeldt Lavrvig 1835 (Viborg stift). På den måde blev der plads 38 også til overtallige sønner, svigersønner o. s. v.

Hvilke var nu disse håndteringer, som ingen »skikkelige folks børn« vilde have med at gøre? Foruden den bestilling, som umiddelbar betegnes ved selve ordet »natmand«, drev han skorstens-

38. Også her kunde dog tænkes på delvis fortsættelse af det gamle bødelsvæsen, jf. for ved i anm. 18.

39. Jf. tysk „Nachtmeister, Kloakenfeger, Abtrittenfeger“ (Sanders). „Natmænd“, fordi de rensede „nathuse“, sædvanlig om natten (kancellir. Tolstrup 1803); hvilket i følge flere jyske embedserklæringer (1794—1803) hørte til de forretninger, almuen anså „i højeste grad uarlige“. Medens f. e. stiftamtmanden i Kristianssands stift 1792 ymte om, at regeringen burde pålægge tjenestefolkene på landet en didhørende tvangsforpligtelse, ytrede han i Sælands stift 1796, at „renovation med natvogn vilde næppe nogen købstedborger påtage sig.“

fejningen som sin »arve-profession«. At denne betragtedes som en del af »natmesteriet«, fremgår af en ordre af 26de juli 1669 til borgemester og råd i Roskild om at hjælpe skarpretteren Ernst Kock til hans ret mod en person ved navn Lavrids Ejlersen, som eftertragede hannom »skorstensfejeriet« sammesteds at betage, uanset de ovenanførte udtryk i kongens bevilling af 8de februar 1668. Hovedhensigten med den i reskriptet af 9de april 1740 påbudne genindsættelse af en natmand i Halsted amt var netop, at at han »tillige kunde feje skorstenene i Nakskov«. Ved samme reskript bevilgedes det skarpretteren i Låland og Falster, Johan Povl Ingermann, »efter praksis« at tage for hver skorstens renovation, når den var en etage høj, 8 skill., når to, 12 skill.; og det tvende gange om året: ved påske og Michaelis tider. Denne betaling gjaldt også for herre- og ladegårde samt præstegårde på landet, for så vidt beboerne vilde bruge ham; ti kun i købstæderne (hvor overhovedet natmanden og skorstensfejerer længe vedblev at være samme person) var det en tvungen sag. Om bønderne o. s. v. tales slet ikke; men at natmanden også af dem nyttedes som skorstensfejer, er der så meget mere grund til at antage, som der fra Norge, hvor forholdene og fordommene i denne henseende stod på samme trin som i Danmark — kun at »Finne- og Lappefolket« i de nordlige egne spillede samme rolle, som ellers natmændene — udtrykkelig berettes, at »almuen anså det lige så vanærende at gøre deres skorstene rene som at trække huden af heste og andre kreature« (Lister og Mandals amt 1792). Foruden skorstensfejere var »natmændene« nemlig også »rakkere«, om man ellers tør prøve på at skelne mellem brugen af disse to ord.

40. S. t. XXXVIII, 725. Efter derom med Otto Powisch § 1664 gjort „afsked“ skulde E. K. skorstenene på Fredriksborg slot og tilliggende huse ved en dygtig person holde rene, og ellers forrette hvis natmesteren der sammesteds vedkom (S. r. 27, 110 b).

41. Fynske og smål. tegn. XVII, 524 f. Hele reskriptet er i øvrigt overstreget med vedtegning: „er affordret og kasseret efter kongelig befaling af 3<sup>o</sup> 1754“. Taksten synes at være den samme som i det ellers ubekendte reskript for Sælland af § 1724, der nævnes af Klarup i Forordn. om polit. administr. o. s. v. (1777) 1, 575; og terminerne er de samme, som f. e. i resk. 1<sup>o</sup> 1738 er satte for hævnning af mestermandspenge på landet.

Deres virksomhed som sådanne havde til genstand ikke alene forskellige dyr, døde eller levende, men også visse af samfundet udstødte eller udstødende mennesker. Forst pålâ det dem i købstæderne at holde gaderne rene for ådsler o. desl., der udførtes til rakkerkulen, og på bestemte tider at ihjælslå løsgående hunde; temmelig omfangsrige hverv, — i Helsingør dræbtes 1582—84 520 »gadehunde« —, der endnu ved det sidste hundredårs-skifte ikke var uden betydning. Dernæst overlodes det, i følge fordom og sædvane, rakkerne (natmændene) at udføre og drage huden af selv-døde kreaturer, — for så vidt man ikke hellere lod dem ligge på jorden at rådne eller nedgrov dem med huden på —, så vel som at dræbe og flå udlevede husdyr, navnlig heste; med hensyn til hvilke det må erindres, at på grund af avlsredskabernes plumphed, vejenes dårlighed, hostens og foderstandens slethed var hesteholdet talrigt og dødeligheden i det stor, fremfor alt blandt »udgangsogene« (helmisserne) om vinteren, skönt man sogte at forekomme **12** dennes ødelæggelses-værk ved en omfattende nedslagning om efteråret. »Kreaturenes afdækning« betegnes derfor 1792 af amtmand Hansen (Ringkøbing) som natmændenes »fornemste næringsvej«.

---

42. På Gisselfeldt gods holdtes en tid lang næsten 10 heste på hver bondegård: Rasmussen s. 218 ff. I fo. 1759 bebrejdes det proprietarierne og almenen på landet, at de lod deres bortdøde »kvæg og bester« på veje og marker heuligge; en uskik, der trods alle forbud og forskrifter endnu stod i fuld flor i halvfemserne. I det højeste afhuggede bonden hoverne, hvormed han, som Wallmoden 1792 bemærker, gerne beslog sine træsko [deraf udsagnsordet *hove*, også brugt i Sælland, Molbech Dialleksik. s. 197 og 219; Koks sønderjyske ordsprog nr. 225]. I flere betænkninger fra Sælland og Jylland 1792 omtales det som noget, der ofte hændte sig, at vejfarende mistede et »best«, der blev liggende på vejen; sml. vejfo. 1793 § 86. Erfarenhed havde lært amtmand Schumacher (Fåborg 1792), at man i de små købstæder ofte tænkte lige så dårlig som på landet, og han så daglig, at man fra købstæderne af lod kaste ådseler o. a. desl. især ved strandbredden, hvor de hele måneder igennem opfyldte luften med en afskyelig stank. Som grund til ikke at afskaffe natmændene anføres 1794 fra Slangerup, at gamle heste, som om vinteren blev ubarmhjertig slupne ud på åben mark, og der måtte adventure sig selv, indtil de omkom af kuld og hunger, og om foråret forgiftede luften med stank, så længe natmænd havde, kunde overgives disse til aflivelse, hvorved huden reddedes. Se fremdeles i fo. 1787, i Knud Hansens andragende blandt vedhængene, indledning til fo. 1794, og ned. f. s. 127, 128 og 137.

Hertil sluttede sig naturlig visse andre voldsomme behandlinger af 43 f  
 husdyrene. Heller ikke natmændenes berøringer med deres med-  
 mennesker, så at sige på embeds vegne, hørte til de lemfældige.  
 En på det gyselige beregnet lovgivning og selvdydig vilkårlighed  
 rakte her hinanden hånden, for i den gabende mængdes øjne at  
 stille natmandens virksomhed i en skærende modsætning til al  
 kristendom og menneskelighed. »Natmanden«, »natmandens folk«  
 »natmandens sluffe« (rakkerkarren, rakkersluffen) spillede en uhyg-  
 gelig, indledende og afsluttende, rolle i det gruopvækkende skue-  
 spil, staten lod opføre ved de mest gudsforgåene morderes og aller-  
 groveste forbryderes afstraffelse: ham pålåd det at lade dem bundne  
 og beskæmmede udbringe til retterstedet, at besørge legemet lagt  
 på stejle og hovedet tillige med hånden sat på stage, så vel som  
 at nedgrave kroppen ved galgen eller på de uden for byerne  
 værende rettersteder. Intet var forsømt for at gøre effekten fuld- 44 f  
 stændig! Endog en underofficer eller gemeen (menig), der for at  
 undgå en idømt straf tog livet af sig, skulde ved natmandens  
 knægt udføres og begraves på retterstedet. Men når det i en er- 45 f  
 klæring af Slagelse magistrat 1794 hedder, at natmænd ej ganske  
 kunde undværes bl. a. »formedelst de indtræffende selvmord, hvor-

---

43. Som følge af en række regeringsbud 1778-95 gik skæringen af heste m. m. efterhånden ud af hænderne på „omløbende gildere og hesteskærere“ (plakat 1<sup>o</sup> 1781 § 5) og over til oplærte hesteskærere eller til de på veterinærskolen uddannede „kursmede“. Samme operation, udført på hunde og katte, nævnes derimod endnu 1794 som natmands-bestilling. — Sml. § 2 i anm. 31!

44. Fo. 1<sup>o</sup> 1697 (om visse grove mordere), yderligere forklaret ved fo. 7<sup>o</sup> 1749, og nærmere bestemt ved fo. 1<sup>o</sup> 1767, hvorefter den, som havde myrdet for selv at komme af med livet, daglig skulde bruges til det „hårdeste og allerlideligste“ rasp- og tugthusarbejde, årlig kagstryges og efter døden have hovedet samt hånden afhugget o. s. v.! Fo. 2<sup>o</sup> 1757 (gentaget i fo. 3<sup>o</sup> 1791 slutn.). Eksempler på sådan „uærlig begravelse“ på det sædvanlige rettersted (1733) eller under galgen (1736) se Fogtmans Alfab. register 1, 158. Mærk også resk. 3<sup>o</sup> 1737 i J. t. XXVII, 205 a: kongelig bekræftelse på en hjemtingsdom, hvorefter en for sodomi anklaget, der var død i arresten, förend dom i sagen gik, skulde bortføres af natmanden og begraves på det sogns markeskel, hvor han havde opholdt sig. Sml. resk. 3<sup>o</sup> 1740 (Norge).

45. Fo. 2<sup>o</sup> 1752. I andre tilfælde dömtes mildere om militæres selvmord, se Petersens Milit.-jurid. repertorium s. 116 (1749) o. fl. st.

ved deslige ulykkelige bleve af natmændene slæbede hen og begravede i galgebanken eller på retterstederne«, synes dette at forudsætte almindeligere anvendelse af et dumt barbari, der for den civile stats vedkommende, så vidt jeg ved, er uden hjæmmel i

46 lovgivningen, og ej heller fandt medhold hos regeringen. Når endelig natmanden 1794 gennemgående omtales som den, der »piskede uærlige slaver til kagen«, og 1803 nævnes skarpretterens assistent, der bandt for forbryderens øjne, varmede brændejærnet, bandt ham til pælen, hvor han skulde piskes, o. s. v. (her-

47 redsfoged Wissing og stiftamtmand Pentz), da må denne halv frivillige tjeneste betragtes dels som en følge af, at man endnu havde ondt ved at få nogen anden til at påtage sig den, dels som et minde om natmændenes historisk begrundede afhængighedsforhold til bøden, af hvis væsen deres eget på en måde var en udstrømning. Og at det at være skarpretteren assisterlig med at »knibe og radbrække folk«, som det en gang udtrykkes, allerede i

48 sig selv betragtedes som vanærende, uden hensyn til natmændenes også fra anden side gennemsmittede personlighed, det er, forekommer det mig, tydeligt nok af, at også fangevogterne (arrestforvarerne, slutterne) længe ansås for »uærlige«. At dette forholdt sig så, fremgår ikke alene af reskriptet til Sælands stiftbefalingsmand af 9de november 1753, der viser, at nogle håndværksmestre havde undslået sig for at tage to sønner af en fangefoged i lære, i det de beråbte sig på, at de ikke efter deres »lavs-artikle« understod sig dertil, såsom de anså faderens tjeneste [at slutte og for-

49 vare arrestanterne] foragtelig og at medføre en slags vanære; men

---

46. D. lov 2—10—4 og 6—6—21 (kirkeritualet 1685 s. 335): jf. Møllers håndbog for præster 2den udg. s. 191 ff. 1746 fik magistraten i Helsingør tilhold om at lade genopgrave en mand, der havde hængt sig, og som den ulovlig havde ladet nedgrave på byens rettersted ved skarpretterens folk: Fogtm. Alf. reg. 1, 161 f.

47. Af amtmænd Hansen (Lundenæs og Bowling 1792) kaldes det »privatim at opvarte bødelen ved eksekution på en delinkvent«. 1794 hedder det fra Vordingborg, at natmanden bruges ved eksekution, »hvor han af skarpretteren opfordres dertil«.

48. »Hvad under, at natmanden, da hans funktion er at opvarte de såkaldte uærlige [d. e. delinkventerne] selv anses for en person, der har den mindste grad af ære?« amtm. Hansen.

49. Adam Stål havde været rytter i 25 år, før han for at fortjæne

også af forskellige udtalelser fra 1794, i følge hvilke arrestforvareren indtil for omtrent 20 eller endog færre år siden havde været anset lige med natmanden. ja endnu i nogle egne af almuen holdtes for »halv uærlig«. Men tidligere var netop slutteren stundum i nødstil- 50 fælde bleven anvendt til mere bødelagtige forretninger. Man kan da 51 ikke fortænke den senere tids arrestforvarer i, at han med hænder og fødder modsatte sig ethvert forsøg på at kaste ham tilbage i den gamle bredfulde uærligheds sump. »Da jeg har erfaret«, skriver by- og herredsfoged Lemvigh i Tisted 1794, »at en arrestforvarer ikke engang under bestillingens fortabelse vilde pålægge en arrestant fængsels-jærnet, så tror jeg næppe, at nogen, endog

brødet til sig, hustru og 6 uopfødte børn blev fangefoged ved Vordingborg arresthus. — Det pålagdes øvrigheden i købstæderne at tilholde håndværksfolk ikke af sådan grund at foragte eller forkaste nogen lærling, så vel som at sikre dem imod af slig årsag at lide noget skår i deres lavsrettighed.

50. Magistraterne i Randers og Viborg, amtmand Gersdorff i Kalvø amt. — Til arrestforvarere, der i de små byer (f. e. Præstø, Tisted) undertiden tillige var vægttere, vilde det derfor, mente mange af øvrighederne s. å., være umuligt af få „tro og ædruelige“ mænd, hvis man lod dem afløse natmændene som skarpretterens håndlangere.

51. Jf. f. v. i anm. 13. Af 4 reskripter fra 1739 og 40, vedrørende 2 vesterjyske sager, i Fogtmans Alf. reg. 1, 253 fremlyser, at det, under lovens tavshed derom, var bysvendens (hytjænerens) skyldighed at piske en forbryder, der var dømt til at miste sin hud, i fængslet; når ingen bysvend havde, stod slutteren for tur; og når også han manglede, kom raden til vægteren „imod billig betaling“. Skarpretteren fritages udtrykkelig, og natmænd nævnes ikke engang. Ingen enten i hyerne (Lemvig og Ribe) eller på landet havde været at bevæge til godvillig at forrette eksekutionen. — Så vel bysvendene som vægterne lykkedes det dog, efter alt hvad jeg kan se, at holde sig klare af „uærlighedens“ klipper og skær. De førstes, at dømme efter forholdet i Helsingør (D. mag. 3, 2, 200 og 203), ret indbringende stilling havde vel endog længe været genstand for småborgernes attrå, se udtrykkene i Kristian d. 4des store reces 2—3—7 (af en fo. 1619): D. l. 3—4—9. De sidste må opfattes som afløser af fortidens efter omgang vagtholdende borgere, om hvilke Jacobsen har givet oplysninger i Nyt hist. tidssk. 1, 227 ff.; hvorfor det er et følgerigtigt krav, der i fo. § 1683 § 12 göres til Københavns natvægttere, at de forinden skulde være eller vorde borgere. Derimod levede både arrestforvarerne (jf. i kancelli-skriv. § 1797) og natmændene det 18de hundredår næsten til ende uden „borgerskab“.

ved de hårdeste tvangsmidler, lader sig bevæge til at piske en uærlig slave ——. Og hvor uendelig kildent var ikke det menige folk på sin imaginære æres-prik! »Den fattigste borger«, fortæller byfoged Brorson i Præstø s. å., »bliver af de andre anset med yderlig foragt, fordi han for at fortjæne brødet påtog sig at bortføre en arrestant til nærmeste forbedringshus«. Enhver umiddelbar berørelse af forbryderen efterlod sig et mærke af dennes brøde og vanære, satte en så meget des større »plet på agtelsen«, jo mere nærgående berørelsen var. Man udmålte den personlige uære i hele, halve og mindre portioner! Nogen frimandsånd og følelse af sit menneskeværd, og megen forfængelighed og selvgodhed var det nu, der lå på bunden af det hele.

De ovennævnte »uærlige håndteringer og bestillinger var det altså, der, alle for en og en for alle, stemplede natmændene som »uærlige« i det offentlige omdømme, og derved gjorde deres stilling til samfundet så tung og trykkende, at den endog stundum følt som utålelig af de bedre iblandt dem, og at regeringen gentagne gange måtte skride ind for, så vidt det stod i dens magt, at råde bod på de mest skrigende misbrug. En dårlig trøst er det, at i Tyskland stod det lige så galt til. I et officielt aktstykke klages over, at det blandt håndværkerne regnes for »uredelighed« at have dræbt en hund eller kat, eller garvet et hundeskind; at have rørt ved et ådsel, eller nedgravet et af pest eller i krig omkommet kreatur; uforvarende at være kommen i samkvæm med en rakker (Abdecker), eller at have hjulpet til at begrave hans kone eller barn; at have nedskåret en hængt; som barber eller bader at have taget en forbryder, der havde været på pinebænken. i kur;

52 o. s. fr.

I Danmark indtog København en egen plads, for så vidt dets mere storslåede forhold nødvendiggjorde en strængere deling af natmands-forretningerne, og den enkelte bestillings omfang endda gjorde den så fordelagtig, at endog mænd af tysk herkomst og,

53 som det synes, af »skarpretter-art« tog til takke med den. Allige-

52. Punkt 13-1-2 i Beilage til Reichs-gutachten af §<sup>2</sup> 1731.

53. Natmanden i København som bortskaffer af „ådseler og bene“ nævnes bl. a. i resk. §<sup>2</sup> 1661. Ved resk. §<sup>o</sup> 1695 tillagdes der natmand „Gottschalch“ Mühlhausen en fast løn af 200 daler om året. En Frans



vel hvilede der, som vi vil få at se, også der en stærk skygge af »uærlighed« i det mindste over »natmandens folk«; så lidt som skorstensfejeren og hans folk gik ram forbi af den for husejernes velbefindende ømtålige magistrat. I bægge tilfælde viste regeringen 54 en påfaldende svaghed over for de i dens nærmeste omgivelser rådende anskuelser og indflydelser.

Om styrken og udstrækningen af købstedborgernes og landboernes fordom mod natmændene foreligger en mængde kendsgærringer og vidnesbyrd. Mindre vægt tør man i så henseende lægge på den omstændighed, at natmændenes bolig de allerfleste steder lå i udkanten af eller uden for byen eller på en udmark; ti dette 55 var jo vistnok fra først af grundet i sundheds-hensyn, og beregnet på at have »rækkerkullen« i nærheden. Men at allerede selve natmandshuset betragtedes som pestbefængt, og som ubetrædeligt af »ærlige« folk, viser en beretning af biskop Bircherod om en »selvtilstand« i Ålborg 1705. En fattig mand fra Vendsyssel kom en aften ind til byens natmand, og døde der. De mænd, der efter magistratens ordre skulde have synet liget, vilde ikke have dermed at gøre, »fordi at det lå i sligt et foragteligt hus«. Efter at »husfolket« havde lagt liget i en tilbragt kiste, satte det denne

Mühlh. blev 1686 skarpretter i Helsingør, Slangerup o. s. v.; en „Gottfried“ M. var det 1737 i Nyborg (Fynske og smål. tegn. XVII, 195). — I følge fo. 1777 § 27 (jf. 12) straffedes pligtforsømmelse af natmanden med en pengebøde, af hans folk med fængsel på vand og brød i rådhuskælderen.

54. Overensstemmende med magistratens indstilling nægtedes det ved resk. 1727 ikke alene at give skorstensfejeren i København, B. Sejler [sml. f. v. under Århus (Frederits) 1703] kongelig konfirmation på hans bestilling; men det formentes ham (med hans mange folk) at flytte ind i en ejendom, han havde købt sig på Nytorv (de omliggende huse og gårde kunde derved komme i ringere „æstime og pris“, frygtede magistraten), efterdi det virkelig „stred mod god orden og politi“, at „skorstensfejeren og deslige betjente“ fik lov at bo „på de publikke steder“. Som hans formænd skulde han fremdeles lade sig nøje med sit afsides liggende hus (i st. Klemensstræde). — 1792 siges det dog, at i København var skorstensfejning (og privetrensning) en „ærlig“ sag.

55. Se i § 5 om flere købstæder og landsbyer. „På en almindelig uden for byen, Rakkerbanken kaldet, ejer Vordingborg et hus, hvor natmanden bor“ (1794). „Rakkerstræde“ i Roskilde lå i byens ene yderkant („Natmandsstræde“ Behrmanns Grundrids s. 149), i Holbæk uden for Labæksporten mellem siseboden og Stormøllen; o. s. fr.

ud på vejen! Da nu heller ingen af »den gemene pøbel« vilde henhæve liget til jorden, lod borgemesteren det endelig en nat bortføre og nødsætte i st. Jörgens kirkegård. Det kan da ikke overraske, når man finder disse hytters beboere, fra moders liv til gravens skød, forfulgte af den hensynsløseste ringeagt.

For at hjælpe til ved barnefødsel eller barnedåb og ved jordeførd i familien måtte natmændene »med stor bekostning forskrive folk andensteds fra af deres vilkår«. Allerede Kristian den femte befalede derfor, at øvrigheden (magistraten eller byfogden) og dens hustruer skulde være til stede ved børnedåb og ligbegængelse i natmandens familie, og således med sit eksempel foregå borgerskabet, som og kunde tilsiges sig derved at lade finde; desligeste, at dens og borgerskabets hustruer så vel som jordemoderen »på ansøgning« havde at indfinde sig, når natmandens hustru kom i barnsnød. Endnu under Kristian den syvende var »borgerskabet« ikke skredet videre frem, end at øvrigheden måtte træde til. 1791 besværede »Hans Gregersen natmand« sig for magistraten i Viborg over, at han ikke havde kunnet få nogen til at frembære sin datters barn i Nørresogns kirke; hvorfor han udbad sig den »nåde«, at magistraten i henhold til reskriptet af 12te marts 1698 vilde bevæge en borgerkone til at bære det; ligesom han efter skik og brug ønskede endnu et kvindfolk til at overvære dåben som vidne og fadderske. Magistraten mente, at reskriptet i al fald næppe lod sig anvende på en natmands barnebarn, og da dens forsøg på at overtale nogen til godvillig at opfylde H. Gregersens forlangende havde vist sig frugtesløse, på grund af fordommens magt og »siden denne forretning var forbunden med udgifter af offer til trende

56. Bircherods dagbøger ved Molbech s. 475 f.

57. Reskript af 1<sup>o</sup> 1692 (til magistraten i København) hos Rosenstand-Goiske, og af 1<sup>o</sup> 1699 (til magistraten eller byfogden i de øvrige købstæder) hos Fogtman; hægge fremsendte tillige med skarpretter-taksten. — Troen på barnets medfødte uskyldighed har på en egen måde forenet sig med overbevisningen om det ringe hensyn, man skyldte natmandsklassen, i sagnet fra Ejsing (Ginding herred, Ringkøbing amt) ved Skive om natmandsbarnet, som man købte og nedgravede på bygrænsen som værn mod pesten, se H. K. Rasks Morskabslæsning for den danske almue 1839 s. 482. Det tilsvarende sagn fra Fur i Limfjorden hos Thiele 2, 63 har kun »et barn«, og det sælandske fra Tudse næs »2 små tiggerbørn« (Nogle fortællinger, sagn og æventyr, Slagelse 1862 s. 30 f.).

gejstlige«, udbad den sig stiftamtmandens resolution om hvad der skulde gøres. I sit svar fremhævede Sehestedt, at »den ærlige Hans Gregersen« under alle omstændigheder havde ret til, som værge for sin familie at fordre »sit ærlige barnebarn« døbt. Des værre vilde så vel Sehesteds hustru, der ellers gerne havde båret barnet, som han selv være fraværende den pågældende dag. Dog skulde hans navn indføres i kirkebogen som fadder, og hans fuldmægtig vilde som sådan møde på hans vegne; den anden fadder havde Wissing tilbudt sig at være; som tredje mandsfadder skulde magistraten udnævne og »uudeblivelig tilholde« en af de eligerede borgere, såfremt ingen af disse selv tilbød sig at fyldestgøre denne »borgerpligt«. Byens ældste lønnede jordemoder skulde bære barnet; en anden jordemoder og, hvis ingen frivillig tilbød sig, en dertil af magistraten beordret »skikkelig tjenestepige« skulde møde som kvindefaddere. Honoraret til kirkebetjæntene måtte magistraten tage af byens kasse. Derhos gjorde Sehestedt, med nogle udfald mod den »så vel på landet som i byerne« herskende fordom, indberetning om sagen til kancelliet, der »i alt aprobeerede« hans foranstaltning.

58

Også med hensyn til natmændenes jordfæstelse havde regeringen haft lejlighed til i gærningen at godkende ordene og ånden i Kristian den femtes reskript. Navnkundig er en på Langeland 1726 indtruffen tildragelse. Bødlen i Klavsebølle, Boldevin Mikkelson Tam, der tillige var natmand, havde i en borgers hus i Rudkøbing ihjælstukket en af sine knægter, Peder Hansen. Langt fra »fornufteligen« straks at få det døde legeme bortbåret, for-

---

58. 5 brevskeber fra 28de til 31te oktbr og kancelliets approbation af 26de novbr 1791. Hverken stiftamtmanden eller magistraten (rådmænd Tolstrup og byfoged Wissing) kendte reskriptet uden af udtoget hos Rothe 1, 249.

59. Jf. resk. §<sup>1</sup> 1769 til stiftbefalingsm. i Trondhjæms stift. I anledning af, at brandsvendene i Trondhjem havde vægret sig ved, som hidtil, at begrave en natmand, befaledes: at natmænd og deres hustruer eller børn, som døde, skulde ved vægterne eller ved brandvagten bæres til jorden; dog skulde magistraten selv først røre ved ligets kiste samt efter resk. §<sup>2</sup> 1698 følge det til graven. — Af forskellig natur er resk. § 1748: en natmands legeme, når han for sin misgærning var henrettet, skulde vægterne med stødderfogderne lægge i kiste, og liglavet bære til jorden: Lybeckers Applikations-udtog, 1, 529.

sömte byfogden endog sin embedspligt at lade det syne; og da han, efter stiftbefalingsmandens ordre, bød 12 borgere at føre det bort, vilde disse ikke efterkomme pålægget, i det de dels beråbte sig på, at liget jo ikke var synet, og at den afdøde var et »udæd-  
 60 isk menneske«, som præsten efter sigende ikke vilde kaste jord på, og dels undskyldte sig med den foragt, de vilde udsætte sig for af »gemene folk« og andre på landet [d. e. øen]. Byfogden, hvem borgerne endog truede med at formere en proces, måtte derfor købe kalk at strø på liget, m. m. Efter at stiftamtmanden i juni havde indmeldt sagen faldt der i september en kongelig resolution, ved hvilken byfogden idømtes en bøde af 20 rigsdaler, og hver af de 12 borgere en på 10 rigsdaler; af hvilke 140 rigsdaler næste år stiftedes et kirke- og fattiglegat, der endnu står ved magt. De 12 skulde derhos alligevel udbære liget, byfogden lægge hånd på  
 61 det og følge det til jorden med flere af borgerskabet. Heldigvis var liget imidlertid på en uforklarlig måde forsvundet. Morderen flygtede.

En selvfølge er det, at natmandens hele mellemliggende liv svarede til begyndelsen og enden. At sende hans børn til skolen faldt i lang tid ingen ind, uden når han selv forlangte det; og da kunde man være vis på, at de øvrige forældre og skoleholderen i skøn enighed søgte at spærre dem vejen til helligdommen. Efter andragende fra natmand og skorstensfejer Rasmus Madsen i Århus om at få sine børn underviste, havde stiftamtmand Plessen 1722 befalet, at der skulde gives dem adgang til byens »danske skoler«; men ingen af de fire skoleholdere vilde eller torde tage imod dem:

60. Præstens foregivne vægring har dog formodelig ligeledes støttet sig til byfogdens forsømmelse (der vel igen har været grundet i umuligheden af at få nogen til at foretage synet). Ti under den ovennævnte »tilstand« i Ålborg 1705 rådtte Bircherod provsten (sognepræsten) fra, efter borgemesterens opfordring at »gøre vel og kaste muld på liget«, i det han henviste til ritualets bud s. 336 øverst: at når nogen var hastig død, måtte han ej jordes, før der var kendt på hans død.

61. Reskript til stiftbefalingsm. Kristian Sehestedt af 3 1726 m. m. i Hofmans Foundationer 6, 218 ff., Rasmussens Efterretn. betr. Rudkøbing s. 99 f. og 198 f. — I dette tilfælde var morderen og den myrdede ikke fuldstændig jævnbyrdige. Ursin i Stiftsstadens Viborg s. 312 taler om en »duel« 1715 mellem 2 rakkerknægte, hvoraf den ene faldt. Havde denne »uærlige« kaste måske sine egne indbyrdes æreslove?

forældrene, med »de bedre familier« i spidsen, satte sig på bagbenene, og --- skolerne lukkedes. Stiftsøvrigheden udvirkede da et kongebud, hvorefter der ikke måtte nægtes natmandens børn »samkvæm med deres jævnkristne«: skolerne skulde straks igen åbnes, og børnenes, »så vel natmandens som indvånernes«, uden nogen forskel derudi informeres. To af skoleholderne forlangte da deres afsked, og megen tid hengik, inden forholdet ordnede sig. Mærkeligt er det, at fire af byens gejstlige personer, hvoriblandt lektoren i teologi ved katedralskolen, ved forskellige skriftlige erklæringer havde pustet til ilden og styrket modstanden; men de fik også gennem bispem en tilrettevisning, som havde både næb og klør. 62

1735 forefaldt noget lignende i Randers: de danske skolemestre nægtede, til trods for magistratens tilhold, at optage natmand Gregers Rasmussens 6 børn. Stiftbefalingsmand Holck forordnede da, at hver skolemester skulde tage nogle af børnene, »dog at de sættes på et sted for sig selv i stuen, eller i et aparte kammer, om dertil er lejlighed, at de ikke have samkvæm med de andre skolebørn«. Det var kristelig lighed med verdslig tillempelse! den beske lægedom måtte indgives i små skefulde. Selv sådanne halve forholdsregler blev i tidernes løb ikke uden alle velgørende følger.

63

Ligesom end videre natmændene i kirken havde deres eget 64

62. Resk. til stiftbefalingsm. og biskoppen i Århus af  $\frac{3}{4}$  1722 hos Fogtm. og et andet af samme dag til biskoppen hos Rothe 1, 572 ff.; Hübertz Blik på staden Århus s. 98 ff. (Aktstykker 3, 125).

63. Hübertz Blik på st. Årh. s. 100 anm. — Efter de prøver, jeg kender, skrev natmændene i købstæderne henimod hundredårets slutning lige så godt, d. v. s. bogstaverede lige så slet og udtrykte sig lige så ubehjælpeligt, som f. e. skarpretterne ved dets begyndelse eller sognefogderne langt ind i det 19de hundredår.

64. F. e. i Dejbjerg: Trap 2, 808. I Holbæk havde »rakkerhusets« beboere deres egen lukkede stol, stillet på tværs for kvindestolene lige op til kirkedøren: J. H. Larsen i Holbæk amts-avis 1849 nr. 78. Over den forskel, som gøres i kirkerne »endog ved sakramenternes administratien« [jf. i § 5 under Mariager, Madum og Vrove], i skolerne og på offentlige steder, ankes i Københavns magistrats erklæring af  $\frac{1}{5}$  1792 og derefter i kancelli-skriv. af  $\frac{1}{3}$  1793. I en betænkning af Viborg magistrat (Kierulf og Tolstrup) 1794 tilrådes ophævelsen af den skik, at natmændene bo uden for portene og have særskilte boliger og pladser i kirkerne; og i en fra Middelfart 1803 hedder det: »de ere jo endog ved deres særkilte

affåede rum, længst nede eller yderst ved døren, således havde de i kroen et glas for deres egen mund! På selskabeligt eller fortroligt samkvæm med omverdenen var der overhovedet ikke at tænke. Peter Foersom (født 1777) fortæller blandt sine ungdomsminder fra Ribe-egnen: »natmanden eller rakkeren, når han kommer i et hus og sætter sin kniv over døren, gør hele huset uærligt: man begejner ham desårsag med tvungen hoflighed omtrent af den art, man vilde vise Bølgebub, om han besøgte en; men ingen bruger den kniv, ske o. s. v., han har betjænt sig af, (i) en god stund efter«. Mindst kunde der være tale om ægte-skabelig forbindelse med de andre samfundsklasser. Natmændene måtte holde sig inden for deres egen kreds »og have måttet gifte sig ind i natmandsfamilier, som således have udgjort en særskilt slægt for sig«, hedder det fra Slangerup 1794. Den forargelse og beklagelse, det vakte, når en ærlig-født kvinde undtagelsesvis havde knyttet sin skæbne til en natmands, genklinger sørgelig i den vidt udbredte vise om »rakkerens brud«. Ikke engang i tyende-forhold til de ved fødslen mere begunstigede var det natmands-personer muligt at indtræde; ti ingen vilde arbejde og samleve eller, som det i bondesproget udtrykkes, »tjæne i gårde« med dem. Tog nogen en natmand i sin tjeneste, vilde han beholde få af sine folk, og næppe fik han nogen i deres sted. »En natmand kan jeg sidde til bords med«, forsikrer 1793 stiftamtmand Sehestedt, »overbevist som jeg er, at jeg intet taber derved, og formodende, at mit embede vilde holde mig fri for øgenavne eller offentlige forhånelser desformedelst; mens jeg kan hverken lægge en natmand i sæng hos nogen af mine tyende eller lade ham spise

---

boliger og pladser i kirkerne i en afkrog ligesom udmærkede til at afskyes“. Sml. i øvrigt fattigfo. for købstæderne af 1708 § 18, og Danske lov 2—22—50.

65. F. e. i Holbæk, ned i vort hundredår, hos værtshusholder Søren Fris (mundtlig meddelelse af en samtidig).

66. En tilnærmelse, men af betænkelig art, ligger måske dog i, at f. e. natmandens kone i Køge gav sig af med blandt bønderne at signe, mane og give råd mod hekseri: resk. 7, 1759.

67. Om samlinger af danske landskabsord m. m. (ved Mølbech 1820) s. 36.

68. Svend Grundtvigs Gamle danske minder 3, 8 ff. og anmærkning dertil s. 225.

med dem; ti følgen blev, at ingen almuesperson efter den tid spiste i mit hus ved svendebordet eller lagde sig i nogen af mine folkesænge.« End ikke al den list, som kvinder af natmandsstanden, efter amtmand Hansens beretning s. å., ofte anvendte for at slippe hemmelig ud fra deres folk, var borgen for »den« attråede held: »Det øjeblik, de røbes — endog efter adskillige års forløb — at være af natmands-slægt, må de enten tilbage igen eller forrejse hen, hvor ingen kender dem.« Den forrige natmand i Vils på Mors, Peder Jænsens tvende sønner og hans datter ønskede at fortjæne deres brød som tyende hos almuen på landet; men den gamle indgrode fordom lagde dem en uovervindelig hindring i vejen. »Gærne vilde jeg«, ytrer i den anledning præsten Søltoft i Vejerslev, »tage datteren, som er en ferm pige, i tjeneste, men kan ikke, uden at alle mine øvrige folk ere færdige at rebellere og løbe bort af deres tjeneste. Jeg har tilbudt dem, at hun måtte spise med min kone og mig de første dage samt sove hos min kone; men alt dette hjælper ikke det mindste«. Sådanne mistroste- 61  
ende erfaringer afholdt dog ikke andre embedsmænd fra at gøre lignende forsøg. 70

Endnu mindre var det gørligt for nogen af »natmands-art« at træde over i en stilling som landmand eller håndværksmand. 1736 androg natmand Hans Nielsen i Kolding for kongen, at »fordi hans fader havde været natmand, havde han og måttet sig af samme håndtering ernære, som han både i distriktet om Kolding og der i byen, hvor han da i 7 år havde haft bopæl, havde drevet, og opført sig skikkelig og vel; og da han havde mange børn, som til-

---

69. Skrivelse til amtmand Ferslew af ¼' 1794, medsendt som vedlæg til dennes andragende af ¾'. „Selv torde jeg ikke af frygt for min kone byde mig til det sidste“, tilføjer præsten skælmisk. Han ønskede en kongelig ordre „for visse, såsom husbond og præst“, til at tage de nævnte personer i tjeneste, med straffebestemmelse for de øvrige tjenestefolk, der desårsag gjorde sig opsætsige eller gav hinanden stikpiller.

70. Ferslew, amtm. i Dueholms, Ørum og Vestervig amter, fortæller i sit nysnævnte andragende til kancelliet, at til at fare med det lidet fartøj, som han for sine mange embedsrejsers skyld holdt på Limfjorden, brugte han natmandens søn i Tisted; og at han ved sine forestillinger og ved sin personlige nærværelse havde bragt det så vidt, at den anden skibskarl fandt sig deri. — Sml. neden for s. 130 og i § 5 anm. 25.

lige med ham og hustru sukkede over deres foragtelige stand, og ønskede at måtte dem med bondearbejde ernære«, så anholdt han om kongelig tilladelse til, at de »fra natmandsstand måtte indtages i bondestanden og enten købe, fæste eller leje et lidet bondested, hvor de kunde bekomme, og at de ikke af nogen måtte foragtes; men at han med hustru og ægte børn måtte derefter agtes, æres og antages i alle måder som andre ærlige bønderfolk«. Efter at stiftamtmanden var hørt, pålagdes det denne, i følge forordningen af 21de marts 1685 at mænteneren natmand H. Nielsen, såfremt nogen skulde ville påføre ham nogen vanære. Des værre lader fordommens bom sig ikke omblæse ved et kongeligt mundsvejr.

Og nu håndværkslavene? rene skulde disse være — »som var de pillede af duer« hedder det i en ældre tysk formular. Men hvad var mere urent end natmændene! Derfor udtalte også 18 medlemmer af Københavns magistrat i en erklæring til kancelliet af 17de oktbr 1792, at »fordommen mod de såkaldte natmandsfolk, om den ikke der i staden var så almindelig som i provinserne, dog endnu var rodfæstet i håndværkslavene; og at de to omspurgte jyske natmandsdrønge ikke vilde kunne væntes antagne af nogen mester, hvad enten det skulde ske straks og imod en ducor, eller efter at de havde været indtagne til opdragelse i det derværende opfostringshus; ti det vilde ikke være muligt, at deres herkomst kunde holdes skjult, »allerhelst der ved de fleste lave endog fordredes attest for ærlig fødsel«. Først ved forordningen af 21de marts 1800 (§ 7) om håndværkslavene i København afskaffedes jo enhver »tvang af udlændiske lavsfordomme, vedtægter eller skikke, der strede imod kongens love«, deriblandt »de såkaldte geburtsbriefe« eller dobeattester om fødsel af »ægte« forældre.

Med alt dette skal det indrømmes, at natmændenes forstødte og forpinte tilstand ikke var uden alle ydre fordele. Mod indgreb i alt under natmandsfaget henhørende var de sikrede over for enhver, der havde et »ærligt« navn at miste og satte pris på at be-

---

71. J. t. XXVII, 118 resk. af  $\frac{1}{3}$  1756 til stiftbefalingsm. Gabel i Ribe; jf. Fogtm. Alf. reg. 2, 787.



vare det. Og det er muligt, at hine forretninger undertiden var ret profiterlige. 1792 siger amtmand Wallmoden i Nykjøbing amt, at disse folks fortjæneste gav dem »bedre levebrød end den stræbsomste bonde«. I købstæderne havde de ved den tid i reglen, foruden fri bolig, lidt løn af byen; natmanden i Vordingborg f. e., efter akkord med byen, for at feje alle dens skorstene 24 rigsdaler årlig, hvilke i forbindelse med »billig betaling« efter overenskomst for hans andre forskelligartede forretninger satte ham i stand til at »leve med en talrig familie godt«. Men også længer tilbage i tiden er det rimeligt nok, at natmandens bedrift stundum har kastet ikke så ganske lidt af sig. Derfor taler det allerede, at flere af dem ses at have gjort krav på delagtighed i almindelige borgerlige rettigheder og i de samfundets medlemmer tilbødte goder. Det er gjerne et vist materielt velvære, der afføder trang, om ikke til en mere ideel, så til en mere »agtet« tilværelse.

Yderlighederne rækker ofte hinanden hånden. Natmændenes vanhellighed gjorde dem på en måde fredhellige eller uberørlige selv da, når de havde forbrudt sig mod loven. 1714 var i Lundenes amt en soldemager bleven myrdet af en natmand og en skorstensfejer. Morderne holdt sig straks til siden, nu på et nu på et andet sted, blandt en flok »af sådanne folk som de selv ere«, hvilke, efter amtmanden, Jørgen Lunds, indberetning, »den menige mand, en del i henseende til det embede, som de ere af, og en del formedelst de med gevær er bevæbnet, undser sig for at pågribe«. I henhold hertil indledes en kongelig ordre til alle Nørrejylland's øvrigheder på følgende besynderlige måde: »efter di den om deslige folk 1685 udgangne forordning mælder, at de på ingen måde som uærlige bør anses«, så skulde der gøres alvorlig anstalt til mordernes pågribelse. Hvorhos det ikke ansås for overflødigt udtrykkelig at foreskrive, hvem der, når man fik fat på dem, havde at lægge dem i jærn o. s. v.

---

72. J. t. XXIII, 155 ff. (jf. Fogtm.): 3 reskripter af  $\frac{2}{3}$  1714 til J. Lund, til de øvrige amtmænd, og til stiftbefalingsmændene (der tillige skulde instruere købstedøvrighederne). På landet var det regimentsgevaldigeren ved den til eftersøgningen medgivne militær-magt, i købstæderne „byens tjænere“, der skulde slutte de pågrebne i jærn m. m. — Om

I følge en konsekvent teori, der næsten havde antaget karakteren af en ubønhørlig naturlov, drejede alt hvad der på nogen måde vedrørte natmandsvæsenet, sig i en kreds med »uærligheden« til midtpunkt. Heraf udsprang til sidst en anden, forbigående, vinding for enkelte natmandsfamilier. Så snart nemlig regeringen begyndte med fastere hånd at gå omløberiet på klingen, måtte den ofte komme i forlegenhed med de børn, som den stadig forefandt i omstrejfernes følge. Tidligere hjalp man sig f. e. med at lade børnene indsætte i »tugthuset« med forældrene. Siden fandt man dette upassende, og stræbte at få børnene, for vedkommende amts regning, »udsatte« eller »indlejede«, i al fald så længe forældrene sad fast, hos bønderfolk enten i nærheden af anholdelses- og domsstedet eller, for så vidt det kendtes, i fødesognet. Men ingen overtalelser kunde bevæge en skikkelig bondemand til at modtage et sådant barn, når det var, eller han stod i den tanke, at det var, et natmandsbarn. Man havde da intet andet valg end at indakkordere barnet til midlertidig forplejning hos en natmandsfamilie, der naturligvis benyttede sig af lejligheden til at skrue betalingen op; og, hvad der var det værste, opholdet i et sådant hus »satte en vedvarende skamflik på disse uskyldige børn«, hvorved opnåelsen af hovedhensigten: deres opdragelse til agtbare medlemmer af samfundet, forstyrredes eller vanskeliggjordes. De to nys under 1792 nævnte natmandsdrenge var f. e., efter flere frugtesløse forsøg på at få dem anbragte i egnen om Lemvig, af stiftamtmanden blevne tingede i

---

mordet, der i dyrisk grumhed søger sin lige, så vel som om den ikke mindre raffineret-grusomme henrettelse af den ene morder (den anden var død, og bleven begravet af sine kammerater) se J. Lunds beretning i Hübertz Aktst. vedk. Årh. 3, 84 f. To natmænd, fader og søn, der havde overværet eksekutionen, brød 4 dage efter ind i et hus i Bølling herred, hvor de skød en højfrugtsommelig kone med kugle og hagel, o. s. v.!

73. Se f. e. to reskripter fra 1748 i Fogtm. Alf. reg. 1, 258: 2 børn på 5 og 6 år skulde, mod en ugenlig afgift til „administrator“ af 2 mk. for hvert, hensættes i Viborg tugthus tillige med 4 omløbende tiggere, som formedelst falske passe var dømte til arbejde der. Sml. fremgangsmåden med nogle Taterbørn under Kristian den 6te, neden for i § 6.

kost »indtil videre« hos natmandsenken i Ribe. Samme år anholdtes i Ålborg to omløbende tiggersker, søstrene Kristiane og Anne Marie Jænsdatter, af hvilke den første havde med sig to småpiger, den sidste to smådreng. Ved politiretsdom blev således kendt: de fire børn burde efter vedkommende øvrigheds foranstaltning besørgeres opdragne i den tid — et år —, mødrene var i tugthuset. Som følge heraf lod stiftamtmanden i Viborg børnene køre til Skive, hvor by og herredsfoged Selmer dog påviste, at de ikke hørte under Salling herreds jurisdiktion, men havde hjemme under Resen birk, hvis birkedommer, Møller, det derfor pålagdes at tage sig af dem. Han oplyste, at de alle fire var fødte i det hus, Hans Mortensen natmaud i Vinde ibode, og at deres mødre, af hvilke »den ene var gift med Jæns Nør, og den anden havde været det med en anden natmands-karl, som da var død«, var døtre af den forrige natmand, Jæns Hansen. I dette deres fødehus måtte øvrigheden indleje børnene på de af H. Mortensen stillede vilkår: månedlig forudbetaling af 2 mk. 8 sk. for dagen, foruden noget til gangklæder af »uldet og linnen«. Derhos skulde den ældste pige passe det mindste barn; hvorimod de to andre børn kunde gå i den nærmeste skole. Alene til kost og »forflegning« for de fire børn »bedrog« dette for et år over 150 rigsdaler, eller i alt en udgift for det lille Skivehus amt af omtrent 170 rigsd., d. v. s. for hvert barn omtrent det dobbelte af hvad der ellers der i egnen gaves for et plejebarn, nemlig »20 rigsd. årlig og nogle få rigsd.

74. Indberetning fra stiftamt. Hellfried af ½<sup>4</sup> 1792. De voksne, „en karl og 2de kvinder“, var grebne og dømt i Lemvig efter fo. ½<sup>8</sup> 1778, hvis § 1 også afgav normen for deslige børns behandling. I følge en under den næste sag af Sehestedt påråbt kancelliskriv. af ½<sup>1</sup> 1791, som jeg ellers ikke kender, skulde det dog først undersøges, om der ingen venner eller frænder var, som vilde overtage deres opdragelse.

75. 2 ordrer fra stiftamt. Sehestedt til Selmer og til Møller, et svar fra denne, og Sehestedts indberetning til kancelliet af ½<sup>4</sup> 1793. Sehestedt vilde haft udgiften fordelt på „hele stiftets amters kontribuerende hartkorn“, hvorpå kancelliet i sin skrivelse af ¼<sup>3</sup> s. å. dog ikke gik ind. Møller mente, at kunde man få børnene ind ved mødrene i Viborg tugthuset, vilde de få bedre kost og mere varme, hvorfor de vilde behøve „mindre klæder på kroppen“ (!), medens de store tillige der kunde lære at gøre noget med hænderne. Med hensyn til betalingen må det erindres, at medens andre plejebørn, f. e. uægte børn af tyendeklassen, når de var

til klæder«. Men derved vandtes rigtignok skolegang så længe — under sognefogdens tilsyn — for de tvende natmandsbørn; noget, som endnu den gang var ualmindeligt på landet. Skade kun, at 8 det derværende skolevæsen var i en ynkelig forfatning.

Allerede af det foregående vil man kunne skønne det standpunkt, som indtoges af regeringen over for den så at sige landgængse trossætning om natmændenes »uærlighed«: i princippet ikke alene har den aldrig underskrevet, men endog én gang for alle underkendt denne sætning; i anvendelsen på de enkelte tilfælde har den som allerøftest, i fuld overensstemmelse hermed, gjort sit yderste for at modarbejde eller forebygge de sund kristelig sans opvarende og simpel borgerlig retfærdighed nedbrydende konsekvenser af hin folkelige overtro. Men undertiden, når fordømmen kom frem i visse fornemmere eller tætsluttede kredse, var statsmagten svag nok til at give efter for den eller forsigtig nok til at fire for den. Teori og praksis stemmede da ikke med hinanden. På den ene side er kongerigets lovgivning derfor uplettet af bestemmelser som den, hvorefter rakkerne (die Abdecker) i Slesvig og Holsten var 7 udelukkede fra lavene (unzunftfähig), medens sagen dog faktisk

---

voksede lidt til, en del at året kunde fortjene føden ved småarbejde hos bønderne, torde der for natmandsbørns vedkommende ikke gøres regning på slikt. — 1786 var der „indtil videre akkorderet“ med natmanden i Agersborg [Østerhan-herred] om 3 mk. ugenlig for underholdning af et forældreløst, formentligt natmandsbarn: Fogtm. Alf. reg. 2, 788.

76. Se 1802 i Egeria 1, 1, 439 ff. Ned. f. § 5 anm. 56. Om de på landet omløbende natmandsfolk skriver amtmand Pentz 1793 fra Randers: „for nærværende tid lærer de intet, fordi ingen vil eller tør tage imod dem“; hvorfor han vilde have dem dannede til „nyttige borgere“ i en dertil indrettet skole.

77. Verordn. § 1756 § 1. Navnlig ved Kristian d. 6tes tyske patent af § 1734 for Slesvig og den kongelige andel af Holsten (1784 udstrakt til hele Holsten) var adskillige andre rets- og ordensbetjente, f. e. sluttere, natvægttere og bytjænere, blevne erklærede for „ærlige og redelige“. I Tyskland, hvor „uærligheden“ tidligere „nogle steder“ havde haft et meget vidt område, havde rigsdagen 1548 (Reformation guter Poliz. tit. 37 § 1) og 1577 (Reichspolizeyverordn. tit. 38 § 1) gjort sig til

forholdt sig ligeså hos os. På den anden side var det navnlig landmilitær-etatens potenserede æresfølelse, regeringen ikke havde mod til at binde an med eller kraft til at beherske.

Ufordrageligheden fra denne kant skinner allerede frem af et lille københavnsk optrin fra 1707, som dog er mærkeligst ved nogle ytringer i politikommissionens erklæring desangående. En dag, da »tvende af natmandens folk« kom ridendes gennem Nørreport, viste de sig temmelig nærgående og drilleverne mod en »granadier«, Kvat Fasse, der stod på post som »gefrieder«, mod tamburen, som sad på en sten, o. s. v. Da den vagthavende lieutenant »fik at vide, hvad det var for folk, kaldte han vagten sammen og forbød dennem, ej at befatte sig med dem«. Men en sådan »formastelse« kunde ikke gå ustraffet hen, »og ihvor vel vi«, siger politikommissionen, »udi loven og de udgangne forordninger ingen straf for sådanne forseelser haver, som begås af slige folk (!), så drage vi dog undseelse for at dømme hannem [den mest skyldige] efter krigsartiklerne, hvorefter det ej os vedkommer her at dømme, og desforuden findes ej heller nogen kusus derudi, som hertil kan hentydes, eller på sådanne folk (!) appliceres«. Det gjaldt imidlertid om at »statuere et eksempel for andre sådanne, at de ej skulde tænke, at deres skarnuren handtering skulde lige så vel eksimere dem for al straf, når de forså sig, som den afsondrede dem fra andre folkes omgængelse«. Kommissionen indstillede derfor til h. kngl. m., om ej den kådeste af de to, Kristen Pedersen, kunde afstraffes med at »udføres på skinderkarren fra fængselet, som han da sad udi, ud af byen neder ad Vimmelskaftet og Amagertorv og så Købmagergaden igemmen, hvor han langs på vejen skulde piskes med ris«, og skulde de holde stille med karren uden for fængselet på torvet, på Amagertorv og uden for vagten ved Nørreport (og det en dag »granadiererne« havde vagt), hvor han på hvert sted med 9 slag langsom og til gavns skulde piskes, og dernæst forvises byen. Hvad Kr.

---

opgave at modvirke fordømmen; og 1731 var man gået videre i samme retning (se det i anm. 52 nævnte bilag punkt 4), men undtog rækkerne (die Schinder), der først blev ærlige i den anden generation, når den første havde drevet „en anden ærlig levevej“ i det mindste i 30 år. Sml. straks ned. f. s. 114.

Petersens medskyldige, Anders Svendsen angik, formentes, at »som han ikkuns havde redet vagten for nær, og han da så lang tid [fra den 7de til den 22de juli] havde siddet udi fængsel udi det værste hul eller kælder under rådhuset, kunde han for videre straf forskaanes, dog at han skulde køre karren for den anden«. Denne straffemåde, der gør kommissionens opfindsomhed ære, bifaldtes i et og alt i konseillet, hvorfra de fornødne ordrer i kongens navn udgik til byfogden og til politimesteren. Efter den første ordre var det natmanden, der skulde foretage piskningen; i følge den sidste skulde samtlige vægtere gå for, bag og ved siderne af »8 karren »for at hindre og afværge, at ingen insolentier blev begåede«. Vægterne, der dog ellers måtte lade sig byde adskilligt, fandt dette for stift: de måtte jo holde på deres ære. Eksekutions-dagen, den 2den august, gjorde »kompaniet« en »tumult«, der bragte de mest »9 opsætsige i arrest og under retslig tiltale.

Endnu tydeligere udtrykker den militære rettroenheds forsagelse af alt natmandsvæsen sig gennem den trafik: at bønderkarle for at slippe fri for »kongens tjeneste« gav sig i natmandens, — et borgerligt selvmord, der ikke vil forbavse den, som ved, hvor lidt man den gang og længe efter undså sig for at lemlæste sit »8 eget legeme for at undgå at blive soldat. To tilfælde af denne art er mig bekendte, bægge fra Kristian den sjætes tid. 1736 havde obersten for fodgarden, Walter, ladet andrage, at en soldat, Simon Jansen, havde nyttet en permissions-rejse til Jylland til at

78. Sæl. indl. 1707 lit. C. indberetning og indstilling af politikommissionen (politiretten: fo. 1<sup>o</sup> 1701 I-2), hvoriblandt kommandanten, en admiral og N. Slange. S. t. LVI, 143 (til Fredr. Eissenberg) og 147 (til Ol. Rømer).

79. Sæl. indl. anf. st. den af Rømer undertegnede relation om vægternes tumult og formastelse. Efter tilsigelse havde de mødt på rådstuen i deres bedste mundering. En af de ivrigste tumultuanter „kaste sit gevær fra sig hårdt imod gulvet, rev sin bælte af, kaste den med kabuds og kjortel fra sig og lagde det tilsammen på sin morgenstjerne, sigende: gid dj— være vægter på sådan måde!“ I følge konseillets af kongen approberede betænkning pålagdes det politirettens kommitterede at lade de 4 ophavsmænd forderligst eksaminere og dømme efter loven og forordningerne. S. t. LVI, 164. Mærk for ved anm. 51 og 59.

80. J. Bille 1730 i Danske saml. 4, 201; jf. fo. 1<sup>o</sup> 1774 i § 7 (1<sup>o</sup> 1788 § 18; kancelli-cirkul. 1<sup>o</sup> 1813).

tage tjeneste hos natmanden i Horsens, »og således havde gjort sig selv infame« for ikke at blive reklameret; hvorfor kongen befalede, at S. Jænsen »sig til straf og andre letsinde(n)de gemytter til afskræk«, skulde arbejde sin livstid i jærn iblandt de uærlige slaver udi Fredericiæ fæstning, hvorhen den »højest strafværdige« natmand på egen bekostning skulde lade hannem bringe. 1739 havde 811 stiftbefalingsmand Iver Holck tillige med de øvrige sessions-deputerede ved det nordre jyske national-regiment infanteri indberettet til ober sekretæren i det danske kancelli, at en landsoldat ved navn Sören Povelsen Bjærget havde givet sig af h. m.s tjeneste til natmanden i Karup [Kårup] by og sogn udi Børlum herred i Vendsyssel, og anbefalet »sligt et liderligt menneske« til eksemplariter at afstraffes; hvorpå kongen resolverede, at Holck skulde lade S. Povelsen på lovlig måde tiltale og over ham hænde dom. 825

I en anden udskrivningssag under samme konge lodes natmændene ikke ganske i stikken af regeringen. Ved et udskrivningsmøde i Tisted 1742 skete det, at [af de største lodsejere] for trende strølæge (alle på Mors) præsenteredes som reservesoldater trende personer, »hvoraf de tvendes farfader havde været natmand, og den tredies moder en natmandsdotter, hvorudover de øvrige interessenter i samme strølæge befrygtede, at disse reserver skulde vorde kasserede, og de blive tilpligtede at anskaffe andre i deres sted«. Sessionen indstillede derfor sagen til kongens resolution, som lød på, at disse karle skulde som reservesoldater enroleres, »efterdi 1) de vare anselige og tjenstdygtige, 2) hverken de eller deres forældre nogen tid havde haft med natmands-handtering at gøre, 3) kongens forordninger befriede natmænd for at pålægges nogen beskæmmelse og vanære, og 4) det kunde drage skadelige følger efter sig, om sådanne folk som disse skulde fra enroleringen udsættes«. 838

81. Resk.  $\frac{1}{3}$  1736 til magistraten i Horsens i J. t. XXVII, 107 f. (Fogtm. Alf. reg. 2, 787).

82. Resk.  $\frac{1}{3}$  1739 i J. t. XXVII, 478 a.

83. Resk.  $\frac{1}{3}$  1743 til sessionen for landmilitzen i det nordre jyske national-regimente, i J. t. XXIX, 15 f. (jf. Fogtm. Alf. reg. 2, 5). Om indretningen af strølægene se navnlig fo.  $\frac{1}{4}$  1753 § 5. — Betydningen af (nordre og) søndre i denne forbindelse er misforstået i Allens Det danske sprog i Sønderjylland 1, 404.

Men selve de våbenføre natmandssønners udskrivning til militærtjeneste dristede myndighederne endnu ved hundredårets slutning sig ikke til at håndhævede; en forsagthed, hvorfor hensynet til »den almindelige mands« fordomsfuldhed måtte bære hovedskylden. 1791 havde stiftamtmand Sehestedt og biskop Tetens i Viborg foreslået, at for at udrydde tanken om de omstrefjende »natmændsfolks« uærlighed skulde alle de tjenstdygtige iblandt dem straks antages ved regimenterne; hvorhos de opvoksende drenge måtte lige med andre bondebørn antegnes i de distrikter, hvor de befandtes, blandt reserva-mandskabet. Generalitets- og kommissariats-kollegiet, hvis erklæring kancelliet æskede, kunde ikke give sit samtykke til dette forslag: »man vilde ikke tale om den besvær; regimenterne rimeligvis vilde have af sådanne tvungne og ved selvrådighed og ørkesløshed fordærvede folk; men det, som fornemmeligen kom i betragtning, var, at soldaten efter den almindelige fordom, som, skönt urigtig, dog med varsomhed måtte behandles hos et helt korps, næppe vilde finde sig i at gøre kammeratskab med folk af dette slags, og at tvangsmidler i dette tilfælde letteligen kunde have farlige følger. Man kunde derfor heller ikke tilråde, at natmændenes drengebørn som sådanne skulde anføres i reserve-rullerne og, imedens de endnu toge del i forældrenes håndtering, udskrives som virkelige landsoldater; men kunde det derimod bringes derhen, at disse børn i en tidligere alder hensattes at tjæne hos bønderne, så man ikke noget mod indførelsen kunde være at erindre«. Så påfaldende denne følelse af vanmagt over for massens råhed kan synes at være på en tid, da den militære tugt havde en mængde »tvangsmidler« mod den enkelte at byde over, så indgrot var frygten i hærstyrelsens bevidsthed og samvittighed. Næste år mældte sagen sig på ny i en mere

---

84. Kancelliets skrivelse af 1<sup>o</sup> 1791 til generalitetet, og dettes svar (i en under næste sag fremlagt afskrift) af 1<sup>o</sup> s. Å. Stiftamtmandens og bispens forslag kender jeg kun af kancelliets omtale i den nævnte skrivelse. Det var fremsat af dem i deres egenskab af over-direktører for Viborg tugthus, og stod i forbindelse med en påtænk adskillelse, i lighed med den ved børnehuset på Kristianshavn 1790 foretagne, af „de ærlige arrestanter« fra de uærlige. Sml. oven for § 1 slutn.

85. „Den polske buk“ var dog afskaffet 1790, og „pælståningen“ blev det 1792.



personlig skikkelse. I det herredsfoged Bork, som største lodsejer på strøgodssets vegne, til krigs- og landkommisæren, Fischer, i en del af det søndre jydsk national-distrikt fremsendte de ny ruller for Vorgod og Dejbjerg sogne, bemærkede han, at i Dejbjerg sogn bode natmanden for Bølling herred, Jæns Jörgensen Kvemberg, som havde tre sønner hjemme på henholdsvis 19, 16 og 10 år; de fandtes ikke i lægdssedlen fra ekstra-sessionen, skønt de der var angivne; derfor havde lægdsmanden også her udeladt dem; men faderen ønskede, at de måtte indskrives i rullen og nyde samme ret som andre reserver. Fischer forespurgte da hos kancelliet, om disse ynglinge »og alle af samme slags« skulde tilføres rullen, og om han i så fald måtte af dem trække mandskab til militær tjeneste, eller han formedelst den blandt almuen herskende fordom skulde forbigå dem ved udskrivningen? Generalitetskollegiet hørtes atter, men henholdt sig til sin forrige erklæring, og i overensstemmelse med denne affattedes kancelliets svar til Fischer. 86

At kollegierne således, af lidet mandige bevæggrunde, bortstødte den om sin lovlige ret bönfaldende, blev naturligvis ikke uden sin straf: det lyder som en forbandelse over regeringens klejnmodighed, når vi mer end 20 år efter hører, at de to yngste af Jæns Kvembergs her omtalte sønner var blandt de natmandsfolk, som med kvinder og børn løb om i Ringkøbing amt. Den 87 almindelige afgørelse af princip-spørgsmålet har også haft sin del af skylden for, at det gik så sent med natmandssønners optagelse i hæren (hvorom mere under næstfølgende overskrift); ti, som Bork ytrer nogle måneder efter, fordømmen »vandt stor styrke« ved kancelliets resolution.

Som det gik ved hæren og reserven (landmilitæret og landmilicen), således ved flåden og dens forsyning med udskrevet eller

86. Borks skrivelse fra Ringkøbing ? 1792, Fischers forespørgsel fra Horsens  $\frac{1}{2}$  1793, generalitetets erklæring (denne gang undertegnet af 2 prinser af Hessen m. fl.) af  $\frac{1}{2}$ , og kancelliets svar til Fischer af  $\frac{3}{2}$  s. å. De 2 sidste også hos Ros.-Goiske og Fogtm. Bork i erklæring af  $\frac{1}{2}$  s. å. indsendt som vedlæg til Hellfrieds i anm. 90 nævnte betænkning. — Ved fo. om stavnsbåndets løsning af  $\frac{2}{2}$  1788 (jf. resk. ? 1791) havde udskrivningsvæsenet fået en ny skik.

87. Om Kristen Jörgensen se i § 5 sidste afsnit. Niels J. opføres på natmandslisten 1819 som havende i følge 1 kvindfolk og 5 børn.

fast mandskab. I det natmændene faktisk var udelukkede fra indførelse i sørullerne, og med det samme afskærne fra udskrivning til den kongelige søtjæneste, gik de tillige glip af de dertil knyttede fordele. Det var kancelliet, som først kastede sine øjne på søetaten som muligt tilflugtssted for de af fordømmens furier piskede jyske »natmandsfolk«. I april 1793 foreholdt det admiralitets- og kommissariats-kollegiet, hvor magtpåliggende det var at få denne »virkelige landeplage« til bunds afhjulpen, og »skulde tjenstligst fornemme, om ikke enten de voksne mandfolk af natmandsklassen eller måske snarere drengebørnene af samme kunde anbringes ved søetaten og på den måde gøres til nyttige borgere i staten, samt, i fald dette kunde ske, hvad antal der da kunde modtages og hvad vilkår disse måtte ventes at blive tilstædede?« Halv undvigende halv imødekommende svarede admiralitetet, at det eneste, det kunde gøre, var, at de voksne natmandsfolk og deres drengebørn, som var skikkede til søtjænesten, blev anbragte i koffardifartøen og sø-enrolerede, hvilket skulde blive enrolerings-cheferne i Jylland tilskrevet, på det disse folk uden nogen vanskelighed eller hindring kunde blive enrolerede til søtjænesten, hvorved de altså indgik i de sø-enroleredes rettigheder. Når i øvrigt ingen skipper måtte vægre sig ved at forhyre dem til sit skibs bemanning, og de således bragtes i »en anstændig næringsvej«, vilde fordømmen mod dem nok med tiden hæves. På god kancellivis undlod det juridiske kollegium ikke at afæske samtlige stiftbefalingsmænd og amtmænd

88. Se, foruden tidligere forsøg under Fredrik d. 4de og Kristian d. 6te, fo. 1/2 1770 (2<sup>o</sup> 1788 § 45), hvorved kongen tilsigtede i påkommende tilfælde at sikre flåden et godt antal dygtige, indfødte søfolk.

89. En henvendelse til admiralitetet havde løselig været på bane i kancelliet under den endelige forhandling 1<sup>o</sup> oktober 1792 om de 2 ovennævnte natmandsdrenge, og foresloges igen i marts næste år af Colbiörnsen i anledning af de 2, som var anholdte i Ålborg. — Kancelliets skrivelse er af 1<sup>o</sup> 1793, admiralitetets svar allerede af 1<sup>o</sup> næst efter. I den ordre, sidstmældte kollegium s. d. udstedte til de jyske enroleringschefer, og hvoraf en genpart haves i Jörgen Pohlmanns erklæring af 11 s. å., hedder det, at indførelse af natmandspersoner i sørullen, når de ellers kunde bevise at være fri folk og intet bånd eller forbrydelse hæftede på dem, „aldrig havde været forbuden“; og det siges udtrykkelig, at de således indførte også vilde indgå i de sø-enroleredes „forpligtelser“ [hvortil hørte eventuel udskrivning til flåden].

i Nørrejylland deres mening: »om de måtte finde det af admiralitetet anviste middel tjænligt, og udførelsen, uagtet almuens fordomme mod natmandsfolkene, muelig?« Men derved kastedes forslaget ind i en skærsild af betænkeligheder og protester, der fortrædede det. Resultatet af de indkomne betænkninger sammenfatter nemlig det i kancelliet gjorte uddrag således: »alle ere de derudi overensstemmende, at natmandsfolkene, hvis antal daglig forstørres, ere landet og dem selv til største plage; at det almene vel og menneskekærlighed fordrer, at der bliver sørget for deres anbringelse i en anstændigere og for dem alle tilstrækkelig næringsvej; men kuns kammerh. Bülow [i Skanderborg og Åkær amter] bifalder det af admiralitets- og kommissariats-kollegio i forslag bragte middel; de øvrige stiftamtmand og amtmænd have alle forkastet det som uudførligt, og have i det sted, hver for sig, opgivet forskellige måder til øjemedets sikreste opnåelse.« Nogle af de fremførte indvendinger kunde være fornuftige nok. Det var kun få natmænd, der vilde kunne enroleres formedelst fødsel og ophold ved stranden, ingen formedelst søvanthed. Kom de end til at stå i rullen, vilde de, som løb landet om, dog vedblive dermed. Det var umuligt at tvinge en skipper til at forhyre natmænd: når han f. e. undskyldte sig med, at han havde folk nok alligevel, eller når hele besætningen, som det ofte var tilfælde på vesterjyske fartøjer, bestod af nogle få mand, der var indbyrdes beslægtede eller fælles lodhavere i skibet. Selv en af udskrivnings-cheferne, Pohlman (i Hjærtung) frygtede, det vilde holde hårdt at få natmændene anbragte uden alene med Grønlandsfarere. Bedre var det da, mente flere, til en begyndelse at stikke dem ind i Holmens »divisioner« eller »faste stok«, hvor subordinationen var større, og de enkelte lettere kunde skjules iblandt mængden. Andre malede mørke skræmmebilleder på væggen, i det de f. e. udpenslede de rædsomme følger, foranstaltningens gennemførelse kunde have for de ulykkelige skipper. Eller hvad, om hans majestæts to militær-etater kom i indbyrdes krig, når soldaterne lod matroserne høre, at de tjænte med »uærlige«. Det sidste blev da værre end det første, forsikrer amtmand Hansen.

---

90. Kancelli- cirkul. af 2<sup>5</sup> 1793 (jf. Fogtm. Alf. reg. 2, 788 f.). Betænkninger fra de 9 stiftamtmand og amtmænd. Guldbergs er ledsaget

For laudets vedkommende blev derfor den af admiralitetet truffene anordning uden praktisk betydning. I den første hede blev rigtignok efter vedkommende enrolerings-chefs rekvisition mandkønnet af natmandsfamilierne tilsagt at møde på den ved Vilssund i april 1794 afholdende session for at enroleres og udskrives til søtjeneste; »men«, da det kom til stykket, »gjorde den indprentede fordom hos almuen imod disse mennesker det betænkeligt for sessionen at udskrive dem til tjeneste, da man med grund befrygtede, at det udskrevne betydelige antal matroser, som derfra skulde transporteres til København, vilde have iværksat et eller andet ubehageligt optrin desformedelst«. I købstæderne er det muligt, at foranstaltningen bar nogen frugt; et eksempel fra Mariager taler derfor.

---

Viste regeringen således fra først til sidst en utilgivelig forkyndelse over for den militære æresyge, og var det først sent, den gjorde et tilløb, som standsedes på halvvejen, til at få natmændene praktiserede ind i søvæsenet og ud på flåden, fortjener den så meget større ros for den ihærdighed, hvormed den i andre retninger tog sig af deres »ærlighed« og stræbte at udrydde fordommen. Gennem mer end hundrede år var kampen stående. Det er »politi-kommissionen«, der har æren af at have åbnet den. Kommissionen tog sit udgangspunkt fra undersåtternes materielle interesser, der led ved »den gemene mands vrangre indbiling«, at

---

af 3 erklæringer fra 1 herredsfoged og 2 magistrater, Hellfrieds af 13 lignende, hvoraf 1 fra Fanø og 1 (på tysk) fra Vesterland-før, på hvilke sør natmænd dog ikke kendtes. Ekstrakt fra december 1793.

91. Amtmand Ferslew i Tisted  $\frac{1}{2}$  1794. Blandt de indkaldte var den »forhenværende natmands« sønner i Vils, Peder og Anders Pedersen, hvem deres sognepræst, Søltoft,  $\frac{1}{2}$  havde bedet Ferslew se forskånede for søtjænesten, den første, fordi han led af slag, den sidste, fordi han var »uvant ved søen«. Landsoldat ønskede derimod endog P. P. at blive. Sml. for ved s. 106 og ned. for s. 127 samt i § 5 under Rakkeby 1819.

92. Se ned. for i § 5.

det skulde være uærligt at forrette visse ringe arbejder, hvorfor de, som en gang havde påtaget sig dem, gjorde sig en ubillig fordel deraf. I følge dens indstilling, der er aftrykt blandt vedhængene, udgik **forordningen af 21de marts 1685**, som skulde gøre en ende på den eneret, »en del løse personer«, der havde »sammenrottet sig på adskillige steder i provincierne«, anmassede sig til disse efter deres foregivende uærlige arbejders udførelse. Hestgældere, svinsnidere, skorsten[s]fejere, natmænd og andre deslige, som sådanne uomgængelige forretninger bestilte, byerne og landet til nytte og tjeneste, både med urenlighed samt dødt kvæg at udføre og andet deslige at forrette, måtte derfor ikke anses for uærlige folk: ingen måtte efter den dag understå sig at forre-kaste dem eller deres børn nogen uærlig tittel eller tilføje dem nogen vanære. Langt mindre skulde nogen, som selv eller ved sine underhavende tjenestefolk sådant vilde lade gøre, komme i ringeste foragt eller æres-førklejning; men hvo som fordristede sig til enten med ord, skrifter eller gærning at øve imod en eller anden nogen overlast eller dennem noget uærligt for sådan deres gærning at bebrejde, de skulde uden nogen forskånsel lide på deres ære eller straffes på Brømerholm.

Det var et tvægget sværd, regeringen havde svunget over de »vrangre indbildningers« hoved. Stormløbet mod »den gemene mands« tåbelighed var tillige et angreb på natmændenes tilværelse som sådanne. Købsted- og landboernes tarv var medet, natmands-klassens ærliggørelse kun et middel. På den ene side blev derfor hin forordning på en måde natmændenes grundlov, til hvilken der stadig henvistes for at godtgøre deres ret til at behandles som andre ærlige folk. På den anden side brugtes forordningens bestemmelser som et våben mod den i sin vrangvillighed fremturende, uoplyste hob; ti man måtte snart erfare, at som Baden bemærker derom i sin Danmarks historie, »almuefordomme ikke lade sig udrydde ved forordninger« [alene]. I foråret 1705, da græsset formedelst den langvarige strænge kulde ikke havde kunnet komme af jorden, og fodringen hos de fleste bønder var sluppen op, bortdøde en stor del kvæg og bæster »på adskillige steder her

---

93. Om forståelsen af forordningen (jf. Sundt s. 182) se videre ned. f. s. 144.

i landene«. De samme sorter løse folk, som 1685, drev nu deres gamle spil: de indbildte bonden, at de døde kreatures udførelse var »uærlig«, og tilegnede sig derved arbejdet for den af dem selv foreskrevne betaling. Regeringen pålagde derfor overøvrighederne at tilholde bønderne, deres i byerne og på markerne liggende døde kvæg og bæster selv og ved deres folk på affiggende steder at nedgrave; så vel som i overensstemmelse med forordningen af 21de marts 1685 at forsvare bønderne, deres børn og tjenestefolk mod mulige æres-angreb i den anledning. Allerede 1713, da lignende uordener sagdes at gå i svang »på et og andet sted«, fandt regeringen det fornødent at gentage denne ordre. Ved forordning af 11te september 1739 (for Danmark og Norge) igentoges og indskærpedes den sidste del af forordningen 1685, i det det bestemtes, at arbejdet med ådslernes bortførelse og nedgravning skulde »gå omkring mellem by- og husmændene med deres tjenestefolk efter mandtallet«, pengebøde fastsattes for den enkeltes forsømmelse, o. s. v. Større eftertryk fik regeringens bestræbelser ved den forfærdelige kvægpest, som, med mellemrum, gennem en hel menneskealder (1745-1781) hærgede riget i større eller mindre udstrækning. Den umådelige masse kvæg, som da døde eller drabtes, vilde det blevet uoverkommeligt for natmændene alene at besørge nedgravede; ligesom det havde været aldeles uforsvarligt at lade så mange ådsler henligge under åben himmel. Desuden opmuntrede regeringen ejerne til, for at bøde en smule på de store 05 tab, forinden at afdrage huden m. m. I begyndelsen vilde

---

94. Se reskripterne af § 1705 og § 1713, bægge til amtmændene i Danmark.

95. Om kvægpesten i kongeriget og dens 5 perioder se bl. a. Brasch Vemmetofte 3, 135 ff. og Zoega i Minerva 1789 (3, 82 ff.) samt en vidtløftig lovgivning. Ved 2 forordninger 1745 tillodes det, og ved en fra 1762 befaledes det at aftage huden og udtage talgen af de pestiløde hoveder inden nedgravningen; jf. desuden især fo. §§ 1778. Ved plakat §§ 1758 var det erklæret for „en ærlig og tilladelig sag“ at afdække „alle slags tamme firebenede kreature“, uden hensyn til dødsråden, og at sælge kødet til jagtbrug; hvorhos det var pålagt byfogden i købstæderne og herredsfogden på landet, ved „det første kreperede kreatur“, som nogen undersøgt vilde afdække, efter forlangende at være til stede og først selv derpå lægge hånd.

bønderne og deres tjenestefolk i det mindste i nogle egne ikke indlade sig derpå. Sallingboer, Morsinger og Tyboer, der havde »anset det foragteligt«, at udslæbe det af pesten døde kvæg, tage hud og talg deraf, og derefter nedgrave det, måtte ved trusel om indsættelse i Viborg tugthus tvinges til at gøre alt dette. Efterhånden vænnede man sig til at tumle med de døde kroppe; og der er ingen tvivl om, at tidens tunge tryk har bidraget sit til at høje almuens sind og formindske dens uvillie mod de didhørende arbejder. »Med andre kreature end heste gør man sig, især siden kvægpesten, hverken i købstæderne eller på landet nogen betænknelighed i vore egne« (Århus stift) siger O. H. Guldberg 1792.

Det var natmand Knud Hansen i Ribe, der det foregående år var bleven den uskyldige årsag til, at regeringen atter rustede sig mod fordømmens svækkede, men ingenlunde opløste hær. Hans naive andragende, med tilhørende fortolkning, er indført blandt vedhængene, hvor der også er givet en udsigt over de derved fremkaldte forhandlinger. Efter at cancelliet var blevet nødsaget til at indhente betænkninger fra samtlige stiftamtmand og amtmand i Danmark og Norge, havde Colbiörnsen al grund til at være tilfreds med den modtagelse, grundtanken i hans udkast fandt næsten hos dem alle. Mod enkeltheder rejstes naturligvis en del indvendinger. At »afsættes fra sin tjeneste«, der var en byrde uden tilsvarende fordele, vilde sognefogderne i reglen ikke regne for en straf. At heller ikke fængsel på vand og brød, der så meget berode på udførelses-måden, ansås for nogen straf, det var, efter stiftamtmand Sehestedt, en des værre! altfor bekendt sag. På gabestoks-straffen, der faldt i Sehestedts smag, havde

96. Se resk.  $\frac{1}{2}$  1747 og  $\frac{1}{2}$  1748. Sml. det meget strænge resk. af  $\frac{1}{2}$  1759 til befalingsmanden over Trondhjæms stift, der dog angår døde heste.

97. Jf. for ved anm. 6. I Vendsyssel ansås det dog endnu den gang for „uærligt“ ikke alene at tage skindet af kalve, hvortil brugtes såkaldte „kalverakkere“, men endog at spise et stykke selv af det fedeste kalvekød (Gersdorff og Sehestedt).

98. Fra Bergens stift fortæller kammerh. Hauch, at lensmanden, hos hvem vand- og brøds-straffen af mangel på arresthuse eksekveredes, gerne lod forbryderen arbejde for sig, og til vederlag derfor gav ham en underholdning, han „som en bestraffende person“ ikke burde have!

derimod navnlig stiftamtmand Hellfried og tre fynske herredsfogder meget at udsætte. Ved de fleste kirker var gabestokken og halsjærnet »efter forrige allernådigste forordninger« aldeles forfaldne eller ødelagte. Ikke ethvert sogn havde en fattigfoged til at udføre straffen; og at lade sognefogden gøre det, stred mod hans værdighed. Det at en havde stået i gabestokken, frygtede Mylius i Ravnebjerg (Odense) herred, blev en infami »af politisk virkning«: man vilde sky hans omgang, og han ingensteds kunne nære sig; hans menneskerettigheder følgelig blive angrebne. I stedet for gabestok og halsjærn vilde derfor nogle have sat en pengebøde, andre arbejde i tugt- og manufakturhuset. Men der vilde han netop blive fordærvet, påstod stiftamtmand Buchwalds fuldmægtig, Dall: overhovedet var det at befrygte, at det vilde få en skadelig indflydelse på moraliteten, at tugthusstraffen var bleven så almindelig, og anvendtes, kun med forskel i tiden, for de fleste forbrydelser. En kendelig uro ytrer sig hos flere danske amtmænd over den foreslagne undtagelse fra forpligtelsen til at nedgrave kreaturets kød: når ejeren vilde skyde vilde dyr derpå eller føde hunde dermed. Dette kunde blive farligt både for de jagtberettigede og for stråtagene. »Lysten til at jage og skyde er hos almuen ligeså almindelig, som den er skadelig; ti derved underholdes lediggang, og det vigtigere forsømmes hjemme« (Hellfried, Ribe stift); at føde mange hunde var bondens egen skade, og desuden forbudet ham ved jagtforordningen 1732. Åd hundene sådant »uædeligt kød« i den varme sommertid, kunde det måske befordre »den gruelige hundegalenskab« (Guldberg). Flere antog, forordningens hensigt ikke vilde nås, uden det udtrykkelig blev forbudt at bruge natmanden til hudens aftagning; eller hvis forordningen ikke udstraktes til købsted-almuen. Derimod spurgte Pentz og Hansen, hvad der skulde blive af natmændene — om ikke »tyve og rovere« —, når man skilte dem ved den vigtigste af deres næringsveje?

---

99. Om fattigfogden se oven for § 2 anm. 3. I købstæderne var det i øvrigt bysvendens pligt (D. l. 6—2—2 efter recess 1643 i 1—1—31 af en fo. 1629), på landet sognefogdens (fo. 1755 § 1) at sætte folk i gabestokken. Denne straf, der holdt sit udtog af vor lovgivning med fo. 1794, havde været anvendt — mest imod „den gemene almue“ — for visse brud på kirke- og hustugten, på god politiorden o. s. v.



Efter forskellige krydsninger lykkedes det omsider Colbiörnsen at bringe sit udkast i havn, og at få kongens underskrift på **forordningen af 31te januar 1794**, der er en fyldigere udvikling af den i det andet led af forordningen af 21de marts 1685 nedlagte tanke. Hver »bonde eller landboer« skulde inden et døgn's forløb lade huden tage af sine selvdøde eller dræbte creature, »være sig kvæg eller heste«, og derefter kroppen nedgrave på sin mark, med mindre kødet var spiseligt, eller han havde anden brug derfor. Den, som overtrådte dette bud, skulde af pofitiretten dømmes til at bøde 4 rdl. til sognets fattige, og bag efter nedgrave kreaturet under en daglig bøde af 2 mk. Nægtede noget tjenestetyende at være husbonden behjælpelig, skulde denne straks tilkalde tvende af sine naboer og i deres overværelse selv lægge hånd på kreaturet, samt advare den modvillige tjæner. Vægrede tyendet sig desuagtet, skulde det første gang dømmes til fængsel på vand og brød i 4 dage, anden gang til en måneds arbejde i forbedringshuset, hvilken straf siden hver gang fordobledes. Den nabo, som undslog sig for at møde, burde bøde 1 rdl. til sognets fattiggasse. Var nogen så dristig og onskabsfuld at forhåne, laste eller ilde omtale enten hosbond eller tjæner, fordi disse havde efterkommet kongens anordning, skulde han bøde 4 rdl. til sognets fattige og gøre den fornærmede offentlig afbigt for retten; vægrede han sig ved at bede den forurettede om forladelse, skulde han i det sted sættes en time i gabestokken eller halsjærnet under gudstjenesten. Sognefogden (lensmanden) eller oldermænden havde at påse forordningens nøjagtige overholdelse. Fandtes han deri forsømmelig, skulde han bøde til fattiggassen første gang 5 rdl., anden gang 10, og tredje gang desuden afsættes fra sin tjeneste. Særegne bestemmelser gjaldt for tilfælde af kvægsyge eller snive blandt hestene.

Colbiörnsens forordning har også sin efterhistorie, der er særtegnende for tid og personer. Hvor hård forordningens fødsel end havde været, trådte den dog ind i verden under ret gunstige varsler.

---

100. Dette er i ethvert tilfælde en mild straf i sammenligning med den i slutningen af fo. <sup>1</sup> 1685 fastsatte, om hvilken man med rette har bemærket, at den netop ved sin hårdhed modvirkede sig selv: ingen nænede at angive den skyldige.

Man levede den gang i »oplysning«, »borgerdyd« og »menneskeret« til op over ørene, og den foreliggende sag havde allerede ved sin praktisk-økonomiske betydning en vis samklang med disse stikord. Det var ikke forgæves, at Colbiörnsen i forordningens slutning havde ladet kongen appellere til sine embedsmænd og betjante, som bode på landet, og udtale den forvæntning, at de ikke alene vilde foregå almuens med et godt eksempel i at efterleve »denne lovgivning«; men at de endog, i særdeleshed præsterne, vilde gøre sig umage for at give de mindre oplyste iblandt deres medborgere det rette begreb om disse bud og sammes velgørende øjemærke. Embedsmændene lagde i det hele taget en tjænesteiver for dagen, der til dels endog gik et godt stykke ud over forordningens ordlyd; men netop derved opstod lettelig en usikkerhed i anvendelsen, der ikke kunde andet end ægge almuens genstridighed og bevirke et tilbageslag, som hæmmede fremgangen. I begyndelsen synes det overalt at have gået upåklagelig. Efter en skriftlig optegnelse fra 1817 af amtsprovst Krarup havde en mand, der før havde opholdt sig i Randers egnen, fortalt ham, at forordn. af 31te jan. 1794 havde haft til følge, at vedkommende selv trak huden af; men da det nogen tid efter tilfaldes hvem som vilde, at betjæne sig af natmandsfolk dertil, brugtes disse igen af alle og en hver, og arbejdet blev fremdeles anset for vanærende. En opfattelse, der for så vidt er ensidig, som forordningen ikke havde forbudt nogen at lade huden aftage ved natmanden, men kun befalet, at den skulde aftages, og opmuntret ejeren til selv at gøre det med sine folk; for at holde os til kancelliets egen fortolkning i en skrivelse af 6te september s. å. i anledning af en forespørgsel fra herredsfogden, G. L. Baden, i Bolling herred. I en del af Tisted amt vakte forordningen et betydeligt røre. I de fire herreder i Tyland så vel som i Vesterhanherred opnåedes dens hensigt, forsikrer amtmanden i novbr s. å., hvortil herredsfogderne, præsterne og sognefogderne meget havde bidraget ved deres gode eksempel. Kun fire bønder og to sognefogder havde det været nødvendigt at mulkttere straks efter forordningens udkomme. Også i de to herreder på Morsø havde sagen i førstningen ønskelig fremgang. Nogle dage efter forordningens kundgørelse fra prædikestolene og ved retten døde en hoppe for gårdmand Jæus Smed i Tødso; han mældte det til

sognefogden og bad om hans hjælp; denne var villig, når bymændene vilde gå med; en af disse gjorde det til betingelse, at provstens (sognepræstens) avlskarl også skulde være med; og da provst Morell erklærede, at han ikke havde noget imod selv at give møde, gjorde avlskarlen sig ikke kostbar. »Denne hoppe var således den allerførste, der således blev aftagen der i landet«. I april trak nogle bønder i Skallerup huden af »tvende bæster«; o. s. fr. Da forordningen udkom, fandtes to natmænd på øen, en for hvert herred; men den ene, Peder Jønsen i Vils, frasagde sig, efter præstens overtalelse, straks bestillingen. Ikke så snart rygtedes det imidlertid, at øens eneste herredsfoged, med det ilde varslende navn Spliid, ikke alene ingen dølgsmål lagde på, at efter forordningen kunde man gjerne leje natmanden »eller hvilken som helst anden ærlig mand« til arbejdet; men endog havde set igennem fingre med, at en bonde havde nedgravet en død fælhoppe med huden, ja tilladt en anden at gøre det samme ved en plag, før der indtrådte et fuldstændigt omslag i almuens holdning, ledsaget af mange hænde »ubehagelige omstændigheder«. Den for en stund tilbagetrængte stemning, hvorefter hesteflåning »der til lands ansås for den foragteligste gerning, der kunde tænkes«, vovede sig igen frem for dagens lys. Nogle brugte nu den anden natmand, Kristian i Sønderdråby, hvad der ikke var ulovmedholdeligt (bortset fra, at Kristian også lod sig bruge uden for »sit distrikt«), andre nedgrov hestene med huden på, hvilket var lige frem ulovligt. Deraf opkom »idelige klammerier og slagsmåle«: de, som havde handlet i forordningens ånd, kunde ikke komme i forsamlinger og selskaber med andre deres »landsmænd«, uden at blive hånedt og skosedt; lige så ilde farne var deres børn i samkvæm med andre børn. I deres fortvivlelse og forbitrelse fattede de forfulgte mistillid til præsterne, der havde ført dem på glat is, og til herredsfogden, hvis på opfordring meddelte lovfortolkning Skallerupperne »syntes var en ganske ringe svar af en rettens betjænt«. Præsterne på deres side vendte sig ligeledes imod herredsfogden, hvis venskab de agtede ringere end »kongens, det almiudeliges sag«, og hvis fremfærd de mente, gjorde forordningen virkningsløs. En dag stod bymændene i Vils forsamlede om sognefogdens styrtede hest. Beråbende sig på en skriftlig tilladelse fra herredsfogden til at bruge Peder Jønsen, vilde de node

denne til at foretage flåningen; men han vilde ikke, uden nogen af mændene hjalp ham. Sognepræsten, Søltoft i Vejerslev, der var tilkaldt, søgte at tale dem til rette, og »lagde selv først hånd på hesten, opsprætlede og løste et stykke af huden« — alt uden virkning. Hesten blev til sidst nedgravet uffåt. Af medlidenhed med den brave P. Jænsens fattigdom havde Søltoft taget den ene af hans sønner i sin tjeneste, og med lemfældighed og efter megen vanskelighed fået de øvrige folk til at gå i arbejde med ham; nu erklærede de rent ud, ikke længer at ville finde sig deri, i det de nok sluttede som så: forordningen »vilde ikke blive stående«, P. Jænsen altså blive natmand igen, og sønnen følgelig uærlig. Det kom så vidt, at provst Morell ikke engang kunde få sin egen sølhoppe lovlig begravet. Så vel hans avlskarl som sognefogden og bymændene fortrod nu højlig deres tidligere tjenstvillighed. For-gæves parlementerede herredsfogden, der havde indfundet sig, og provsten med bønderne, og tilbød bægge at tage hånd i med. Alt vilde de gøre for deres sjælesørger, kun ikke det, hvorved »de og deres børn skulde beskæmmes«. Natmanden torde provsten ikke bruge, for ikke at vække sine sognemænds »vrede og had«. Sine tjenestefolk vilde han slet ikke anmode om at aftage huden: det var ubilligt at tvinge dem, så længe alle andres gik fri; fik han dem også på vand og brød, vilde de opsiges ham deres tjeneste, og han vanskelig få folk igen. Enden blev, at tjenestefolkene — »både med og mod min villie«, skriver Morell — nedgravede hoppen, uden at huden var tagen af, og at hans højærverdighed truedes med en bøde af 4 rdl. efter forordningen! Med spænding imodeså man »slagtetiden«, da en stor mængde heste vilde blive dræbte, og flere end sædvanlig, af mangel på fodring. Rygtet gik, at bønderne havde forenet sig om at være hinanden behjælpelige med mulige bødens udredelse. Amtmanden, der var yderst misfornøjet med herredsfogdens optræden, gav dog for så vidt efter, som han lod Kristian natmand betyde: »at han for eftertiden ej måtte understå sig at aftage nogen død hest eller fækkreatur, med mindre i det mindste tvende andre personer af stedets beboere eller tjenestefolk tog lige del med ham udi arbejdet«. I øvrigt havde bevægelsen forplantet sig over til Tyholm, hvor en sognefoged i oktober havde lejet »natmanden Anders Kolle i Roms sogn ved Lemvig« til at »aftage« alle de heste, som skulde

dræbes i de to sydligste sogne, og hvor denne »fremmede« natmand — uagtet Hvidbjærg sogn selv havde en »som med familie var nær ved at forsmægte« — rejste om i de to nordligste og opkøbte de afslæbede heste for en pris af 2 til 5 mk. stykket, d. v. s. for hudens værdi.

Den af amtmanden udfundne »middelvej« godkendtes ikke på højere steder, hvor sagen imidlertid var bleven indbragt. I Sundby på Mors levede nemlig en mand, sognefoged Jæns Ås, der af amtmanden får det skudsmål, at han altid viste »udmærket iver i sine embedsforretninger«, og som tillige gav sig af med at »slå bæster op« for sine naboer. En gang, da han således havde åreladt en syg hest for Kristen Pedersen Nørgård, havde han med det samme tilbudt denne, hvis hesten døde, at være med at få den. Siden brugte Kr. Nørgård alligevel Kristian natmand dertil, efter i forvejen at have skaffet sig attest af herredsfogdens fuldmægtig for, at sådant »hverken var stridende mod guds eller kongens befalinger«. Stodt herover, anmeldte Jæns Ås det forefaldne til herredsfogden, og, da denne nølede, til amtmanden, som befalede Spliid at tiltale og dømme Kristen Nørgård ved en politiret. Denne sattes den 9de avgust, og løb ikke af uden krænkelse for Spliid, i det Kristen Nørgård fremlagde et af en prokurator affattet »forsvarsskrift«, hvori stikledes på Spliids eget tvetydige forhold til forordningens bud. En selvfølge er det, at Spliid frikendte Nørgård, der, langt fra at have omtalt selve gærningen som vanærende, havde påskudt manglende håndelag og stunder, og som desuden mente, at da Kristian natmand var herredet til byrde, kunde man lige så godt lade ham fortjene lidt. Men hvem der var misfornøjet med udfaldet, var Jæns Ås, der havde overværet forhøret, og få dage efter indsendte en besværing til kancelliet, hvori han bittert klagede over sin stillings uholdbarhed under de forvirrede og »i en så liden land« utålelige tilstande, samt udtalte det ønske, at natmanden med familie blev erklæret for ærlig og kunde tjene, giftes og opholde sig blandt andre uden at være foragtet. En begæring, der ligesom i en sum viser, hvor lidet regeringens hidtidige, langvarige bestræbelser havde indvirket på Morsingernes tænkemåde. Jæns Åses andragende forelagdes kongen, som befalede at indhente amtmandens erklæring. Hele sagen gjorde et temmelig dybt indtryk på kancelliet; men dets endelige svar af

29de november var naturligvis enslydende med det ovennævnte af 6te september; dog med den ikke uvæsenlige tilføjning: »i øvrigt kan der med det første ventes en anordning angående samtlige natmændsfolks solemnelle optagelse i borgerselskabet, hvorved man håber, at den hidtil herskende fordom mod disse mennesker skal blive aldeles udryddet«. Natmænd holdt sig endnu en rum tid på Mors.

Kancelliets bebudelse af en epokegørende højtidsakt var dog ikke så meget en genklang af den ærlige sognefogeds ytringer, som snarere et udtryk for en tidsstemning, der havde banet sig vej til dette kollegium.

Ved forskellige indberetninger og indstillinger fra jyske embedsmænd i de foregående år var kancelliets opmærksomhed bleven henvendt på det mislige, og for den offentlige orden og sikkerhed ikke fareløse, i navnlig de landlige natmænds stilling og tilstande. Med vanlig kraft havde Colbiörnsen kastet sig over sagen. Ikke mindst viste han dette under forhandlingerne om de fire i Lemvig og Ålborg 1792 anholdte og til foreløbig forsærgelse hensatte natmandsdrenge. Igen at udlevere dem til forældrene, når disses straffetid var udløbet, og således rimeligvis gøre dem til livsvarige løsgængere, vilde stride altfor meget imod tidsalderens »oplysning«. Men hvor skulde man gøre af dem? Efter at der i kancelliet havde været talt om, og til dels forsøgt på, enten at få dem op-

101. Jæns Åses gennem amtmanden indsendte andragende af 1/2 med påtegning af den kongelige ordre, og Ferslews erklæring af 1/1 1794 med 11 vedlæg fra maj til oktober s. å., af hvilke flere giver levende skildringer, til dels i samtaleform, af optrin i det morsiske natmands-skuespil, (med hensyn til de rollehavende bønders åndelige standpunkt bemærkes endnu, at medens Kristen Nørgård i politiforhøret „sagde, at han ikke kunde læse skrift“, er så vel Jæns Åses andragende og breve som de 5 Skalleruppers klage til amtmanden åbenbar forfattede og skrevne af dem selv). Skriftlig forhandling i kancelliet, hvorefter vedtoges skrivelse til Ferslew (Ås) af 1/1, hvilken, ligesom den af 1/2 s. å. til Hansen (Baden), findes hos Fogtman. I sin indstilling af 1/2 s. å., som jeg oftere har benyttet, havde Ferslew anbefalet at hævde natmændenes „menneskelige rettigheder“ ved en „solen“ kongelig deklaration. Sine bitre følelser mod Spliid og dennes adfærd i natmandssagen havde Ferslew også givet luft i sin betænkning af 1/2 s. å. om ovennævnte forordnings udstrækning til købstæderne.

tagne i opfostringshuset eller i et af sognekommissionernes arbejds-  
huse i København, eller at få dem anbragte ved hjælp af admiral-  
itetet, skrev Colbiörnsen: »mig synes ellers, at embedsmændene og  
andre oplyste folk uden for bondestanden kunde med at antage så-  
danne drenge så vel som de voksne af disse natmandsfolk i deres  
tjeneste udrydde den hos den enfoldige almue indgrode fordøm«;  
og for at lade gærningen svare til ordene, tilføjede han: »jeg til-  
byder mig til foråret at imodtage en dreng af natmandsfolkene, når  
han er 12 år gammel, i fald stiftamtmanden [Hellfried] vil sende  
mig en sådan herover«. Nogle måneder senere gentager han: »så  
længe ikke folk af de højere klasser (især embedsmænd) vil ved  
deres eksempel vise, at de ere oven for den almindelige fordom, kan  
man aldrig få denne udryddet hos almuen. — — Jeg tror, at  
Hellfried tog selv den ene af de to [för] omhandlede börn; den  
anden får jeg herover i april måned«. Hvor meget der trængtes til 102  
sådanne lysende eksempler, fremgår også af en noget sildigere fore-  
stilling fra amtmand Gersdorff: adskillige af de i hans amter vær-  
ende såkaldede natmændsfolk havde været hos ham og beklaget sig  
over, at almuen vedblev sine fordomme om deres uærlighed, hvor-  
over det var vanskeligt for dem at erholde tjeneste, og om de endog  
på et eller andet sted kunde blive antagen for en ringe løn, måtte  
de dog tåle at blive adskilte ved spise og drikke fra det  
øvrigt husfolk. At jo fordommen med tiden vilde hæve sig selv,  
påtvivlede amtmanden næsten ikke; »men i dette mellemrum vare  
dog disse folk ikke i stand til at kunne på lovlig måde ernære sig,  
og måtte altså befrygtelig som røvere og kæltringer blive  
landet til byrde«. På bunden af forordningen af 31te januar 1794, 103  
Colbiörnsens værk, lå rigtignok det bevidste formål: ved at bevæge  
bønderne til selv at udføre en af natmændenes væsenligste forret-  
ninger at bringe dem til at betragte disses hidtidige udøvere med  
et fordomsfri blik. Men foreløbig truedes eller besværliggjordes

102. Forhandling af Hellfrieds andragende, der affødte kancelli-skriv-  
else af 17 1792 (hvoraf uddrag hos Fogtman 6, 7, 105 anm.), og af Sehe-  
stedts, der medførte kanc.-skriv. af 13 1793 (trykt hos Fogtm.). Se i øv-  
rigt for ved s. 107 og 109 f.

103. Andragende af Gersdorff (i Kalvø, Dronningborg, Silkeborg og  
Mariager amter), dagtegnet Vosnæsgård 31 1794.



derved unægtelig natmændenes livsophold, hvorom kancelliet også mindedes eftertrykkelig ved birkedommer Tolstrups slående skildring af den ulykkelige forfatning, natmandsfamilien i Bjerge var bleven hensat i som følge af forordningen. Og det er rimeligt, at slige betragtninger og erfaringer har bidraget til, at kollegiet hævdede landalmuens frihed til efter denne, om de vilde, fremdeles at betjæne sig af natmanden; hvorved en gradvis overgang sikredes. Det var altså både af menneskekærlighed og af politi-hensyn, at natmændenes fremtids-skæbne måtte ligge kancelliet på hjerte, og at denne allerede en tid havde stået og længe kom til at stå på dagsordenen. Om ensidig at gøre de sidstnævnte hensyn gældende kunde der ikke længer være tale, således som 1717, da amtmand Lund foreslog, at proprietærene (i det nuværende Ringkøbing amt) ikke måtte tillade natmændene at bo i udmarker; men at de huse, som fandtes, skulde nedbrydes, og natmændene beordres hen til købstæderne, hvor de kunde holdes under skarpere tilsyn, medens der sattes en vis takst for deres arbejde, og det formentes dem at rejse om uden pas. Nu gjaldt det nok så meget om at vinde dem alle for samfundet ved at vænne dettes medlemmer til at betragte og behandle dem som jævnbyrdige væsener. At det i så henseende ikke nyttede stort at gå stoddergang fra den ene myndighed til den anden, fik kancelliet snart at føle. Hovedvanskeligheden lå, som stiftamtmand Hellfried bemærkede i anledning af forhandlingerne med admiralitetet 1793, netop i, at »hver enkelt stand og forretning, hvortil disse folk bleve bestemte, vilde anse sig som udelukkende vanæret ved deres indlemmelse, og ligesom udstrække almuens fordomme over den klasse af folk, der skulde antage disse personer«. Men i det kancelliet så sig om efter almindelige foranstaltninger til øjemedets fremme, forefandt det intet ringe forråd af velmente planer og velvillige råd. Sådanne kom i årene 1791 til 94, også uden at være kaldede.

1791 havde stiftamtmanden og biskoppen i Viborg foreslået, at de anordninger, som forbød at ause natmændene og deres børn for uærlige, måtte blive igentagne og skærpede, samt disse »over

104. Se ned. for i § 5.

105. Sml. for ved s. 92 (anm. 37).



hele landet« adspredte flokke på en gang ved almindelig eftersøgelse blive optegnede; hvornæst der måtte anvises de arbejdsføre, for så vidt de ikke egnede sig til tjeneste ved regimenterne, anden tjeneste, og de vanføre eller gamle forsørgeres som andre fattige. Dog skulde et vist antal natmænd forblive ved deres sædvanlige forretninger; kun måtte til deres hidtil hafte forretninger ved eksekution, hvis disse endelig skulde anses for uærlige, anordnet en uærlig slave for hver skarpretter. Efter at dette forslag 1 straks i det første tilløb var strandet på den militære fordoms klippe, ytrede bl. a. amtmand Hansen i sin betænkning over Colbiørnsens forslag 1792, at samtlige natmandsforretninger burde på anden måde besørgeres (f. e. assistancen ved eksekutioner af dertil dømte fæstningsslaver) og derefter »natmandsklassen solenniter ophæves«. Et fuldstændigt program for en sådan solennitet findes i rådmand Diechmanns samme år uopfordret indsendte forslag, hvilket jeg med tilhørende oplysninger har ladet indføre blandt vedhængene. I kancelliet erklærede et medlem dette forslag for »bedst og mest detailleret af alt, der var indkommen desangående«; men det besluttedes, inden man nærmere tog det under behandling, at »oppebie udfaldet af h. m. s. beslutning angående den foreslagne forordning om huders aftagning m. m., da man [så] alvorlig måtte tænke på midlerne til disse uheldige natmændsfolks bedre skæbne«. Kollegiet slap dog ikke for en ny overhaling af »uforgribelige tanker« om natmændenes emancipation, da det 1793 indhentede de jyske overøvrighedens erklæringer over admiralitetets tilbud. I det nemlig amtmændene, som vi har set, fandt dette uimodtageligt, eller i al fald aldeles ufyldstgørende, fremsatte de hver for sig deres mening om forholdets bedre ordning. Nogle af disse forslag er temmelig fantastiske eller naive og næppe mindre »uudførelige« end admiralitetets; den naturlige tanke, at lægge hovedvægten på ungdommens omvendelse til dyd og gode sæder, kommer dog stadig frem. *Pentz* vidste »intet gavnligere, end om man kunde sende alle disse folk

---

106. Efter kancelliets referat, se for ved anm. 84. Til ved hver forefaldende eksekutionsforretning at lade afgive en uærlig slave fra nærmeste fæstning var generalitetet villigt; når det kun skete uden bekostning for militær-etaten, og uden at denne bebyrdedes med hans befordring frem og tilbage.

til en koloni, hvor de kunde ernæres og ved en eller flere præsters undervisning blive bragte til oplysning og moralitet; og hvorfra de så efter få års forløb lidt efter lidt kunde vende tilbage imellem den øvrige almue. Efter en uhyre svulstig indledning, hvori den patetiske *Sehestedt* bl. a. taler om »husdyrenes forflegning« som »trælens lod«, om natmandens af naturen »ædle hjærte«, og stærkt betvivler regeringens beføjelse til at udøve dødsstraffe — han for sin del vilde ikke underskrive en medborgers dødsdom, om denne end havde dræbt hans broder —, foreslår han afskaffelse af de »kvalificerede« dødsstraffe, skorstensfejningens overgang til »brandsag« m. m. »Mens de nuværende natmænd skulde også leve — de havde avlet børn i eller uden for ægteskab — disse skulde opdrages — de hørte staten til — de burde ej dræbes eller fordømmes uden brøde til trældom og forbrydelser.« Når alt hvad fordommen havde betaget dem, var dem gengivet ved en »offenlig, sanseligheds ceremoni«, måtte de ældre helst forflyttes til Finmarken, Vestindien eller Ostindien i nogle år eller til anviste boliger og næring — de yngre anvendes til et eller andet offenlig (ikke vanærende) eller selskabs arbejde — og de yngste opdrages på publici bekostning, indtil de kunde tjæne hos bonden (for hvem amtet til dels skulde betale lønnen), embedsmanden og andre, eller blive soldater. *Hauch* (Tisted) anbefalede oplæsning hvert fjærdingår fra prædikestolen af en forordning eller plakat, som indprentede natmændenes »ærlighed«; hvorhos de burde »fortrinlig bruges til stokkemænd i retterne for de, som ikke selv vilde sidde derudi efter deres tur, men betalte andre derfor«, — et klassisk vidnesbyrd om, hvor ringe fordringer man stillede til disse tingsvidner. Hovedpunktet i *Hellfrieds* forslag var, at natmændene (hvilket navn i øvrigt skulde afskaffes), efter at almuen ved forskellige midler var forberedt derpå, skulde tilsiges, ved en af højtiderne f. e. første pinsedag at møde med deres hele familie i en vis kirke i hvert

107. „Fiskelejerne i Norge“ *Sehesteds* indstilling af 1793. Også Fogtman vilde alternativt (jf. ned. f. i vedhængene) have natmændene bortførte i stilhed og på en gang til en koloni i Finmarken ell. a. st. Ideen synes lånt fra regeringen, se i Fogtmans trykte samling f. e. under §§ 1751 (1752); 1759, 1784. Sml. Bruun Rostgård og hans samtid 1, 556.

108. Fo. § 1696 § 5; Ørsted i Ny kollegial-tidende 1841 s. 796 f.

amt, hvor så amtmanden med præsten, i menighedens overværelse, skulde »overlægge med disse folk selv, til hvad levemåde og næringsvej de bedst kendte sig duelige«, og da dels ved sit eget eksempel dels ved overtalelser se dem anbragte i overensstemmelse dermed. Drengbørnene skulde sættes til professioner, pigerne i ordenlig tjeneste, og de yngste holdes til skolegang. Så vel udeblivelse fra mødet som forladelse af den anviste håndtering blev at straffe efter forordningen af 18de marts 1778. Drengene og de voksne, som ej var over en vis alder, skulde efter deres da havende eller vælgende bopæl indføres i land- og sølagder »samt udskrives til bægge kongelige tjænester«. En sådan udskrivning, mente *Gersdorff*, måtte foretages ved sessionen »med en slags højtidelighed, som kunde falde i øjnene«, og pigebørnene ligeledes »under visse højtideligheder« indsættes i spindeskoler eller fabrikker. Hvorimod magistraten i Horsens ønskede de tjenstdygtige uden videre ophævelser »afgivne til geworbne infanteri-regimenterne straks i stedet for udenlands hvervede«. Når afskeden alene mældte om deres opførsel ved regimentet, kunde de udtjente vente at blive husmænd på landet eller daglejere i købstæderne, og deres børn da let blive anbragte til bondehåndtering eller håndværk. Enestående er *Guldberg's* forslag. De bosiddende husfædre og -mødre med deres faste tjenestefolk vilde han ej røre ved: de vare på statslegemet »som de gevækster, man ej endnu kunde borttage«. De omløbende voksne natmændsfolk af bægge køn, der uden tvivl allerstærkest formerede denne for staten byrdefulde slægt og ved deres omstrejfen vare overtrædere af de kongelige anordninger, skulde derimod anholdes og hensættes i tugthuse, mandfolkene for sig og kvinderne på et andet sted, »uden mer at komme på fri fod«. Ikke alene disse omstrejferes børn, men også de faste natmænds, — at denne slægt kunde »rettes og engang forsvinde«, — så snart de kunde undvære moderen og vare 5 til 6 år gamle, skulde hensættes i opdragelseshuse, hvoraf et par på provinsens bekostning måtte oprettes i Jylland, helst på landet, og hvori børn af denne art for alting, på det de kunde blive ukendelige, måtte blandes med andre tiggerbørn. Klogest var det derfor, om slige sammenblandede børn »fra en anden provins kom til Jylland, og vore igen derover«. Når børnene først vare opdragne så vel til at kende gud som til arbejde, blev det siden let at få dem »vel anvendte«.

Efter at have tilrådet, at et nøje mandtal blev taget over alle disse familier, slutter han således: »den magt, som staten ellers ikke vel bør bruge til krænkelse af personlige eller faderlige retigheder, er forekommet mig her ikke alene [u]ndværlig, men også mod de lidende selv højst velgørende«.

- 09 I de fleste af disse, og i andre lignende, forslag var der øjensynlig lagt an på at tage fordommens forskansninger med storm eller ved overrumpling, for således at betrygge natmændenes fremtidige stilling i samfundet. Noget »solent« eller symbolsk trode man ikke kunde undværes ved en sådan lejlighed; en by- og herredsfoged, H. M. Lange i Vejle, henviste til den ceremoni, som de gamle Rommere brugte ved frigivelse af deres trælle (per vindictam). Fanesvingning og håndsrækning var den tryllestav, som skulde smelte isen om almuens hjerte; og tildeling af præmier (der var blevne populære ved landhusholdnings-selskabet) var på en gang den forjættede borgerdyds løftestang og krone. De enkelte anvendelser og kombinationer er stundum løjerlige nok. Præmier burde
- 10 især gives dem, som giftede sig med natmandskvinder, mente by- og herredsfoged Bork (Ringkøbing). Efter Sehesteds plan burde den tjænestekarl eller tjænestepige, som lå om natten hos et natmandsbarn, for sin gode tænke måde af amtet nyde en belønning på 2 eller 3 rigsdaler, som skulde for værnetinget leveres ham eller hende af amtmanden, eller en anden på hans vegne, »offenlig med berømmelse og i så vel natmandsbarnets som andre indkaldte hæderlige almuesbørns overværelse« (f. e. et fra hver sogn i herredet);

---

109. I slutningen af sin i anm. 105 nævnte forestilling ønsker Gersdorff, at det ved en almindelig befaling måtte indskærpes almuen, at ingen under en vis straf måtte vægre sig ved at spise og drikke med natmændsfolkene eller forekaste dem deres håndtering, „eller og de ved en eller anden af amtmanden foretagen højtidelighed måtte erklæres lige så gode som andre statens borgere“. — I sin besvarelse af kancelli-skriv. § 1794 foreslår byfoged Gad i Hasle, at hver bys magistrat skulde lade natmanden „svære borgerskab“ i det ganske borgerskabs nærværelse, hvorefter dens medlemmer og „en hver borger, men især de fornemste købmænd, byens eligirte mænd og oldermændene for hvert lav skulde tage ham i hånd og lykønske denne deres ny medborger“.

110. 1803 satte Sehestedt værdien af en sådan borgerdåd til 50 rigsdaler.

og optrinet skulde sluttet med, at amtmanden »første året gav hånd først til den, som lå hos natmandsbarnet, siden til dette, og dernæst til de 6 eller 8 indkaldede«. Det er nu ret interessant at iagttage, hvilket indtryk denne tidens sentimental-rationalistiske stemning havde gjort på selve kancelliherrerne. »Guldbergs forslag går nok slet ikke an; Hauchs synes mig endog at være bedre« skriver et medlem. To andre fandt Hellfrieds forslag temmelig godt, dog »med det tillæg, at de ved at tages i hånden eller ved at underkastes nogen anden ceremoni måtte gøres ærlige«. Medens for resten en fandt, at »natmands-embederne burde vel derefter, i det mindste på landet, aldeles afskaffes«, frygtede en anden for, at dette ikke gik an. Man var enig om, at »noget skulde dog vel gøres for disse mennesker«; men så længe de ikke kunde antages i den kongelige tjeneste som matroser og soldater, vilde næppe noget andet hjælpe. Også denne gang blev sagen udsat af hensyn til den forehavende forordning. Men at tanken om en højtidelig deklaration ikke var opgiven, derom vidner bl. a. det ovenanførte løfte i kancelliets skrivelse fra slutningen af 1794.

Ved forholdenes magt havde imidlertid en anden side af natmands-spørgsmålet tiltunget sig kancelliets opmærksomhed. Uagtet flere danske amtmænd i deres betænkninger over Colbiörnsens udkast havde udtalt sig for, at forordningen også kom til at omfatte købstæderne, var dette ikke sket; og intet er klarere, end at forordningen af 31te januar 1794 kun angik landet. Men denne halvhed hævnede sig selv. De iltre oplysningsmænd eller drevne forretningsmænd følte sig ikke tilfredsstillede derved, og handlede, som om forordningen havde almindelig gyldighed. I nogle tilfælde virkede denne egenmægtighed gavnlige på borgerne eller deres tjenere, i andre voldte den tvist og fortrædelighed. I Nykøbing i Ods herred havde byfoged Kindler selv »åbnet huden« på en ihjælskudt og en selvdød hest, hvornæst folkene tog fat; en karl, som skjulte sig, mulkterede han på 4 rigsdaler. Byfoged Bluhme i Middelfart oplæste forordningen for en fattig enkes tjenestefolk, som dog først tog hånd i flåningen, da han havde gjort begyndelsen. Først efter

---

111. Skriftl. forhandl. i kancelliet dec. 1793—febr. 1794, jf. supplik-protokollen for 1793 under 8 E 1909.

at en øvrighedsperson havde lagt hånden på 30 ved en ildebrand i Ringsted omkomne heste og køer, lod borgerne sig bevæge til at køre dem ud på marken, hvor de sønderhuggedes af natmanden og nedkastedes i en dertil »anstaltet« kule. I Tisted havde amtmand Ferslew med sand fornøjelse erfaret, at byfogden, byskriveren og tolderen samt nogle af de bedste borgere om efteråret havde assisteret hinanden ved virkelig at tage del med deres folk i at tage huden af deres gamle creature, som de havde ladet ihjælskyde. For at betage borgerne i Ålborg deres dårlige indbildninger, opskar byfoged Bøggild tillige med nogle af de aneligste borgere og officerer en død vognmandshest, og fik ved deres samt nogle soldaters hjælp huden aftaget og kroppen nedgravet. Men derved opnåedes kun, at natmanden, som gik glip af sin betaling, »trode sig for eftertiden dispenseret fra slig arbejde«, uden at derfor ejerne, »især af de ringere stænder«, vilde gøre det. De jorddyrkende og hesteholdende borgere i Sæby nægtede, at forordningen af 31te januar gjaldt for dem; byfoged Brorson var af en anden mening; men kancelliet udtalte den 24de januar 1795: »denne forordning gælder ikkun for landet«.

Noget unaturligt var der dog i denne ulighed. Nægtes kunde det ikke heller, at landalmuens fordom sugede næring deraf: »bondestanden stod jo i slægtskab, venskab og nær omgang med en stor del af den gifte og ugifte købstedalmue« (Guldberg 1792); mindst kunde man vente, at tjenestefolkene, der skiftede mellem land og by, hist skulde betragte som ærligt og anstændigt arbejde hvad der her ikke agtedes derfor. En udjævning af dette misforhold var da også kommen på bane i anledning af et nyt sammenstød mellem øvrighed og borgerskab i Ålborg. En vognhest fra landet var styrtet der i byen. Kusken, — der hverken kunde få nogen vognmand til at bortføre hesten, ej heller for gode ord og betaling få nogen til at hjælpe sig med at få og nedgrave den, i det endog natmanden undsløg sig, siden dette på landet var ejerens sag, —

---

112. Brorsons forespørgsel af 1791, Pentz's erklæring derover af 1794; kancelliets skrivelse til denne er trykt hos Fogtm. De øvrige eksempler er tagne af forskellige embedserklæringer o. desl. fra maj-november 1794. Om det ålborgske militærs stilling til natmandssagen jf. i § 5 under købstæderne og general Moltke.

klagede sin nød for byfogden, som kun med megen vanskelighed og ikke uden stiftamtmandens understøttende ordre fik arbejdet gjort. Mod byfogdens henvisning til forordningerne om kvægpest, der pålagde købsted- og landboer ens forpligtelse, stillede borgerne forordningen af 7de maj 1777, hvorefter ådslers udføring og nedgravning i København skulde ske ved natmanden. Bøggild bad derfor stiftamtmanden, hos kancelliet at udvirke en nøjere bestemmelse af, hvorledes dermed skulde forholdes i købstæderne og på sammes grunde. Pentz indstillede da, at forordningen af 31 januar »i alle sine dele måtte udvides til købstæderne«. Lavene eller roderne, efter enhver bys beskaffenhed, skulde komme til hjælp ved hudens aftagelse, udføringen på pladserne og nedgravningen; men når de ikke havde heste og vogn, skulde vognmændene efter en af magistraten proponeret og af købstædernes øvrighed approberet takst under mulkt være forbundne til at udkøre de døde kreature. Natmændenes hidtil hafte funktion ved uærlige slavers piskning m. m. kunde arrestforvarerne »uden skamme« overtage sig; også de egenlige natmandsforretninger lod sig på anden måde besørge. Natmændene kunde da »egenlig ophøre« som sådanne; og da de for det meste, som han i Ålborg, ernærede sig af at skære heste, vilde de nok efterhånden i publico blive ansete for ærlige, ligesom det og kunde tillades dem at tage borgerskab og ernære sig af borgerlige handlinger efter bevilling. 11

I stedet for, som Pentz havde ønsket, til en prøve at bevilge hans forslag for de ham betroede købstæder, Ålborg, Nibe og Løgster, vedtoges det derover at indhente »de øvrige stiftbefalingsmænds betænkninger tillige med de amtmænds, under hvis bestyrelse købstæder vare henlagte«. Dette skete ved kancelliskrivelse af 5te juli 1794, der er en omskrift af Pentz's indstillinger. Det mærke- 11  
ligste ved de indkomne besvarelser er de mange udtalelser af magistrater, byfogder o. s. v., hvoraf de er ledsagede. Adskillige stemte ja, naturligvis mest ubetinget, hvor man allerede faktisk, som f. e. også i Horsens og Nekso, havde indført forordningen af 31te januar;

113. Bøggilds henvendelse til Pentz, dennes til kancelliet, bægge af 1794.

114. Af kanc.-skriv. § 1794 (undertegnet af Brandt, Schow og Colbiørnsen) findes et uddrag i Fogtmans Alf. reg. 2, 789.



- men mange stemte nej, og det til dels et stærkt betonet. Indvendingerne og udflugterne var mangfoldige. Det var synd at sætte arrestforvarernes ære i vove; kunde skarpretteren ikke hjælpe sig med sin »bødelknægt«, måtte man i al fald hellere dertil give ham en »ærlig eller uærlig« slave. Ingenlunde alle natmænd var hesteskærere eller kunde betros til at være det; i de fleste amter fandtes desuden privilegerede, af amtmændene distriktsvis beskikkede, hesteskærere eller »såkaldede kapunmestere«. Borgemester og byfoged Arff i Køge ventede, at de afgæde natmænd vilde leve af værts-hushold, hvorved deres boliger endnu mere end hidtil vilde blive
- 115 tilflugtssteder for landstrygere og fremmede tiggere; og så risikerede folk oven i købet i eftertiden at blive et rov for »galne og glubske« hunde og katte! I landets to største købstæder havde man mere solide grunde at skyde sig ind under. I Helsingør havde man det foregående år flyttet natmandshuset »til et byen fraliggende sted« og tillagt det nogle tønder land. Efter et sådant offer, der var beregnet på at spare byen andre fremtidige udgifter i den retning end til husets vedligeholdelse, fandt både magistraten og de 13 eligerede borgere det ubilligt at vælte natmandens forretninger over på borgerne. I Odense besørgede natmanden renovationen efter en hvers forlangende; for at udføre døde kreature og aftage huden havde han »fri hus og to hestes græsning«; ellers nød han intel af byen. Dette var et gode, som hverken magistraten eller de 9 eligerede mænd agtede at give slip på; og for større eftertryks skyld lod man oldermændene for byens 23 lav, lige fra paryk-

---

115. Sml. for ved s. 93 ff. Med hensyn til de i anm. 39 antydede »offenlige steder« henviste dog stiftamtmand Buchwald til deres indretning i Nederlandene.

116. Også fra Skælskør betegnes de fleste natmænd som udartede og udsvævende personer. I modsætning hertil siges den unge natmand i Frederits med kone og børn at være »af så anstændig tænke måde, af så udmærket flid og vindskibelighed«, at familien for den sags skyld »kunde sættes ved siden af de bedste borgere«. Magistraten i Randers advarer imod at betage natmændene al næring, at de ej af nød skulde blive større »røvere og tyve« [en den gang yndet forbindelse!], end de alt vare; men den har tillige natmændene på landet for øje (de »gifte og etablerede« vilde den have anvendte som fattigfogder, de ugifte som skorstensfejere o. s. v.).



magernes til svendenes, medgive en skriftlig protest. Ingen var dog hvassere i sin kritik end den ovennævnte byfoged Spliid i Nykøbing på Mors. Hvorfor skulde retskafne undersætter ligesom med kniven på struben tvinges til at være slagtere? dyrene vilde kun blive pinte derved, huderne fordærvede o. s. v. Afskaffede man de faste natmænd, vilde tallet af de omstrejfende tiltage. Værdigt var det derimod at tage sig af natmændenes børn, »så mange som ikke behøvedes for at succedere i faderens profession«.

Det synes, som denne modstand fra de nærmest pågældende myndigheders side har bragt kancelliet til at lade sagen falde; hvis ellers ikke dets iver er bleven kølnet i den påfaldende lange tid, som hengik, inden en del af disse betænkninger indsendtes. Der- 11  
imod var amtmændenes betænkninger fra 1793 atter i oktober 1799 -  
for i »kancelli-kollegiet«, men kun for på ny at »henlægges«. Må- 11:  
ske har man endnu en stund villet anse virkningerne af forordningen af 31te januar 1794. En plan, der kort efter denne forordnings udgivelse havde været fremsat i kancelliet, bekvæmmede man sig i al fald først 1803 til at sætte i værk, i det der den 23de april d. å. til samtlige stiftamtmand og amtmænd i Danmark [uden for Sælland] udgik en rundskrivelse, hvori de hver for sig spurgtes: 1) om natmandsfamilier fandtes, og i så fald af hvor mange personer en hver familie bestod? 2) om ikke natmands-embederne kunde afskaffes, og deres besættelse i fremtiden forbydes? 3) hvorledes de hidtidige natmænd, trods fordommen, kunde indlemmes i samfundet? Det statistiske materiale, der således tilvejebragtes, skal jeg siden benytte. Det andet spørgsmål besvaredes bekræftende af alle, undtagen af den konstituerede amtmand i Hjørring, Blom, som fandt det betænkeligt »nu straksen« at inddrage denne klasse, men ønskede natmændene beskikkede »med offentlig avtoritet« for at formindske ringeagten, samt en vis takst sat for hver enkelt af deres

---

117. Alle originalerne — men intet uddrag — haves. Fra det hele øvrige rige er besvarelserne ekspederede senest inden udgangen af novbr 1794. Erklæringerne fra 19 købstæder i Sælands stift (uden for København), hvoraf 1 på Møn og 2 på Bornholm, er fra juli—septbr. s. å.; men stiftamtmand Knuhts egen frarådende erklæring, hvormed de indkom, er dagtegnet København † 1796!

118. Supplikprotokollen anno 1793 under 8 E 1909.

forretninger (hesteflåning, skorstensfejning m. m.); og af stiftamtmanden i Låland-Falsters stift, Juel Wind, som mente, at de der-værende »embeder« gerne fremdeles kunde besættes, efterdi natmændene i dette stift ej var udelukkede fra borgersamfundet. Med hensyn til det tredje punkt var der så meget mindre synderligt nyt at vente, som de forfærneste af de adspurgte (Hansen, Pentz, Sehestedt o. fl.) tidligere, endog gentagne gange, havde udtalt sig derom. I kancelliet følte man sig så opbygget ved de modtagne oplysninger, at man — henlagde sagen, i tillid til, at de, som ikke kunde ernære sig selv, vilde få fornøden understøttelse efter **det ny fattigreglement af 5te juli 1803**, og at den hele klasse nok vilde forsvinde på grund af almuens stigende oplysning. *Colbiörn*sen havde næppe del i denne afgørelse; ti ved denne tid trådte han, der i 12 år, som deputeret og generalprokurør, havde båret sagen frem, ud af kancelliet.

Men bestemte man sig end til, hverken at anvende heroiske eller sympatetiske lægemidler (sammenlign f. e. Guldbergs forslag med Diechmanns!), vilde det dog være en overilet slutning, at hine stadige rådslagninger om sygdommens natur og behandling skulde være blevne uden al heldig indflydelse på dens udviklingsgang. Alene det, at regeringen uafbrudt havde sin opmærksomhed henvendt på sagen, måtte, forholdene sete i deres almindelighed, støtte de mere opvakte embedsmænd i deres kamp mod overtroen, og styrke de mere oplyste købsted- og landboer i deres overbevisning om dennes dårlighed; noget, som ingenlunde var uden betydning i en tid, da avtoritets-troen var stærkere end nu om stunder. Ved *Colbiörn*sens forordning var desuden en hjørnesten løsnet under

---

119. Punkterne i det utrykte kancelli-cirkulære stemmer ganske med et opsæt under en forhandling i midten af april 1794; kun at der var tale om stiftbefalingsm. og amtmændene i Danmark og Norge, og om „på en solenne måde“ at optage natmandsfolkene i det borgerlige selskab. De indkomne besvarelser, med vedlagte erklæringer fra flere undersøvrigheder, haves tillige med en „ekstrakt“. Udfaldet efter Berners ned. for i § 4 omtalte svar-udkast fra 1815, hvori han, der allerede 1803 sad i kancelliet, desuden korsrer sig over de anviste vejes mangfoldighed. I den danske statskalender for 1804 opføres *Colbiörn*sen kun som justitiarius i højesteret; men at kancelliet først ind i dette år besluttede at henlægge sagen, fremgår af dets udtalelse ned. for i § 5 anm. 62 slutn.

fordommens kunstige bygning; en anden udtoges, da det i begyndelsen af det ny hundredår, i samklang med en under forhandlingerne idelig stillet opfordring, flere gange lejlighedsvis udtaltes, at natmændene ikke var forpligtede til at være skarpretterens håndlangere. Skarpretter Ingemann i Roskilde havde klaget over, at natmændene i Holbæk og ved Adlersborg havde nægtet at assistere ham ved to forefaldne eksekutioner på tyvsdelinkventer; men i henhold til amtmandens udsagn, at de tvende natmænd »ikkun« ernærede sig af skorstensfejning, erklærede kancelliet dem upligtige til slig assistance: skarpretteren måtte selv medtage en hjælper. Da stiftamtmanden i Fyn havde spurgt, om det pålåg natmændene at gå skarpretteren til hånd, besvarede kancelliet dette spørgsmål benægtende; »kaget eller pælen« skulde skarpretteren besørge opreist og bortført »enten ved natmanden eller ved en anden«. I senere lignende afgørelser nævnes natmanden ikke.

Sammenholder man didhørende ytringer i embedsmændenes erklæringer fra 1792 og 1794 med tilsvarende i dem fra 1803, lader sig også en delvis og stedvis fremgang til syne. I Fyns tre amter fandtes 1803 to [bosiddende] natmandsfamilier: en på 8 personer i Odense, og en i Nyborg. Medlemmerne af hin tiggede vel ikke; men dens stilling var bleven forværret netop ved fordommens bortfald. Året i forvejen havde nemlig natmanden, Hans Madsen, ansøgt kancelliet om i stedet for sine da havende uvisse indtægter, som han indsamlede mellem jul og nyår, at få en fast årlig løn; og han beråbte sig derved på, at han havde tabt ved forordningen 1794, idet han ikke længer som før »krævedes ud på landet«. Var fordømmen allerede 1794 betegnet som uddød i Svendborg, udstraktes dette 1803 af Schumacher til hele amtet. I Låland-Falsters stift bode da to natmænd, hvis børn nød undervisning med almuen, og som bægge stod sig godt, da de desuden var skorstens-

120. Se kancelli-skrivelser  $\frac{2}{1}$  1801 og  $\frac{1}{3}$  1802, hvori henvises til taksten 1698; et særskilt lille salarium tilstodes dog skarpretteren til bestridelse af det hidtil ved natmændene udførte. Jf. kanc.-skriv.  $\frac{2}{3}$  1815 og  $\frac{2}{1}$  1818.

121. Udfaldet af H. M.s, med en del øvrigheds-erklæringer fra land og by vedlagte, andragende kender jeg ikke. Sml. i kanc.-skriv.  $\frac{1}{2}$  1800 om natmanden i Frederits.

fejere og hesteskærere m. m. Natmanden i Nakskov var beskikket af magistraten, og havde fået »embedet« efter sin fader, der tillige var hjulmand og hesteskærer, hvorved han endnu sagdes at ernære sig på Langeland. Vel betakkede almuen sig fremdeles for selv at aftrække huden o. s. v.; men at der »ikke hvilede nogen vanære« på natmanden i og for sig, bestyrkes ved, at da den i Nykøbing just sad i tugthuset for tyveri, havde stiftets skarpretter ladet sig beskikke i hans »embede«, hvortil han holdt »en duelig karl«.

Overhovedet må det antages, at om end natmænd holdt sig i flere købstæder, også på Sælland (f. e. i Holbæk) og i Jylland (hvorom neden for), et godt stykke ind i det 19de hundredår, gik de i det hele efterhånden og umærkelig over i den øvrige købstedalme. Når først fordommen var forsvunden, faldt det ikke vanskeligt at få deres forretninger varetagne ved andre end »uærlige« folk.

---

Til oplysning og sammenfatning af det foregående tilføjes et par bemærkninger.

Hvor vel rakkere (natmænd) forekommer fra reformationstiden af, er det dog egenlig først efter enevældens, og navnlig efter den ny lovbogs, indførelse, at statsmyndigheden begynder at give sig af med dem. Bortset fra de ældre efterretningers ufuldstændighed, hænger dette vistnok væsenlig sammen med den omhu for politivæsenets bedre indretning, som ikke engang så knarvorne forfattere som Riegels og G. L. Baden tør frakende Kristian den femtes regering; måske var det også mere nødvendigt, at regeringen dels tog sig af natmændene dels søgte at holde styr på dem, efter at de var trådte længere ud fra deres gamle herrer, bødlerne. Med hensyn til hovedforordningen af 21de marts 1685 må det rigtignok beklages, at den ikke udmærker sig ved nogen høj grad af tydelighed: affattet i det stiveste forretningssprog, består den af så godt som en eneste, kunstig slynget sætningsforbindelse, hvilken

---

122. Eftersom kongen erfor, at „løse personer“ drev deres uvæsen, da, som han eragtede det ubilligt, at „hestegildere o. s. v.“ skulde an-

jeg oven for har opløst i flere. Men det synes dog klart, at talen er om den hele natmandsklasse, og at denne betegnes først som »løse personer«, dernæst som »hestegildere, svinesnidere, skorstensfejere, natmænd« o. s. v. Lige så naturlig som den sidste betegnelse er, efter den natmandsforretning, som nærmest dreves af hver enkelt, lige så passende er den første, kun at derved tænkes ikke alene på »hjæmløse«, men overhovedet på omstrejfende personer af disse håndteringer. Ti at mange natmænd (derunder indbefattet hesteflåere, skorstensfejere o. s. v.) havde bopæl både i købstæder og på landet, har regeringen ikke været uvidende om, da det forudsættes i reskriptet af 12te marts 1698 og i forordningen for Fyn af 9de september 1668. Derimod var stadig omstrejfen en livsbetingelse for alle af natmandsklassen, hvilket også kan siges at være forudsat i jagtforordningen 1683 og dens fornyelser. Men kunde natmanden på sine »rejser« ikke undgå at stedes i mange hænde forbindelser, så var hans hjem så meget mere udsat for at blive en samlingsplads for alskens lovovertredere, som »ærlige« folk ikke holdt af at komme der. Et par eksempler, tagne af retssager, vil levendegøre os disse mislige sider ved natmændenes stilling. En mordsag 1714 fra det nuværende Ringkøbing amt er allerede omtalt; den bande, de to mordere søgte tilhold hos, siges at have været på ikke færre end 20 til 24 personer. 1730 havde amtmanden i nuvær. Tisted amt ladet hænde dom over natmand Morten Larsens enke, hvorved hun for at have huset og hælet tvende tyve var tildømt efter loven at betale for 6 nætter og dage 256 rigsdaler og at forvises »herrederne«. Naturligvis betalte hun ikke, men forblev i »landet« [d. e. Ty eller Mors] og beskyldtes for at fortsætte sin slemme vane: at holde til med tyve, især hestetyve, blandt hvilke hendes egne sønner sagdes at være de værste; hvorudover amtmanden lod hende arrestere, og androg på, at hun måtte

---

ses for uærlige, så vilde han o. s. v. At opfatte »hestegildere o. s. v.« som modsætning til de »løse personer«, mod følgerne af hvis underfundighed man vilde væge hine, forbydes uden tvivl allerede af hensyn til indstillingen, der åbenbar kun antyder en klasse mennesker, hvis udsugelser skulde modarbejdes. Også sammenfattes de tvende betegnelser til en enhed (»løse folk af hestegildere« o. s. v.) i de på forordningen støttede reskripter af 2<sup>o</sup> 1705 og § 1713.

blive straffet for sin overhørighed og »landet« vorde befriet for hende og hendes »adhærenter«. Kongen befalede, at hun ved første forefaldende skibsløjighed skulde oversendes til at arbejde udi spindehuset på Kristianshavn hendes livstid. Hendes søn var uden tvivl natmand Rasmus Mortensen, der tillige med tvende andre natmænd ved en anden dom s. å. var dømt til at betale deres voldsboder [120 lod sølv], men som ligeledes sad arresteret på grund af manglende betaling. På forespørgsel resolveredes, at hvis han ikke udredte de idømte voldsbøder, skulde han forvises kongens riger og lande, under straf, om han sig der igen lod indfinde, at arbejde i Bremerholms jærn sin livstid. På en landtur, som natmanden udi Randers 1732 gjorde tillige med »en anden omløbende natmand« ved Navn Jæns Ludvigsen, havde denne »frastålet« ham en hest ved Bilidt kro i Dronningborg amt. Efter at have pågrebet sin tyv i Ålborghus amt, forte den bestjålne ham til amtmand Klavs Reventlou i Ålborg, med begæring, at han foreløbig måtte vorde arresteret der i byen; hvilket voldte adskillig ulejlighed. Om J. Ludvigsen erfares, at han var født i Ålborg, men i de 3 sidste år ej der havde haft »noget op- eller tilhold«.

---

123. J. t. XXVI, 152 f.: reskript af §§ 1731 til amtmanden i Dueholms, Ørum og Vestervig amter, Fr. Birchenbusch, der tillige med amtsforvalteren, Kl. Kaspergård, havde gjort indberetning om de to sager [som vedrørende „de kongelige intrader“] til rentekammeret. Man ser, at hjemtinget uimodsagt havde fortolket ordene i D. l. 1—24—16 „for den første nat 16 lod sølv, for anden nat dobbelt, og så fremdeles“ på den naturligste måde (8 „rigsdaler“ sat som begyndelsesled), spottende nyere juristers mildere forklaringer (Ørsteds håndbog 2, 60 f.; Ursins kriminalret 2den udg. § 49 anm. 2). Tillægsstraffen viser, at enken bode et steds på landet, sml. D. l. 6—21—5. — Om voldsbøder se D. l. 6—14—1; jf. 1—24—50.

124. Kancelli-protokol fra ¼ 1752—‡ 1753 s. 505 f. Magistraterne i Ålborg og Randers formenter hver for sig „sagen at være dennem uvedkommende“. Den sidste understøttedes af amtmand Trappaud og stiftamtmand Holck; Reventlou indstillede sagen til højere afgørelse. Kancellikollegium formenter bedst at være, at den arresterede natmand blev tiltalt og dømt i Ålborg; men konseillet bestemte, at siden misgerningen var begået i Dronningborg amt, skulde dettes amtmand lade delinkventen holde i fængsel under sikker forvaring og sagen imod ham lovlig forfølge. I overensstemmelse hermed afgik §§ 1752 ordre til Trappaud om at imodtage ham, og en notice til Reventlou om at aflevere ham til denne:

Som i disse tilfælde, vil man have lagt mærke til, at også i de allerfleste tidligere omtalte ligger skuepladsen for begivenhederne i Jylland, og sædvanlig i sammes vestlige del eller nærmest de nuværende Tisted og Ringkøbing amter. Var altså natmændene i østifterne mindre udskejjende i deres fremtræden, kom dette vel for en stor del af, at de der var mere fæstede til købstæderne, hvor kontrollen med dem var forholdsvis lettere. Dog har vi også på øerne mødt natmænd, der var bosatte på landet (ved Adlersborg på Sælland, jf. i Klavsebølle på Langeland og måske i Halsted amt på Låland); og flere sådanne har der sikkerlig været. Heller ikke er der nogen tvivl om, at omstrejfning af alskens natmandige og andre deslige personer jo der har gået i svang indtil efter år 1800. For Fyns vedkommende haves herom et bestemt udsagn i en embeds-erklæring 1803 fra Odense, Skovby, Lunde og Skam herreder: »landet plages højlig af omvankende flokke af glarmestere og sosnidere, der intet tilhold have, men ernære sig ved tiggeren, og gærne forene sig med nogle skrøbelige kvinder; deres afkom dannes sjælden til arbejdsomhed«. Hvormed, foruden hvad der vil blive anført under det sproglige, kan sammenstilles en ytring af Rohmann (født 1797 i Svendborg): »for en 40-50 år siden var det ikke sjældent at se hele flokke af disse natmandsfolk her i Fyn; både på gaderne i landsbyerne og på torvene i købstæderne opsloge de deres lejr, hvorfra de i alle retninger udsendte deres ungdom dels for at søge arbejde til deres skærsliberbør o. s. v. dels for at tigge. Siden fattigpolitiets bedre ordning forsvandt de næsten ganske fra Fyn«. Gik

J. t. XXVI, 326 ff. — „Bildt, et hus“ (Glenstrup sogn, Nørhald herred): Den d. atlas 4, 410.

125. Liden vægt lægger jeg på, at Guldberg i sin plan 1795 har medoptaget natmændsbørn fra „andre provinser“; og endnu mindre på svævende udtryk som Jörgensens i begynd. af hans senere omtalte skrift fra 1815 „de, især i Jylland, under navn af natmændsfolk bekendte omløbere“. Uden for Jylland kan ej heller St. Blicher (f. 1782) gælde som vidne; men hans anskuelse (Viborg amt 1859 s. 21), at natmændsfolk indtil for 50 eller 60 år siden havde været udbredte over det hele danske rige, er i det væsentlige rigtig, hvor vel hans års- og indholdsangivelse af Colbiørnsens forordning er falsk.

126. Fyns avis 1847 nr 51. Sagtens har den gang (ved 1800), ligesom før og senere, en livlig frem- og tilbagevandring fundet sted navnlig mellem halvøen og Fyn; sml. i § 5 og 6.

nogle af disse omløbere efterhånden, så godt de kunde, op i befolkningen, er det rimeligt, at andre tyede over til halvøens vestlige egne, hvor almuen dels på grund af fordømmen dels formedelst købstædernes fraliggenhed trængte mere til deres småarbejder, og hvor de, begunstigede af naturforholdene, lettere kunde unddrage sig politiets omarmelser. Enkelte svage antydninger af en sådan delvis udvandring har jeg fundet i mine kilder. En 82årig omvankende glarmester, Niels Rosenlund, der omtales under et natmandsforhør i Hammerum herred 1819, førte også tilnavnet Fynbo. På en navneliste, som Undall har givet over de i årene 1822-1835 i Viborg tugthus hensiddende »jyske natmændsfolk« findes under 1823 Hans Larsen Kærte, 34 år gammel, inddømt på 11 måneder for løsgænger, fra Flemløse sogn i Fyn; og desuden under 1831 Anne K. Martinsdatter fra København, 54 år gammel, indsat på 6 år for tiggeri.

For at danne sig en samlet forestilling om den jyske natmandsstands forhold og tilstand ved enden af det attende hundredår kan man ikke gøre bedre end at gå ud fra den af Guldberg 1793 givne inddeling. »Disse natmændsfolk ere enten de gamle bosatte og til de usle forretninger bestemte husfædre og -mødre, eller og disses afkom. Denne deles igen i voksne af bægge køn, og ikke voksne. De første ere enten i tjeneste hos bemældte husfædre, eller og de ere omstrejfende og tiggere, hvilke igen avle børn, som de løbe om med, hvor man tåler eller ser igennem fingre med sådant«. Hvorhos kun er at bemærke, at også flertallet af de bosatte fandtes på landet, og deltog i, eller fremmede, omstrejferiet. Men om end så-

127. For en sådan förværende natmandsperson anser jeg den i min drengesalder i egnen ved Holbæk i Sælland bekendte „Sören fejere“ (d. e. skorstensfejer), død omtrent 1840. Han udmærkede sig ved sin „travende“ gang (jf. i § 6 aum. 98) og sin hårdførhed, spillede en rolle ved bøndernes (gårdmændenes) „fastelavns-gildeser“, hvor det i det hele gik frit til (sml. i § 5 om „legestuerne“), og havde på sine strejfture tilhold hos gode veninder i hospitalerne (landsby-fattighusene).

128. Blandt bondestanden i det nordøstlige Fyn er blomstrende tilnavne som „Rosenkrans“ (fra Østrup i Lunde herred) endnu i brug. — Både Kærte (Kjerte) og Flemløse (hvorfor er skrevet „Fremløse“) er landsbyer i omegnen af Assens.

129. „De fleste bo på landet“ skriver Horsens magistrat s. & til



ledes kærnen af natmandsklassen udgjorde en sammenhængende og sammenæltet masse, lader det sig ikke nægte, at forskellige fremmede bestanddele havde klæbet sig ved den eller i det ringeste efter tyngdekraftens love droges hen imod den. Stiftsøvrigheden i Viborg havde 1791 forestillet kancelliet, hvorledes »hele sværme (friske karle og kvinder, som oftest usammenviede, tillige med børn) af de såkaldede natmændsfolk, med hvilke andre løsgængere forenede sig, strejfedes landet igennem.« Og amtmand Hansen i Ringkøbing skriver 1792: »en stor mængde dels dovne dels liderlige karle og kvinder associere sig daglig til natmændenes selskab, og ere derved blevne privilegerede tiggere; ti menige mand indser, at tiggeren er tiggeres tilværelse uundværlig, og når en kuns giver sig ud for natmand, er han vis på at få almisse, som almuen rækker dem dels af en undskyldelig medynk dels for snart at entlediges fra slige personer«. Af særligt hensyn til det følgende vil jeg fremhæve som betegnende, at det 1714 var en »natmand« og en »skorstensfejer«, som myrdede en soldemager; og som måske ikke tilfældigt, at »kedelfikkere« medtoges i jagtforordningen 1732; nedens magistraten i Randers 1794 regner det med til natmændenes forretninger, at de »agere« omløbende glarmestre og undertiden blikkenslagere. Hyppig tales om »natmændsfolkernes meget forøgede antal« (Hellfried 1792) eller om, at »natmændshobene stadig tiltage« (Sehestedt 1793), så vel som om »den ej ugrundede frygt for vold og mordbrand« fra deres side (Sehestedt og Tetens 1791); men allerede ved hundredårets begyndelse var deres tal betydeligt i det mindste i Ringkøbing amt, hvis amtmand 1717 sigter dem for de samme forbrydelser. Hovedsagen er vel, at først forordningen af 18de marts 1778, dernæst den af 25de marts 1791 havde skærpet øvrighedens blik for tiggeriets eller omstrejfningens og løsgængeriets farlighed og forargelighed. »Adskillige fængseler ere nu

---

Guldberg. Jf. St. Blicher anf. st. „für fandtes hist og her i alle egne bosatte natmands- eller rakkerfamilier“; og sml. ned. for i § 5.

130. Hvis Larsens mening er, at ethvert berøringspunkt mangler mellem købstedrakkerne og de jyske natmandsfolk (Saml. afl. 1, 1, 410), kan jeg derfor ikke være enig med ham. Mærk også ned. for § 5 anm. 20; samt G. L. Badens juridiske ordbog 2, 27.

i den senere tid blevne fyldte med hele bander af disse folk«, fortæller Hellfried selv.

Vi støder altså på de samme klager, beskyldninger og forfølgelser, på den samme fremtrædelse af Vesterjylland som natmandsvæsenets hovedsæde, og på antydninger af den samme tvedeling i et egenligt natmandsfolk og et glarmesterfolk, som vil møde os i det nittende hundredår. Inden jeg går over til en fremstilling heraf, vil jeg dog dvæle ved de snart igen optagne forhandlinger om den hele klasses »forbedring« eller »udryddelse«, samt ved den endelige vending i dens skæbne, som for en del blev den middelbare følge af disse forhandlinger.

#### § 4.

#### (Tidsforhold. Yderligere tilløb til en kamp mod det jyske natmandsfolk. Dettes endelige tilbagetrængning.)

De første 30 år af det 19de hundredår danner i mange henseender en modsætning til de sidste 30 af det 18de. Den offentlige mening, der, løssluppen af Struensee og fremdreven af den franske revolutions efterdønninger, med behørig støj og selvbehagelighed havde begyndt at kaste sig over statens anliggender, viste bedst, hvor spæd og uselvstændig den var, da den tog sin død af forskrækkelse over forordningen 27de septbr 1799. Så kom ulykkerne væltende ind over riget, lammede kræfterne og nedslog modet. De ædlere og dybere ånder søgte — og lykkeligvis fandt — lise og trøst i digtekunstens og videnskabens skød. Rigtignok vilde det være uretfærdigt at nægte, at der jo endnu fuldbyrdedes adskilligt godt og påskønnelsesværdigt også på samfundets andre områder, mest dog kun som iværksættelse af længe forberedte planer eller som fortsættelse og følge af tidligere truffne foranstaltninger. Fat-tigkommissionens og skolekommissionens samvittighedsfulde arbejder

var først nu så vidt fremmede, at udbyttet deraf skulde til at stå prøve i livet. Landbokkommissionen virkede fremdeles (den opløstes 1816) og satte kronen på sit storværk, for så vidt tiden antoges moden til at bære den. Dog selv gennem denne velgørende dåd og disse indgribende foretagender skimter man tidens tilbagegang eller dens brist på handlekraft og virkemidler. Regeringen trak sig efterhånden (fra 1807 af) bort fra den tidligere jævne bane til selvejendoms fremme blandt bondestanden, i det den hævede de de sælgende godsejere tilståede begunstigelser, og selv bortsolgte samlede de staten i den for landmændene ulykkelige periode 1818-26 tilfaldne godser; og den unddrog derved eftertiden et stundum hårdt savnet fond af »frimandsånd«. På hvor mange steder blev det vel til alvor med de i loven anbefalede vinterskoler for konfirmerede 1 karle og piger? og dog var noget sådant, navnlig efter datidens forhold, et umisteligt tillæg til den tvungne skolegang. Og nu — hvad her umiddelbar berører os — hvor liden fremgang havde det ikke med oprettelsen af sogne- eller distrikts-arbejdshuse, der dog, hvis ikke alt for grove misbrug skulde indsnige sig, var et aldeles uundværligt led af fattigordningen. Vel havde regeringen sin opmærksomhed henvendt også på denne sag; men den trivedes så meget mindre, som den havde sine særegne vanskeligheder og fordomme at brydes med: i købstæderne fabrikanternes egenkærlighed; på landet, foruden almuens uvillie til at gøre udlæget, selve de fattiges modbydelighed. 2

---

1. Anordn. om almueskolevæs. på landet 1814 § 28 (foreløbigt reglement 1806 § 25); instruktion for lærerne § 28.

2. Se f. e. kancellicirkulære af 2<sup>o</sup> 1803: forespørgsel til amtmændene, hvorledes arbejdsanstalter bedst kunde indrettes i eller uden for de i Danske lov 2—22—75 befalede fattighuse? og af 2<sup>o</sup> 1803 (i anledning af straffeanstaltens påtænkte omdannelse) om oprettelsen af forbedrings- eller tvangsarbejdsanstalter (en i hvert amt), særlig beregnede på løsgængere og tiggere, og satte i så nøje forbindelse som muligt med fattigvæsenet. Sml. Viborg stændertid. 1836 anden række sp. 980 [hvor 1803 er en trykfejl] og A. S. Ørsted Af mit livs og min tids historie 1, 336. — I Penia 3 (1808) nr. 10 omhandles uldmanufakturisternes klager over tab ved, at fattigvæsenet havde spindrier og væverier. Over en uldfabrik, der 1806 var sat i forbindelse med fattigvæsenet i Slagelse, udgav *H. Bastholm* 1812 en udførlig beskrivelse til vejledning for andre købstæder. I samme præstemands Anvisning til fattigvæsenets bestyrelse 1817, — en

Er det lovkommissioner, der under enevælden repræsenterer de indre bedrifter, så havde hverken hine eller disse længer nogen frugtbar eller taknemmelig jordbund at gro i. Først efter 1830 finder jeg, at Ørsted omtaler »meningen« som en magt, man måtte tage hensyn til. Og regeringen, overladt til sig selv, uden æggelse og uden modvægt uden fra, måtte naturlig, hver gang den fik en følelse af sin magtfyldes tomhed og sin stillings forladthed, finde det både billigere og bekvæmmere at give sig embedsmændene i vold. Heraf dette endeløse forretningsskriveri: fra regeringskollegiet til overøvrighederne, fra disse til underøvrighederne, fra dem undertiden til deres underordnede hjælpere, og så den hele lange vej tilbage igen, — godt og vel endda, om ikke andre regeringskollegier eller statsrådet og højesteret drages med ind i kredsløbet, og om det bliver ved dette ene for den enkelte sag; — og det ikke blot når talen er om indhentelse af faktiske oplysninger, men også for så vidt det gælder om forslag og udtalelser med hensyn til unders afhjælpelse og nyttige foretagenders istandbringelse. Det var i sandhed indre trang og ikke ydre tvang alene, der omsider bragte enevoldsregeringen til at attrå »almenåndens oplivelse« og at kaste sig i armene på de rådgivende provinsialstænder, for således, om muligt, at »erholde den tilforladeligste kundskab om alt, hvad der kunde fremme folkets tarv« (indledning til anordningen af 28de maj 1831)!

Dette indtryk af hjælpeløshed og rådvildhed (midt i en syndflod af gode råd) afpræger sig kun alt for tydelig i de vidtløftige forhandlinger fra indeværende hundredår, sigtende til modarbejdelsen af det såkaldte natmandsvæsen i Nørrejylland.

---

bog, der væsenlig støtter sig til Kristian Garves bearbejdelse (Untersuchungen über die Armuth 1787) efter John Macferlan — nævner han (s. 258) kun tvangshuset ved Københavns fattigvæsen som »ypperligt« [anderledes David 1851 i Månedsskr. for litterat. 6, 551!]. I en del købstæder indrettedes dog, før og efter 1803, arbejdsanstalter; men på landet gik det trevent, selv hvor præster eller andre med iver tog sig af sagen. Paster *Meden* fik lidt »arbejdsvæsen« sat i gang i Søndertranders (beretn. 1815 s. 8). I Kongens Lyngby vilde *B. F. Rønne* stifte et arbejdshus (i »det såkaldte Klopstockske hus«); men de fattige vilde heller dø af sult end sættes i det (beretn. 1804 s. 9, 1807 s. VI). Mark også kgl. resol. af 1/3 1815 (i cancelliskr. af 1/3 s. å.) på et andragende fra det patriotiske selskab på Langeland.

Det er til visse et alt andet end hyggeligt billede, der op-runder sig for vort øje, hvad enten vi ser hen på hine halv godlidende halv truende skikkelser i baggrunden, hvilke det gjaldt om at binde med lovens bånd, men som længe spottede statens magtesløse bestræbelser for at få bugt med dem; eller på folket (her særlig den vesterjyske almue), der, våndende sig under forholdenes pinagtighed i det hele, med kristelig tålmodighed fandt sig i at bære også dette kors; eller på regeringen (det vil her nærmest sige kancelliet), hvis opgave det var at råde bod på tidens mange hånde brøst, og som derfor også, om end kun trevent, måtte optage kampen, i det mindste på papiret, imod »natmandsfolket« (hvilket jeg foreløbig bestemmer som den faste stok af fødte landløbere). Ti i en række af år vedblev »natmandssagen« at vanke om i kancelliets kontorer som et spøgelse, man forgæves søgte at mane ved at slynge det en bunke embedserklæringer og lovlærde undersøgelser i hovedet.

Interessant og lærerigt er det dog at kaste et blik ind i det inderste af datidens regerings-mekanisme. Farer lovgivningmaskineriet i vore dage af sted med damp, slæbte det sig i hine tider frem med sneglefjed. Kancelliets egenlige kunst, som den her lægger sig for dagen, bestod i med agtværdig utrættelighed at indhente betænkninger, — det behøvede end ikke statsrådets fingerpeg for at finde denne omvej, — rejse betæneligheder ved enkeltheder i disse betænkninger, så indhente ny betænkninger over de indhentede betænkninger med tilhørende betæneligheder, o. s. fr.; en frengangsmåde, hvorved man sammendyngede hele bjerge af bilag, underbilag, »ekstrakter« og »ventilationer«, der er såre gode til at få forstand af, men som i det væsentlige ikke bragte selve sagen videre. Adskilligt kan dog tjæne til forklaring af og til undskyldning for denne fremtrædelse, foruden hvad der vistnok ligger i kollegialformens mangefoldighed af personer og i de mere betydende af disses særlige anlæg. Som en mare hvilede pengetrangen på tidens bryst og knugede alle, store og små, i sit kvælende favntag. Dertil kom, at det onde, der skulde bekæmpes, for største delen havde trukket sig tilbage til de fjærneste egne af rigets mest afsides liggende »provins«, til Vesterjylland, som den gang i virkeligheden lå meget længere fra regeringssædet end i vor tid, og næppe var langt fra at være kollegieherrerne et fremmed land. Endelig, når man først var kommen

i gang med udsættelser, opsættelser og udflugter, kunde det virkelig til en vis grad blive fornødent at sikre sig, at de pågældende misforhold, ved så længe at have haft frit løb, ikke imidlertid havde antaget andre former eller, i gunstigste tilfælde, havde rettet sig selv; ligesom det, netop fra et højere stade, kunde blive fristende at drage andre, mer eller mindre beslægtede forhold, eller i al fald anskuelser, der imidlertid havde arbejdet sig frem, med ind under betragtningen.

Vel er det sandt, at regeringens forlegenhed og forsagthed over for natmandsvæsenet allerede tidligere var kommen til syne. Men medens vi før har set en kancellideputeret, *Colbiörnsen*, med djærvhed stille sig i spidsen for kampen mod den almuefordom, på hvis udryddelse det så væsentlig kom an, var nu selv en kancellipræsident, *Kås*, med al sin umiskendelige interesse for sagen, ikke i stand til mere end til at holde rundløbet gående. Den egenlige drivkraft kom uden fra: den udgik fra nidkære embedsmænd, gejstlige og verdslige, — de allerfleste stiftamtmands- og amtmansposter var, som bekendt, i hænderne på adelen, — der både som sådanne og som statsborgere og som menneskevenner, stundum enkeltvis stundum flere i forening, snart uopfordrede snart pligtskyldigst, trængte ind på det høje kollegium med nærgående forestillinger eller med omfattende forslag, hvis enkelte sætninger til dels var lånte fra udlandet eller fra »hertugdømmerne«.

Ti også det skal siges til ros for de pågældende embedsmænd, selv de administrative og juridiske, at de såre sjælden satte sig alene på den lovlige ordens og den retslige ensformigheds standpunkt, der led afbræk ved tilværelsen af en stat i staten. Tværtimod, der lægges stadig vægt på hensynet til hine fraskiltes og forstødtes velforståede timelige og evige vel, og, medens det overspændt-følsomme nu er lidet fremtrædende, tager det sig lige fuldt ud, som havde man en levende følelse af, at naturlivet, om det end ikke længer har nogen ideel eller reel berettigelse som selvstændigt led af samfundet, dog for den rent menneskelige opfattelse ikke mangler sit krav på medfølelse, så lidt som sin poetiske tiltrækningskraft. Alligevel var det fremfor alt statens velgående, man havde for øje. Den opgave at virke »borgerheld«, at skabe »gode og retskafne mennesker og nyttige borgere« (skoleanordn. 1814 §

22 af foreløbigt reglement 1806 § 20), der kan betragtes som den tamme danske aflægger, med en del tyske indpodninger, af det vilde franske frihedstræ, og som var det banner, hvorunder man i den forudgående tid havde kæmpet, den brugtes endnu som løsen af de enkelte stridsmænd på borgerlivets område.

Men ligesom de omtalte forhandlinger tjæner til at karakterisere tiden med dens forhold og personer, dens retstilstande og retsbevidsthed, i og for sig, således har de interesse, for så vidt de i flere retninger peger hen på hvad der skulde komme. Vi ser navnlig, hvilhen lang vej tanken om arbejdsanstalter på landet havde at tilbagelægge, inden den nåde hen til den lidet heldige sammenhobning, vi omsider fik, af arbejdshuse, sygestuer og — dårekister for de enkelte amter; medens oprettelsen af de egenlig kommunale »arbejdsgårde« (for et eller flere sogne i forening) var en endnu senere tid ~~be~~ beholdt. Til sidst bliver vi øjenvidner til, hvorledes den gamle, kongelige, tid, der anstrængte sig for at våge over individernes ret og ramme deres bedste, støder hovedet mod den ny, folkelige, tid, for hvilken den borgerlige fællesret, i dette tilfælde udtrykt ved den kommunale selvrådighed, var det principielle og det vigtigste.

I det jeg altså giver en udsigt over den historiske gang i disse forhandlinger, skal jeg af indholdet foreløbig kun antyde det væsenligste af de fremkomne forslag, så vel som deres modtagelse eller hovedpunkterne af deres drøftelse i kancelliet; de mange bidrag, de yder til natmandsfolkets statistik og karakteristik, vil jeg siden få brug for. Efter tidsordenen medtager jeg de enkelte bladartikler og småbøger, der har behandlet samme æmne.

---

Kort efter 1803 blev den jyske natmandssag igen sat i bevægelse af *Kristian Johan Lodberg Krarup*, en virkelysten og udholdende mand, der siden 1794 havde været præst i Borris og Faster (Bølling herred, Ringkøbing amt), eller, så at sige, levet i hjærtet af natmandslandet. »I den forrige amtmand, Hansens tid [d. e. senest 1805], for mere end 10 år siden«, skriver han i nov-

ember 1817, »fordristede jeg mig til kancelliet at indsende nogle ideer desangående. Samme bleve værdigede den opmærksomhed at hujmsendes til erklæring. Nogle mig ubekendte erklæringer bleve indsendte«; men — sagen hensov.

1811 gjorde den ny amtmand i Ringkøbing amt, *Peder Otto Rosenrn*, et frugtesløst forsøg på at vække den af dvale. Der i egnen var nylig anholdte og hensatte i Ringkøbing arrest for tyveri to ukonfirmerede natmandskarle på mellem 20 og 30 år, der stedse havde gennemstrefjet landet og havde med sig to kvindfolk, som de for nogle år siden havde truffet på deres vandringer og med hvem de havde avlet børn, hvoriblandt to spæde, der fandtes hos forældrene ved anholdelsen og hvis anbringelse voldte anitet bryderier. I sin mlding herom af 30te avgust til kancelliet griber han lejligheden til i korthed at skildre »natmands- og glarmesterfolkets« ulykkelige liv og uheldige stilling, og ender med at foreslå en almindelig jagt« efter dem: de tjenstdygtige mandfolk skulde afgives »til tjeneste til landets forsvar på en eller anden måde«; de øvrige og kvindfolkene skulde indsattes i arbejdshuse, for så vidt de ej kunde anbringes i fast tjeneste under politiets særlige tilsyn; »børnene måtte derimod forsørges og ved opdragelse så vidt mueligt dannes til gode borgere«.

Efter at Krarup 1812 var bleven amtsprovst i Ringkøbing amts søndre del (Hinds, Hammerum, Bølling og Nrre-herreder), foretog han sig atter, som han udtrykker sig 1817, at udtænke og nedskrive en udførligere plan til denne stands forsørgelse, hvilken han i maj 1813 ved sin nærværelse i hovedstaden personlig overleverede til en vis stor herre, som behagede at give samme sit bifald, og lovede med sin formående anbefaling at fremlægge den for det høje kollegium; mueligt kan dog planen, da denne herre just i de dage forandrede sin bopæl, være forkommet«. Det sidste er dog en urigtig formodning: hans »allerunderdanigste forslag til natmandsstandens forsørgelse og ophævelse af sammes omstrjfnng og tiggeri i Jylland«, dagtegnat den 1ste maj 1813, var virkelig flyttet fra den høje herres hus til kancellibygnngen, hvor det endnu findes. Fremfor de fleste andre forslag udmærker det sig ved en omstændelig fremsættelse af planens enkeltheder. Til alle sognefogder i Jylland skulde udstedes enslydende ordrer, som skulde åbnes og kundgøres ved kirkestævne på en og samme søndag, og



hvorved det pålagdes enhver sognebo at opbringe de omløbere, han stødte på denne og næste dag. Alle de anholdte skulde så bringes til herredsfogden, der havde at henvise dem, som ikke hørte til natmandsstanden, til deres hjemsteder. Over natmandsfolkene derimod skulde kan optage skematisk fortegnelse med angivelse af deres alder og fødested, og dernæst »afskedige« disse mennesker med pålæg om at indfinde sig igen (!) på en vis dag, f. e. om 8 uger; men sende listerne til amtmanden, hvem det så pålå i et »amtsmøde« [d. e. et møde af den ved fattigreglementet § 3 jf. § 57 ff. oprettede amtsdirektion] efter foreskrevne regler at foretage inddelingen og fordelingen, og så sende de fornødne ordrer desangående til herredsfogden, der atter lod dem gå videre til sognekommisionerne [fattigreglem. § 2]. Man ser, hvor indgrot omsvøpsvæsenet var i datidens bevidsthed! Fordelingen skete efter fødested, dog således, at intet sogn fik flere end to natmandspersoner, hvorfor turen også kunde komme til de sogne, hvor ingen var fødte. Til understøttelse af de gamle og skrøbelige, så vel som af børnene over 2 år, for så vidt forældrene ikke selv kunde eller vilde opdrage dem, måtte ydes hjælp af amtskassen [fattigregl. kap. 8]; hvis det behøvedes, fordeltes omkostningerne på amtets hartkorn. De natmandsfolk, der levede sammen som ægtefolk uden at være ordenlig gifte, skulde lade sig vie, eller adskilles. Børnene under 2 år fik i de fleste tilfælde lov at blive hos moderen. Drengene og pigebørn fra 2 til 12 års alderen overdroges ved licitation til »skikkelige gårdmænds forsorg«, som fik ret til at stille en sådan natmandssøn til soldat for en af deres egne sønner. »Karle og piger« fra 12 til 24 års alderen skulde sognene skaffe tjæneste, holde til skolegang o. s. v. De første skulde straks indføres i lægdsrullen, og siden udskrives til soldat. Karle og piger over 24 år, der ej kunde eller ej gad gøre bondearbejde, skulde sendes til arbejds huset på Kristianshavn for der i 2 år at lære et eller andet håndværk eller håndarbejde, og da gives tilbage til fødesognet. Hvert amt skulde inddeles i »skorstensfejer-distrikter« på 4 til 6 sogne, og til hvert af disse skulde af natmændene, først blandt de gifte, udtages »et dueligt subjekt«, der indsattes som privilegeret skorstensfejer, til hvem der skulde skaffes bopæl i distriktet og til hvis underhold enhver skorstensejer, med undtagelse af de jordløse husmænd, skulde svare en årlig afgift i sæd (rug og byg), hvad

enten han brugte ham eller ej. Denne skorstensfejer-løn ansloges til omtrent 10 tønder sæd årlig; og dette var glanspunktet i den natmandsfolkene tiltænkte samfundsstilling. For resten måtte så vel denne benævnelse som end mere »rækker«-navnet afskaffes ved kongebud; (hvilke Krarup i det hele tiltrode en vidunderlig kraft); ingen måtte anse det for vanærende at gå til bords med dem o. s. v.; og, for ikke at styrke fordommen, måtte de ikke give sig af med at få heste, hunde, katte o. desl., hvilket vedkommende selv skulde gøre. Straffen for at løbe bort fra den anviste stilling sattes til et halvt års tugthusarbejde; men for en sikkerheds skyld skulde sognekommisionen sætte en forstandig mand i nabolaget til som »forstander« at føre et temmelig nærgående tilsyn med enhver gift mand og kvinde — selv den beskikkede skorstensfejer ikke undtagen — så vel som med enhver anden enkelt person, være sig voksen eller barn.

Omtrent samtidig med Krarup, og uden tvivl ham uafvidende, havde man fra en anden kant begyndt at røre op i natmandssagen. I den »trohengivne forudsætning«, at det er borgerens pligt at gøre sin konge opmærksom på, hvad der kan tjæne til det heles eller individernes gavn og sikkerhed, dristede *Vilhelm Adolf Worsøe* i Låstrup (den gang provst i Rinds herred, Viborg amt; død 1838 i Bregninge ved Kalundborg) sig til at indgive en »allerunderdanigst indberetning (af 6te februar 1813) om de såkaldede natmændsfolk eller rakkere«. Da han tillige torde forudsætte, at »den landsfaderlige regæring — — — kuns lidet eller intet kendte til disse ulykkelige menneskers stilling og tarv, såsom deres egenlige tumleplads var for langt bortliggende fra central-punktet«; og da retsplejen, under hvis forum de stundum inddroges, »syntes at betragte dem fra en mindre rigtig synspunkt, idet man satte landets love i virksomhed mod dem uden at give dem borgerens virkekreds eller rettighed«, så gav han en ret veltalende skildring af disse, som han »ikke vovede at kalde menneskehedens udskud, men snarere rå naturens børn«. Måske kunde nogle 100 mennesker, »stærke, hårdføre og determinerede«, gengives borgersamfundet, i hvis midte de hidtil joges omkring som vildt. »Den hele stand måtte med rod og top oprykkes, og det øjeblikkeligen«: enten ved en offentlig opfordring, ledsaget af strænge straffetrusler for overhørig-hed, eller ved en hemmelig forberedt, på en og samme dag udført,

almindelig klapjagt skulde de alle opbringes til bestemt sted og avtoritet. »Det offentlige«, ikke fattigdistrikterne, burde så tage sig af dem. De tjenstdygtige ugifte (»d. v. s. de som ikke havde 1 à 2 kvinder med sammenavlede børn«) kunde anvendes til militær tjeneste til søs og lands; de andre, yngre, til videre ansættes ved fabrikker eller andre offentlige anstalter, til kanalgravning, skovhugst, tørveskær ell. desl.; og de yngste »oplæres til nyttige håndteringer i det borgerlige liv, foruden anvisning i religion etc.«

Worsøes forslag indsendtes d. 25de marts med en varm anbefaling »på stiftamtmandens [Sehesteds] og egne vegne« af hans biskop, *Jæns Bloch*, til kancelliet; men da dette intet lod høre fra sig, indgav Bloch den 30te juli s. å. i sit eget navn til kongen en omskrivning af Worsøes forslag. »Flere og rigere ideer«, tilføjer han, »findes hos den indsigtfulde Coliquoun i hans fortræffelige værk om Londons politi o. a. fl.« Dette skridt hjalp sagen lidt på glid, i det kongen bød kancelliet at udtale sig derom. På 4 Krarups plan havde *Ørsted*, der samme år var indtrådt i kancelliet, meget at udsætte: den var kostbar; pågribelsesmåden upraktisk; ansættelsen af en væрге eller »forstander« for hver natmand »højt synderlig«, o. s. fr. Berner begyndte et udkast til den krævede »allerunderdanigste forestilling«. Men selv om en sådan skulde være bleven indgivet, kan vi så meget mindre undre os over, at den i al fald blev uden følger, som spændingen i vore politiske forhold netop den gang var på sit højeste, i det vi, foruden med England, fik krig med Sverrig, Preussen og Rusland.

Længe varede det dog ikke, inden natmandssagen igen bankede på, denne gang endog med pressen som dørhammer. I et af sine mange stridbare øjeblikke fandt Gustav Ludvig Baden anledning til i Iversens fynske avis 1815 nr 72 at meddele nogle blandede be-

3. Den samme forfatter, „Kolquoun“, påråbes af Tøttrup 1823; men næppe af nogen af dem på første hånd. Af A treatise on the police of the metropolis: containing a detail of the various crimes and misdemeanors by which public and private property and security are, at present, injured and endangered: and suggesting remedies for their prevention. By P. Colquhoun, udkom 6te forbedrede og forøgede udg. i London 1800 (655 sider i 8; kgl. bibliot.)

4. Se blandt vedhængene.

mærkninger om manglerne ved vort skole-, fattig- og politikvæsen m. m. Dette bevægede pastor *Zimmer* i »Kirketorp« (-terp) ved Nibe til i Ålborg stifts jyske efterretninger s. å. nr 45 at ytre sig om natmændsfolkernes talrigheid og forsømte tilstand i hans egen. Börnene burde fratages dem i det 6te år. *Zimmers* artikkel optoges i Fyens stifts adresse-avis s. å. nr 89; og dertil sluttede sig igen en udførligere artikkel af en unævnt i samme blads nr 100. De var »en sand landeplage«; dog skulde de ikke sættes i tugthuset, men bofæstes, under opsyn, f. e. i købstæderne som fabrikarbejdere, eller på heden som agerdyrkere. En afgift kunde til den ende lægges på hvert ildsted. En kommissions udnævnelse vilde »formodenlig sikkerst« føre til målet.

Landsoverrets-assessor *S(teffen) Jørgensen*, bekendt af et par stadbeskrivelser, fandt dette stykke værdigt til at optrykkes i hans lille bog *Noget om de såkaldte natmænds-familier*, Viborg 1815 (12 sider i 8). Efter at en almindelig tælling af dem var iværksat, skulde de, som ej havde tilstrækkelig næringsvej, anbringes i offentlige arbejdshuse for der, adskilte fra straffefangerne, at oplæres til det arbejde, hvori sammesteds gaves undervisning, eller sættes i lære hos håndværkere på landet eller i købstæderne. Kun de gifte og fuldvoksne måtte ernære sig som omvankende professionister (skorstensfejere, glarmestere, kedelfikkere, hestegildere, svinesnidere o. desl.). De, der drev andre bestillinger, skulde have fri hus og have, eller der skulde anvises dem en strækning hede-land til opdyrkning, og da gives dem frit bygningsmateriale. Når forældrene ikke var gifte, kom börnene under fattigvæsenet; i modsat fald stod de fra deres 6te år under skolevæsenets tilsyn. Benævnelsen »natmænd« skulde være forbudt, og god opførsel åbne dem adgang til hæderlige bestillinger, i lighed med de øvrige landboer; o. s. v.

Tidsbladernes og flyveskrifternes guldalder var dog endnu ikke kommen, og slagene har sagtens forekommet cancelliet noget matte. Imidlertid gjorde disse indlæg for så vidt deres nytte, som de styrkede modet hos de gamle kæmpere og vakte det hos ny.

---

5. Det antydes s. 9, at tugthusene burde lægges ud på landet, og fangerne dyrke jorden.

»Som menneske, som præst og som amtsprovst« anså *Krarup* det for sin pligt atter at optræde som talsmand for »denne husvilde, forsømte og måske til dels fordærvede slægt«; og han forsikrer, at det »er mange, mange Jyders ønske, både i og uden for bondestanden«, at der inden jubelårets udløb måtte »alvorlig påtænkes« en kærlighedsgærnning mod natmandsstanden. I det »skolebogtrykkeri«, som han 1815 havde fået bevilling til at anlægge i Borris, lod han trykke sit forslag fra 1813 »ikke til salg, men alene til uddeling blandt venner og bekendte for at erfare deres mening«. Navnlig omsendte han det herredsvis til de ham undergivne præster, der, 30 i tallet, efterkom opfordringen; 5 af dem optrådte desuden med en anbefaling som medlemmer af det ved *Krarup* stiftede »selskab til almueoplysningens fremme«. Medens de fleste af disse præste-attester er temmelig indholdstomme (hvilket især gælder dem fra præsterne i *Krarups* eget herred) eller yderst troskyldige, vidner andre om større selvstændighed og omsyn. Mest hold var der vel i den indvending, at *Krarup* alt for meget havde gået ud fra, at disse folk »selv ønskede fast ophold og ærlig underholdning«, en sangvinsk forestilling, bygget på enkelte undtagelser, der navnlig trådte frem i den uheldige bestemmelse om deres midlertidige »afsked« af herredsfogden. Nogle fandt det ubilligt at indskrænke deres næringsveje så meget, som *Krarup* vilde, og at forbyde dem visse håndteringer. Fra forskellige sider betonedes det, at det først og fremmest gjaldt om at få kongen til at optage dem i sin tjeneste (hæren). Adskillige mente, de arbejdsdygtige burde sendes til vore »øst- og vestindiske kolonier (som fri eller slaver? spurgte *Krarup*) eller til de nikobarske øer, for der at anvendes til passende arbejde, (dr *Frost* i Ringkøbing fandt dette politisk forsvarligt, men fra moralitetens side forkasteligt). Særskilt betænkning afgaves af amtsprovst *J. N. Tilemann* i Ringkøbing

---

6. Detailleret forslag til natmandsstandens forsørgelse og ophævelse af sammes omstrejning og tiggeri i Jylland. Borris 1817; 14 sider i 8. Af de 12 eksemplarer, han tilstillede kancelliet, er intet fundet i arkivet; derimod har vore to biblioteker hvert sit.

7. Et par undskyldte sig med, at deres år var for mange og deres dømmekraft for svag, til at de torde have nogen mening om sagen. Et andet par vilde helst have dem i tugthuset på livstid: så blev almuen nok mindre ræd for at pågribe dem.

amts nordre del (Lemvig), der 1800-1809 havde været præst ved tugthuset i Viborg: den skorstensfejerne tiltænkte løn var vel ikke i og for sig for stor, men vakte betænkelighed på grund af »tidsomstændighederne og den almindelige pengetrang, som rimeligvis vilde foreges i stedet for at aftage«. Desuden af *Sponneck*, byfoged i Ringkøbing og herredsfoged i Bølling herred (siden stiftamtmand i Ribe), der bl. a., som en enkelt af præsterne, holdt på arbejds-huse (af hvilke Krarup var en modstander så vel for deres dyrheds skyld som fordi de dog ikke kunde optage de små og de ganle). Endelig, foruden af sognefogden i Fæster, af nysnævnte assessor *Jørgensen* i Viborg, der udtalte sin samstemning, rejste et par juridiske småanker og fandt det upassende, at pigebørnene udsattes »ved licitation« i stedet for »efter akkord«.

Efter at Krarup havde gjort sine bemærkninger til de således indhentede erklæringer, og forsynet sit forslag med nogle til-læg og forandringer, lod han »på reformations-jubelfestens sidste dag den 2den november 1817« hele denne pakke vandre fra sit provste-arkiv til det kongelige kancelli tillige med et eks-emplar af Jørgensens bog, hvis forslag til jyske heders opdyrkning ved natmandsfolk han, sikkert med god grund, erklærede for upraktisk.

Hvor vel der nu intet spor findes til, at man i kollegiet har taget Krarups forslag under fornyet overvejelse, havde han dog inden sin død (i oktober 1820) den tilfredsstillelse, at der, i det mindste tilsyneladende, kom større drift i natmandssagen. Med det samme han udbad sig Jørgensens betænkning over sit trykte for-slag, havde han bedt ham uddele nogle aftryk deraf til sådanne mænd, som J. vidste interesserede sig for sagen. Blandt disse mænd var stiftamtmanden i Ålborg stift, amtmand over Ålborg amt *Fredrik Moltke*, Ewalds Moltke, denne ægte aristokrat, på en gang myndig og let bevægelig, hvis poetiske sans næppe har været uden del i hans levende medfølelse for samfundets ste-børn. Hans forestilling til kancelliet af 23de april 1819, der ender med en henstilling om at overdrage ham og stiftamtmanden i Vi-borg at gøre de fornødne forslag, meddeler jeg fuldstændig blandt vedhængene, både fordi det betegner et vendepunkt i sagens gang, og fordi det særtegner selve manden, af hvis ædle person-

lighed så mange af vore ypperste digtere har givet samstemmende skildringer.

Moltkes indstilling kunde ikke gå sporløs hen. En amtsprovst og seminarieforsender kunde man til nød tie i hjælp; med en gehejmekonferensråd, der engang havde været formand i kancelliet (1799-1803), hvor han endnu havde personlige venner, deputeret i finanskollegiet (1803-13) og medlem af statsrådet (1810-14), og som, trods alle sammenstød, var vel set på højere steder, lod dette sig umulig gøre. Ørsted frarådte dog en kommissions nedsettelse bl. a. af hensyn til stiftamtmanden i Viborg (Emanuel Blom); foreløbig lod man det da blive ved i et cirkulære af 22de juni 1819 at afæske samtlige de andre amtmænd i Jylland oplysning om natmandsfamiliernes antal i deres henholdsvis embedskredse, og betænkning om de bedste midler til at »hindre deres omstrefjen og at danne dem til nyttige medlemmer af staten«, samt besvarelse af det spørgsmål, om det ikke kunde være tjænligt at udstrække til »Danmark« den i »hertugdømmene« gældende anordning af 23de marts 1814?

Hvor vel Moltke, som den der havde foranlediget cirkulæret, ikke var adspurgt, indgav han dog d. 13de avgust s. å. en erklæring, hvori han udtalte sig mod indførelsen af denne forordning, fordi den intet andet middel anvendte mod omløberne end vand og brød eller tugthusstraf (indtil 2 år), hvorved den straffede sjælden

8. Foruden Ewald i oderne til ham (Liebenbergs udg. 2, 89 og 93), Øhlenschläger i Erindringer 3, 10-12 og Hauch i Minder fra min barndom og ungdom s. 203-7. Sml. flere udsagn i Ludvig Dæes Af gehejmer. v. Bülow's papirer (Kristiania 1864) s. 17 f. — Om Moltkes mangfoldige stillinger (først i Norge, siden i Danmark) se Erslews fortættelsesleksikon, hovedværket og supplementet.

9. Ørsted's udtalelse kendes kun af hans hentydning dertil 1821. Tvivlede han måske om denne oldings arbejdskraft? (Blom var født 1747). Eller tænkte Ørsted, der altid var udtømmelig, når det kom an på at rejse indvendinger, på Bloms indstilling 1803 (oven for s. 140 f)? Dennes senere betænkning af 17<sup>te</sup> 1819 indeholder intet, der i og for sig kunde umuliggjøre en samvirken med Moltke.

10. Er trykt hos Fogtmann. 17<sup>te</sup> 1814 i Petersens lovleksikon (5, 19) er trykfejl.

11. „Verordn. die Bestrafung der in Gesellschaften oder Bänden herunziehenden verdächtigen Personen betr.“ i Chronol. Samml. for 1814 (Kiel 1816) s. 34 ff.



blev forbedret; medens hans mening havde været, at natmandsfolkene ved tvang skulde holdes til arbejde, og kun, da ingen arbejdshuse havdes, skulde sendes til Viborg tugthus for at lære nyttig håndtering. I øvrigt var de afgivne skøn naturligvis yderst brogede og ofte hinauden stik modsatte. Kun derom syntes de fleste enige, at de gamle i reglen var uforbederlige, og at børnene i en vis alder burde fratages dem. Efter nogle behøvedes der kun stræng overholdelse og delvis skærpelse af ældre bestemmelser; efter andre var overordenlige foranstaltninger uundgåelige. Rosenörn udtalte sig som 1811: arbejdshusene (hvor i også skulde ind-sættes løsgivne, arbejdsløse forbrydere) måtte tilvejebringes inden den »almindelige opbringelse«; de tjenstdygtige skulde i garnisonen »vænnnes til stadigt liv og orden«; skikkelige plejeforældre, som opdrog 1 natmandsdreng eller 2 natmandspiger til det 18de år, kunde fritage en af deres egne sønner for krigstjeneste. Ammand Faye i Tisted (og til dels herredsfoged Jansen i Rinds herred) vilde derimod have forordnet, at alle omløbere inden 1 år skulde søge fast tjeneste; efter årets udløb skulde anstilles en jagt, og friheden berøves de da pågrebne for livstid; børnene skulde skolekommissionen besørge opdragne. Efter nogle skulde der anvises de voksne en tilstrækkelig jordlod; efter andre skulde de anbringes i fabrikker eller værksteder. Adskillige ønskede, der måtte meddeles dem bevilling til at øve deres håndteringer i et vist distrikt, eller vilde have dem behandlede som håndværkere på landet; Boeck i Børlum-Jærslev herreder (Sæby) vilde endog, gennem assurancevæsenet og i brand-sikkerhedens interesse, have dem afskaffede som skorstensfejere.

Hvad der særlig lå ivrige politimænd på hjerte, var omhu for, at det ikke fremdeles skulde lykkes et og samme natmandsmenneske gentagne gange at blive straffet som for første gang begået lov-

12. Hornemann i Mols og Sønderherred (Ebeltoft) fremhævede bl. a. Danske lov 5—19—8 (om præstens virksomhed som politimester); og efter at overøvrighederne var hørte (Kollegialtid. 1822 s. 496) udkom forordn. 3, 1822, der indskærper og nærmere bestemmer dette lovsted; jf. oven for § 1 anm. 17.

13. På utilstrækkeligheden af de gældende bestemmelser havde han fhendlet kancelliets opmærksomhed i indstillinger af §§ 1816 og §§ 1817, hvilke nu ej forefindes.



overtrædelse. Herredsfogden, Joh. Holstein, i Lysgård og Hids herreder, — der rigtignok helst vilde have natmandsfolkene anvendt til at »stifte kolonier« i en af vore besiddelser uden for Evropa, — fandt det derfor »måske ikke upassende«, om det ved dommen over en sådan stadig omvanker blev bestemt, at der ved løsladelsen skulde påsættes ham et mærke med afbrændt krudt på et sted på kroppen, som kunde skjules med klæderne! Et påfund, der (så vidt vides) har den fortjæneste at være originalt.

En aften i begyndelsen af december 1819 skete det, at på herredsfoged Møllers gård Højris, Hammerum herred, brændte samtlige ladegårdsbygninger med en del creature o. a. m. Det lader til, at herredsfogden i den forudgående tid har optrådt med stræng-  
hed mod natmandsfolkene; og man fattede derfor straks den tanke, at det var nogen af dem, der havde ladet den røde hane gale over hans hus. Navnlig vendte mistanken sig imod den navnkundige Johannes Akselsen, der for et par år siden var anholdt for tyveri i Viborg amt, men havde fundet lejlighed til at undvige, uden siden at være pågreben. Der udstedtes nu ordrer til herredets sognefogder om at anholde alle omløbere og pasløse personer. Fangsten indskrænkede sig dog til 2 sæt omløbere på i alt 4 personer (foruden et pigebarn på 5 til 6 år): en ældre kone med hendes søn, og hendes datter med »kæreste«. Disse tillige med nogle bønder, med hvem de på forskellig måde var komne i berøring, stedtes i forhør den 13de, 17de og 29de december. Efter at de pågrebnes uskyldighed i den antagne forbrydelse tydelig havde lagt sig for dagen, og uden at det var lykkedes igennem dem at få oplysning om J. Akselsens daværende opholdssted, endtes sagen med, at de hver for sig henvistes til deres fødesogne. Den 25årige kvinde, Mette Katrine Jænsdatter, sendtes således til Rind sogn (Hammerum herred), hvor præsten, Næblerød, fik hende indtinget hos en mand i Svendlund »for der af en aldrende pige at under-  
vises i de første begyndelsesgrunde af læsning«.

I det Rosenörn, som tillæg til sin betænkning af 8de oktober sidstleden, under 11te januar 1820 fremsendte udskrift af Hammerum herreds politiprotokol over disse forhør, og antydede, hvorledes han havde anbragt de pågældende individer, udtalte han det tillige som sin erfaring og overbevisning, at de snart vilde blive kede af tvangen og vende tilbage til deres omflakkende, løsagtige,

levned. Og allerede en måned efter havde han den tilfredsstillelse at kunne indberette, at efter mælding fra præsten var nysnævnte kvinde virkelig om natten loben bort fra Svendlund, uden at nogen vidste hvorhen. »Intet kan udrettes«, tilføjer Rosenörn, »for der bliver oprettet et tvangsarbejdshus for denne provins«.

End en gang ved denne tid havde Rosenörn, der viste sig lige så ihærdig som Krarup, lejlighed til i natmandssagen at tale et alvorsord, der rigtignok lyder som et fortvivlelsens skrig. Kancellet havde afkrævet amtsskoledirektionerne forslag til en hensigtssvarende skoleundervisning for børn og unge mennesker blandt de der i provinsen omløbende familier. Rosenörn svarede den 23de januar 1820, at han havde rådført sig derom med amtsprovsterne Krarup og Tilemann. De vidste imidlertid intet nyt at føje til de mange forslag om natmændsfolkernes forsørgelse og forbedring, der formentlig var genstand for det høje kollegiums provende overvejelse. Så længe forældrene intet fast tilholdssted havde, lod der sig ikke gøre noget alvorligt for børnenes opdragelse og undervisning. »Dertil kommer, at armød i nærværende periode bryder ind overalt, da næsten daglig en eller anden familie — — — må opgive alt til kreditorerne, uden at disses lovlige fordringer kunne tilfredsstilles, og således stå på randen til selv at forøge omløbernes antal«.

Kancelliherrerne fandt det ikke rådeligt på egen hånd at vove sig ind i den vildskov af planer og projekter, som menneskekærlighed og tjenesteiver havde kappedes om at plante. Ørsted anså (d. 21de februar 1821) endnu ikke »sagen om natmændsfolkene« for således oplyst, at kancelliet kunde gøre nogen forestilling om en endelig foranstaltning. Nu da stiftamtmands-skiftet i Viborg, hvor Schönheyder 1820 var kommen i stedet for Blom, havde fjærnet en af hans betænkeligheder ved den af Moltke foreslåede kommission, var han tilbøjelig til at anbefale denne. Hovedsagen var at få indrettet et eller flere arbejdshuse for løsgængere. Omkostningerne burde fordeles på hele provinsen. Børnene måtte fratages dem, der ej selv var istand til, eller torde betros til, at besørge deres op-

---

14. Kancelliskrivelsen synes at have været af 1819; men hele denne sag kender jeg kun af Rosenörns besvarelse.

fostring og opdragelse (jf. fattigreglement for landet § 11, 13 og 43). De vedkommende burde sættes under en særegen disciplin, og straffen for omstrejfen skærpes.

Efter at de øvrige medlemmer (Ågesen, Fischer, Hansen, Larsen, Monrad, Cold) havde udtalt deres »enig«, — Kås dog med den tilføjelse: »hvorfra tage omkostningerne? finanserne have fået en betydelig skræk for kommissioner«, — udstedtes endelig den 31te januar 1822 en kancelliskrivelse til *Moltke* og *Schønheyder*, hvorved det pålagdes dem at indgive forslag om måden, hvorpå de såkaldte natmændsfolks omstrejfen i Nørrejylland kunde forebygges, og disse, der hidtil havde udgjort en særegen menneskeklasse, kunde dannes til nyttige medlemmer af samfundet, med særligt hensyn til de af overøvrighederne i Jylland derover afgivne betænkninger samt til de i bemærkede kancelliskrivelse opgivne synspunkter.

Midt i december s. å. indgav de to stiftamtmande deres forslag, som i øvrigt ikke udelukkende holder sig til de omstrejfende natmandsfamilier, og som ender med den erklæring, at »forinden forslaget i det hele var bifaldet, fandt man det ikke passende at gå i nærmere detail«. For at fremme og lede pågribelsen af samtlige omstrejfer i Jylland, skulde der i Viborg, som dertil særlig egnede sig ved sin beliggenhed og ved tugthusets rigdom på oplysende aktstykker, oprettes en central undersøgelses-kommision, der bl. a. fra samtlige retskredse og straffeanstalter skulde forsnyes med lister over alle undvegne fra f. e. de sidste 10 år,

15. Hverken kancelliets ordre (der måske tillige har omfattet andre omstrejfer) eller de tvendes forslag kender jeg uden gennem et uddrag af det sidste. Jf. i det neden for omtalte kancelli-cirkulære af (1826) 1835. — Som en art tittelkobber eller rændtegning til Moltkes og Schønheyders arbejde kan opfattes en artikkel i Viborger samler 1<sup>o</sup> 1822 (nr 98), til dels aftrykt i Tøttrup's neden anførte skrift (som hos Dorph 1837 s. 13 f.), hvis forfatter tillod sig lidt alvor i spøg, i det han gav en kvik lille skildring („i ægte Lichtenbergsak manér“, siger Tøttrup) af en „kæltring“-bandes omfærd og ufærd. Forf. havde, siger han, hvor vel en født Jyde, skrevet på tysk og under et digtet navn, fordi han ikke ønskede, at hans hus skulde gøre bekendtskab med den røde hane.

16. Dens stilling sammenlignes med inkvisitions-kommissionens i København (1686-1842), se forordning 1<sup>o</sup> 1771.

der endnu ikke var pågrebne (et betegnende træk!). For at forebygge, at de anholdte, efter straffetidens udløb, igen henfaldt til omløberi, skulde der, da alle andre midler eller udveje havde vist sig eller antoges for utilfredsstillende, i Viborg oprettes et tvangsarbejdshus forskelligt fra det egenlige tugthus. I tvangshuset måtte skaffes plads til 150 lemmer (som der dog også kunde blive tale om at fordele på en hovedanstalt i Viborg og på bianstalter andetsteds). Det skulde gøre nytte dels som et slags reserve-tugthus, i det deri skulde indsættes alle, som hidtil for omstrejferi, løsgængeri og tiggeri havde været at hændømme til tugt- og forbedringshuset, for så vidt dette manglede plads; dels som tvungen forsørgelsesanstalt, i det alle for hine forseelser straffede deri skulde hensættes eller tilbageholdes, for så vidt de ej selv straks kunde skaffe sig lovligt arbejde. De uden for Nørrejylland forsørgelsesberettigede skulde naturligvis straks hjemsendes. »Da flere omstrejferere ere indkomne fra Sønderjylland, var det et spørgsmål, om denne provins ikke kunde tages med i foranstaltningen; men i flere henseender vilde det volde vidtløftige vanskeligheder«. Bekostningen ved anstaltens indretning og vedligeholdelse måtte tages af samtlige amtsrepartitionsfonds og af købstædernes kasser. For 8 resten henvistes til det i følge cancelliskrivelse af 24de marts 1804 »til samtlige forbedringshuses opførelse i Danmark« lovede forskud på 110,000 rigsdaler af hans majestæts kasse (d. v. s. finanskassen). I lovgivningen burde skelnes mellem simple løsgængere (der blot havde undladt at tage tjæneste) og tiggere på den ene side, og så at sige kvalificerede løsgængere og tiggere (der drev omstrejfringen og tiggeriet som håndtering) på den anden side. For de første var den bestående lovgivning tilstrækkelig, i det kun gentagen overtrædelse virkede straf af offentligt arbejde; for de sidste derimod burde denne straf indtræde straks første gang, i gentagelsestilfælde måske endog for livstid (jf. forordn. af 18de marts 1778). For så vidt omvankende kludesamlere, musici, glarmestere, kedelfikkere

---

17. Navnet „Sønderjylland“ bruges her udtrykkelig; hvorimod det er klart, at Undall i sit nedenomtalte forslag et par gange bruger „Holsten“ for Slesvig; en uskik, der også var trængt ind i bondesproget (Frost om Vorbasse 1819 s. 33).

18. Se Fogtmans reskriptsamling 6, 12, 477.

m. m. overhovedet skulde tåles, måtte de have en hjemstavn, og være forsynede med pas og tilladelse til at udøve deres profession i en vis tid og kreds; deres familier måtte de ikke føre om med sig. I overtrædelses-tilfælde skulde de behandles som omstrejfer. Særlig burde der passes på de vandrende håndværkssvende. Omstrejfernes børn skulde centralkommissionen lade fratage forældrene (jf. bestemmelsen om overformyndere i D. lov 3—18—7) og udsætte for vedkommende kommunes regning eller på offentlig bekostning til forsørgelse og opdragelse. De måtte oplæres i bonde- eller fabrikarbejde. Af de bosatte natmændsfamiliers håndteringer ansås kun skorstensfejningen for uundværlig. Der burde våges over, at de ikke hælede omstrejfer, og at deres børn søgte skolen ligesom andres. Når de voksede til, skulde de enten af øvrigheden gives faderen til hjælp, inden hans bestemte distrikt, eller tage stadig tjeneste. Til slutning drøftes et par fra andre sider fremsatte forslag. Deportation enten uden for Europa eller til »i nærheden liggende, dog isolerede, øer« vilde blive altfor bekostelig. Til militær tjeneste burde naturligvis udskrives alle anholdte omstrejfer, der fandtes værnepligtige, men enten ved forældrenes eller deres egne omstrejferier havde undgået at ind- og udskrives, for så vidt de var våbenføre og den udståede straf ej var til hinder. Hvis nogen foretrak denne tjeneste for arbejds huset, burde det vel også tillades ham at vælge den. I begge tilfælde burde politiet føre tilsyn med, at de ikke efter afskeden igen begyndte at strejfe om. I øvrigt henstilledes, hvor vidt det, disse tilfælde undtagne, kunde anses passende, at vedkommende sattes i militær tjeneste.

I kancelliet gav man sig allerede i januar og februar 1823 til at drøfte Moltkes og Schönheyders forslag. Ørsted antog, at centralkommissionen kunde undværes; enkelte af de den tiltænkte forretninger kunde vel besørjes af byfogden i Viborg (hvilket dog benægtedes af Hansen) mod en årlig godtgørelse. Til omkostningerne

19. „Man har foreslået Kyholmen med flere danske øer“, siger Undall i sit nedennomtalte forslag.

20. Herved sigtes måske ikke alene til de ikke værnepligtig fødte omstrejfer, men også til dem, der, skönt tjenstdygtige, var over den sædvanlige udskrivningsalder.

ved tvangshuset i Viborg burde naturligvis amterne svare efter deres harkorn, medens købstædernes bidragsforhold var vanskeligt at bestemme. At der fra finanserne skulde møde nogen indvending, når kancelliet anså indretningen nødvendig for den offentlige sikkerhed, syntes ham lidet rimeligt. Den foreslåede forskel mellem »simple løsgængere eller tiggere og omstrefjere« anså han for vel grundet; det var et punkt, han tidligere havde ytret sig om; men da adskillelsen antoges for ophævet ved forordningen om tjenestefolk af 25de marts 1791 § 3 og ved fattigreglementet af 5te juli 1803, burde den fornyes. Det var imidlertid noget, som angik hele riget.

Ikke uden glad overraskelse ser man *Kås* med et vist høj-båret sving taget til orde for natmandsfolket. Han er ingenlunde enig med Ørsted i, at centralkommissionen skulde være unødvendig. »Her handles om et eget slags mennesker, som ikke så meget forfølges som der sigtes til at drage dem fra en vant skadelig, men ikke ganske lovstridig levemåde«, for så vidt de befattede sig med forskellige småarbejder. »Her handles om en vis human, endskønt stræng alvorlig fremfærd mod dem; her spørges om undersøgelser, der ikke forekomme som sædvanlige for den almindelige retsbetjent, nemlig: deres vita, deres herkomst, deres indbyrdes forhold til hinanden, de regler, efter hvilke deres familie- og deres selskabelige forhold bestemmes — — —. Disse undersøgelser, bedømmelsen af de modtagne efterretninger for derpå at begrunde hensigtssvarende og ikke forstyrrende beslutninger til forældring af denne menneske-race vil vanskeligen kunne overlades til enkelt mand, der, sysselsat med mange hånede andre forretninger, ofte under nærings-sorger, vil betragte og behandle sager af ovennævnte art blot med ligeegyldighed, ja med ulyst. Skal der komme noget godt og nyttigt ud af dette forslag, som er et af de bedste, jeg om denne sag har læst, men i øvrigt vanskeligt at udføre, så må der efter min

---

21. Fredrik Julius Kås (født 1759, død 1827), en samtidig åndsfrænde af Fredrik Moltke, havde 1795 afløst denne som stiftamtmand i Akershus stift (jf. Moe Tidsskr. f. den norske personalhistorie, ny række s. 188), ligesom han 1804 efterfulgte ham som præsident i kancelliet, og 1814 som gehejmestatsminister. I brevene til Bulow hos L. Dæe omtaler Moltke ham som „min ven“.

formening ansættes en kommission af 3 à 4 mænd, der con amore ville antage sig disse mennesker«, en kommission, der måtte have en udstrakt myndighed.

Man enedes om at afæske Moltke og Schönheyder et overslag over omkostningerne. Ved hjælp af Undall og en viborgsk håndværker opgjorde disse i maj et regnestykke, hvorefter der til opførelse af en bygning for 150 lemmer vilde medgå omtr. 30,000 rdlr sølv; en passende grund i nærheden af tugthuset kunde fås for 1200 rdlr. Desuden vilde anskaffelsen af inventar, gangklæder m. m. medtage rundelig 5000 rdlr, (anstalten skulde have fælles inspektør og økonomi, men ikke fælles kirke, med tugthuset). Endelig vilde vedligeholdelsen, udgiften til en lille militærstyrke og til centralkommissionen måske løbe op til en 10,000 rdlr årlig; en udgift, der ikke vilde findes for høj, når man betænkte, hvad der vilde spares i delinkvent-omkostninger og i »den irregulære forplejning, som nu ydes samtlige omstrejfer, ej at tale om betryggelsen mod tyveri og andre misgerninger«. Desuden var indretningen efter sin natur kun midlertidig.

Imidlertid havde *Undall*, som den gang i 11 år havde været »overopsynsmand og inspektør« ved Viborg tugt- og forbedringshus, og som ikke følte sig tilfredsstillet ved det hensyn, kommissionsherrerne havde taget til hans anskuelser, indsendt et længe overvejet forslag (undertegnet d. 1ste april 1823) til, som han udtrykker sig i sit brev til Kås, »natmandsklassens ophævelse eller rettere til fuldkommen stansning af løsgængeriet«. Efter alle omløbere skulde der holdes en almindelig jagt, som dog skulde kundgøres et år i forvejen: da vilde nok mange, som ej var fødte af natmandsfolk, vende tilbage til orden eller være sig om tjeneste, og de fremmede vagabonder søge ud af landet. . Hvad de opfangede natmandsfolk angår, så skulde de tjænstdygtige og ugifte straks sendes som soldater til vore besiddelser i de andre verdensdele. Til krigstjeneste her hjemme var de lige så slette som fremmede hvervede tropper: de vilde desertere o. s. v. Ej heller duede de til hedernes opdyrkning. Nej! det var den rige bonde, hvis søn (og dennes

22. Sml. næste § anm. 148.

23. Således skriver han selv sit navn; af andre skrives „Undahl“, som hos Erslew [„Uldall“ hos Goldschmidt].

börn) man skulde fritage for al muelig (!) militær udskrivning, mod at han bebyggede og opdyrkede et stykke hedejord. De øvrige voksne natmandsfolk skulde anbringes ved skotrokken i tugthusene i Glückstadt og Viborg. Han taler dog kun om det sidste, hvor det allerede skortede på rum, og som derfor måtte have en tilbygning. Han henviser til den også af amtmændene påpegede byggeplads; men i skarp modsætning til disses forslag vil han som hidtil have natmandsfolkene og de andre fanger samlede under et tag: i den gamle bygning skulde nemlig optages alle mandfolk af begge arter, i den ny alle kvindfolk. En sådan adskillelse efter kön anså han især nødvendig for at gøre dem alle opholdet »så kedsommeligt som mueligt«. Börnene skulde i en alder af 6 eller 7 år tages fra foraldrene og indsættes i egne könsvise adskilte bygninger for at sysselsættes og opdrages til deres 15de år, da pigerne skulde fordeles rundt om i landet som tjænestetyender, drengene lære et håndværk. Når disse havde fyldt det 20de år, og var våbenføre, skulde også de sendes til vore kolonier. Til udredelse af omkostningerne måtte også »Holsten« bidrage forholdsvis af sine plove. Desuden skulde alle mulkter til kommunale kasser (hvis inddrivelse man da ofte ikke brød sig om) tilfalde stiftelsen. Endelig skulde derefter ingen have lov til at leje for sig til krigstjænesten, men derimod til at købe sig fri for nogle hundrede rigsdaler til stiftelsens kasse. Stiftelsen skulde forestås af en militær, der for mindre forseelser, begæede inden dens mure, skulde have ret til at ikende straf af tamp, mørkt og ensomt fængsel (hvilken straf efter hans erfaring var særdeles virksom) og krumslutning; og for større forseelser kat, pisk, gabestok o. s. v.; hvorimod forbrydelser skulde behandles efter almindelig rettergang og lov. En forordning skulde udstedes mod onløber-

---

24. Den sunde tanke ligger i al fald heri, at det fornuftigvis kun er ved fiske, jordarbejdsvante hænder, man tør vente at få bederne opdyrkede.

25. „De ensomme fængsler, der med så meget held bruges i det københavnske tvangshus“, anbefales alt i kancellicirkulære af 2<sup>o</sup> 1803 (plan for fattigvæsenet i København 4 1799 § 150); jf. kancellicirk. 1<sup>o</sup> 1804 § 12 ff. i forbedringshus-planen, og reskript om arbejds huset i Odense af 1<sup>o</sup> 1817 § 1; o. s. v.



væsenet i det hele, og om forholdsmåden ved de forskellige arter omløbere. Processen mod dem skulde forkortes: da vilde udgifterne blive mindre og øvrighederne ikke så utilbøjelige til at tage fat på sagerne. Ingen som helst omvankende glarmestere, skorstensfejere, kedelfikkere eller lignende håndværkere måtte tåles. Et ridende politikorp<sup>s</sup> på 100 mand af udskrevne Jyder og »Holstenere«, med stiftelsens forstander som chef, skulde oprettes til understøttelse af det faste politi og måske i krigstider anvendeligt som »gens d'armeri«.

I maj sendte kancelliet Undalls forslag til Moltkes og Schönheyders erklæring, der modtoges i juli. De udtalte sig bestemt mod den fuldstændige sammensmeltning af straffeanstalten og tvangs- huset. Det sidste skulde jo kun tjæne til arbejds- hus for udtjænte straffefanger, som ej selv kunde ernære sig på lovlig vis, og in subsidium til straffested for dem, der havde gjort sig skyldige i politiforseelser, som løsgængeri og tiggeri. Det gjaldt om at vænne de der indsatte til arbejde, der måtte betragtes som en velgæ- rning imod dem, ikke som en straf. Derfor burde de ikke sammenblandes med de egenlige forbydere. Börnene burde derimod netop ikke skilles fra andre børn. Nej! deres oprindelse skulde glemmes, og derfor skulde de udsættes til opfostring hos bønder eller borgere i de respektive kommuner.

Støttende sig på Moltkes og Schönheyders overslag, henvendte kancelliet sig nu (den 2den avgust) til de deputerede for finanserne med forespørgsel, om ikke de fornødne forskud kunde udredes af statskassen. Men den 20de februar 1824 gav disse herrer et rundt afslag. Man behøvede desuden vel kun alvorlig at pålægge de civile og militære myndigheder i Jylland at handle i forening, hvor fornødent gjordes, og føre skarpt tilsyn med omløberne.

Uagtet man skulde trot, at udponskningernes væld snart måtte

26. Forvand og brød vil Undall have sat tamp som en mere virksom straf i tyvs- og hælerisager m. m., da hin straf ringeagtedes, slapt som den udførtes (på grund af arresthusenes mangelfulde beskaffenhed). En klage, der oftere kommer til orde i hine åringer. Af Bülow i hans „Bemærkninger Viborg tugthus angående“ (1831) s. 16 regnes „vand- og brøds- straffens ringe virkning“ endog med blandt årsagerne til forbrydelsernes stigende antal. Sml. ov. f. s. 122.

været udtømt, havde det dog lykkedes endnu en mand at gøre et drag af det. Etatsråd *F. Tøttrup* udgav nemlig Noget til besvarelse af det spørgsmål: ved hvilke midler kunne de i Nørrejylland omvankende tiggerhorder, bekendte under navnet natmændsfolk eller såkaldte kæltringer, forvandles til gode og duelige borgere? Viborg 1823 (19 sider i 8). At danne en »koloni« af dem var næppe iværksætteligt; heller måtte man da med et eneste skib sende dem alle til de nordamerikanske fristater, om hvis regerings visdom forfatteren nærede høje tanker. Bedst var det dog at beholde dem hjemme. De ugifte personer kunde fordeles om i Nørrejylland således, at intet sogn fik mer end én person. De gifte (i naturligt ægteskab henlevende) skulde omskibes til anstændige tjenestefolk hos anstændige nybyggere. I England havde der for en snes år siden dannet sig et selskab med det formål at give de fattige grundejendomme; rigmænd var gåede i spidsen med velgørende eksempler. Hvorfor ikke prøve noget lignende hos os? I hvert af de 50 af Nørrejyllands herreder måtte opføres et hus, med 1 tønde hartkorn eller 12 tønder land, af lyng og ler. Disse huse skulde udlejes på livstid til folk af bondestanden, — der således vilde slippe til hus »uden penge«, som var så vanskelige at få, — imod at lejeren modtog en omløberfamilie med i det højeste ét barn som tjenestefolk, der af ham skulde have ophold og klæder, men ingen pengeløn. Husene vilde koste 15000 rigsdaler sedler at bygge; medens samtlige »kældringer« hidindtil, uden at gøre nytte, årlig fortærede for henved 17000 rigsdaler solv; altså ren

27. Fra 1815 havde Tøttrup været herredsfoged i Middelsom—Sonderlyng herreder, Viborg amt, og allerede i sin betænkning 1819 om natmandssagen drevet på landpolitiets forbedring.

28. Også senere spillede det såkaldte jordlodssystem (allotment system) en rolle i den filantropiske bevægelse i England, se en bedømmelse af det i Schouws Danske ugeskrift 2, 7, 225 ff. efter Edinburgh review 1845; og den hele retning blev næppe uden indflydelse på anskuelserne hos os; se bl. a. kancellicirkul. af  $\frac{1}{2}$  1826 og  $\frac{1}{4}$  1828 om »havekolonier« (fattighaver) ved købstæderne, som i Slesvig og Holsten.

29. Den sidste beregning, efter Olufsen, gentages hos Dorph (1857 s. 15), som kun får en højere sum, 40,000 rdl. solv, (der er gået over i Bergsøes statistik 1, 464), fordi han antager et større antal natmandsfolk (800 i stedet for 300).

fordel, endog bortset fra, hvad bonden vilde spare i ægter o. s. v. Når husene, der også skulde være tilflugtssteder for løsladte forbrydere, var færdige, måtte der anstilles »klapjagt« efter »kældringerne«. Løb en således ansat natmandsperson bort, skulde sognet bære transport-omkostningerne: da vilde sognene ikke som hidtil fortrædige dem for at få dem til at løbe. Også skulde sognet betale høje bøder for at huse eller hæle de bortløbne. Endelig krævede forfatteren forbedring af landpolitiet, der måtte have større enhed, og af grænsepolitiet, der havde liden ære af, at »flere 100 fremmede landstrygere, som vi måske kom til at beholde, gennemstrefede Jylland«.

Under en mundtlig forhandling i kancelliet, efter at man havde modtaget finansdeputationens afslag, vedtoges det at henlægge sagen til kongens tilbagekomst fra Jylland, for om h. m. der ovre skulde være bleven opmærksom på dens vigtighed. Dog, da intet i den retning indløb fra h. m., skred man igen til skriftlig »ventilation« (avgust og september 1824). Løvenskiold mente, at enten måtte sagen forelægges h. m. eller for bestandig henlægges. Ørsted foreslog at udsætte den, til man havde modtaget »højesterets-assessor Langes beretning, hvori denne genstand muelig vilde blive behandlet«. For øvrigt skulde man skærpe eller overholde anordningerne mod omflakning, om tvungen skolegang o. s. v. Denne udsættelse tiltrådtes af de øvrige medlemmer, også af Kås, skönt han fandt, at »denne sag vist fortjente at tages under nærmere betragtning«.

30. Derimod havde kongen forarget sig over rådstuens indretning i Skive; hvorfor kancelliet (<sup>2</sup>/<sub>3</sub>) indledte en korrespondance desangående, under hvilken byfogden i Skive, kancellir. Rosenstand, giver en kostelig beskrivelse (<sup>3</sup>/<sub>9</sub> 1824) af rådhusets forholde og tilstand. Sagen berører for så vidt natmandssagen, som stiftamt. Schönheyder foreslog (<sup>9</sup>/<sub>1</sub> 1825), intet videre dermed at foretage, for man kendte resultatet af hans og Moltkes indstilling om natmandsfolkene og andre omstrefere i Jylland, da dette resultat måske vilde øve betydelig indflydelse på indretningen og befolkningen af samtlige arresthuse i provinsen. 10 år efter var rådstuens tilstand derfor lige slet (Ahlefeldt Lavrvigs betænkning af <sup>1</sup>/<sub>2</sub> 1836)!

31. Den beretning, her sigtes til, kender jeg ikke; ved ikke engang, om det er samme »forslag«, eller »udkast«, som Lange siden selv omtaler, se straks neden for.

Således vandt man pusterum for øjeblikket og holdt sig åbent vande for eftertiden; ti en anden ræve, der havde lagt sig i farvandet, slap man samme gang med lethed over. En købmand S. Holmark havde været så patriotisk at testamentere kongen en gård i Holstebro til offentligt brug; og amtmand Lorenz i Ringkøbing (Rosenørn var 1820 bleven stiftamtmand i Århus) havde foreslået denne gård anvendt til tvangshus for de i amtet omstrefjende natmandsfolk. Men, spurgte Løvenskiold, hvorledes lod dette sig forene med Moltkes og Schönheyders plan, hvorefter tugthuset nødvendig skulde anlægges i Viborg? at sælge gården, og bruge pengene i Viborg vilde stride imod testamentet; et særskilt tvangshus i Ringkøbing amt blev for dyrt i forhold til nytten, »især da amtmand Lorenz ved sin nærværelse her i byen mundtlig havde sagt Løvenskiold, at omstrefjen af natmænd i Ringkøbing amt i den senere tid syntes at aftage«. Enden blev, at man lod den ulykkelige gård, hvorpå generalkommissariats-kollegiet allerede havde gjort afkald, gå videre til den avtoritet, hvorunder Sokvæsthuset sorterede!

Hvor vel Moltke 1824 fratrådte stiftamtmandskabet, vedblev natmandssagen at gå i sin gamle gænge, takket være, som det synes, først og fremmest Kås.

Ro fik man da heller ikke uden fra. *Dorphs* Rotvælsk leksikon, Viborg 1824 (63 sider i 8), et i sit slags fortjenstfuldt og hos os enestående arbejde, var til dels udgivet som hjælpebog for politiet, men vakte opsigt i den lærde verden, da *Rasmus Rask* med sin sædvanlige klarhed anmeldte det i Dansk literatortidende s. å.

Mere umiddelbar berørtes kancelliet af *Undalls* forslag, som forfatteren i en ny opskrift (fra januar 1826) med et brev af 19de maj indhændede etatsr., politidirektør Kierulff, som sin personlige velynder og som den mand, der havde været udsendt af kongen for at berejse en del af Evropa, efter sigende, til dels for at gøre sig bekendt med gens d'armeriets indretning, (hvorimod Schönheyder aldeles ikke ydede det ridende politi). Det var en stor

---

32. S. 613-17. Også i udlandet fandt bogen omtale (se Erslew). Det er denne udgave, Francisque-Michel har nyttet i sit Dictionnaire d'Argot 1856 s. 477 (udgaven 1837 havde han kun set anført).

mangel ved vore forbedringshuse, at der skulde ses så meget på økonomien, så der ikke kunde ofres et par timer fra arbejdet til undervisning i moral og religion samt indenads-læsning, lidt regning og tavleskrift, hvorved bl. a. fangernes selvfølelse vilde vækkes. Forslaget er i øvrigt i alt væsenligt det selv samme som forrige gang. Kun var han nu, efter at have læst om den glimrende fremgang af den engelske koloni på Singapore, mere tilbøjelig til at sende en del af vore forbrydere og landstrygere af bægge kön til Nikobarerne, hvorom han henviste til Prahls bog (København 1804), og hvorhen anlæget på Guinea kunde flyttes. Ved at overdrage eller pålægge det »yderst affældige« asiatiske kompani overførelsen, kunde man tillige hjælpe på dette. (Ja, med en god villie og en levende indbildningskraft kunde man bruge natmandsfolkene til de utroligste ting!)

Af Schonheyder havde Undall hørt, at sagen var under overvejelse i kancelliet, og den havde virkelig været det i længere tid, i al fald af og til. Men her er der flere huller i de lævnede forhandlingsakter. Den ældste bevarede udtalelse er Langes fra 26de december [1825]. Deri hedder det, at da sagen om foranstaltninger mod de såkaldte natmandsfolk og andre løsgængere for nogen tid siden blev berørt i kollegiet, ytrede h. e. præsidenten (Kås), at justitsfondet muelig kunde give bidrag til et tvangsarbejdshus. Man undersøgte fondets tilstand, og gjorde den glædelige opdagelse, at det måske endog kunde yde 15000 rdlr til hint formål. Et så betydeligt tilbud fra kollegiets side måtte bidrage væsenlig til at overvinde finansdeputationens betænkeligheder: derfor tvivlede Lange nu ikke længer om, at sagen jo kunde sættes igennem; og derfor — gjorde han nu bemærkninger til Moltkes og Schonheyders forslag. I sin glade omarmelse krystede han det i det mindste halv til døde! Et tvangsarbejdshus som det af dem foreslåede måtte i al fald, hellere end i Viborg, anlægges i Randers, der havde de fornødne militære indretninger og lå i en mere vel-

33. Han henviser til beskrivelsen over straffeanstalten i Majland efter en rejsendes dagbog i Nyerups Magazin for rejsejagttagelser 5, 205 ff. (1823).

34. Navnlig er hverken forefundet Langes »udkast« af 7<sup>de</sup> 1825 eller Kierulffs »forslag«, så lidt som Schönheyders »erklæring« af 4<sup>de</sup> 1826.

• havende omegn, og hvor derfor, da her tilmed intet tugthus var at konkurrere med, karakteren af en virkelig arbejdsanstalt lettere vilde kunne vedligeholdes. Lange foretrak dog oprettelse af 4 mindre tvangshuse, et i hvert stift uden for Viborg, hvor tugthuset kunde gøre fyldest; hvilke mindre anstalter da kunde sættes under tilsyn af vedkommende fattigbestyrelse, således som tilfældet var med den i Odense, der, så vidt han vidste, på denne måde blev »fortrinlig  
 • godt« bestyret. I intet af bægge tilfælde kunde der godt blive plads for en central-kommission; men den kunde måske opgives, når man ved forbedringer i lovgivningen og i de offentlige indretninger satte de forskellige politiovrigheder i stand til hver for sit vedkommende med kraft at forfølge omdrivere og tiggere. Stærkest indtagen var Lange imidlertid i en mere storartet plan, med hvilken man allerede havde omgåedes ved hundredårets begyndelse, da man var alvorlig betænkt på en ny og bedre ordning af det hele straffehus-væsen, og som igen havde været på bane 1816 og (efter Ørsted) især i anledning af tugthusbranden [i juni 1817] på Kristianshavn. Derefter måtte da det afbrændte tugthus på Kristianshavn (hvormed det daværende forbedringshus i København kunde forenes), for hele kongerigets regning, opføres og indrettes til tugthus »for samtlige provinser; hvorimod de daværende tugthuse i Viborg, Odense og på Møn (hvilket sidste Lange dog vilde have flyttet til ladegården ved København) skulde omdannes til tvaungs- og arbejdshuse, der efter Langes mening skulde befolkes ikke alene af løsgængere og tiggere, men også af  
 8 vanartige eller opsætsige fattige, som man hidtil havde haft ondt ved at holde i ave, og end videre af hvem der havde gjort sig skyldige i mindre forseelser (delicta leviora), og af folk af almue-

35. Derimod havde Randers fra 1791 af sit eget fattig-arbejdshus (Stadfeldts Beskrivelse 1804 s. 250 ff., Penia 10, 86 ff.), hvilket Viborg først fik 1846 (Ursin s. 247).

36. Efter Mummies Bidrag til Odense bys historie (1857) s. 104 ff. oprettedes allerede 1804 et arbejdshus i og for Odense. Ved reskript 1<sup>o</sup> 1817 trådte derfor et større tvangsarbejdshus, der ved plakat 2<sup>o</sup> 1825 udvidedes til at gælde for hele stiftet.

37. Se f. e. den kongl. resolution af 1<sup>o</sup> 1802, og den af 1<sup>o</sup> 1803 (i reskripterne af 2<sup>o</sup> og 3<sup>o</sup> s. å.).

38. Sml. plakat 1<sup>o</sup> 1810 § 22.

klassen, der ej kunde udrede idømte bøder. Med andre ord: disse provins-anstalter skulde i det væsentlige føres tilbage til deres oprindelige bestemmelse som »tugthuse« i ordets ældre betydning. Det erfares fremdeles, at der mellem *Kierulff* og *Lange* havde vist sig en skarp modsætning om visse punkter. 39 Det lader til, at de har været enige om at forkaste vand og brød som begyndelsesstraf for løsgængere, men i stedet derfor vilde *Kierulff* straks have sat tvangsarbejde i en vis tid, *Lange* derimod for første og anden gang begået løsgængeri til dels have anvendt korporlig tugtelse. Først når forseelsen gentoges tredie gang, skulde pågældende inddømmes på 2 år i tvangshuset, når fjærde gang, 40 på 4 år, og således fremdeles hver gang fordoblet. Hvis tvangshusene ikke kom i stand, kunde i sin tid samtlige øvrigheder høres om den legemlige rævselse; når da ikke et aldeles overvejende flertal udtalte sig for den, var *Lange* »aldeles villig« til at frfalde den. Foreløbig ønskede han *Schönheyder* hørt om dette og andre punkter i *Langes* »udkast af 25de juli«. Denne udvej tiltrådtes af *Ørsted* (20de februar 1826), der — navnlig af hensyn til finanserne — var bange for den storladne forandring af de provinsielle tugthuse til arbejdshuse, men for *Jyllands* vedkommende foretrak de 4 mindre tvangshuse og et 5te forbundet med tugthuset i *Viborg*.

---

39. Både *Andreas Kristian Kierulff* og *Mikael Lange* (bægge siden overpræsidenter) var nylig blevene deputerede i kancelliet; hin som chef for andet departement: det danske justits- og politivæsen i *København* samt *Sælland* og tilhørende øer, denne som chef for tredie departement: samme væsen i *Fyn*, *Jylland* med tilhørende øer, *Bornholm* o. s. v.

40. Det er betegnende, at *Lange* foreslår løsgængere (og tiggere), der var dømt til arbejde i 2 år eller derover, indsatte — ikke i tugthuset (som tilfældet skulde være med andre lovovertrædere) — men i tvangshusene, ikke så meget, fordi hine som sådanne »ikke egenlig kunde henføres under kategorien af forbryder efter mængdens begreb, på hvilken det her i særdeleshed kom an«, som af hensyn til den private entreprenør, købmand *Guldberg* [*Ursin* s. 253], at industrien i det daværende *Viborg* tugthus, da han næppe vilde finde sig i, at man berøvede ham lejligheden til at danne sig en kærnetrop af øvede arbejdsfanger. Det er ikke første gang, regeringen følte sine hænder bundne ved dette kontraktshensyn, se *Ørsted* (om 1803) i *Viborg* stændertid. (1836), 2, 1012; sml. »foreningsposter« § 1745 § 14.

I maj indkom Schönheyders »seneste erklæring«, der stod på samme standpunkt som Kierulffs forslag, og hvorover Lange ses at have ytret sig d. 26de s. m. I juni endtes kampen mellem Lange og Kierulff, i det mindste tilsyneladende, ved en våbenhvile, til hvilken begge parter synes at have været så meget villigere, som også Kierulff i følge skrivelse fra en jysk retsbetjent indrømmede muligheden af, at omstændighederne havde forandret sig så meget fra den tid [1819?] forhandlingerne begyndte, at overordenlige foranstaltninger mod vagabonder og natmandsfolk i Jylland kunde undværes; og som alle var enige om, at det (som det kom til at hedde i cirkulæret) »i særdeleshed under konjunkturer som de daværende var af vigtighed at bruge den størst muelige varsomhed og økonomi, når der var spørgsmål om udgifter for det offentlige«. Den legemlige tugtelse nævnes ikke mer; ti når Lange nu gör påstand på, at hvis kollegiets flertal vilde, at amtmændene, der måtte betragtes som organer for den eksekutive magt, skulde høres også om »hoved-differencen« mellem ham og Kierulff, skulde sagen dernæst også forelægges højesteret, som talsmand for det strængt retlige princip (noget Kierulff ikke havde det mindste imod), så tænkes herved på det vigtige princip-spørgsmål, der havde rejst sig: om hensættelse i arbejds- og husburde, som straf, fastsættes ved dom, eller, som forsørgelsesforanstaltning, bestemmes ved resolution (dekreteret af centralkommis-

---

41. Kierulff gör krav på æren for at have fremstillet princippet med hensyn til behandlingen af løsgængere, når de første gang dømtes til tvangsarbejde, medens Schönheyder havde udført detaillien; et forhold, som Lange dog ikke synes ret at ville erkende. I andre henseender måtte overensstemmelse af sig selv indtræde mellem Kierulffs og Schönheyders »forslag«; ti de hvilede på et og samme grundlag: den Moltke-Schönheyderske plan fra decbr 1822, i det de bægge, efter Langes udsagn, krævede samme udrvortes betingelser: en centralkommission, opførelse af et stort nyt lokale, afhørelse af de pågældende både af de stedlige øvrigheder og af centralkommissionen; ligesom de bægge udelukkende tog hensyn til løsgængere, ikke til tiggere eller »modtvillige fattige«. — Under alle omstændigheder er det mosaikagtige udseende af kancellicirkulæret (juli 1826 =)  $\frac{1}{2}$  1835 fremkommet ved kunstig indlægning og sammenstilling af modstående anskuelser: de Moltke-Schönheyder—Kierulffske på den ene side og Langes på den anden. Ørsted indtog væsenlig en mæglende stilling mellem de to »chefer for det danske justits- og politivæsen«.



sionen eller den stedlige øvrighed)? Med andre ord: om man skulde gå ud fra Danske lov 3—19—16 (løsgængere skulle pågribes »og dom over dem forhverves«); eller man torde holde sig til fattigreglement for landet af 5te juli 1803 § 14 (for købstæd- 42  
erne § 10). Den sidste fremgangsmåde (der nok var den af Lange anbefalede) var naturligvis den bekvæmmeste, og rimeligvis den virksomste; men den kunde mulig, om end ikke sandsynlig, give anledning til undertrykkelse, og der kunde rejses tvivl, om den »ganske stemmede med den ny lovgivnings ånd« (cirkulærets ord).

Efter at Lange havde opstillet de punkter, hvorom øvrighederne, under den anførte forudsætning, måtte høres, og efter at disse ved Ørstedes mellemkomst var noget forsimplede, skred man i juli 1826 til udarbejdelsen af et »cirkulære til samtlige stiftamtænd og amtmænd i Nørrejylland, stiftamtmanden i Viborg undtagen«. Dette foreligger i et på mange steder overstreget og rettet udkast; kun renskriften manglede. Dog — dermed bortfaldt sagen, uden 43  
at det nu er muligt med sikkerhed at angive grunden; ti at overenskomsten mellem Lange og Kierulff skulde have bristet i det yderste øjeblik, synes lidet rimeligt; og til modstand fra de andre deputeredes side (Monrad, Lassen, Holm) mærkes intet. For en del er hemmeligheden vel den, at det var på hælden med Kås's livskraft; han døde i begyndelsen af næste år, og med ham ud- 44  
døde Fredrik Moltkes, ridderlighedens, ånd af kollegiet, hvor den rene embedsmandighed nu blev enehersker. Det gravlagte omgangs-brev skal vi dog, efter 9 års forløb, se opstå til et nyt, men næppe bedre, liv.

Medens natmandssagen således, ligesom ved et usynligt trylle-slag, sank i jorden eller, egenlig talt, nedsænkedes i cancelliets kælder, dukkede den i de følgende år af og til op på andre steder.

---

42. Retspunktet er skarpest fremstillet af Ahlefeldt Lavrvig i hans nedennævnte betænkning af 1<sup>o</sup> 1836.

43. „Næsten ulæseligt“ kaldes udkastet 1835 af Lange. Som ender-resultat giver det dog så godt som ord til andet samme tekst som cirkulæret 1<sup>o</sup> 1835.

44. Kås døde 1<sup>o</sup> 1827 „efter nogle ugers sygdom“. Se hans levned i Fr. Thårups Fædrenelandske nekrolog 9, 9 ff. (1844).

Navnlig bør det ikke glemmes, at det var i dette tidsløb, natmandsfolkene opnåede deres popularitet (dog måske mest i de egne af riget, hvor man kendte mindst til dem) ved *Sten Blichers* 1:5 berømte »Kæltringliv« (i Nordlyset, Randers 1829). Mindre velvillig, men uden tvivl mere påskønnet der, hvor man især følte sig hærget, er den opmærksomhed, som skænkes dem i »Ringkøbing amt« (1833, s. 251 f.) ved *Hald*, der har udarbejdet sin beskrivelse efter stedlige indberetninger til landhusholdningsselskabet. Her dømmes de til arbejdshuse og tiårig krigstjeneste.

En mand, der »i sin embedstid havde anset det for sin pligt at henlede publikums opmærksomhed på natmandsfolkene, og i denne henseende, næst at henvende sig til flere formående mænd. tid efter anden havde ladet adskilligt indrykke i Viborg[er] 06 samler«, er herredsfoged *Bülow* i Fjænds-Nørlyng herreder, Viborg amt. Med hentydning til en fra Sælland udgået agitation til bedste for de græske frihedskæmpere, bemærkede han i det nævnte blad for 1828 nr 50, at det kunde være meget smukt, om man her i landet tog sig på at opdrage græske børn, hvis forsørgere var faldne i kampen for fædrelandet; nærmere lå det dog at tage sig af de ulykkelige såkaldte natmænds børn, der, hvor man traf dem, burde fratages de uforbederlige forældre og henføres til et offentligt »wajsenhus«. I anledning af, at en indsender i næste nummer bl. a. påstod, at antallet af natmandsfolk i de senere år var aftaget, nægtede Bülow i nr 53, efter hans egen og hans retsbetjæntes erfaring, at det var tilfældet. Fik man alle omløbere

45. Hvor yndet denne fortællende skildring var efter sin første fremtrædelse for en større kreds (i Samlede noveller 1ste del 1853), ses også af Madvigs anmeldelse i Månedsskrift for litteratur 13de bind. — Siden er kæltringlivet, som bekejdt, med held fremstillet af Karit Etlar (Smuglerens søn 1859, Hedemanden 1840).

46. Hans egne ord i erklæring, dagt. Viborg 7<sup>o</sup> 1855 over cirkulæret af 1<sup>o</sup> s. å., med hvilken han „blandt sådant mere indrykket“ sendte afskrifter af de 3 her og siden benyttede (navnløse) stykker. Han havde været herredsfoged i de nævnte herreder siden 1816 (1836 forflyttedes han til Store-hedinge), og havde derfor allerede 1819 afgivet erklæring i sagen (børnene skulde ved en almindelig pågribelse fratages forældrene, og de voksne hosattes under øvrighedens opsyn). Jf. også hans Bemærkninger Viborg tugt- og forbedringshus samt Viborg bys arrester angående [1831] s. 17.

pågrebne, vilde man være i forlegenhed for plads. Vand og brød eller fængsel på kort tid vilde desuden kun hjælpe lidt. 1835 havde han dog fattet noget lysere forhåbninger om de ældre; ti da foreslår han (Viborger samler nr 59 for 10de maj) lettet adgang til bosættelse, hvor de trode at kunne skaffe sig lovlig erhverv, uden at det enkelte sogn derfor efter 3 års forløb skulde bebyrdes med deres forsørgelse; meddelelse af begrænsede bevillinger som glarmestere, blikkenslagere o. s. v., samt en ikke alt for nøjeregnende opmuntring til at indgå lovligt ægteskab; men også oprettelse af to arbejdshuse for de gønstridige. For de unge skulde oprettes to instituter efter Fellenbergs metode; og landboer og håndværkere ved udsatte præmier bevæges til at tage dem i tjeneste. Alle udgifter skulde fordeles på hele Jylland.

Det er overhovedet klart, at om end Ringkøbing amt fremdeles var et hoved-arnested for selve natmandslivet, var det dog Viborg, der — siden Moltkes afgang —, takket være sit tugthus og sine toneangivende mænd (Schønheyder, Undall, Dorph og Bülow), mer og mer var blevet brændpunktet for bevægelserne og bestræbelserne i natmandssagen. Og omstændighederne førte det med sig, at kancelliet igen blev draget med ind i røret.

Efter at Schønheyder 1831 var kaldet til anden virksomhed i København, blev *Ahlefeldt Lavrvig*, forhen assessor i højesteret, stiftamtmand og amtmand i Viborg. Sin formands interesse for natmandsfolket tog han i arv, så vel som hans iver for at bringe eller tvinge det til et lovbundet liv, og med det samme at skaffe større orden og tryghed i samfundet. Men, formodelig af andres erfaring belært om, hvor frugtesløst det var at forhandle med kancelliet om kraftige forholdsregler i denne sag, besluttede han en gang at handle på egen hånd, i det han den 11te februar 1835 »over hele Viborg amt lod holde en sådan inkquisition, som 47 Danske lov 3—19—18 befaler«. De fleste af de anholdte bragtes

---

47. Hans udtryk i indstillingen § 1835. Dette er den meget omtalte „store jagt“ (hvorom mere under næste overskrift), der første gang omtales i Viborger samler s. å. nr 23 (½<sup>7</sup>) og 26. Redaktionen tog deraf anledning til at anbefale en lignende „klapjagt“ på — landprangerne. I nr 28 drev en indsender på indrettelsen af et arbejdshus, i eller ved „forbedringshuset“, for omløbere o. a., på børnenes udlicitering o. s. v.

til Skive, hvor de ældre hensattes i et tilfældig ledigstående magasin, medens børnene overlodes til fattigkommissionens midlertidige forsørgelse. Afskrift af forhørene indsendtes til kancelliet, som d. 28de marts udbad sig underretning af stiftamtmanden om, hvilke foranstaltninger han havde påtænkt til pågældende voksnes konfirmation, til at anbringe børnene og skaffe de ældre fast tjæneste.

Som svar herpå indsendte Ahlefeldt L. en erklæring (af 19de april) af by- og herredsfoged Rosenstand i Skive, hvori denne bemærker, at så længe arbejdshuse savnedes, havde øvrigheden i følge lovgivningen intet andet at gøre end at sende de afstraffede hjem til deres forsørgelsessted, hvor man så fik den vanskelige opgave at drage omsørg for deres konfirmation og underhold. Og i sin indstilling af 5te maj 1835, — et værdigt sidestykke i udvidet målestok til Moltkes forestilling af 23de april 1819, — fremhæver Ahlefeldt L. yderligere, at på overordenlige forholdsregler i de omspurgte henseender var der ej at tænke, så længe ikke hele natmandsklassen var bleven genstand for alvorlig opmærksomhed, og almindelige foranstaltninger til dens særdeles bedste ikke var iværksatte. Han påviser det mislige i natmandsfolkene stilling over for lovgivningen og myndighederne. Mange af natmændene drev f. e. glarmester- og blikkenslagerprofessionen. Men de drev den uden bevilling: til blikkenslageriet havde amtmanden under ingen omstændigheder ret til at give en sådan, og til glarmesteriet var det ham umuligt at meddele den til folk, der ikke kunde opfylde de i forordning af 23de marts 1827 § 8

48. Det beholdtes i 108 dage ( $\frac{1}{4}$  til  $\frac{3}{4}$  1835) og kostede i den tid kun 31 rdlr i leje. De fornødne uldne dækkener låntes af købmand Guldberg (anm. 40).

49. Ved denne forordn., der bemyndiger oversøvrigheden til at afgøre forskellige sager, som hidtil havde behøvet afgørelse i kancelliet, overdroges det amtmanden at udstede bevilling til landsbyhåndværkere, hvis tilladelige klasser (D. 1.3—13—23) med det samme forøgedes med flere ny, deriblandt glarmestere; men i følge § 8 var bevillingens meddelelse bl. a. betinget af, at pågældende havde bolig i det mindste  $1\frac{1}{2}$  mil fra købstaden, ligesom den skulde lyde på et bestemt sogn, hvori han skulde være bosat, og „ikke let“ gives til nogen, som ikke var af bondestand og oplært af en landhåndværker.

opstillede betingelser; »og overalt vilde bevilling oftest kun tjæne som beskyttende påskud for omstrejfen«. Udøvelsen af professioner, hvortil den fornødne bevilling manglede, var imidlertid lovovertrædelse; og strængt taget burde amtmanden endog på embedsvejne, efter plakaten af 3die april 1816 § 6 [i købstædernes interesse], tiltale og straffe slige glarmestere og blikkenslagere som sådanne; foruden at de (jf. forordn. 25de marts 1791 § 1 og cancelliskriv. 30 marts 1822) var strafskyldige som løsgængere. »Og dog kan man ikke nægte sig selv, at den omstrejfer, der driver en profession, gör bedre end den, der tigger, og at det falder hårdt at straffe som løsgænger den, der søger erhverv med den gærning, han har lært, og hvilken ikke naturlige forholde, men ren positive indretninger gøre utiladelig«. »Man hunde sige, at Eunomia ikke har omhu for disse mennesker, men at Dike forfølger og straffer dem lige fuldt«. Til sidst opfordrer han indtrængende det høje kollegium til at tage en overmåde vigtig sag under fornyet overvejelse. »Den indvending, at en foranstaltning vilde koste penge, finder sin gendrivelse deri, at det uvæsen, der nu hersker, alligevel koster store summer, som for det meste spildes, og at øjemedet vel er en pengeudgift værd«.

I kancelliet blev der nu atter uro i lejren. Udkastet fra 1826 blev gravet op af kælderen, og fandt endelig, ved Langes forsorg, sin afskriver. Hverken han eller Ørsted var »i øjeblikket« i stand til at erindre, hvorfor dette cirkulære i sin tid blev tilbageholdt. Ved årets midte var man i færd med at rensigte og genneundrøfte det på ny.

*Lange* lå det fremfor alt på hjerte, at man gjorde en så

50. I sin senere betænkning af 1<sup>o</sup> 1836 lægger han dog nogen vægt på meddelelse af deslige bevillinger, når de var tilbørlig begrænsede og det overholdtes, at vedkommende ikke tog kone og børn med sig, når han drog ud på arbejde. Ahlefeldt L. havde selv gjort forsøg med glarmester-bevillinger.

51. Denne opfattelse, hvorefter »strafløshed ej kunde resultere af lovovertrædelsers sammenstød«, fastholder Ahl. L. i sin betænkning af 1<sup>o</sup> 1836; men han indrømmer, at højesteret syntes at dømme anderledes [? — sml. Kås for ved s. 169]; hvilket han beklager: da vilde de jyske glarmestere have fuld frihed til at strejfe landet om. »De medtage så deres konkubiner og børn, til hvilke tiggeriet bliver overladt«.

udstrakt brug som muligt af det påtænkte tvangshus (eller de påtænkte tvangshuse). Kunde man ikke også deri indsætte uægte børns fædre, som undlod at betale alimentationsbidrag, så vel som under visse omstændigheder ugifte kvinder endog for første gang begået lejemål? Han henviste til tidligere forhandlinger, hvori Ørsted havde deltaget, der nærmest havde drejet sig om det spørgsmål, om man ikke burde lade en mand, der ikke betalte underholdningspenge til sin fraskilte hustru, »virkelig aftjæne« disse? Sagen var den gang, efter kancelliets indstilling, bleven henlagt, indtil arbejds-huse kunde indrettes, hvor slige personer kunde hensættes, adskilte fra de egenlige straffefanger. I sit ønske om en sådan udvidet brug bestyrkedes Lange ved hensyn til købstæderne, der ellers kun vilde blive lidet interesserede i de forehavende tvangshuse. Ørsted gjorde derimod gældende, at en arbejdsanstalt som den nu tilsigtede jo var beregnet på »den ræste masse«, hvorimellem det var lidet passende at indsætte »ellers ordenlige« personer, hvis undladelse af skyldig ydelse egenlig var en blot fattigdoms-synd; især var det for hårdt således at behandle mænd, der måske havde gjort store ofre for at slippe af med et huskors. Lejemålsstraffens afskaffelse [ved plakat af 12te juni 1812] trode Ørsted rigtignok havde haft beklagelige følger både i sædelig og økonomisk henseende, således som det fremgik af en sammenligning mellem »hertugdømmerne« og »Danmark«: selv »på Als, Ærø og i Ribe stift, hvoraf dog kun en del er slesvigske« finder man stedse et langt mindre antal af de fødte børn at være uægte. Dog, nu igen at indføre lejemålsstraffe, efter at de så længe havde været afskaffede, og efterhånden også var blevne hævede i andre lande, vilde i alt for høj grad få »meningen« imod sig. Overhovedet burde man ikke uden nødvendighed kaste almindelige stridsæmner ind i en særlig jysk sag.

---

52. Se kongl. resolution af 3<sup>o</sup> 1819 og udsigt over forhandlingerne hos Ussing 7, 7, 272 ff.

53. Hermed må dog jævnføres Ørsteds udtalelser i den jyske stænderforsamling under forhandlingerne om stiftsprovst Halds forslag om midler til forebyggelse af løsagtighed o. s. v. (stændertid. 1838 1, 1126 ff.). Sml. Statist. tabelværk 6te hft. s. XVIII, 10de hft. s. XXI. — At straffens ophevelse havde virket skadelig på sædelighedstilstanden antoges også af Brinck-Seidelin: Dansk folkeblad 3, 243.

Pengespørgsmålet gik man denne gang nærmere på livet. Ørsted forudså, at der både af øvrighederne og af »de stændiske deputerede« i de østlige og sydlige dele af Jylland vilde ske indsigelse mod omkostningernes lige fordeling på hele landet; og for det tilfælde, at man bestemte sig til opførelse af flere arbejdsanstalter, særlige for de forskellige distrikter, indrømmede han, at det vilde falde vanskeligt at fastholde princippet i sin helhed. Under ingen omstændigheder burde dog udgifterne til de fratagne børns opdragelse væltes over på forældrenes forsørgelseskommune (d. e. tilfældige fødested), men, selv hvor denne var bevislig, afholdes enten af provinsen eller af amtsfattiggassen og repartitionsfondet. Købstæderne, mente Ørsted, man uden betænkelighed kunde lade bidrage i samme forhold som til tugthuset i Viborg (efter forordn. af 15de septbr 1832 § 5), nemlig med  $\frac{1}{3}$  mod landet. Selv om de således skulde komme til at svare for meget til tvangs- huset i forhold til deres antal af vagabonder, opvejedes dette ved, at de ydede for lidt til tugt- og forbedringshuset i forhold til antallet af deres misdædere, ligesom forholdsvis mindre end købstæderne i Sælland og Låland-Falster til tugt- og forbedringshusene i København og Stege. Lange henstillede endnu, om ikke præsterne i de købstæder, hvor anstalterne kom til at ligge, burde have en godtgørelse for det temmelig betydelige arbejde, de vilde få med at konfirmere natmændsfolk, f. e. af 6 rigsdaler for stykket

54. Med hensyn til den i plak.  $\frac{1}{3}$  1810 § 5 og  $\frac{2}{3}$  1827 § 2 tilståede ugenlige godtgørelse af i det højeste 48 skill., opstillede Ørsted et regnestykke, hvorefter denne måske kunde sættes lige med 76 $\frac{1}{2}$  skill. (= 48 skill. gammel kurant = 24 skill. slesv.-holst. kurant) i patent for Slesvig og Holsten af  $\frac{2}{3}$  1808 § 12. En velment ulejlighed, hvorfor han høstede liden tak. Kun Spønneck var enig i, at 48 skill. var for lidt. Herreds-foged Rod oplyste (og Ahlef. Lavrvig bevidnede), at 26 rdlr årl. snarest var for meget. Den sædvanlige betaling for et uægte barn til det 10de år var på landet 15 til 16 rdlr årlig, og over den alder mindre. — For natmandsbørns underholdning skruede man dog priserne i vejret, se foregående § s. 110 f. (1793) og følgende § mod slutn. (1811 og 1835).

55. I følge plak.  $\frac{1}{3}$  1834 havde købstæderne (uden for København og Bornholm) i disse to stifter at bidrage til de tvende tugthuse med  $\frac{1}{3}$  mod landet. — Efter Ursins „Stiftsstaden Viborg“ 1849 s. 224 hørte den gang omtrent  $\frac{1}{3}$  af fangerne i det derværende tugthus hjemme i købstæderne.

»(som ved straffeanstalten på Kristianshavn)? Ørsted fandt dog, at en sådan bipunkt« var det for tidlig at forhandle om.

De andre medlemmer (Stemann, præsident; Bentzen, Hansen; Lassen nævnes ikke) »henholdt sig til« Ørsteds bemærkninger. Og heldigvis var der nu kommet et ydre tryk til, som drev kollegiet hen imod noget, der i det mindste så ud som handling. Lange ytrer, at det, »da foranstaltninger mod natmændsfolkene dog upåtvivlelig vil blive en genstand for forhandling i den jyske stænderforsamling, der nærmest forestår, vilde være ønskeligt, om man allerede forinden kunde have et lovforslag i denne sag »færdigt«; og Ørsted »kan ikke nægte, at det, når sagen ved stænderforsamlingen i Viborg bliver bragt i bevægelse, som næppe kan »fejle, vilde være ham særdeles kært både at kende kollegiets »tanker desangående og at kunne sige, at den her er blevet forberedt«.

Læmpet og øget en smule af Ørsted, fremtrådte omsider udkastet fra juli 1826 for den jyske øvrighedsverden som cirkulæret af 15de avgust 1835. Med andre ord: ligesom amtmandenes betænkninger fra 1819 havde været overladte til Moltkes og Schønheyders skøn, således vendte nu disses forslag fra 1822, »forsynet med cancelliets randgloser og beriget med dets kritiske »tvivl, tilbage til amtmandene for at underkastes disses (og deres »underordnedes) overskøn og for yderligere at kommenteres og kritiseres. Besvarelserne var alle indløbne inden udgangen af marts 1836 »(den viborgske stænderforsamling åbnedes den 11te april). Grundrigst er *Ahlefeldt Lavrvigs* betænkning af 19de februar 1836 »et bladstærkt arbejde i folio. Den er ledsaget af to lister af Undall over natmandsfolk i Viborg tugthus, og tager sig i sammen-

56. Trykt hos Ussing. Ændringerne er uvæsenlige; et par af dem, »f. e. henvisningen til forordn. §<sup>1</sup> 1829, var ligefrem følge af forandringer, »der i mellemtiden var foregåede med lovgivningen. Egenlig nyt er kun »det sidste punkt: omkostningernes tilvejebringelse, med tilhørende »grundelse.

57. Hvor magtpåliggende det var cancelliet at få noget »færdigt« (?) »inden stænderforsamlingens åbning, fremgår også af, at den 1ste marts »mindedes stiftamtmandene i Ribe og Ålborg og amtmandene i Skander»borg og Hjørring om at indsende deres svar.



ligning med adskillige af de andre ud som en lærd afhandling ved siden af middelmådige eksamensstile.

Det vilde dog blive for vidtløftigt her i det enkelte at gennemgå endog blot de betydeligste af disse embedserklæringer. Kancelliets bestemte spørgsmål havde heldigvis sat en skranke for projektmageriet, i det man fik et nogenledes indgrænset rum at svinge sig på. Kun et par gange lader matte efterglimt af ældre fantastiske planer sig til syne. *Jansen* (Rinds herred) fandt det »vistnok bedre og med den menneskelige følelse mere stømmende af natmændsfolkene at danne en koloni, hvor de ved agerbrug kunde finde arbejde og udkomme«, end at sætte dem i et tvangshus; men den første fremgangsmåde vilde blive for kostbar og næppe hensigtssvarende. *Ræder* (borgemester i Horsens) taler om, at »de arbejdsføre individer f. e. måske kunde anvendes som soldater eller arbejdere i kolonierne i Vest- eller Ostindien samt på Guinea, da det vel blev for kostbart at befolke de nikobarske øer med dem«. Mere ædruelige og bedre grundede er de klager over rets- og politikænsnets indretning og tilstand, som lod sig høre; fra ingen skarpere end fra amtmand *Lorenz* (da i Randers): retskredsene var for store, og det var en fejl ved forvaltnings-ordningen, at øvrigheds- og dommerforretningerne var overladte til en eneste. *With* foreslår at ægge sognefogdernes driftighed ved bøder og belønninger. *Sponneck* (Ribe amt) bemærker, at man heller lod omstrejferne gå, end man ved anholdelse udsatte sig for misfornøjelse af dem eller af sognet (som den midlertidige forsørgelse faldt til byrde) eller måske endog af herredsfogden, hvem mængden af undersøgelser påbyrdedes. For et par år siden havde han foredraget kancelliet et tilfælde, hvor en sognefoged på egen hånd havde løsladt 44 omstrejfer! *Rasmussen* (Vilhelmsborg birk) mente, at for landets vedkommende behøvede man kun at holde en god fattigfoged i hvert sogn; og andre bevidnede de gavnlige følger af disse fogders virksomhed, hvor de fandtes. *Neergård* (fra 1827 i Ringkøbing

58. På lignende måde udtalte sig året efter udvalget i stænderforsamlingen om kolonisationen: Viborg stændertid. 1836 2, 999 f.

59. Jf. fattigreglement for landet § 1803 (§ 63 og) 71, hvor en sådan egenrådighed var forudset.

60. Se oven for s. 55 anm. 3. Ved fattigreglementet § 63 var det kun

amt; 1837 forflyttet til Præste) mindede kancelliet om sin indstilling af 22de juni 1822 angående »oprettelsen og indretningen af »general-signalements- og strafferegistre fra Nørrejylland«, en tanke der var bifaldet af flere retsbetjente; så han havde vel grund til at undres over, at kollegiet havde været så længe om intet at gøre ved så simpel en sag.

Så godt som alle var enige om, at noget måtte der gøres, heller kunde der i al fald gøres. Men de allerfleste — med Ahlefeldt Lavrvig i spidsen — slog en streg over centralkommissionen — kærnepunktet i Moltkes og Schonheyders forslag — og frabad sig yderligere distinktioner mellem »omstrefjere« og »simple løsgængere«. Derimod kastede man sig, til dels med stormende iver, over arbejds-husene som den store redningsplanke, hvilken man rigtignok tænkte sig meget forskellig lagt. Alle forudsatte, at tvangshusene kun var beregnede på de voksne; og kun få havde

billadt sognekommisionerne, hvor tiggernes mængde gjorde det nødvendigt, at antage 1 eller 2 betjente til at opbringe dem; sml. J. Møllers Håndb. for præster 2den udg. s. 546 f. Naturligvis førtes tiggerne derved over på de sogne, som ikke holdt slige betjente.

61. Også Ahlef. L. trængte på tilvejebringelse af årlig affattede og omdelte delinkventlister fra samtlige dommere i Jyllands 10 amter. Holm (Xl.ysgård og Hids herreder) gör opmærksom på, at sådanne trykte skematiskke fortegnelser allerede var i brug i „hertugdømmet Slesvig“ [fra 1805 af, jf. i § 7 anm. 40, og sml. Allens Det danske sprogs historie 2, 519 ff.]. Oksenhøll (i Jærlev herred o. s. v.) fandt det nyttigt, om der „enten for denne provins i Viborg eller for det hele rige i Odense blev ført et alfabetisk navnerregister over alle dømte tiggere og løsgængere efter indberetning fra politiovrighederne“.

62. Det må erindres, at arbejds-husenes sag i de omliggende åringer med varme, og til dels med pårøbeelse af erfaringer andetsteds, førtes gennem pressen. Se f. e. to dygtige anmeldelser af et holstensk og et dansk skrift om fattigvæsenet ved David i Månedsskrift for literatur 1851; Dansk ugeskrift nr 165 (april 1835) i en Også i andre henseender mærkelig artikel; Dansk folkeblad 2den årg. nr 21 (avg. 1836) efter det tyske. Sponneck fremhæver (§ 1836) de velgørende virkninger af de „tvangsarbejds-huse“, som man da i 8 år havde haft i enkelte af amtets sogne sønden for kongeaen [i Døstrup allerede fra „jubelåret“ 1826, se G. Kochs beskrivelse derover 1836]; sml. Viborg stændertidende s. Å. 2, 1830 og 950-52. Endnu i Kr. Søborgs følgerige lille skrift Arbejds- og forsørgelsesanstalter 1863 henvises s. 15 og 17 til „det Holstenske“ og til „Angeln“.

63. Börnene vilde man have frataget forældrene, til opdragelse enk-

noget imod, at de foruden omstrejferne kom til at omfatte tiggere og balstyrige almisselemmer. Men medens flere betragtede dem som forsørgelsesanstalter, hvori indsættelsen kunde ske »på begæring af vedkommende sognekommision ved amtets resolution« (Ahlef. L. og Sponneck), gruedes adskillige ved tanken om, at natmandsfolk eller løsgængere skulde kunne indsættes i en sådan anstalt uden ved dom: det vilde stride mod »tidens ånd« (Rod) og »rokke et skönt princip« i vor lovgivning (Jansen). Men forskelligheden træder først ret frem ved spørgsmålet om antallet af tvangshuse. Nogle holdt på et for hele provinsen, hvilket man så til dels ønskede sat i forbindelse med tugthuset; nogle foretrak et for hvert stift (efter Sponneck hvert til 80 à 100 personer), hvilke man da for en del tænkte sig forenede med stiftsstædernes arbejdshuse, eller bestyrede som købstædernes fattigvæsen (d. e. væsenlig af sognepræsten og byfogden under stiftsøvrighedens overtilsyn); andre vilde have et tvangshus for hvert amt (efter Ahlef. L. kunde dog 2 amter slås sammen); Müller (Løgstør) helst et for hvert herred; og Urne (amtmand i Skanderborg) antydede, man måske kunde nøjes med at udvide landsognenes fattighuse. Hvorved da hele rækken er gennemløben!

*With* (i Bjerge og Hatting herreder) fremsendte afskrift af en plan til et amtsarbejdshus, hvilken han for halvandet år siden (19de februar 1834) havde indhændet sin amtmand (Hoppe i Vejle) og der, hvor vel i flere henseender umoden og uklar, er mærkelig både som et første forsøg i sit slags og fordi det allerede berører punkter, som lige til den seneste tid har været genstand for teoretiske overvejelser og praktiske afgørelser. Han havde rejst om for at erfare, hvilke fattige der egnede sig til optagelse i et ar-

eltvis, når de var „under 10 år og de som i fremtiden fødes“ (Castenskiold, stiftamt. i Ålborg), fra deres 5te til 15de år (Rod), sildigst når 1 år gamle (Lorenz). Ahlef. L. fandt det ønskeligt, om der for dem kunde oprettes et „opfostringshus“ (jf. Bülow ov. for).

64. Wölfferdt, byfoged i Ålborg, mente, at bestemte man sig for et tvangshus, burde det ligge i Århus.

65. Jansen, og med tvivl Claudi (Mariager), var de eneste, som holdt på et tvangshus for natmandsfolk alene; og det snarest på hele rigets bekostning (i det han henviste til forordn. §<sup>1</sup> 1685), — en dristig

Arbejdshus, og henregnede dertil: dovne personer, som ingen vilde have i tjeneste; mødre med uægte børn, som fik understøttelse af Kommunen; gifte mænd, som ej kunde ernære en familie. Anstalten skulde have to afdelinger, hver med sit marketenteri: den ene for drukkenbolte, dagdrivere og løsgængere, hvilke (ligesom flammerne på ladegården ved København) skulde være underkastede fløgenlig tugtelse; den anden for dem, som led af legemssvaghed o. desl., af hvilke flere (ligesom i Nyboder) kunde være fælles om et køkken. Der skulde være både skole og sygestue i stiftelsen. Mandfolkene skulde sy sko, gøre træsko o. desl.; kvindfolkene spinde og besørge husgærningen. De, som intet havde lært, skulde udflejes til daglejerarbejde eller lære at slå fiskergarn o. m. (hvilket kunde ophjælpe fiskerierne i Kolding og Vejle fjorde!). Det var ønskeligt, at anstalten kom til at ligge på landet nær en købstad og fik et jordtillæg, hvorpå kunde holdes køer og heste, og hvorved den selv kunde holde sig med køkkenurter o. desl.; men stort avlsbrug vilde næppe betale sig. Stiftamtmanden havde sendt forslaget, der øjensynlig lider under forfatterens forkærlighed for københavnske minder, til de øvrige herredsfogder og til proovsterne i amtet. Og With synes betydelig at have nedstemt sine fordringer, når han i sin erklæring af 25de avg. 1835 antager for tilstrækkeligt et arbejdshus i hvert amt »på 20 à 25 personer«, hvoriblandt nu også hvem der, efter at være dømt som løsgænger eller tigger, ej kunde påvise fast tjeneste. For resten skulde ingen indsættes deri efter dom (ti det var intet »tvangshus«); men blot de, der mældte sig hos fattigkommissionen.

og dødfødt tanke på en tid, da man netop havde slået provinsdelingen fast. Sml. ned. f. s. 197.

66. I de trede herreder fandtes i alt 600 individer [545 efter folketællingen § 34: Stat. tabelv. 1, 52 f.], der nød almisse; deriblandt 256 enkelte fattige (de børn medregnede, som var udsatte hos horderne); resten, 344 personer, var fordelt på 99 familier, af hvilke dog de 23 kunde ernære sig selv, og vilde gøre det, når de blev underkastede arbejdstvang, (endog den udvej, at sætte en familie „på omgang“ i sognet havde vist sig virksom i så henseende).

67. Jf. G. Koch om Døstrup fattighus s. 14 og 18; og sml. i cirkulæret fra indenrigsministeren af § 1869.

68. Nogen indfyldelse har With måske øvet på Hoppe, der, hvis

Herredsfoged Holm skrev endogså en spiseseddel for et sådant fremtidshus, der, da dens forfatter går ud fra, at kosten der ikke burde være bedre, end den, som den uformuende gårdmand eller husmand i provinsen i almindelighed nyder, åbner os indsyn i en stor del af landalmuens daværende usle levemåde.

Spørgsmålet om omkostningernes tilvejebringelse måtte stille sig forskellig for de enkelte retsbetjente, alt efter deres stilling til sagen i det hele. Vester på ønskede man, især for så vidt man holdt på et tvangshus, en fordeling af udgifterne på hele provinsen; medens f. e. Christensen (Boller og Møgelkær birker) ingen grund fandt til at bebyrde en egn for at lette en anden for et tryk. Efter Ahlefeldt Lavrvig skulde hvert distrikt (amt) betynde og holde sit tvangshus, til hvilket der (som fra 1825 til det

tvangshuse „mod forventning“ fandtes nødvendige, deri kun vilde have optaget tiggere, modvillige og usædelige fattige, „måske også tjænestefolk“ (denne yndede kæphest for praktiserende moralister). — I stændersalen 1836 gjorde With ingen lykke med sine anskuelser, se Viborg stændertid. 2, 953 f. og 966 ff.

69. Derved bliver bespisningen påfaldende fattig ikke alene i sammenligning f. e. med den i Døstrup arbejds hus (G. Koch s. 15) og med den i anstalten i Tikøb (åbnet 1861), se Søbørgs i anm. 62 anf. skrift s. 26 ff. (og tabel ved de 1864 af indenrigsministeriet bekræftede vedtægter); men også med den, som fandt sted i Kristian d. 4des „børne- og tugthus“ i følge spise-ordningen fra 1621 (og 1639). Efter Holm vankede om morgenen: ost og brød (1621: øl og brød, koldt eller varmt efter omstændighederne); om middagen: en ret varm mad, som kartofler med meldyppe, eller grød, eller vælling, eller pandekager, og højst en gang om ugen en ret kød (1621: hver dag kål, og desuden de 2 dage kød, de 2 Islandstisk, om onsdagen „bergefisk“, om fredagen sild og om søndagen flesk); om aftenen smørrebrød (1621: hver aften grød, og desuden de 4 aftener smør og ost, de 2 sild, og søndag aften kød). Drikken var bægge steder „tyndt øl“. — Ti, siger Holm, mange „hartkornsejere“, der skal betale til anstalten, må selv leve ringere. Det er ingenlunde de mest uformuende, som er glade, når de kan have en middagsmad som den, der her er opført for tvangshuset, kartofler til frokost og et smørrebrød om aftenen, samt nogle gange om året ½ anker tyndt øl af havre i stedet for af byg og af malurt eller bukkeblade i stedet for humle. Der bliver endnu et stort antal „hartkornsejere“, hvis føde end mere består af kartofler, og som dertil, i stedet for meldyppe, må hjælpe sig med tyttebærsoft eller andet lige så lidet nærende. Disse se ikke kød eller øl i deres huse uden ved meget højtidelige lejligheder. „Imidlertid leve de dog og arbejde daglig.“

ii (Odense) skulde ydes et dagligt vederlag fra vedkommendes forærgelses-hjem, dog således at amtsfattiggassen kom de mulig overfløbe- rige sogne til hjælp. Nogle tænkte sig anlægsomkostningerne uddrede af hartkornet og de købstæder, der havde del i anstalten, eller halvt af politifondet, halvt af amtsfattiggassen (som halv politi- halv fattigsag: Hoppe), o. s. fr. Købstædernes bidragsforhold til landet satte Neergård til  $\frac{1}{8}$  (som Ørsted), Sponneck til  $\frac{1}{8}$ , Lorenz til  $\frac{1}{3}$  (som i Odense).

Ørsted havde spåt rigtig: de stedlige interesser gjorde sig stærkt gældende i betænkningerne, om end modsætningen udjævnedes noget ved, at adskillige af embedsmændene så tingen fra et almindeligere synspunkt, til dels vistnok som følge af, at de tidligere havde været i anden stilling (Ahlef. Lavrv.) eller på andet sted (således Sponneck og Boeck). Nogle skildrede natmandsfolkene som »en sand landplage« for de fattige og ufrugtbare egne, de i særdeleshed hjæmsøgte; andre så tvivlesyge og spottende på fortællingerne derom. Så vel With som Christensen havde, hin fra 1827 af, denne stundum i de sidste 25 år, gennemkrydset hedeegnene i forskellige linier uden nogen sinde at støde på natmandsfolk. With var ved rygterne om den afholdte »jagt efter omløbere« i Ringkøbing og Viborg amter kommen til at tænke på en lignende jagt, som han for en snes år siden havde været vidne til på Kobenhavns amt: 80 individer blev af amtets driftige politi opbragte til Gentofte, hvoriblandt fandtes mange honnorte borgerfolk, som var spadserede tidlig ud fra København for at more sig i Dyrehaven, naturligvis uden pas; og resultatet blev, at kun to holdtes tilbage

70. Urne vilde (efter påvirkning af Ræder) i al fald have de købstæder fritagne for bidrag, der selv var i besiddelse af arbejdsanstalter. — Sponneck anså det for muligt at rejse hele forskudet ved et aktielån hos private.

71. Det sidste forholdstal fandt en forsvarer i Viborg (stændertid. 2, 1867); men Sponnecks forslag gik igennem.

72. Om Sponneck se for ved under 1817; om Boeck i næste § under Hjørring og Vejle amter.

73. Hvor lidt det slags iagttagelser betyder som bevis, har den tredje meddeler i Dansk folkeblad 7de årg. nr 28 (s. 110 f.) yttet sig om.

74. With havde i sine yngre år haft en stilling ved Kbhvns politi, se hans egne optegnelser ved Barfod i Fædrelandet 1854 nr 56.

som virkelige vagabonder. Intet under altså, at With var en afgjort modstander af planen fra 1822: »dersom staten anvendte halvdelen af de penge, som et almindeligt tvangsarbejdshus og en centralkommissions oprettelse og vedligeholdelse vilde koste, kunde man derfor etablere de egenlige vagabonder så galant, at de aldrig skulde have lyst til at strejfe om mere«.

Hos With spirer allerede den vægnende oppositionsånd; bestemtere spores den hos *Ræder* (borgemester i Horsens), som hin en af den ny tids mænd, der selv mælder sig som »den offentlige menings« væbendrager. Han vil have skelnet mellem arbejdsanstalter og »tvangsarbejdsanstalter«. De første, hvori dog en »mild tvang«, der i fornødent tilfælde kunde bestemmes ved lov, måtte tilstedes mod arbejdsføre genstridige, burde findes i en hver kommune; og i næsten profetiske toner taler han om den fremtid, de havde for sig: om få år vilde de findes i en hver jysk købstad; og det kunde ikke vare længe, inden hvert amt eller mindre landdistrikt fik sin, (de enkelte fattigkommuner var for små, men flere kunde slå sig sammen om en anstalt). Bestyrelsen og benyttelsen måtte overlades til kommunerne, der selv var mest interesserede i anstalternes fornuftige drift og i, at de ikke overfyldtes; kun de gamle og svage vilde til sidst blive i anstalten (som det havde vist sig i Horsens). Regeringen skulde indskrænke sig til at gøre kommunerne opmærksomme på de fordele med hensyn til politi og fattigvæsen, der flød af deslige indretninger: så kom de nok »af sig selv«. Men var alt ved disse »almindelige eller frivillige arbejdshuse« idel lys, så faldt hele skyggen over på de af kancelliet omspurgte »tvangshuse«, der ikke alene var overflødige og

75. Randers amt, siger Ræder, har allerede samlet de dertil fornødne fonds. — Endnu ved fattigtællingen 1837 fandtes i hele kongeriget på landet kun to arbejdshuse (for 84 personer); i købstæderne (uden for København) 20: Bergsøs Statistik 4, 264 og 262.

76. Efter Ræders fremstilling ser det ud, som om hvad der udgik fra staten (regeringen) selvfølgelig var „tvang“, hvad der stammede fra kommunerne (de større eller mindre) derimod „frivillighed“; medens den „milde tvang“ kunde fordeles på bægge. En definition af „en frivillig arbejdshuse“, således som han selv 1837 og 38 havde prøvet den i Ketrup og Gøtrup fattigdistrikt (Vesterhan-herred), giver dav. pastor J. R. Damkier i Dansk folkeblad 4, 50, jf. 6, 219. — Ved loven § 1860 § 4 over-

»engespildende, men, anvendte mod natmandsfolkene, vilde være et frygteligt« middel, »et stadigt fæderneland for flere generationer« mon ikke snarere en art levende begravelse for en del af en enkelt generation?]. Ingen havde dog i sin tid foreslået at indespærre Jøderne [nej! man plagede dem nok alligevel]. Desuden — hvad lignede det: i samme øjeblik som man bebudede kommunernes »emancipation« at træde frem med forslag til anstalter, som kun kunde bestå ved »indgreb i kommunernes ret til at bestyre deres kommunevæsen«.

Dette er knudepunktet i Ræders bevisførelse, og i sig selv oovedsagen. Den plan, hvis ophavsmænd var besjælede af den vædeligste iver for at skifte lige mellem samfundets og individernes interesse, og som, hvis den var bleven sat i værk en halv snes år tidligere, selv om den havde lønnet sig nok så dårlig, — og uden en samtidig kraftig udvikling af landpolitiket vilde tvangshuset i al fald lige så lidt som »tugthusene« i det 17de og 18de århundredår have svaret til hensigten, — ufejlbarlig vilde være bleven hævet til skyerne som et vidnesbyrd om kongens faderlige omsorg endog for sine usleste undersåtter, den sloges nu til jorden næmplet som barbarisk i sin grundtanke og som indeholdende et særligt attentat på trediemands velgruede ret! Moltkes og Schønheyders forslag havde i virkeligheden overlevet sig selv. Det var dog også kun som genganger, i et med møje sammenlappet klæde-

ledes det til jusitsministeriet at bestemme, hvilke arbejdshuse der skulde betragtes som »tvangsarbejdsanstalter«.

77. Meningen var jo, at den jyske natmandsslægt (og andre omløbere), for så vidt den ikke på anden måde lod sig bofæste, — skulde indsættes i tvangshuset og derved udryddes som sådan, i det børnene, ved i tide at tilføres fra forældrene, indpodedes i samfundet. Under forhandlingerne foresattes det også stadig, at man måtte være betænkt på senere anvendelse til andet brug af tvangshuset (eller tvangshusene).

78. I anordn. ang. provinsialstænders indførelse i Danmark af 1831 § 6 var det »anset for gavnligt, at der indrømmedes dem medvirksomhed med hensyn til kommunernes anliggender«. Udkast til kommunalordning for købstæderne forelagdes de første stænderforsamlinger (1835-36) og udkom som anordning §§ 1837, der modtoges med på- og bønne og forhåbninger (se f. e. David i Dansk folkeblad 3die årg. 1842).



bon, at det var blevet sendt ud på æventyr i en vantroende, mistroisk verden!

I kancelliet fik man gjort en »ekstrakt« af de indkomne betænkninger, men ikke tid til efter gammel stil at underkaste dem skriftlig »ventilation«. Stænderforsamlingen, der lige var sluttet i Roskilde og stod for døren i Viborg, gav så meget andet at tænke på og tage vare på. Ej heller ses man at have givet sig af med rektor *Dorphs* afhandling Om de jyske natmændsfolk, hvilken han indsendte med en egenhændig skrivelse af 21de marts 1836 »til kongen«. Det er en yderst elegant afskrift af den smukke indledning, som han året efter lod trykke i anden udgave af sin under 1824 omtalte bogliden, og som ender med nogle praktiske forslag (om oprettelse af et ridende politi; af en tvangsarbejdsanstalt i Jylland, og en i hvert af de to hertugdømmer), der i almindelighed væsentligt er gentagelse af ældre, vel bekendte. Et, som det synes, omtrent samtidig med *Dorphs* af *Sten Blicher* indgivet forslag til »slægtens kultivering« forefindes ikke i arkivet, og jeg kender det ikke.

Natmandssagen havde dog et efterliv, og det, som naturligt var, i den jyske stænderforsamling, hvor den endog, fordi den var sat i gang ved umiddelbare stød fra dens eget rette midtpunkt, for en stakket stund fremtræder mindre indspundet i og gennemvævet med andetsteds fra hentede sager og stoffer, end vi længe har været vant til at se den. Biskop Øllgård oplæste (på Ebbe Nielsens vegne) et forslag fra 39 grundejere i Rind og Her-

79. De jyske Sigenere og en rotvælsk ordbog, København 1837, 64 sider, hvoraf indledningen (s. 1-27) er hel ny. Om forslagene (s. 22 ff.) siger *Dorph* i brevet til kongen, at han havde »rådført sig med Jyllands kyndigste og for denne sag sig mest interesserede mænd«.

80. Jf. hans Viborg amt 1839 s. 20-22.

81. Se Tidende for forhandlingene ved provinsialstænderne for Nørrejylland 1836 1, 578-85; 2, 990-1017. (Efter Dansk folkeblad 7, 110 sp. 2. skulde man tro, at sagen også var på bane i Viborg stændersal 1858; dertil har jeg dog intet spor kunnet opdage). — Til embedsmændenes betænkninger hentydes i stændertidenden 1, 581 og 2, 1000 samt (under fattigsagen) 2, 935, men således, at man ikke ser, om forsamlingen har fået dem forelagte; skönt efter Ørsteds forlangende af 2<sup>de</sup> 36 amtmændenes erklæringer tillige med vedlæggene og uddraget øjeblikkelig var blevne ham tilsendte.

ning sogne (Hammerum herred, Ringkøbing amt) »betræffende« natmændsfolkene. Efter at alle de omvandrende var pågrebne ved en alvorlig og stræng undersøgelse på en og samme dag over hele Jylland (også i købstæderne), skulde børnene fra 5 til 10 år sendes til København for der at opdrages for statens regning, og alle »nogenledes« tjenstdygtige fra 15 til 30 år udskrives til den stående hær, hvor de burde forblive, så længe de kunde gøre tjeneste, og siden forsørges af staten, men uden nogen sinde at komme tilbage til Jylland. De øvrige unge af begge køn skulde opdrages »hvor de vare« ved at sættes i kost hos beboerne, og efter konfirmationen (ligesom alle ugifte kvindfolk) sættes i tjeneste hos bønder, under fattigvæsenets og politiets særlige tilsyn; i deres alderdom skulde også de forsørges af »det offentlige«. De i lovligt ægteskab levende skulde bofæstes, hvor de var forsørgelsesberettigede, og underholdes af amtets repartitionsfond. Resten af mandfolkene skulde bringes i en offentlig arbejdsanstalt, eller blev at indrette og bestyre for statens regning og måske kunde sættes i forbindelse med tugthuset i Viborg.

Efter at være betegnet dels som udførligt dels som »stødende«, afvistes dette forslag med 32 stemmer mod 13. Derimod havde det samme dag lykkedes justitsr. *Fjelstrup* (en af de »oplyste mænd« fra 1832) med 44 stemmer mod 1 at få nedsat en komité (et udvalg) til at prøve hans forslag »betræffende den omstøtrefjen, som finder sted i Jylland, in specie af natmændsfolk«. (Da han havde opholdt sig mer end 26 år i de egne, hvor omstøtrefjeriet især gik i svang, og desuden havde været medlem af pastoratets fattigkommission (Sinding sogn, Hammerum herred) og af amtets fattigdirektion, kunde han tale af erfaring om sagen, hvorom han desuden havde modtaget adskillige, skriftlige og mundtlige, til dels »besynderlige« andragender. Ikke heller glemte han at henpege på den hjælp ved sagens droftelse, man i Viborg kunde få navnlig af inspektør *Undall* og herredsfoged *Bülow*. De patriotiske strænge anslog han ved at betone den »ubodelige skade«, i natmændsslægten, i tilfælde af en fjendtlig hærs fremrykken, kunde sanrette på grund af dens store stedkundskab. Komiteen kom til at bestå af møller Ebbe Nielsen, biskop Øllgård og stiftamtmand *K. G. Rosenörn*. Den sidste, P. O. Rosenørns efterfølger i Århus stift, havde allerede i sin betænkning over kancellicirkulæret

vist noget af broderens interesse for natmandssagen, og som komiteens referent (udvalgets ordfører) blev han nu, ved siden af Fjelstrup, dens varmeste talsmand. Komitébetænkningen, der er mærkeligst ved den deri givne klassifikation af natmandsfolket, ender med at indstille: at der måtte blive indgivet en petition til kongen, hvori han anmodedes om »i tiden« at lade forelægge for stændernes forsamling et lovudkast, enten særskilt eller i forening med en lov om løsgænger og tiggeri i almindelighed, »til indskrænkning af omløbere, især af de såk. glarmester- og natmændsfolk«. De punkter, der ved udarbejdelsen ønskedes tagne i betragtning, indskrænkedes ved den endelige behandling til følgende: omkostningernes fordeling på hele Nørrejylland, indtil »disse stammer« var forsvundne; hensættelse af børnene, indtil dem i 6 års alderen, til opdragelse og senere erhverv i fjærne egne (»selv Fyu vilde næppe være fjærnt nok« hedder det i betænkningen); for så vidt de voksne plejede samliv uden at være gifte, skulde de tvinges til at indgå lovligt ægteskab, hvorefter der skulde anvises dem ophold på mandens hjemsted, dog således, at deres forsørgelse i fornødent tilfælde faldt, ikke på den enkelte kommune, men på hele provinsen, der også skulde tage sig af børnene over 6 år (hele dette punkt var beregnet på at forebygge den voldsomme adskillelse af familierne og den grusomme adfærd mod de frugtsommelige kvinder, som hidtil havde fundet sted); under nærmere forudsætninger måtte der meddeles de voksne bevilling til fremdeles i visse distrikter at drive de af dem brugte professioner; endelig skulde der bestemmes »korporlig straf« for de glarmester- eller natmændsfolk, der gav unge mennesker eller andre, være sig fra købstæder eller landet, tilhold hos sig. Ørsted stillede sig ingenlunde uvenlig til sagen: den største vanskelighed bestod i at skelne glarmester- og natmændsfolkene fra andre omløbere (Rosenörn anså det for mueligt ved samtidig anholdelse »i hele provinsen, måske også i det Slesvigske« at skaffe sig fortegnelser over den største del af hine). Derimod havde Sponneck meget imod, at de østlige og sydlige amter deltog i en dem uvedkommende foranstaltning; kun når udgifterne blev altfor byrdefulde for et amt, kunde han finde sig i en fordeling af dem på hele provinsen. Også var han bange for indgreb i købstædernes håndværksnæring. With var imod petitions indgivelse: det var ubilligt, at en vis

klasse statsborgere behandledes efter andre regler end den øvrige masse; det var hårdt at tage børnene fra forældrene; det var uretfærdigt at skære de kommuner, der efter udkomsten af forordningen den 11te januar 1794 havde taget sig af natmændene ved at underholde dem gamle og skaffe børnene fast tjeneste, således at klassen efterhånden gik op i mængden, over én kam med dem, som havde ladet dem sejle deres egen sø, o. s. v.

Da ved afstemningen lige mange stemmer (23) erklærede sig for og imod, blev ingen petition at indgive; et udfald, hvori vistnok også de af forsamlingen dagen i forvejen (den 19de juli) i fattigsagen vedtagne indstillinger havde deres del.

---

Hermed må natmandssagen betragtes som endelig død og begravet. Hvad der senere fremkom, bliver nærmest at opfatte som tilfældigheder over den. Således, foruden den nysnævnte indledning hos Dorph, en artikkel i Fædrelandet fjerde bind nr 159 (for 14de oktobr 1837), som bl. a. bedømmer sagens behandling i Viborgs stændersal, og hvori der endnu tales om at bosætte natmændsfolkene i hederne, sende børnene til Læsø eller Anholt o. s. v.'

Til visse ligger der noget nedslående i, således at se frugten af brave mænds vedholdende id og flid efterhånden smulre hen og til sidst knuses under tidens rullende hjul og under menneskenes hensynsløse trådd. En trøst er det imidlertid, at heller ikke denne udsæd har opløst sig uden at efterlade spirer til en ny fremvækst. Det var derfor en stor del i følge tryk og tilstød fra natmandssagens venner, at kancelliet fra tid til anden havde sat sin slæbende trædemølle i gang, og hvor trælsomt og trættende arbejdet med denne end må have været, — det lader sig ganske vist ikke nægte, at det vandrede en vid kreds af embedsmænd til at se de spørgsmål og tvivlsomme mål under øjne, der her måtte freunbyde sig, og lidt efter lidt hos de dygtigere af dem så vel som hos regeringen til en vis grad

---

82. Dorph anmeldte selv sin bog i Dansk folkeblad 3die årg. nr 48 og 49 (1838). „Søndagen“ 1837 nr 10 holder sig nærmest til dens praktiske forslag. Dens etnografiske og sproglige del underkastedes en skarp og for det meste træffende kritik af *Henrichsen* i Månedsskrift for litteratur 18, 1-30; jf. Dorphs svar i Københavnsposten 1837 nr 250.

klarede forestillingerne og modnede anskuelserne om hvad der burde gøres for at løse dem. Uden disse og andre lignende forudgående undersøgelser og forhandlinger, og det delvise røre, det havde vakt, er det lidet rimeligt, at fattigvæsenets ordning allerede i den første jyske stænderforsamling vilde have kunnet underkastes en så omfattende og indtrængende drøftelse, under embedsmændenes livlige deltagelse, som tilfældet blev. Ej heller er det usandsynligt, — så langt fremrykket som tiden nu engang var, — at selve natmandssagens endemål, hvorom alle var enige, og måtte være det, så sandt de stod på et kristeligt og statsborgerligt standpunkt: natmandsklassens opløsning og indpodning på det øvrige samfundsløse, kunde været opnået sikrere og hurtigere ved at tages sammen med en mere omfattende foranstaltning, end ved fremdeles, efter så mange mislykkede, hele og halve, forsøg, at skrues op til et særegent anliggende. Fra et sådant almindeligere synspunkt var netop natmandssagen bleven opfattet og betragtet under stænderforsamlingens behandling af de forskellige forslag til forandringer i fattiglovgivningen; forhandlinger, under hvilke overhovedet mange af de i betænkningerne fra 1835 og 36 antydede synsmåder og samstillinger gentog sig. I fattigsagen petitioneredes bl. m. a. om lettet adgang for kommunerne til at indrette »forsørgelses- og arbejdshuse for almisselemmer«, samt om oprettelse af en »tvangsarbejdsanstalt« i eller ved Viborg for 100 personer (modtvillige og usædelige almisselemmer, løsladte fanger og de, som efter dom skulde sættes under øvrighedens forvaring). Medens kancelliet tilskrev amtsfattigdirektionerne overensstemmende med det første andragende, blev det sidste rigtignok afslået; dog såfremt udvej kunde gøres til indretning af tvangsarbejdshuse for enkelte dele af Jylland, i lighed med det ved Odense (d. e. nærmest for løsgængere og tiggere), var regeringen villig til at tage sådanne forslag under nærmere overvejelse. Efter en menneskealders forløb havde man således på ny

---

83. Tid. f. forhandl. ved provinsialstænd. i Nørrejyll. 1836 1, 117-35; 2, 927-89. Derunder nævnes „natmændsfolkene“ sp. 939 f. (komitébetænkningen), 964 (Sponneck, referent) og 985 (petitionen). De „burde i et og alt behandles ligesom de andre lemmer i stiftelsen“ (tvangsarbejds-huset).

84. Samme tidende for 1838 1, 23 ff.

afstukket en bane for udviklingen; men denne gik sent og lod til dels længe vente på sig.

Af mer umiddelbar betydning for natmandsvæsenet var det, at den idelige fremdragelse af spørgsmålet fra oven og fra uden, i forbindelse vistnok med stadig tilbagevendende klager fra nedent, ikke havde kunnet andet end vække selv de dvaskere embedsmænd, og ægge dem til at gøre hvad de kunde med de midler, der alt stod til deres rådighed. Navnlig betænkte man sig efterhånden noget mindre på at fremme familiernes bofæstelse (og med det samme børnenes skolegang) ved, under den betingelse, at give mændene begrænsede bevillinger til udøvelse af deres småhåndværk. Et eksempel herpå vil jeg meddele, både fordi det viser, hvor liberalt overbestyrelsen i så henseende gik til værks, og fordi det giver os et billede af den hele fremgangsmåde og en forestilling om, hvorledes det ad denne vej kunde lykkes at redde de enkelte individer for samfundet. Peder Pedersen, hjemmehørende i Højslev sogn, Fjændsherred (Viborg amt), der selv erklærer sig for at høre til natmandsklassen og for at være »født af vagabonder og oplært i disses beskæftigelser«, og af Undall betegnes som »hørende til Nørrejyllands omstrøjfere«, var omtrent i sit 40de år af Lindensborg birks politiret den 30te april 1840 for gentaget løsgængeri bleven inddømt på 18 måneder i den viborgske straffeanstalt. Nogle år tidligere havde han ansøgt amtet om tilladelse til at ernære sig som glarmester på landet; men dette var da blevet afslået, navnlig fordi Højslev ikke lå i den i forordn. af 23de marts 1827 § 8 befalede afstand af halvanden mil fra Skive købsted. Denne omstændighed blev imidlertid siden hans lykke; ti den nødte ham til at ty til kancelliet. Da nemlig straffetiden, under hvilken hans opførsel (efter Undalls vidnesbyrd) havde været god, lakkede mod enden, gruede han for den fremtid, der forestod ham, når han mod slut-

---

85. Sml. for ved anm. 2 i begynd. — Nogen ligefrem frugt synes kancellicirkulæret af 17 1838 ikke at have båret. Indrettelsen af tvangsarbejdshuse „i de andre provinser“ forudses som en mulighed i fo. af 1829 § 6 (om det i Odense); men endnu i cirkulære af 17 1860 kendte indenrigsministeren ingen sådanne uden for Sælland og Fyn; jf. Klein i Folketings-tidende 1859 sp. 284.

86. Se for ved anm. 50, jf. den første meddelelser, jysk embedsmand, Dansk folkeblad 7de årg. nr 28 (1841) s. 110 sp. 1 anm.

ningen af 1841 blev løsladt af anstalten. Han forudså, ikke på sit hjemsted at kunne erhverve selv det allernødvendigste uden at lægge hånd på det for ham aldeles uvante bondearbejde, hvortil han desuden ikke havde kræfter nok, da hans helbred var svækket som følge af hans omvankende liv og de forfølgelser, dertil havde knyttet sig. Kommunens bistand vilde enten blive nægtet eller, hvad der omtrent var det samme, blive ydet så utilstrækkelig, at intet andet vilde stå tilbage end at begå ny lovovertrædelser og derved styrtes i ulykke. Støttet på disse grunde var det, at han, hvem det var bekendt, at kancelliet i forskellige amter havde meddelt flere af hans klasse bevilling til at drive glarmesterprofessionen, i et andragende fra Viborg tugt- og forbedringshus af 7de maj 1841 bönfaldt kollegiet om tilladelse til i Fjænds og Nörlyng herreder at drive samme håndtering, til hvis udøvelse han var i besiddelse af de fortrinligste redskaber. Uagtet nu Undall var nødsaget til at oplyse, at han desuden to gange havde været straffet for tyveri, uagtet herredsfoged Eberlin fandt det »højest betænkeligt« at åbne en sådan person, »hvis ophold i straffeanstalten næppe havde forøget hans moralitet«, adgang til folks huse, og mente, at der for tiden var »en sådan trang til folk på landet«, at han nok vilde kunne skaffe sig opholdet ved markarbejde og lettere tjeneste hos bønderne, og uagtet den konstituerede amtmand, Bretton, derfor ikke torde anbefale dette andragende, udfærdigedes der dog den 27de juli 1841 af kancelliet ad mandatum en bevilling for Peder Pedersen Höjslev, der endog gik videre end hans andragende og uden tvivl var affattet i overensstemmelse med tidligere i lignende tilfælde meddelte bevillinger. Han fik nemlig tilladelse til at drive glarmester- og blikkenslagerhåndtering på landet i Viborg amt, for så vidt han med egne hænder kunde afstedkomme, på vilkår, at han, når han rejste uden for jurisdiktionen, i hvilken han var bosat, skulde forsyne sig med pas, samt at han under koncessionens fortabelse kun alene og, såfremt han måtte gifte sig, uden medfølge af kone eller børn måtte rejse omkring for at udøve sin håndtering; ligesom de børn, han måtte avle, ej heller måtte oplæres i de nævnte håndværk, men så 87

---

87. Sml. allerede 1819 en udtalelse af præsten P. Worsøe, næste § sidste afsnit.



længe deres alder fordrede det, burde holdes til stadig skolegang, og når de udskreves af skolen, straks anbringes i fast tjeneste, hvormed vedkommende fattig- og skolekommission burde føre nøjagtigt tilsyn.

Alt dette er dog kun enkelte, underordnede, led i den hele udviklingskæde, der til sidst strakte sig hen til eller nær hen imod det endelige mål: hin samfundsplets aftvætning. Den rensende grundkraft lå dybere: i hele tidens fremgang i åndeligt og legemligt velvære. De for landmanden glimrende år under Kristian den ottende gav jordbruget et aldrig anet opsving, og krævede forøget arbejdskraft. De rester af fordomme mod hine mennesker, som almueskolen, — hvis fortjenester af overtroens bekæmpelse altid bør regnes med, når talen er om at vurdere dens indflydelse, — ikke allerede havde fået bugt med, henvejredes nu af en stadig stigende oplysnings sol. Hertil kom endelig kommunernes udvidede myndighed over og, med velstanden, voksende interesse for deres egne anliggender. En af de pligter, der ved anordningen om landkommunalvæsenet af 13de avgust 1841 pålagdes sogneforstanderskaberne, var det netop (§ 20) at hjælpe sognefogderne med at forhindre tiggeri og løsgængeri, og i det hele at bidrage til at fremme og opretholde god politiorden.

Men at landleberiet ikke kunde forliges med den stedse tiltagende indre samfundsorden, er en selvfølge. Et særligt eller strængt bevis for det jyske natmandsvæsens gradvise aftagelse i tiden efter de egenlige natmands-forhandlingers ophør er det dog vanskeligt at føre; dertil er i al fald de hjælpemidler, der står til min rådighed, hverken fyldige eller sammenhængende nok. Betænkes det imidlertid, at det ubundne natmandsvæsen, set fra den krænkede statsmyndigheds standpunkt, netop væsenlig viser sig som et brud på den offentlige politiorden, så bliver det rimeligt, at fortegnelser over dem, der har gjort sig skyldige i overtrædelse af løsgænger- og tiggerlovgivningen, vil kunne yde os en eller anden velkommen oplysning. Først skal jeg i så henseende betragte det indbyrdes talforhold mellem de natmandsfolk og »andre løsgængere«,

---

88. Jeg minder blot om den stadige nedgang (der allerede havde begyndt i Fredrik d. 6tes sidste regeringsår) af de almisenydendes antal, se listerne over de forskellige folketællinger i Statistisk tabelværk.



der var indsatte i Viborg tugt- og forbedringshus. Alle meddelelser herom skriver sig fra *Undall*. For tidsrummet fra 1ste januar 1822 til 1ste juli 1835 har han selv nedskrevet dem (for hvert års 1ste jan. og 1ste juli) i en »schematisk fortegnelse«, dagtegnet 27de oktbr 1835, der fremsendtes som vedlæg til Ahlefeldt Lavrvigs betænkning af 19de febr. 1836. Fortsættelsen fra slutningen af 1835 til slutningen af 1847 (for hvert års 31de decbr), med undtagelse af årene 1840 til 1842, er trykt i Ursins Stiftsstadens Viborg s. 224 (jf. for et enkelt år i St. Blichers Viborg amt s. 212). Herved er dog straks at mærke, at den første og største del af Undalls egenhændige liste er ubrugelig til sammenligning (uden i al fald for så vidt den allerede fremviser et betydeligt antal løsgængere i forhold til det samlede forbrydertal); ti, som Undall selv ytrer, »under rubrikken »andre løsgængere« findes indtil 1ste juli 1831 en del af natmandsklassen, som jeg nu ikke ser mig i stand til at adskille og udtrage«. Og fejlen må være betydelig. Gennemsnitstallet af samtlige løsgængere [og tiggere], som ved årets begyndelse hensad i Viborg tugthus i tidsrummet fra 1ste januar 1822 til 1ste januar 1831, beløb sig nemlig til omtrent 65; men deraf skulde i følge listen rigelig de 53 (29 mandfolk og 24 kvindfolk) regnes for »andre løsgængere« og næppe 12 (hvoraf 8 kvindfolk) for natmandsfolk, der altså kun blev mellem  $\frac{1}{5}$  og  $\frac{1}{6}$  af det hele antal; et forhold, som efter det følgende er aldeles usandsynligt, da der ingen gyldig grund er til at antage, at man den gang særlig skulde have set igennem fingre med natmandsfolkene. Sagen er uden tvivl den, at Undall først senere er

---

89. Det gennemsnitlige fangetal fra  $\frac{1}{2}$  1822 til  $\frac{1}{2}$  1831 var omtr. 159 (87 mandfolk, 72 kvindfolk; de enkelte tal se i Büllows Bemærkninger Viborg tugthus m. m. angående s. 61 f.), hvortil 65 forholder sig som 1 til  $2\frac{1}{2}$ . — Fo.  $\frac{1}{2}$  1829 (hvorom jf. Kollegialtidende s. å. nr 35), der fremtrådte som formildelse af de tidligere straffebestemmelser (forordning om politivæsenet på landet  $\frac{1}{2}$  1791 § 3, sammenholdt med forordn.  $\frac{1}{2}$  1816 § 5, og fattigreglement for landet  $\frac{1}{2}$  1803 § 64 f.) har ikke frembragt nogen synlig forandring i tugthusets lemmetal af løsgængere og tiggere (hvilke sidste på Undalls lister indbefattes under den første benævnelse). En stigning var allerede för til stede.

90. Også overgangen på grænseskillet bliver for brat.  $\frac{1}{2}$  1830 skulde der kun være 10, og  $\frac{1}{2}$  1831 kun 16 natmandsfolk; men  $\frac{1}{2}$  1831 fandtes

[1] kommen på det rene med inddelingsgrunden. Det sidste afsnit af hans liste benytter jeg fuldstændig.

år og dag	natmandsfolk			andre løsg. og tiggere			i alt
	mdf.	kvf.	tils.	mdf.	kvf.	tils.	
1831 <sup>1/7</sup>	26	19	45	25	15	40	85
1832 <sup>1/1</sup>	19	18	37	24	17	41	78
— <sup>1/7</sup>	14	17	31	39	29	68	99
1833 <sup>1/1</sup>	13	14	27	37	29	66	93
— <sup>1/7</sup>	10	11	21	38	26	64	85
1834 <sup>1/1</sup>	8	14	22	38	26	64	86
— <sup>1/7</sup>	8	19	27	33	24	57	84
1835 <sup>1/1</sup>	6	19	25	34	21	55	80
— <sup>1/7</sup>	15	15	30	40	24	64	94
summa	119	146	265	308	211	519	784
halvårligt gennemsnit	13 <sup>2/9</sup>	16 <sup>2/9</sup>	29 <sup>4/9</sup>	34 <sup>2/9</sup>	23 <sup>4/9</sup>	57 <sup>2/3</sup>	87 <sup>1/9</sup>

Herefter udgjorde altså natmandsfolkene ikke mindre end  $\frac{1}{3}$  af samtlige løsgængere og tiggere (der igen ikke var langt fra at udgøre  $\frac{1}{2}$  halvdelen af det hele fangetal). For at vise, hvorledes forholdet

45, uden at nogen særegen efterstræbelse i mellemtiden vides at være foretagen.

91. Jf. næste § anm. 1 og anm. 138 (sml. i anm. 173). Delingsgrunden angiver han des værre intetsteds; men at den (for den senere tid) om-trent falder sammen med den af mig opstillede definition (for ved s. 152 og neden for s. 218), og at den navnlig ikke har holdt sig til det fysiske udseende alene, slutter jeg især af, at han sikkert har øvet indflydelse på den af det viborgske stænderudvalg gjorte klassifikation; se for ved s. 197 samt § 5 beg. og § 6 slutn.

92. † 1831 var fangetallet 188 i følge Bülow's nysnævnte skrift s. 62 (jf. i Viborger samler 1835 nr 59), hvor han vel har sin kundskab fra Undall, skönt han har 3 natmandsfolk flere, end denne på listen. Af Bülow's bog (1831) må igen Fjelstrup have øst (Viborg stændertid. 1836 1, 579). † 1835 var fangetallet 194, hvoraf 88 natmandsfolk og omstrejfer (Dorph s. 15).

stiller sig i den følgende tid, anfører jeg de henholdsvis gennemsnitstal for antallet ved årenes udgang i de to femår, hvorom efterretning haves.

tidsrum	samtliche fanger	natmandsfolk	andre løsg. og t.	i alt
$31_{/12}$ 35- $31_{/12}$ 39	234 $\frac{3}{5}$	23 $\frac{2}{5}$	55	78 $\frac{2}{5}$
$31_{/12}$ 43- $31_{/12}$ 47	358 $\frac{1}{5}$	28 $\frac{4}{5}$	58	86 $\frac{4}{5}$

Antallet af natmandsfolk og andre løsgængere og tiggere under et holder altså ikke længer skridt med det stærkt fremad gående fangetal i det hele. Medens derimod det indbyrdes talforhold mellem »natmandsfolk« og »andre løsgængere og tiggere« omtrent bevares, viser der sig for hines vedkommende i det første femår en noget større afvækst, i det andet igen en noget større tilvækst end for disses. Men allerede denne op- og nedgang gör, at man ikke kan tillægge den øjeblikkelige forhøjelse nogen synderlig betydning. Hvorhos det ikke må glemmes, at natmandsfolkene, på grund af deres store ihærdighed i omdriveriet, hvortil de naturlig var henviste, vistnok var mest udsatte for gentagne gange at forsynde sig mod løsgænger- og tiggeranordningerne, og altså mer udsatte for af den årsag at komme i tugthuset; hvad der overhovedet, i det mindste stødvis, kan have bidraget til at holde tallene for deres vedkommende oppe på en forholdsvis højde.

For den efterfølgende tid mangler jeg tilsvarende opgivelser. 93  
Upåtvivlelig har en stadig nedgang fundet sted både af natmandsklassen og af andre løsgængere og tiggere. Endnu 1849 fandtes efter Ursin i tugthuset »henved 20« natmændsfolk; men i tidsrummet 1858 til 31te marts 1860 var gennemsnitstallet af der hensiddende »løsgængere og tiggere« kun 18 (på et middelfangetal af 94

93. Mit forsøg på at få den ursinske liste udfyldt og fortsat ved meddelelse fra straffeanstalten i Viborg er mislykket.

94. Se (F. Bruun) Beretning fra kontoret for fængelsvæsenet om straffeanstaltens tilstand fra  $\frac{1}{2}$  1858 til  $\frac{1}{2}$  1863 s. 76 (jf. s. 61: fra 1858 til  $\frac{1}{2}$  1860 indsattes i alt 13 personer). 5 mandspersoner, der samtidig for denne forseelse hensad i straffeanstalten ved Horsens, har jeg så

omtr. 277); hvilket tal, især om det tillige omfatter natmandsfolk, vidner om en rask formindskelse også af disses antal inden for tugthusets mure.

Om man endog ser bort fra manglen på tilstrækkelige positive data efter 1847, må det dog indrømmes, at det sidstanførte tal (18) ikke afgiver et slet så afgørende vidnesbyrd for selve løsgænger- og tiggervæsenets (samt natmandsvæsenets) stærke indsvinding, som det måske ved første øjekast kunde synes. Blandt andet kunde man formode, at en mildere benyttelse af de ved forordning 21de avgust 1829 opstillede straffealternativer efterhånden, under indflydelse af tidsånden og af andre hensyn, havde gjort sig gældende og således bidraget til at formindske eller forkorte anvendelsen af tugt- og forbedringshusstraffe for løsgængere og tiggere, allerede inden disse straffe aldeles bortfaldt for de nævnte forseelser ved loven af 3die marts 1860. I et hvert tilfælde bør man huske på, at allerede længe forinden havde forbedringshusarbejde og de endnu strængere straffe kun udgjort den mindre del af de for løsgængerer og tiggerer idømte straffe; vand og brød alene over halvdelen. For at danne sig en tilnærmelsesvis forestilling om det omfang, hvori disse forseelser gik i svang i Jylland, vil det derfor være rådeligt at kaste et blik på antallet af samtlige straffekendelser, der for dem ad sædvanlig retsvej er idømte gennem hele det tidsrum af 34 år, hvorfor autentiske beretninger foreligger. Hvorhos det, for ikke at mistyde årsagerne til de fremtrædende svingninger, vil være rettest at udstrække sammenligningen til hele kongeriget, for så vidt de givne grundbetingelser ikke er alt for forskellige til at gøre en sammenstilling tilstedelig. Jævnførelsen

---

meget mindre medregnet, som denne anstalt ikke var for Jylland alene.

95. For anden gang drevet løsgængerer og tredie gang drevet tiggerer var f. e. straffen efter omstændighederne vand og brød i henholdsvis 20 og 30 dage til 1 års arbejde i tugthuset. For 6te gangs løsgængerer og 7de gangs tiggerer vilde straffen falde mellem 8 og 16 år i tugthuset. — Jf. anhang til Rigsdagstidende 1859 sp. 353: den i anledning af straffeanstaltternes organisation nedsatte kommission havde anset det for utilrådeligt at lade tiggere og løsgængere tage pladsen op i disse.

96. Se Statistisk tabelværk (1847) 13, XXIII tab. 48 (Dansk folkeblad 13, 72), Statistisk tabelværk, ny række (1860) 20, XLV, jf. Statist. tabelværk, tredie række (1868) 14. XL.

fremsættes overskueligst i tabellarisk form, og jeg har derfor udarbejdet følgende tabeller, ved hvis benyttelse det en gang for alle 97 må bemærkes, at København helt igennem er fraregnet. På den første tabel giver jeg et oversyn over samtlige domfældelser for løsgænger og tiggeri i tidsrummet 1832 til 1865; på den anden tabel gives, så langt mine kilder tillader det, særskilte lister over domfældelser ved politiretterne for løsgænger og tiggeri; 98 på den tredie tabel har jeg, for at vise, hvorledes og hvor vidt samme bevægelser og forhold som de på de to foregående tabeller fremstillede afpræger sig i mindre, nogenlunde fyldig repræsenterede kredse, valgt Ringkøbing amt, der for os har en særlig interesse.

97. De angivelser, hvortil jeg har støttet mig, findes i Stat. tabelv. 13de hft. (for 1832-40) ved C. J. Kayser, ny række 20de bind (for 1841-55) og tredie række 14de bind (for 1856-65) ved C. N. David. Tabellerne omfatter, så vidt det har ladet sig gøre, både de tilfælde, der er pådømte som offentlige politiforseelser, og de, som er afgjorte ved de ordinære civile domstole, (af samtlige 7926 tilfælde i de 34 år falder i øvrigt kun 487 på sidstnævnte domstole). Derimod har jeg intet hensyn taget til de yderst få tilfælde af denne art, der er afgjorte ved kommissioner eller for de militære retter. — Om forholdet mellem kønnenes, købstad- og landjurisdiktionernes, samt om udlændingers deltagelse i forseelserne m. m. henvises til tabelværket. — Det bemærkes, at „overtrædelse af bestemmelserne om håndværkssvendes rejser“ i Statist. tabelv. har sin egen rubrik, og her slet ikke kommer i betragtning.

98. Ved til hovedtallene (798 + 505 og 456 + 547) at lægge henholdsvis 92 og 66 d. v. s. antallet af de ved de ordinære civile retter fældede domme, fås summerne 1395 og 1069, som på tabel 1. Det er de ved disse domstole afgjorte sager, der menes med udtrykket „ubestemt“ på tabel 3.

Tabel 1.

(Domfældte løsgængere og tiggere)

årrække	Jylland		Øerne		Kongeriget	
	antal	årl. gnmsn.	antal	årl. gnmsn.	antal	årl. gnmsn.
1832-34	440	146 <sup>2</sup> / <sub>3</sub>	278	92 <sup>2</sup> / <sub>3</sub>	718	239 <sup>1</sup> / <sub>3</sub>
1835-37	561	187	285	95	846	282
1838-40	394	131 <sup>1</sup> / <sub>3</sub>	506	168 <sup>2</sup> / <sub>3</sub>	900	300
1832-40	1395	155	1069	118 <sup>7</sup> / <sub>9</sub>	2464	273 <sup>7</sup> / <sub>9</sub>
1841-45	613	122 <sup>3</sup> / <sub>5</sub>	710	142	1323	264 <sup>3</sup> / <sub>5</sub>
1846-50	347	69 <sup>2</sup> / <sub>5</sub>	378	75 <sup>3</sup> / <sub>5</sub>	725	145
1841-50	960	96	1088	108 <sup>4</sup> / <sub>5</sub>	2048	204 <sup>4</sup> / <sub>5</sub>
1851-55	251	50 <sup>1</sup> / <sub>5</sub>	406	81 <sup>1</sup> / <sub>5</sub>	657	131 <sup>3</sup> / <sub>5</sub>
1856-60	265	53	639	127 <sup>4</sup> / <sub>5</sub>	904	180 <sup>4</sup> / <sub>5</sub>
1851-60	516	51 <sup>3</sup> / <sub>5</sub>	1045	104 <sup>1</sup> / <sub>2</sub>	1561	156 <sup>1</sup> / <sub>10</sub>
1861-65	495	99	1358	271 <sup>3</sup> / <sub>5</sub>	1853	370 <sup>3</sup> / <sub>5</sub>

Tabel 2.

årrække	Jylland				Øerne			
	løsgængere		tiggere		løsgængere		tiggere	
antal	årligt gnmsn.	antal	årligt gnmsn.	antal	årligt gnmsn.	antal	årligt gnmsn.	
1832-34	242	80 <sup>2</sup> / <sub>3</sub>	167	55 <sup>2</sup> / <sub>3</sub>	116	38 <sup>2</sup> / <sub>3</sub>	143	47 <sup>2</sup> / <sub>3</sub>
1835-37	356	118 <sup>2</sup> / <sub>3</sub>	171	57	109	36 <sup>1</sup> / <sub>3</sub>	158	52 <sup>2</sup> / <sub>3</sub>
1838-40	200	66 <sup>2</sup> / <sub>3</sub>	167	55 <sup>2</sup> / <sub>3</sub>	231	77	246	82
1832-40	798	88 <sup>2</sup> / <sub>3</sub>	505	56 <sup>1</sup> / <sub>9</sub>	456	50 <sup>2</sup> / <sub>3</sub>	547	60 <sup>7</sup> / <sub>9</sub>

**Tabel 3.**  
(Ringkøbing amt)

a.

årrække	løsgængere		tiggere		ubestemte	
	antal	årl. gnmsn.	antal	årl. gnmsn.	antal	årl. gnmsn.
1832-34	76	25 <sup>1</sup> / <sub>3</sub>	17	5 <sup>2</sup> / <sub>3</sub>	3	1
1835-37	96	32	22	7 <sup>1</sup> / <sub>3</sub>	8	2 <sup>2</sup> / <sub>3</sub>
1838-40	30	10	20	6 <sup>2</sup> / <sub>3</sub>	7	2 <sup>1</sup> / <sub>3</sub>
1832-40	202	22 <sup>4</sup> / <sub>9</sub>	59	6 <sup>5</sup> / <sub>9</sub>	18	2

b.

årrække	løsgæng. og tiggere	
	antal	årl. gnmsn.
1832-34	96	32
1835-37	126	42
1838-40	57	19
1832-40	279	31
1841-45	126	25 <sup>1</sup> / <sub>5</sub>
1846-50	28	5 <sup>3</sup> / <sub>5</sub>
1841-50	154	15 <sup>2</sup> / <sub>5</sub>
1851-55	23	4 <sup>3</sup> / <sub>5</sub>
1856-60	16	3 <sup>1</sup> / <sub>5</sub>
1851-60	39	3 <sup>9</sup> / <sub>10</sub>
1861-65	37	7 <sup>2</sup> / <sub>5</sub>

Ser man på tabel 1, vil det være iøjnefaldende, at Jylland i det første niår (1832-40) har en betydelig overvægt over øerne med hensyn til antallet af løsgængere og tiggere, eller nærmest af de første (jf. tabel 2): og det i en grad, der på ingen måde står i forhold til forskellen i folkemængde. Den stærke stigning for Jyllands vedkommende af tallet på straffede løsgængere og tiggere (og naturligvis dog kun af de første) i det andet treår (1835-37) hidrører væsentlig fra den forcerede opsnappelse af natmandsfolk og andre omløbere i dets begyndelse; hvorom siden mere. At antallet steg så stærkt på øerne i det sidste treår (1838-40) kommer sagtens for en del af skærpet forfølgelse; men hænger vel også noget sammen med de stigende priser på livsfornødenheder (jf. kapittelstakstretene på rug for 1838-42). At nedgang både i Jylland og på øerne fandt sted gennem hele det næste tiår (1841-50), uagtet der heri var flere overordenlig dyrtidsår (hvis virkning på arbejds-

99. Med hensyn til folkemængden i de to hovedgrupper skal jeg kun eksempelvis anføre, at  $\frac{1}{2}$  1845 var befolkningen i Nørrejylland 576,892 mennesker, på øerne (København fraregnet) 646,658. Derved må imidlertid mærkes, at vel har jeg på listerne medtalt straffede løsgængere og tiggere fra Bornholms og Maribo amter (med en samlet befolkning den dag af 101,795); men i virkeligheden er deres tal i de to nævnte amter sammen den største del af tidsrummet for intet at regne (det årlige gennemsnit i de 24 år 1832-55 var for begge amter tilsammen næppe 4 personer; først i tiåret 1856-65 begyndte Maribo amt for alvor at komme ved). Det er altså egentlig kun Sælauks stift, undtagen Bornholm [og Sønderøerne], og Fyns stift, med en samlet befolkning  $\frac{1}{2}$  1845 af 544,863, der (henseende til det pågældende spørgsmål) bliver at sammenstille med Nørrejylland.

100. Denne, om jeg så må sige, kunstige tilvækst i treåret 1835-37 bragte naturlig en tilsvarende afvækst i det følgende treår, hvilken for Ringkøbing amts vedkommende var så stærk, at der her igen vises en tilvækst i det næste femår (1841-45); se tabel 3 b.

101. Naturligvis har lignende indflydelser altid gjort sig gældende også i mindre kredse. Sml. Viborg stændertid. 1836 2, 992 (i udvalgsbetænkningen), hvori det foregivende, at natmandsfolkene [omløberne] (1), som var formindsket, atter skulde være betydelig tiltaget (jf. næste s. anm. 33), til dels forklares af, at „den betydelige skade, som overalt, særlig i hedeegnene, forvoldtes på kornet ved den i afvigte høst [8de og 9de avgust 1835, jf. P. G. Bang i Heibergs flyvende post 1837 nr 124 sp. indtrufne storm, har nødt mange af beboerne i de på disse egne alt for almindelige små huse til at gribe tiggerstaven“.



klassen dog for en del hævedes ved udsalg af sæd til nedsat pris og lignende foranstaltninger), må vistnok væsenlig tilskrives landets heldige økonomiske stilling i det hele. Den særdeles stærke formindskelse af de to forseelser, så vel som af de egentlige forbrødelser, i det sidste femår (1846-50) må, efter hvad David har påvist, for en stor del tilskrives krigen 1848-50. Hverken krigens ophør eller høje kornpriser eller handelskrisens konsekvenser kunde for Jyllands vedkommende standse aftagendet af løsgængeriet og tiggeriet i tiåret 1851-60 (afvigelsen mellem de to femår 1851-55 og 1856-60 er for ubetydelig til at komme i betragtning); hvorimod et, efterhånden endog betydeligt, tiltagende gør sig gældende på øerne. I det sidste, enkeltstående, femår 1861-65 mer end fordoblede antallet og gennemsnittet sig for øernes vedkommende, og også i Jylland steg de nu betydelig, om end i et noget mindre forhold. Årsagerne til denne beklagelige fremtrædelse, der for øgruppen driver tallene langt højere i vejret, end de har været det på noget tidligere punkt i den hele årrække, og som selv for Jyllands vedkommende udsletter et hvert spor af den nedgang, der havde fundet sted fra 1846-60, er uden tvivl af meget forskellig art og betydning. På den ene side måtte de mildere straffebestemmelser i loven af 3die marts 1860, i forbindelse med den lettere adgang til at få løsgængerne og tiggerne fat (navnlig ved en delvis oprettelse af ridende politi eller »gensd'armer«) forringe den i naturlige medlidenheds- og magelighedshensyn grundede tilbøjelighed til at se igennem fingre med dem. På den anden side kan det næppe nægtes, at loven derved havde tabt en del af sit afskrækkende og tilbageskræmmende, der i al fald ikke var til stede

102. Jf. Statist. tabelværk, ny række 20, V, 3die række 14, IV.

103. Netop fordi forøgelsen indskrænker sig til øerne alene, er det lidet rimeligt, at § 8 i tyendeloven af 1<sup>o</sup> 1854 (ophævelse af den visse personer af bondestanden påhvilende forpligtelse til at tage fast tjeneste) skulde have øvet nogen synderlig indflydelse. — At plakaten 1<sup>o</sup> 1840 (samme fritagelse for ugifte 28årige bønderkarle) i sin tid skulde have forsinket nedgangen, kan der endnu mindre være tale om, ikke så meget på grund af dens slutnings-pålæg, som fordi de derved mildnede bestemmelser i forordningen 2<sup>o</sup> 1791 i den nærmest forudgående tid de færreste steder var blevne strengt overholdte eller fortolkede (jf. de didbørende stænderforhandlinger og Ny kollegialtidende 1841 nr 1).

en grad, som kunde opveje de fra andre kanter indstrømmende fristelser. Hvor mange af disse, der må betragtes som mere forbigående (f. e. som efterveer fra krigen), hvor mange som udsprungne fra dybere liggende misforhold (f. e. arbejdslønnens trykning navnlig ved tilstrømning af fremmede), kan der dog ikke med sikkerhed dømmes om, før det får vist sig, hvorledes forholdet vil stille sig i fremtiden.

Men hvad jeg betragter som afgjort er, at denne genopvågning af landløberiet i Jylland ikke kan skrives på natmandsfolkets regning: de indflydelser, der har gjort sig gældende, har i det væsentlige været fælles for hele riget, og har endog virket stærkere på øerne end i Jylland. Denne opfattelse bestyrkes ved at lægge mærke til forholdets udvikling i det seneste tiår (1856-65) i de forskellige jyske amter. Af det overskud af 226 hidhørende, ved politiretterne påkendte, tilfælde, som femåret 1861-65 fremviser mod det foregående 1856-60, falder nemlig på Tisted, Hjørring og Ålborg amter 30 (3 + 12 + 15), på Viborg og Ringkøbing amter 24 (4 + 20); på Ribe og Vejle amter 72 (34 + 38), på Skanderborg, Århus og Randers amter 100 (44 + 15 + 41), hvilket giver de sydlige og østlige egne et betydeligt overtal (172 mod 54) mod de vestlige og nordlige, dem vi dog har hørt betegne som natmandsfolkets egenlige stamsæde; hvorom nærmere under næste overskrift.

Min mening er altså denne: at medens endnu ved begyndelsen af den 34-årige periode natmandsvæsenet i Jylland var betydeligt og fremtrædende nok til, i al fald som medvirkende faktor, at påtrykke det jyske omløbervæsen (særlig losgængeriet) sit stempel (hvorom mere siden), og give det et vist overlegenheds præg over øernes, hvor natmandsvæsenet for længe siden var udslettet, så kan dette på ingen måde senere siges at være tilfældet; i det losgænger- og tiggervæsenets udviklingsgang i begge grupper i det hele og i det større har været ensartet, og for så vidt afvigelser finder sted, disse netop består i en stærkere og stadigere indsvindning af den jyske gruppe. Hermed er det naturligvis ikke min hensigt at påstå, at natmandsfolket i Jylland enten skulde være ganske forsvundet fra jordens overflade eller endog blot aldeles have fornegtet sin fortid. Vidnesbyrd om det modsatte haves ned til den nyeste tid. Under folketingets forhandlinger om udkastet til lov

om straffe for løsgængere og tiggere, ytrede således justitsråd, landinspektør Fløe: at i det sogn eller pastorat, som han var fra, havde man sit meste fattigvæsen og det største tiggeri af natmandsfolkene (han kaldte dem »natmænd, Sigenere eller Tater«), der ikke kunde bruges til arbejde, hvad man end gjorde ved dem. Han, eller rettere sagt hans kone, havde erfaret, hvor vanskeligt det var igen at blive af med den slags personer, når de i flokke på 4 til 5 stykker kom til en enlig liggende gård eller et hus, og der netop i samme øjeblik ingen mandfolk var til stede. Endnu i november 1868 gjorde 3 mænd og 2 kvinder af »natmandsfolket« sig skyldige i temmelig slemme udskjelser i Hammerum herred, hvor de ligeledes holdt sig til »udkanterne« af sognene.

Allerede i den første del af Fløes ytringer ligger imidlertid, hvad der heller ikke godt kunde tænkes anderledes, at natmandsfolkene i fornødent tilfælde er stillede under fattigvæsenets forsorg og tilsyn; og overhovedet må det antages, at de, selv når de for en tid slår sig løs eller griber vandringsstaven, nu ikke længer blot i princippet står under øvrighedens kontrol, kan denne end mulig i enkelte tilfælde være vanskelig nok at overholde eller gennemføre. Adskillige af dem er sikkert, navnlig når de fra barnsben af var komne under sognerådernes varetægt, efterhånden og umærkelig gåede over i eller ved at gå op i det øvrige samfund; andre har søgt tilflugt i fattighusene; nogle har fundet en midlertidig eller endelig havn i straffeanstalterne. I så henseende kan

104. Rigsdagstidende, forhandlinger på folketinget, 11te session 1859 sp. 507. Fløe er barnfødt i og var rigsdagsmand for Hammerum herred, og hans meste virksomhed har været knyttet til Ringkøbing amt (Lönborg sogn i Nørreherred, se Erslews supplement 1, 490 og Fr. Barfods rigsdagskalender s. 173).

105. Silkeborg avis 1868 nr 142 (optaget f. e. i Dagbladet s. å. nr 287).

106. Blandt de ved den store jagt i Ringkøbing amt anholdte skal der kun have været en person, hvis fødested (forsørgelsessted) ikke kunde udfindes: den anden meddeler i Dansk folkeblad 7de årg. nr 28 s. 110 (uden tvivl en jysk embedsmand, der i øvrigt udtaler sig mindre gunstig om fremgangen med natmændsfolkernes omvendelse til stadighed). Jf. næste § anm. 161.

107. At natmandsfolkene på deres sidste dage skulde været blevne mer henfaldne til de egenlige forbrydelser, f. e. tyveri, end forhen (hvilket

jeg endogså henviser til Goldschmidts En. hederejse [i sommeren 1866] i Viborg egnen (1867). Ti for så vidt hans livfulde skildringer af virkelige, forment eller foregivne »Tatere« er byggede på selvsyn, har han jo sine personlige bekendtskaber fra straffeanstalterne i Viborg og Horsens. Når »Tater-Lene« (s. 224) skal gælde for »en fri Taterske«, vil dette ikke sige andet, end at hun ikke opholdt sig i tugthuset, men i Østbirk fattighus. Selv den a. 194 nævnte »vandretid« forudsætter ordenlig fast bopæl til andre årstider, og tilkaster os i det højeste et mat efterskin af den forflums glans; især hvis man, som sandsynligt er, må gå ud fra, at vandringafriheden er betinget af øvrighedens tilladelse (forsyning med pas).

Under alle omstændigheder står det fast, at med natmandsklassen som hjemløst, løsgående folkefærd er det stærkt på hælden; er det end muligt, at svage eftervirkninger af denne tilværelse endnu den dag i dag kan spores i det mindste i Ringkøbing amt.

## § 5.

(Det jyske natmandsfolks sammensætning og benævnelser.  
Dets antal og fordeling. Dets væsen og livsforhold.)

Efter at have set, hvorledes statsmyndigheden og øvrighederne pønsede på og prøvede på at stille sig til natmandsvæsenet for at fremme dets opløsning, der — mer i følge tidens

skulde have fremskyndet dets udryddelse), har jeg fundet antydning, men ikke bevis; se næste § anm. 144.

108. En anden betydning har rigtignok »vandringstiden« (især om vinteren) hos den tredje medtæler i det nævnte nr af Dansk folkeblad

medfør end på grund af nogen særlig foranstaltning — omsider virkelig indtrådte, vil det være på tiden nærmere at betragte, hvorledes selve natmandsfolkets stilling og befindende var, medens disse forhandlinger og bestræbelser gik for sig; det vil sige: så længe det endnu nogenlunde stod i kraft som en samfundsstridig magt (omtrent 1805 til 1845).

Allerførst må jeg dog se til noget nøjere at bestemme: hvad der forstås ved de såkaldte »natmandsfolk« (eller »natmændsfolk«)? et spørgsmål, der, som en tænksom jysk retsbetjent, Jansen (herredsfoged i Rinds og Gislum herreder samt byfoged i Hobro) allerede har sagt, ikke er så let at besvare, som man skulde tro. Selv giver han et slående bevis på rigtigheden heraf; ti de to bestemmelser, han — åbenbar bægge gange påvirket af praktisk-juridiske bekvæmmeligheds-hensyn — til forskellige tider opstiller, står i virkeligheden ikke i den allerbedste indbyrdes overensstemmelse. »Natmændsfolk«, mener han 1819, »kan vel egenligen kun kaldes de, der, som oftest selskabsvis, uden nogen sinde at have haft fast opholdssted, strejfe landet omkring og ernære sig ved renovation af skorstene, glarmesterarbejde, [ved] at tage huden af heste o. desl. samt endeligen af tiggeri, uden at have gjort sig skyldige i nogen kriminell forbrydelse«. »Under natmændsslægten« skriver han derimod 1835, »bör indbefattes alle, som føre et stadig(t) omstrefjende levned, — også de enkelte, som først i en ældre alder have hengivet sig dertil, — uden at ernære sig ved andet end tiggeri og hvad de på deres omvandringer ved deres håndteringer kan fortjæne«. Er den første definition for snæver, bl. a. for så vidt den uden indre nødvendighed har indflettet en skyldfriheds-erklæring, der (som han selv indrømmer) ikke engang altid holder stik, så er den sidste for rummelig, i det den ikke alene har ledet ham til optagelse af den her som indskud indrykkede

---

1. Også Undall siger 1826, at natmandsfolkene kan henføres til to afdelinger: „de der fødes af omrejsende forældre“ (hvilke han nærmest omhandler) og „de der nedstamme fra ordenlig bosatte almuesfolk, men som af liderlighed og dovenskab slå sig til dem“ (sml. udvalgsbetænkningen i Viborg stændertid. 1836 2, 990 ff.). Overhovedet varede det længe, inden denne ved sin stilling til og interesse for sagen betydningsfulde personlighed blev ret enig med sig selv om skelnemærket mellem natmandsfolk og andre landstrygere; men netop derfor lægger jeg vægt

udvidelse, men endog har forledet ham til den påstand, at »omstrejferiet i Jylland udøves kun af de såk. natmændsfolk«. Men, som han 1819 ganske rigtig bemærker, »ikke en hver pasløs person hører til denne klasse, og endnu mindre de af arrester og straffeanstalter udbrudte forbrydere.« Ikke heller en hver løsgiven straffefange eller udtjænt soldat, der ikke kunde eller vilde skaffe sig fast arbejde og ophold. Lige så lidt kan der være tale om mulig enkeltvis indkommende tyske »gaunere«. Allermindst om indfødte eller fremmede »fægtende« håndværkssvende; eller om bissekræmmere, hvoriblandt (som Sponneck 1836 klager over) fandtes raske bønderkarle, der smuglede over grænsen mellem Nørre- og Sønderjylland. Særlig tør ej heller hidregnes jyske husmænd eller inderster, der f. e. ved misvækst (jf. s. 211 anm. 101) eller som følge af krigen var gjorte brodløse, og derfor havde kastet sig på omløberiet; selv om de derved måske for kortere eller længere tid kom i berøring med en eller anden natmandsflok og tilegnede sig noget af dens væsen. Ad disse veje kunde foreløbig i det højeste fremkomme en art uægte natmandsfolk; skönt det ikke skal overses, at ligesom fristelsen til at slå sig løs måtte være forholdsvis uimodståelig for den, der oprindeligt (mulig først gennem sine forfædre) havde hørt natmandsfolket til, men havde skilt sig derfra, således er det til dels gennem en sådan stadig fortsat løsrivelse af enkelte samfundsdele, at

på hvad der må anses for resultaterne af hans endelige overbevisning i så henseende; jf. oven for s. 205 (anm. 91).

2. Rasks ytring om en nytysk indvandring skal jeg siden belyse.

3. Jf. f. e. Rosenörn 1811: „erfaringen viser, at andre personer, end de, som ved fødselen henhøre til de såk. natmændsfamilier, give sig dette navn for ligesom at erholde hjemmel for deres ørkesløshed og omstrejfen“ (eller, som Sponneck 1836 udtrykker sig, „for at vække så vel medlidenhed som frygt og således tiltrygle sig logis og milde gaver hos landmanden“). Og Berner 1813: „siden (efter 1805) har krigen og de uordener, som altid i større eller mindre grad udspringer af denne kilde, vætelig forøget tallet af dem, som nu henregne sig til natmændsklassen, uagtet de ikke egenlig høre til den“. Det er også tideus pinagtighed, der væsenlig forklarer den foregivne stadige forøgelse af natmandsfolkenes tal, hvorover 1815 både pastor Zimmer og forf. i Fyns stifts adresse-avis nr 100 bitterlig klager. Den sidste nævner udtrykkelig som en af grundene, at meget „liderligt pak“ slog sig til dem.

det blandede folkefærd, vi kalder »natmandsfolket«, må tænkes opstået og vedligeholdt.

Lader vi disse, enten aldeles uvedkommende eller tilfældig påhængte, elementer ude af syne, og ser os om efter en definition, der lader den historiske udvikling ske fyldest, uden at træde de faktiske forhold for nær, så tør jeg her ikke lægge eftertrykket på natmandsklassens kunstsprog, det såkaldte »kæltringlatin«. Ti hverken er det umuligt, at en eller anden blot midlertidig livsfælde kan være bleven indviet i eller have tilluret sig hemmeligheden; ikke heller kan man erklære det for aldeles usandsynligt, at denne, efterhånden som sammenhængen mellem klassens enkelte medlemmer brødes, kan være gået i glemme hos flere eller færre af dens første ihændehavere. End ikke manglen på »fast opholdssted« ønsker jeg <sup>4</sup> udtrykkelig at inddrage i definitionen; ti den ene afdeling af natmandsklassen kan netop ikke siges at have været uden bolig, var end denne ikke altid »fast« i den betydning, at beboerne til jævnshold skulde have dvælet i den. Hovedvægten ligger uden tvivl på det ved fødslen betingede forhold til og i ~~s~~ætssamfundet. »Det jyske natmandsfolk« vilde jeg derfor simpel hen bestemme som et arveligt vandringsfolk, der både betragtede sig selv som adskilt fra den øvrige nation og af denne igen betragtedes på samme måde. <sup>5</sup>

Nærmere beset viser imidlertid dette folkefærd sig som en blandet masse, sammensat af oprindelig uensartede, men da til en vis grad forenede, bestanddele. Hvorledes forskellige nationale elementer: et dansk (jysk), et tysk og et romanisk, deri afspejler sig, skal jeg senere oplyse, når jeg kommer til Sigenerne og til sproget, hvor jeg da også skal tale om de tilsvarende navne (*skojerer* og *Tatere*). Her må det være nok at fremhæve den straks iøjnefaldende tvedeling, der gør sig gældende inden for hvad der almindelig, opfattet som helhed, kaldes »natmandsfolkets« kreds; og som svarer til de henholdsvis håndteringers art eller formentlige værdighed. Derom foreligger navnlig tre, i det væsenlige overens-

---

4. Jf. også With 1835: „ved natmandsfolk forstår jeg en egen slægt, som fra ældre tid er indkommen i landet, og vedligeholder sig som et omstrejfende folk uden at have noget fast hjem“.

5. Jf. forfatt. i Fyns stifts adresse-avis 1815 nr 100; Rosenörn for ved i anm. 3.

stemmende udsagn, der dog er indbyrdes forskellige nok til at torde betragtes som lige så mange selvstændige vidnesbyrd. 1815 udtrykker en [jysk] forfatter sig således: »foruden kreaturflåningen drive natmandsfolkene og andre håndteringer, fornemmelig glarmester- og blikkenslager-professionen, så at de onløbende glarmestere og blikkenslagere sædvanligen stå i forbindelse med natmændene, og høre til disses republik. Nogle af dem ere bosatte, men den talrigere del har aldeles intet hjem«. 1835 ytrer herredsfoged Jansen følgende: »omstrejferiet i Jylland udøves kun [!] af de såkaldte *natmændsfolk*, når herunder tillige indbefattes denne menneskeklases forskellige forgreninger af kedelfikkere, glarmestere, hesteskærere o. desl.; ti mellem dem selv indbyrdes gøre de herpå en stor forskel, idet disse ikke vil henregnes til natmændsfolk, hvorunder de indbyrdes kun forstå sådanne, som alene befatte sig med at rense latriner og aftage døde kreaturer. De kalde sig ellers selv *professionister*. De henhøre imidlertid alle til en og samme slægt«. Endelig hedder det i den jyske stænderforsamlings udvalgsbetænkning: »natmændsfolkene dele sig i to afdelinger, nemlig dem, der udelukkende ernære sig ved glarmester- og blikkenslagerarbejde, kedelfikning o. desl. uden at befatte sig med at få kreaturer, slagte katte og hunde, feje skorstene m. v., hvilke kalde sig *glarmesterfolk*, anse sig for bedre end de andre — — — og ikke indlade sig i følgeskab eller omgang [?] med de egenlige natmændsfolk, som ere dem, der mest befatte sig med de sidstnævnte forretninger, hvilke af glarmesterfolkene anses for uværdige. — — — For øvrigt synes det, som om glarmesterfolkene noget sjældnere end natmændsfolkene eje boliger«. — — —

I virkeligheden var dog, som det også er antydnet i udvalgsbetænkningen, glarmesterfolkene eller professionisterne en hel del værre end natmandsfolkene (de egenlige nat-

6. Samme avis-nr (og derefter i Jörgensens bog s. å).

7. Viborg stændertidende 1836 2, 991. I sin fri gengivelse indsætter Sundt s. 182 på egen hånd „kæltringer“ som sørnavn for glarmesterfolkene.

8. Glarmestere, af den jyske almue forskønnet til „*glarmesterkrammet*“ (Undall 1826). — Neden for s. 277. St. Blicher roser (Viborg amt s. 22) de bosiddende natmandsfamilier for deres gode „*patriarkalske*“ egenskaber.



mandsfolk, natmændene); ti netop i den omstændighed, at mange af de sidste fra fortiden af havde et eget hjem (hvorved de rigtig nok i og for sig på ingen måde udelukkedes fra omflakningen) lå et moment, der ikke kunde undlade i tidens løb at gøre sig gældende som kultiveringsmiddel: de havde lettere ved at indgå ordenligt (sammenviet) ægteskab, det var lettere at kontrollere deres børns skolegang o. s. v. Overhovedet kom de derved til at indtage en mellemstilling mellem borgersamfundet og »glarmesterfolket«. Hvor vel nemlig modsætningen mellem »natmændene« og »professionisterne« for så vidt ingenlunde tør kaldes overfladisk, som den hviler på historisk grundvold: delvis national forskel og delvis så at sige officiel anerkendelse af de førstes tilværelse som et indtil videre nødvendigt samfundsonde, så lader det sig næppe omtvile, at netop den efterhånden, under tidsåndens tryk, stærkere og stærkere fremtrædende bestræbelse fra oven for at afskære denne snyltevækst eller bortgrave jorden under dens rødder, jo har bidraget sit til at formindske den indbyrdes afstand og udslette forskelligheden mellem de to klasser. Så langsomt det end gik fremad med forsvindingen af fordommen mod de såkaldte natmandsbestillinger, kunde ophøret af fordommen mod selve natmanden dog ikke holde skridt dermed: den plet af »uærlighed«, der engang i almuens øjne havde hæftet sig til en vis person (og hans familie), udviskedes ikke straks, fordi dens oprindelige årsag havde tabt sig. Ikke heller var det vænteligt, at ret mange af de til natmandsforretninger fødte og opdragne personer skulde føle sig oplagte til at slå ind på anden håndværks- eller landbogærning. Denne mislige følge af den ved forordningen 31te januar 1794 betegnede retning: at brødet vilde blive taget ud af munden på en del i sig selv brødefri mennesker, var jo forudset, til dels endog stærkt betonet, og søgt modarbejdet under forhandlingerne 1792-1803. Hvor derfor kommunerne ikke særlig tog sig af disse ulykkelige, måtte de, ude af stand til at friste livet ved de dem foreløbig lævnede bestillinger (f. e. som skorstensfejere eller skarpretterens håndlangere), naturlig ledes til at søge opholdet ved en ideligere omstrejfnng, måske endog ud over deres nedarvede distrikters grænser, og drives til, når stumpene af deres gamle (og beslægtede) erhverv ikke slog til, at bøde på det manglende ved en mere udstrakt og påtrængende tigger og tryglen. Således forøgedes og forfleredes det egenlige natmands-

folks berøringspunkter med glarmesterfolket, og man er uberettiget til at opfatte forholdet i det hele som indbyrdes fjendtligt. Ja man fristes til at antage, at glarmesterfolket, af hensyn til mængdens endnu langt fra udryddede fordomme, en del har overdrevet sin medfødte ringeagt og afsky for natmandsfolket. Vist er det i al fald, at de ofte kom i fortroligt samkvæm: de indgik kønsforbindelser med hinanden, og natmændenes hytter blev ikke mindre tilflugtssteder for den fødende glarmesterkvinde og hvilesteder (natteherberger) for »de rejsende«, end de vistnok var tilholdssteder for meget udskejende væsen. Som bestemte eksempler skal jeg her anføre følgende, også i andre henseender mærkelige, fra forhørene i december 1819.

Kirsten Kristoffersdatter, 62 år gammel, var født (altså 1757) i Skærk by, Avlum sogn (Hammerum herred) af forældrene glarmester og soldemager Kristoffer Jænsen og »hustru«, der uden al tvivl har været omvandrende, siden datteren var konfirmeret på Mors. Hun havde en broder, Jæns Kristoffersen, skorstensfejer, der (1819) bode i et hus »norden Vind by« (Ulfborg herred), — altså en glarmestersøn, der drev i det mindste en enkelt natmandsforretning; men jeg ved ikke, om det f. e. var på grund af giftermål med en natmandsdatter, eller måske endog i følge en art kommunal beskikkelse (jf. Krarups forslag). Kirsten selv var »enke« efter glarmester Jæns Jænsen (død 1813), med hvem hun havde avlet 12 børn, af hvilke »så vidt hun vidste« de 7 endnu var i live. Den yngste søn, Kristoffer Jænsen, der tillige med moderen var stillet for retten, var født 1802 i »Bitse«, Gællerup sogn (Hammerum herred) og havde fra sin tidligste barndom vandret landet om med forældrene (senest med moderen alene), uden nogen sinde at have haft fast tjeneste eller ophold; han havde en gang været mistænkt for ildspåsættelse og havde det foregående år siddet en kort tid i fængsel for tiggeri. Hans omtrent 20 år ældre broder, Jæns Kristian Jænsen (også kaldet Glerup), der havde 3 børn med sin

9. Hverken han eller søsteren (men vel dennes børn) findes på den liste over natmandsfolk i Ringkøbing amt, som indsendtes af Rosenørn og er undertegnet 1<sup>o</sup> 1819.

10. I følge nysnævnte liste havde han i følge med sig et kvindfolk og 3 børn.

så kaldte kone Margrete Henriksdatter fra Ty, var omvandrende glarmester og blikkenslager. Deres ene søster, Mette Katrine Jænsdatter, var født omtrent 1794 i et da (1819) nedbrudt hus på Mørup hede i Rind sogn (Hammerum herred), der bebodes af Jörgen natmand; også hun havde alle sine dage vandret om: til sit 13de år med forældrene; siden med en ældre af søstrene, Kirsten, og en yngre, Johanne; en tid også med moderen og broderen Kristoffer; i de to sidste år med Hans Kristian Nielsen Rosenlund »som hans kone«. ~~Danne~~, der var født omtrent 1796 i Skinnerup nord for Tisted af omvandrende glarmesterfolk, havde omtrent til sit 18de år gået om med forældrene og tigget i Ty og Salling samt i egnen vesten og norden Holstebro, i Hammerum herred og på »Himmeland«; siden i de nævnte egne snart på egen hånd, snart med sin broder Simon Nielsen, snart med sin søster Anne Margrete og dennes ledsager, o. s. v. Hans Kristian levede som glarmester, medens hans »kæreste« tiggede; deres eneste barn var død. En anden af Jæns Jænsens og Kirsten Kristoffersdatters døtre, Ingeborg Jænsdatter, havde et barn ved en afdød omløber, Peder Først, og løb nu om med »den gamle natmand« Peder Grønnings søn Jörgen, der »bærer en glaskiste og sætter ruder ind«. Af Ingeborgs 3 andre søstre løb den ene, Anne Jænsdatter, om med den nysnævnte Simon Nielsen, glarmester; en anden, Kirsten Jænsdatter, havde løbet om med blikkenslager Anders Akselsen (eller Anders Funder), med hvem hun havde 4 endnu 11 levende børn, men som hun dog siden havde forladt for glarmester Johannes Akselsen, om hvilken det ved samme lejlighed erfares, at han før havde bot i Ørre (Hammerum herred), men 1819 havde kørt om på professionen i en enspændig vogn, han havde tilbyttet sig, med en rød hest for; at han snart havde levet sammen med, snart adskilt fra, sin »kone«, Stine, og at han desuden havde, eller havde haft, i følge med sig »en natmands datter fra Rönbjærg« (Ginding herred). Johannes Akselsen havde vist sig for

---

11. På Undalls navneliste (fra 1835) over natmandsfolk i Viborg tugthus forekommer under † 1831 Anders Akselsen, 36 år gammel, fra Hasted sogn (Vor herred), Skanderborg amt, inddømt på 8 måneder for tiggeri; også under † 1835 en Niels Kr. Akselsen, 19 år gammel, fra Ryde sogn (Ginding herred), Ringkøbing amt, inddømt på samme tid for samme brøde.

hård mod Kirsten Jænsdatters ene medbragte barn, hvorfor bedste-moderen havde taget det til sig eller rettere med sig (jf. oven for s. 164). Dennes 5te datter, Johanne Jænsdatter, havde løbet om med en skorstensfejerdreng, Abraham, søn af nysnævnte natmand Peder Grønning; men havde nok da ligeledes slået sig til den uopsporlige, skönt allesteds virkende, Johannes Aksølsen, der synes at have øvet en forunderlig tiltrækningskraft på natmandskvinderne. Af det ene forher ses også, at i et enligt hus tæt norden Vinde by ved Skive, hvor der bode en natmand navnlig Hans Mortensen (jf. oven for s. 110) havde på en gang overnattet hele 7 natmandsfolk.

Andetsteds fra erfarer vi, at endog de to klassers bestillinger stundum forenedes i en og samme person. Natmanden på Gudbjerg mark (Ribe amt) var tillige glarmester (1803); lige så han i Sønderdråby (på Mors, 1819); — en naturlig følge af, at de egenlige natmandsforretninger efterhånden skrumpede ind.

Flyder de to afdelinger således over i hinanden, er det intet under, om de benævnelser, hvorunder de forekommer, næppe altid er skarpt begrænsede i betydning eller anvendelse. Til det alt an-

12. Hvorledes en sådan født Don Juan så ud, får man at vide af de slesvigske kriminaltabeller for 1814 nr 82 (aftrykt i C. D. Christensens Beschreibung der in — — Schlesw. und Holstein — — 1802 bis 1817 bestrafte Verbrecher, Kiel 1819, 1, 34 nr 97). Joh. A., der også kaldte sig Jæns Lassen og var født i Viborg (?) amt, samt 38 år gammel, var „af høj, smal statur, velvoksen, havde et langagtigt ansigt, brunt hår og skæg og brune øjenbryn, blå øjne, store hænder og fødder“. Han blev 1814 sat fast i Flensborg formedelst brug af et falsk pas, og sendt til Viborg tugthus, hvorfra han tidligere var undvegen. De 1819 afhørte attesterede hans læse- og skrivekyndighed, og at han var mistænkt for visse tyverier. Endnu Ahlefeldt Lavrvig nævner ham (1836) som en af de „enkelte celebre forbydere“ i natmandsklassen, der bidrog til at gøre hvert medlem af denne mistænkt og frygtet. Se i øvrigt i St. Blichers Kæltringliv (Nordlyset 10, 428) og i Goldschmidts hederejse (s. 199 ff.). Den sidste titler kam „Taterkonge“.

13. Sml. de tvende s. 219 indførte udtalelser fra 1815 og 1836.

14. F. e. Ahlefeldt Lavrvig iagttaget ikke forskellen, når han (1835) taler om „den hele klasse, som kaldes *natmænd*, som kalder sig *rejsende* og stundom g&[r] under prædikatet af *glarmesterfolk*“. Rosenörn (1811) siger blot, at de vanke om under „navn' af natmænds- og glarmesterfolk“.

førte skal jeg kun føje, at »de rejsende« (f. e. anført af Undall og Ahlefeldt Lavrvig) vel nærmest er et navn (jf. »skojerer«), hvormed »professionisterne« betegnede sig selv; medens »rakker« var et af de navne, som endnu hængte ved de oprindelige natmænd. Endelig synes »kæltring« (f. e. hos Tøttrup) at være en folkelig benævnelse på den hele klasse; i sig selv betyder det kun efter den danske almues talebrug en prakker, en, som ej kan klare sig eller rede for sig (i pekuniær henseende).

Hvor stort kan nu antallet af jyske natmandsfolk regnes at have været, mens de endnu stod nogenlunde i flor? At give et aldeles bestemt svar på dette spørgsmål, anser jeg for en

15. Om den jyske brug af „kæltring“ se St. Blichers Noveller 1833 1, 237; jf. P. E. Müllers Synonymik 2den udg. s. 386 nederst (hvor betydningen „insolvent“ er rigtig, udledningen af kotkærl, som i bogen Om det islandske sprogs vigtighed s. 149 f., umulig). Ligeledes på Låland, se Molbechs dial.-leksik. under Skalk. Også på Sælland: „di ny sel'ejere e' blevved ti' kæltringer“, forsikrede en mand på Tudse næs. Uden tvivl har det også særlig været anvendt om natmandsfolkene (sml. Molbechs d.-l. s. 267), således som det for Fyns vedkommende bevidnes af Rask, at „navnet kæltringer hos almuen længe har været i brug om store og stærke tiggere, der stundum tiltrøe sig hvad almisse de behage, modsat stoddere om svage og virkelig trængende tiggere“ (Dansk literatur-tid. 1824 s. 613). Jf. også Holbergs barselstuen 2-8, og Hegelunds kriminalret 1760 s. 97 („kæltringer og gemene folk“ i modsætning til „vise og store mænd“). I sin besværing 1813 over natmands-uvæsenet taler biskop Bloch om „alle sådanne omløbende kæltringer“, og pastor Hübertz betegner dem 1817 som „disse kæltringer“. Overgangen til ordets moderne betydning i fællessproget ligger nær f. e. i det af amtmand Gersdorff ov. for s. 130 anførte sted; sml. denne § i anm. 129 og næste § i anm. 104. At afledningen hos Tøttrup s. 5, og efter ham hos Dorph s. 9. ikke holder stik, er for bemærket. Ahlef. Lavrv. har måske dog taget den til indtægt, når han (1836) siger, at der af andre tillægges dem navne „mestendels“ efter deres beskæftigelser „såsom natmand, glarmestere, kedelfikkere og kæltringer“. Misdødet af Dorph anfører Pott (1, 29 f.) „kældringer“ som en umiddelbar benævnelse på Sigenerne, men vil dog ikke tro på hans udledning af ordet.

Ihre i sit Glossarium (1769) 1, 1062 bruger „kæltringar“ som fællesnavn for Sigenerne (Cingari) og andre omløbere (alii circumforanei). Udtrykket „folkets børme“ (fæx populi) passede også på den da herskende opfattelse af Sigenerne som en samling udskud uden nogen bevaret national oprindelighed. Stedet er åbenbar misforstået af Sundt s. 183 anm. \*\*.

såre mislig sag. Det er i særdeleshed tre omstændigheder, der har bidraget til at gøre de hidhørende overslag og opgivelser upålidelige og usikre. Den ene ligger i menneskets tilbøjelighed til at omgås med runde tal, især når de er lidt klækkelige. Den anden er den mere tilfældige, at det åbenbar løb rundt for adskillige, hvad udstrækning man skulde give begrebet »natmandsfolk«. Den tredje, og den væsenligste, er den, at det i sig selv var en vanskelig opgave at få hold og tal på mennesker, der for en stor del intet fast hjem havde. Alt dette gør det forklarligt, at de forskellige, der har forsøgt sig i denne retning, er komne til så forskellige resultater. Medens nogle blev stående ved svævende udtryk 6 som »nogle 100« (Worsøe 1813) eller »vel flere 100« (Undall 1823 og 26), fandt andre behag i mer eller mindre vilkårlige summer. »Man anslår natmændsfolkene eller kæltringerne her i Jylland til omtr. 1000«, siger Tøttrup (1823 s. 4), hvad han dog indrømmer mulig kan være overdrevent, hvorfor han i sin plan (s. 13 jf. oven for s. 173) på slump »antager«, at »de omvandrede kæltringer« er 300, hvoraf 100 gifte. Hos ingen fremtræder det tydeligere end hos Bülow, hvor gyngende og forvirrende deslige ansættelser er. Medens han 1828 (Vib. samler nr 50) blot i almindelighed harnes over, at »man overlader flere 100 af landets egne børn til deres egen skæbne: at rekruttere tugthuset«, og 1831 (Vib. tugth. s. 62) ytrer, at »landløbernes antal i Nørrejylland vel kan med et rundt tal anslås til 1000 individer«, udtaler han sig i maj 1835 (Viborger saml. nr 59), skønt betingelsesvis, som om natmandsfolkene's antal kunde være 800 à 1000; hvilket nærmere begrundes i hans indberetning fra oktbr s. å. I det han går ud fra antallet af dem, der 1831 hensad i Viborg tugthus (oven for s. 205), og »tilføjer« dem (som man ingen nærmere rede får på), der årlig er under tiltale i forskellige retskredse, så vel som dem, der

---

16. Når Krarup 1817 som svar på en mod hans forslag rejst indvending ytrer: „det er ikke få amter, hvor disse folk har deres gang, og efter min formening vil der næppe blive to at tildele hvert sogn“, så er det utydeligt, om han derved har tænkt på alle sogne i de vedkommende amter (Ringkøbing og Viborg amter alene har henved 250 landsogne), eller blot på de henholdsvis fødesogne (jf. oven for s. 156). Måske endog, efter en anden ytring at dømme, på sognene i hele „landet“ (Jylland).

er hendömt til rasphuset eller slaveriet, og endelig i henhold til fangernes udsagn i Viborg tugthus, ender han med at få de nævnte tal ud; men er dog så forsigtig at tilføje, at »skulde nu dette opgivne antal, som er begrundet på sikre data [?], være overdrevet, så kan man dog med vished anslå deres antal til 4 å 600«.

Så ufortjænt det var, nød 800 den ære at tillægges rang som normaltal, som man kun efter lune og lejlighed gav en indskrænkende eller udvidende tilsætning. Natmandsfolkenes antal »overstiger på ingen måde 800«, erklærede Fjelstrup i Viborg stændersal 1836; medens Dorph forsikrer, de udgør »i det mindste 800 individer«.

Heldigvis har vi omtrent fra midten af perioden i de jyske retsbetjæntes besvarelse af den første post i kancellicirkulæret af 22de juni 1819 en ledetråd, der, om end ikke meget holdfast på alle punkter, dog kan og må tjæne os til rettesnor. For oversynets skyld sidestiller jeg udbyttet af tællingen 1803; og af hensyn til den delvise jævnførelse med forholdene i 1835, hvortil jeg snart skal komme, er det, jeg allerede 1803 og 1819 fra Århus amt har skilt Skanderborg amt efter de grænser, som dette fik ved dets genoprettelse 1824.

17. 1837 s. 15; i andragende til kongen af 1<sup>3</sup> 1836 siger han endog, at sagen „angik omtrent 1000 menneskers timelige, måske evige vel“. — Både den første og tredie meddeler i Dansk folkeblad 7de årg. nr 28 anser tallet 800 for urimelig højt; hvorimod det sættes som givet i Fædrelandet 1837 nr 159. — I følge Fyns avis 1847 nr 51 [Rohmann] anslog man på forfølgelsens (den store jagts) tid antallet af natmandsfolk „på halvøen“ til 500.

18. Moltke og Schønheyder, der må have kendt indberetningerne fra 1819, går alligevel i deres fællesforslag ud fra, at natmandspersonernes antal var „omtrent et par 100“; sagtens ved misforståelse af en i kancelliet foretagen opgørelse, der lød på „19 familier og [desuden] 200 personer“.

19. Fra Ringkøbing og Ribe amter synes det ikke at have været brug at lade underøvrighedernes erklæringer medfølge, siden disse mangler både 1803, 1819 og 1835. 1803 er de desuden ikke indsendte fra Ålborg (så lidt som 1819, jf. oven for s.162), Tisted (ej heller 1835), Hjörning og Århus (-Skanderborg) amter. I disse tilfælde har jeg derfor kun haft amtmændenes opgørelser at holde mig til. Ellers vedlagdes „bilagene“ d. e. de originale stedlige udtalelser og optegnelser af herredsfogder,

## Natmandsfolkenes amtsvise fordeling.

amt	1803		1819	
	familier	personer	familier	personer
Ringkøbing	(10)	51	[15]	79
Viborg	6	(41)	4	(27)
Ålborg	3	16	[20]	100?
Randers	5	(30)	5	(28)
Tisted	4	18	[5]	24
Hjørring	4	22	4	(17)
Århus	2	6	2	(12)
(Skanderborg)	3	16	2	(10)
Vejle	4	(20)	3	12
Ribe	4	28	1	(5)
summa	45	248	61	314
fradrag for købstæderne	6	34	4	22
rest for landet	39 fam. 214 pers.		57 fam. 292 pers.	

Købstæderne kan her straks fradrages, da de derværende »beskikkede« natmænd — der tilmed 1835 var så godt som aldeles

byøvrigheder og birkedommere (stundum af sognefogder, undtagelsesvis af præster). Her har jeg da så meget heller lagt bilagenes meddelelser til grund, som det har vist sig, at hverken amtmændenes sammendrag eller kancellisternes uddrag er ubetinget at stole på. I adskillige opgivelser er snart persontallet, snart familietallet ikke, eller ikke tilstrækkelig nøje, opgivet; i så tilfælde har jeg sat en familie lig 5 personer. Skulde dette gennemsnitstal være vel lille for natmandsfolkenes vedkommende, opvejes fejlen måske ved, at uden tvivl en og anden medregnet (f. e. blandt hustruerne) strængt taget ikke hørte til natmandsfolket. Hvor en sådan mindre eller større usikkerhed finder sted i grundtallene, er på tabellen betegnet ved at sætte ( ) eller [ ] om summen for det enkelte amt. — Ved »familie« må i øvrigt ikke altid tænkes på fælles husstand eller på i kønsforbindelse levende personer med følge; undertiden (se f. e. Viborg by 1803 og Hassing-Revs herreder 1819) betegner ordet de til samme slægt hørende individer.

20. Når efter Undalls natmandsliste enkelte var hjemmehørende i



forsvundne — vistnok nu var mindst udsatte for at gå over i de egenlige omløberes klasse. Allerede 1803 fandtes natmandsfamilier kun i Viborg, Ålborg, Mariager, Randers, Århus og Frederits; 1819 kun i Mariager, Tisted, Århus og Frederits. Deres stilling og opførsel var i det hele upåklagelig. 1803 havde de »frit hus«, der i Viborg lå uden St. Ibsport, i Ålborg uden for Østerport (ligesom 1705: Bircherods dagbøger s. 475), i Århus »tæt uden for byen«; og desuden fast årlig løn, der i Ålborg var 20 rdlr 4 mk, i Randers 20 rdlr og i Frederits 13 rdlr 2 mk. Natmanden i Ålborg fik desuden 30 rdlr om året til vedligeholdelse af huset, af »natvognen« m. m., og nød en årlig efterløn af 16 rdlr som afgået skorstensfejer (da byen havde antaget en anden til denne bestilling); han var end videre beskikket hesteskærer i 5 af amtets herreder, og havde sit gode udkomme. En af hans døtre var gift med en underofficer ved det i byen garnisonerende tredje jyske regiment. Natmanden i Vi-<sup>2</sup> borg, Hans Gregersen, havde til huse hos sig en gift søn, der var hans medhjælper og havde søgt om at blive hans efterfølger; hans to andre sønner var i soldaterstanden; af hans tre døtre var de to gifte med natmændene henholdsvis i Vrove og Nørager, den tredje med en soldat i Ålborg. Ikkun natmandsfamilien i Randers (på 8 personer) havde, på grund af næringens aftagelse og tidens dyrhed, ondt ved at slå sig igennem.

Fordommen mod natmandsstanden havde i købstæderne i al fald ikke længer nogen praktisk betydning; i Randers deltog f. e. to af børnene i »hørspindeskolen«. Betegnende er udviklingen i Mariager. Efter udkomsten af forordn. 31 jan. 1794 havde det lykkedes byfogden, Henr. Tetens, at overbevise borgerne om det ubillige i deres forhold mod natmanden og hans familie, og at få afskaffet »adskillige ceremonier ved deres børnedåb, begravelse og afsondring«. 1803 indmældte han, at der i byen ikke fandtes

Kolding, Ribe og Vejle, peger dette (angivelsens nøjagtighed forudsat) enten længer tilbage i tiden, eller betyder kun, at vedkommende der havde forsørgelsesret. Jf. K. G. Rosenörn i Viborg stændertid. 1836 (2, 1013): „mange af de endnu levende natmandsfamilier ere vistnok fødte i købstæderne“; sml. ned. for blandt vedhængene (i kancelliet 1795).

21. Dette regiment kommanderedes den gang af Fredrik Moltkes broder Adam Ludvig Moltke, om hvem se mod slutn. af denne §.

nogen natmand (som derfor også udelodes på amtmandens liste): rigtignok havde dens skorstensfejer »tilførn hørt til denne klasse, da han var født og opdragen i den stand«, men nu nød han samme omgang og behandling som en hver anden byens borger. Han levede som daglejer og af fiskeri, hvorom han var i interessentskab med »nogle af byens bedste borgere«; og han var med sin søn bleven indført i sørullen. Siden forfaldt manden til drik, hvorfor skorstensfejerforretningen bestredes af hans søn, og 1819 blev familien (i alt 4 personer), der stundum tillod sig at gå på tiggeri i omegnen, regnet med blandt natmandsfolkene. Af de tre andre natmandsfamilier, der ommældes 1819, var det ene den i Århus (på 7 personer, 1803 kun på 2), der drev natmandshåndteringen og levede af den. Klemmen Nielsen i Frederits (den samme som 1803) kaldes nu »den forrige natmand«; han havde beholdt sin fribolig, men ernærede sig som daglejer, og hans børn var gåede over i arbejder- og tyendeklassen (den ene søn var tambur). En særegen, uheldig, stilling indtog familien i Tisted, der muligvis i mellemtiden var indkommen fra landet. Mette Marie Josefsdatter havde tillige med sin mand, Didrik Jansen, for 14 år siden været tiltalt for tyveri i Han herrederne; han undveg fra arresten i Tisted (slige undvigelser hørte den gang, og længe derefter, til dagens orden), og dømtes skyldig; hun frikendtes. 1814 havde hun været straffet for kvaksalveri, og endnu sagdes hun stundum at løbe ud på landet og »drive kurer på mennesker og dyr«. For resten tog hun sig intet bestemt for, men fik dog ingen understøttelse af byen, uden for så vidt den i den sidste tid havde måttet skaffe hende huslejlighed. Hendes ene datter, Inger Marie, havde tjænt på landet, men opholdt sig nu hos moderen med 3 uægte børn. Også en anden datter, Lene Didriksdatter, der havde været 2 år i tugt-

---

22. Fj heller på Ågårds liste over Tistedes professionister (Beskriv. over Ty 1802 s. 174 f.) findes nogen natmand (men vel en skorstensfejer, måske den natmand, eller hans efterfølger, som fandtes der 1792 og flg. å. og som tillige var skorstensfejer); hvorimod han side 170 klager over de mange, der strømmede ind fra landet som arbejds- og brændevinsmænd.

23. For samme brøde kom hun 1826 — i sit 80de år! — på 1 år i tugthuset (Undall).

huset for tiggeri, og da (1819) mentes at drive om i Han herrederne, havde efterladt et barn hos bedstemoderen. Endnu 1835 bode en natmandsfamilie (den eneste i amtet) i Tisted, hvor den nød understøttelse af fattigvæsenet (amtmand Faye).

Den tistedske familie giver os på en gang et billede af natmandsvæsenet i en af dets hæsligste skikkelser, og danner tillige en overgangsform for dets fremtrædelse i købstæderne og på landet. Vender vi da tilbage til de ovennævnte tal 214 og 292 for henholdsvis 1803 og 1819, vilde det være meget overilet og urigtigt, af dem at uddrage den slutning, at natmandsfolkets tal imidlertid var steget med en 80 personer eller i det hele tiltaget. I modsætning til tællingen 1803, der kun vedrørte natmændene som »embeds«-mænd, skulde den i 1819 omfatte de »personer under navn af natmandsfolk, som førte et omvankende levned, og for største delen ernærede sig af tiggeri«. Medens med andre ord den første (da embedsmandigheden dog ikke tør betones for stærkt) var indskrænket til natmandsfolkene i egenlig eller snævrere betydning, angik den sidste natmandsfolkene i overført eller videre betydning. Alligevel skal det indrømmes, at i udførelsen hverken fremtrådte modsætningen synderlig skarpt, eller kunde den lettelig gøre det. Kun er det vist, at 1803 holdt man sig de fleste steder mekanisk til opgaven, i det man holdt de mer eller mindre hjæmløse bestanddele uden for opgørelsen. Amtmanden, etatsr. Hansen, i Ringkøbing undrer sig selv over, at der efter de indhenteede oplysninger »i hele amtet ej findes mere end 51 personer, uagtet man daglig hører, at hele troppe d. e. flokke omvanke i amtet fra et sted til et andet, uden at man er i stand til at få fat på dem. Enten må der findes mangfoldige andensteds, eller og kan man formode, at der er mange, som udgive sig for natmændsfolk og bruge denne list til at tilvende sig almuens gaver; ti almuen giver straks noget for at entledige sådanne gæster.«

24. Hun kom der igen 1825 (i sit 42de år) på 4 år for samme brøde (Undall).

25. Erklæring §§ 1803; sml. oven for s. 148 og for ved anm. 3. — Netop Hansen får i øvrigt af en gammel moralist i Vib. samler 1828 nr 51 det skudsmål, at han var „den allerførste embedsmand i Jylland (der, skönt ufortjent, i hovedstadens sladdermunde-kunstsprog kaldes dum, og

Til visse var også 1819 de nogenlunde bofaste natmandsfolk mindst udsatte for at blive oversprungne. Kun i et enkelt tilfælde vides det med bestemthed, at cirkulærets ordlyd ved en temmelig vilkårlig fortolkning har givet anledning til, at ej heller de kom med på listen. Stiftamtmanden i Ribe (Kofod) ytrer nemlig, at »efter modtagen indberetning fra samtlige amtets under- og politi-øvrigheder findes intetsteds under disse distrikter sådanne egenlige kaldte natmændsfamilier, der ene ved omstrefjende levned ernære sig, skønt der undertiden kan findes personer i større eller mindre flokke, der omvanke for at tigge under påskud af at være kedelfækkere [!] hvis antal ej kan opgives«. I reglen var det blot de stadig omstrefjende eller gennemstrefjende, man ikke torde eller vilde binde an med. At give en fortegnelse over dem anså også Jansen (Rindsherred) endnu den gang for en umulighed; jf. i øvrigt neden for under Salling, Nørlyng herred, Kærherred og fl. st. Og det er ingenlunde sandsynligt, at ret mange af dem, der således forbigikkes på et eller flere steder, skulde været medtagne på et andet, og da snarest på hvad der

---

ja vel ærkedum imod de superkloge hovedstads-indbyggere — ja! gud se i nåde til hver Sælænder og Jyde, der dog ere de gamle Goter). Denne fordomsfri mand jog natmandspakket ud af sit amt, satte børnene til bønder som tjænestefolk (der på den tid var som en malurtstilk på almenhedens tunge), — og han „reensede“ sit amt for disse øglereder i menneskesamfundet. Andre enkelte steder, hvor over- og underøvrighed ikke brød sig om denne embedsiver (og man kunde vel nævne dem, hvis de døde ikke bør hvile) gik det anderledes til“. Skulde Hansens nogen sinde have gjort en sådan kraftanstrængelse, måtte det vel snarest være sket i slutningen af hans embedstid (han gik af 1805) og kunde måske tænkes at være et slags fortsættelse eller følge af den i Slesvig 1804 holdte „almindelige eftersøgelse“; ti endnu 1803 taler han ikke et ord om noget lignende. Men jeg er meget tilbøjelig til at holde det hele for en fiktion eller for en med årene, og for modsætningens skyld, fremskudt velvillig udpyntning og forstørrelse af Hansens priselige iver (han fortæller selv 1805, hvorledes han et par år havde dragets med et skarns natmandsfolk som kokkepige, der siden blev gift med en rebslager, som „meget fortrød sin engagement“). Ti ikke heller hos Krarup, Rosenørn eller nogen anden finder jeg nogen som helst antydning af sligt; eller af, at Hansens nidkære efterfølger skulde have modtaget amtet frit for omstrefjere eller rensat for „øglereder“.

26. Ribe amt står derfor blank i kancelli-ekstrakten, skønt det er vist, at ikke alle de 4 familier fra 1803 (om overhovedet nogen af dem) var uddøde eller forsvundne 1819; se ned. f. s. 256.

måtte regnes for deres hjemsted. Cirkulærets udtryk »natmands-familiernes antal i vedkommende embedsdistrikt« forstod man nemlig gennemgående, selv hvor man ikke holdt sig til de bofæstede personer alene, ikke om de inden for kredsens (amtet) i juridisk forstaud hjemmehørende (forsørgelsesberettigede), — hvad der næppe heller vilde været praktisk gennemførligt, — men om dem, der da for tiden opholdt sig på dens enemærker. At hovedtallet for 1819 ikke des mindre blev så meget højere end det for 1803, kommer væsenlig af, dels at man dog i Ringkøbing amt også tog hensyn til de boløse natmandsfolk, dels af, at angivelsen for Ålborg amt vel er ikke så lidt overdreven. Moltke siger selv (13de avgust 1819): »efter de fra sognefogderne modtagne lister, på hvis tilforladelighed jeg dog ikke kan stole, beløber antallet på disse folk, som jævnlig indfinde sig i amtet, og nogen tid der søge underhold, noget over 100. Dertil regnes ikke den mængde, som hjæmsøge sognene og kuns strejfe igennem dem«. Lutter natmandsfolk kan denne fabelagtige masse af omløbere og omstrejffere, selv efter det neden for (s. 239 og 248) anførte, i al fald næppe antages at have været.

Må end således det for 1803 opgivne tal tænkes betydelig forøget, for så vidt det skal gælde som udtryk for hvad jeg oven for har kaldt natmandsfolket i udvidet betydning, og må end det for 1819 i samme øjemed på forskellig måde tillempes, vilde dog et hvert forsøg på i henhold hertil at rette tallene ved bestemte tillæg eller fradrag være vilkårligt og for så vidt uberettiget. Højere end til mellem 300 og 400 personer, voksne og børn, er man dog på ingen måde berettiget til at gå. Om nogen mærkelig afvækst af tallet fra 1803 til 1819 tror jeg ikke heller der kan være tale, da det er lidet sandsynligt, at ret mange familier i mellemtiden skulde været enten rent uddøde eller i den grad have sammen-smeltet sig med det øvrige samfund, at fortidens præg helt skulde været udsløttet. De ydre tidsforhold var også kun lidet gunstige for en stærkt fremad skridende udvikling i praktisk retning. Kun er det rimeligt, at den skærpede forsørgelsestvang, der fra periodens

---

27. Når fattigreglementet for landet 1803 § 6 pålægger et hvert sognedistrikt bl. a. at forsørge „alle dem, som i samme ere fødte og opdragne“, skulde

begyndelse var lagt på kommunerne, ligesom den skarpere skole-  
tvang, der blev pålagt individerne — trods den delvise vrangvillie,

denne bestemmelse rigtignok synes uanvendelig på hvem der, så at sige, aldeles i forbigående var bragt til verden inden sognekredsens område; hvilket navnlig gjaldt om mange af de løsgående natmandsfolk. Dog, hvilken friere fortolkning af „fødestedet“ der end kan have været forsøgt (se Ussings anm. i reskriptsamling for 1830 s. 323), må den mekaniske forståelse i dette forhold betragtes som fastslået (jf. plakat 2<sup>o</sup> 1817 og kancelliskriv. 1<sup>o</sup> 1821). Ved mennesker, der gennem flere slægtled havde drevet omløberiet som næringsvej, kunde der naturligvis slet ikke være tale om at bestemme forsørgelsesstedet efter nogen af de andre i § 6 givne regler; men nægtes kan det ikke, at hin ordrette fortolkning både var ensidig og blev mislig i sine følger, for så vidt enkelte sogne, hvor omløbere særlig havde tilhold, derved overbebyrdedes. — På forskellige misligheder i lovbestemmelserne om forsørgelsesretten var det man, overensstemmende med et andragende fra den jyske stænderforsamling 1836, søgte at råde bod ved plak. 1<sup>o</sup> 1839 jf. fo. 2<sup>o</sup> 1844.

28. Særlige bestemmelser til fremme af omløberhørens skolegang vides ikke at have flydt af de 1819 indhentede betænkninger fra amtsskole-  
direktionerne (ov. f. s. 165).

Undertiden kneb det med at få ungdommen indprentet så megen kristendomskundskab, at den kunde konfirmeres inden det 19de år (fo. 2<sup>o</sup> 1759 § 2, jf. kancelliskriv. 1<sup>o</sup> 1806), end sige da med det 14de eller 15de. En 17årig knøs på Falster blev i den anledning ved politiets foranstaltning sat på vand og brød; men da det ikke hjalp, fik kancelliet 1<sup>o</sup> 1811 kongens tilladelse til at lade ham, om det viste sig fornødent, uden videre dom indsætte i forbedringshuset til undervisning og påfølgende konfirmation. Næste år indtraf et lignende tilfælde med en 20årig Fyubo (i lille Ubberød by), og kancelliet udvirkede nu en kongl. resolution af 2<sup>o</sup> 1812, hvorved det bemyndigedes til på egen hånd at anordne samme fremgangsmåde mod alle sådanne uvidende og vrangvillige personer (kongl. resolutionsbog i kultusministeriets arkiv). Tilfældet var, som kancelliet bemærker i en af sine indstillinger, ikke forudset i det foreløbig på øerne indførte skolereglement af §§ 1806; men slutningsbestemmelsen i § 17 af anordningen 2<sup>o</sup> 1814 synes beregnet på at forebygge dets hyppigere indtrædelse i fremtiden. Forhold, der nærmest var at betragte dels som en almindelig arv fra fortiden, dels som en særlig frugt af natmandsvæsenet, gav dog kancelliet oftere anledning til at benytte sig af den givne fuldmagt. Således i skrivelse af § 1814 (trykt, om en „ukonfirmeret dreng på 20 år“ i Lødderup sogn, Sønderhørd på Mors); og af 2<sup>o</sup> 1820 om en ukonfirmeret pige, Anne Marie Pedersdatter, på over 25 år, der alt havde 3 uægte børn, i Fuglslev på Mols. Af denne sidstes enstridighed giver pastor Holger Rørdam en plastisk beskrivelse i sin indberetning til amtsskoleledningen af § 1820 (kultusm. arkiv). Med urette gör Ursin (Viborg s. 222) kancelliskriv. 2<sup>o</sup> 1820 til et reskript af

der viste sig fra bægge parter — ikke kunde blive uden al indflydelse på natmandsvæsenet, men måtte bidrage til at forberede dets opløsning.

Til en sådan begyndende indre opløsning af natmandsklassen — rigtignok nærmest af dens bofæstede afdeling — opdager man virkelig enkelte tegn, om end temmelig svage, når man sammenholder de to sæt beretninger. Almuens fordomme, denne hovedstøtte for klassens særskilte beståen, betones nok så stærkt 1803 som 1819 (skönt de endnu 1835 ikke alle vegne var forsvundne). Bønderne i enkelte egne blev efterhånden lidt mindre uvillige til at tage fødte natmandsfolk i tjeneste; ligesom regeringen, hvormod siden hen, mindre betænkelig ved at udskrive dem til hæren. Giftermaal uden for klassen (og med andre end omløbere) var ikke længer aldeles uheorte. Med fordommens aftagelse hænger det for en del sammen, at natmændene efterhånden blev mindre trevne til at sende deres børn i skole. Allerede 1803 havde de naturligvis samme adgang som bønderne til at lade børnene deltage i skoleundervisningen; men f. e. om ham i Langå bemærkes det udtrykkeligt, at han kun lidet benyttede sig heraf. 1819 høres intet til sligt; ti at natmandens datter i Vrove løb bort, da hun skulde konfirmeres, kunde faderen vel næppe gøre for. Selve det økonomiske tryk, natmændene til dels voldte distrikterne, synes enkelte steder (f. e. i Hassing-Revs herreder) at have været noget mindre 1819 end 1803. Bedst farne var naturligvis i en hver henseende de, der kunde hjælpe sig selv, f. e. han ved Frisenborg, der af grevskabet havde »frit hus med 4 tønder land og en vis god løn«

almindeligt indhold. Jf. ned. f. anm 156 om tvangsundervisningen i Viborg tugthus.

Den hele foranstaltning finder sit forbillede i Kristian d. 6tes tvangs- eller rettere voldsbud om „det unge reservamandskabs“ fuldkommengørelse til sakramentets nydelse ved af „proprietaryerne“ at sættes „i hullet“ eller besørgeres på fæstningen, om ikke til St. Croix (fo. 1735 part 2 art. 1)! Og det har sin interesse at se en pietistisk og en rationalistisk tidsalder række hinanden hånden.

29. Reglen var endnu, at de forplantede sig indbyrdes, se ned. f. s. 251 (Faye 1819). Eksempler på natmandsfolks indgiftelse i andre samfundsklasser haves dog; se for ved under Ålborg og Viborg byer samt i anm. 25; neden for under Bjærgby og Hassing-Revs herreder.

(1803) eller »hus med hartkorn i fæste« (1819); og netop disse havde lettest ved at få deres børn anbragte hos bønderne.

- I øvrigt var i mange tilfælde den enkelte families velfærd eller stakkeldom for lang tid betinget af den omhu eller vanrøgt, ved-
- 30 kommende kommune (eller dennes ledende mænd) havde vist den, da dens egenlige næringskilder tilstoppedes som følge af en lovforanstaltning, der var født af tidens ånd og blev frembåren af den, trods al modstand i det første øjeblik. Som eksempel på udviklingsgangen i et landsogn skal jeg anføre den, som fandt sted i Bjærg (e) under Boller birk, en by, hvor endnu 1835 et hus førte navn af »rækkerborgen« og et stykke jord af »Fredrik rakkers kirkegård«, og hvor inden 1794 hovedsamlingspladsen skal have været for natmandsfolkene fra landets sydlige og østlige del, i det flere gange om året et selskab af over 50 personer skal have samlet sig der og under
- 31 åben himmel fortæret hvad de havde fortjent på deres omstrejfen. Det må være om den derværende natmand, at birkedommeren, rådmand i Horsens, Andreas Tolstrup, den 8de maj 1794 skrev til kancelliet: »han har kun husly og ingen avling til stedet. Hans levebrød har hidtil været at tage huden af de creature, som døde blandt almuen; ti vel er han tillige skorstensfejer; men bønderne feje selv deres skorstene, og skorstensfejeren i Horsens fejer på adskillige herregårde i amtet. Forordningen af 31te januar efterkommes nu af hver mand, så at denne arme natmand og familie siden aldeles intet har haft at fortjæne eller leve af, uden alene hvad han har fået for et par rytterheste, som ere døde ved regimentet her i Horsens, dem han har udslæbt og aftaget huden. Han kan intet arbejde få ved bonden, dels fordi han som natmand endnu bør at udføre misdædere etc. og dels fordi hans børn ej, lige ved bondens, kan blive antaget i krigstjæneste. Tigge må han ikke, og han skammer sig derved, da han er frisk og stærk. Det synes altså åbenbar, at han og familie enten må omkomme af hunger eller gribe til utilladelige og farlige midler. Jeg indstiller derfor underdanigst til det kongl. danske kancelli, hvordan sådant onde kan af-

---

30. Jf. Withs ov. for s. 199 berørte udtalelse 1836 (Viborg stænder-tid. d. å. 2, 1005), hvis rigtighed bevidnedes af „flere medlemmer“.

31. Birkedommer Christensen i Boller og Møgelkær birker i hans betænkning af 1<sup>o</sup> 1855.



værges fra disse mennesker«. Hvad kancelliet svarede, ved jeg ikke; men man må dog i dette tilfælde til dels have fundet på råd; ti af en senere beretning erfares, at den del af natmands- 31 folket, der havde hjemme i retskredsen, blev da af præsten i Bjærges sogn og af stedets politimester opmuntret til at tage fast tjeneste hos bønderne og anvist passende arbejde; siden giftede de sig med husmandssønner og -døtre og blev fæstere eller ejere af mindre jordlodder og jordløse huse, og ophørte således der at bestå som særskilt stand. Ikkun en gammel mand fra Bjærges, ligesom en anden fra Føvling (Tyrsting herred i det senere Skanderborg 32 amt), vedblev at strejfe om, da de ikke som de yngre var i stand til at vænne sig til bondearbejde. For en del passer denne skildring vist nok først på tiden efter 1803. I dette år fandtes i Bjærges 2 natmandsfamilier, den ene på 5, den anden på 4 personer. Børnene tjænte hos Bønder og nød undervisning »lige ved de øvrige bønderbørn«. Den yngste natmand ernærede sig som skorstensfejer; den ældste nød almisse, da næringen som natmand »var intet«; han havde tilforn tjænt lidt som hesteskærer, men også dette var ophørt, siden dertil var ansat oplærte folk fra veterinærskolen. 1819 fandtes i Bjærges kun en eneste natmandsperson, en søn af en af hine familier, og han havde for længe siden ud-tjænt ved den stående hær, var indsidder, arbejdsom og sædelig.

En fortegnelse over natmandsfolkernes vigtigste opholdssteder og tilholdssteder omkring i herrederne skal jeg give, når jeg først får dvælet ved de, rigtignok lidet fyldestgørende, bidrag til en tælling for 1835, som kan uddrages af indberetningerne fra dette år.

---

32. Om natmandsfamilien i Ring og „Føvling“ sogne handler en kancelliskrivelse af 2<sup>o</sup> 1793 (Føgtmans Alfab. register 1, 520) til biskoppen i Århus, der havde indberettet, at det ikke vidstes, om denne familie, der ikke i mange år (hvis overhovedet nogen sinde) havde søgt altergang, men nu forlangte den, var ægtefolk, skönt de ikke var uoplyste og levede skikkelig; samt indstillet, om de ikke burde anses for ægtefolk, antages til altergang og resolutionen meddeles dem af præsten, som da skulde give dem „tjenlig eragtende“ formaninger i sognet og medhjælpernes overværelse. Hvilken indstilling i et og alt bifaldtes.

Har der fundet nogen betydeligere forandring sted i natmandsfolkets antal i tiden fra 1819 til 1835? Sandsynligheden taler jo vistnok for, at den spire til en delvis aftagelse, der, som antydet, så at sige lå skjult på bunden alt inden 1819, efterhånden måtte skyde frem for dagens lys og i det mindste blive kendelig i de senere åringer. At antallet var i aftagende antages også, trods alle påstande om det modsatte, af udvalget i den viborgske stænderforsamling. I et hvert tilfælde er det dog klart, at på ubestemte eller løse udsagn, hvad enten de går i den ene eller den anden retning, kan der ikke lægges videre vægt. Sådanne mangler ikke engang for Ringkøbing amt, hvorfra man snart trøstes med en nedgang af tallet, snart skræmmes med en opgang.

Det første punkt i cirkulæret af 15de avgust 1835 gav intet pålæg om at holde mandtal over omstrejferne eller særlig over natmandsfolket; og i følelsen af opgavens vanskelighed afholdt man sig klogelig fra forsøg på dens løsning (med mindre man dertil vil henregne godtkøbs-overslag som de s. 225 f. anførte). Indirekte yder erklæringerne dog nogle ret værdifulde bidrag til besvarelsen ved de, desværre kun brudstrykkeagtige, meddelelser, de indeholder om udbyttet af den store jagt. Forskellig fra de tidligere an-

33. Vib. stænd. tid. 1836 i 2, 992, hvor det også bemærkes, at selve den omstændighed, at den midlertidige lettelse, der for visse egne indtrådte efter den store jagt, igen [for endel, ti børnene blev jo-udsatte] ophørte, efter at de pågældende havde „udstået en temporær arrest“, lod sig opfatte som en absolut tilvækst; hvad den naturligvis ingenlunde var.

34. F. e. herredsfoged Rod 1855: „de omvandrende natmandsfolks antal skal være formindsket meget i de sidste 20 til 30 år, ved at adskillige af disse folk imidlertid ere gåede over til at blive bosatte eller stadige folk“. Sml. den gamle moralists og Bülow's modstående meninger i Viborger samler 1828 nr 50, 51 og 53.

35. Lorenz 1824, se oven for s. 175; Neergård 1855: „antallet af omstrøjfere og af natmandsklassen i særdeleshed er sikkerlig større end i 1822“.

36. Billigt var dog det af ovenn. Christensen udtalte ønske, at vedkommende jurisdiktioner vilde give nærmere oplysninger om, hvor mange virkelige omstrejfer der fandtes blandt den mængde pasløse personer, som efter aviserne var anholdte „i landets nordlige egne“. — Hverken i Castenskiolds, Neergårds eller Lorenz's betænkninger findes noget om jagten.

førte, betegner de denne vedrørende tal alene virkelig (i det mindste den dag) omløbende personer; og de er i al fald det eneste nogenlunde sikre, vi har at holde os til. 37

Jagten holdtes den 11te februar 1835 og udstrakte sig over 38 Ringkøbing, Viborg, Ålborg (i al fald syd for Limfjorden) og til dels Randers amt. Fangsten beløb sig i Ringkøbing amt 39 til omtr. 64 personer, »for største delen henhørende til natmandsklassen»: til Holstebro indbragtes nemlig 54, hvoraf dog 24 var børn under 15 år, hvis forældre til dels endnu ikke var konfirmerede; og i det øvrige amt opsnappedes omtr. 10 personer. I Vi- 40 borg amt opfangedes 45 individer: til Skive førtes nemlig fra Salling 35 (hvoriblandt en familie på 11 personer), af hvilke 19 idømtes straf (resten var for en stor del børn under kriminel lav- 41 alder); og til Viborg 10 fra Fjænds, Nørlyng, Middelsom og Sønderlyng herreder. Fra de to sidste (østlige) herreder var det kun 3 personer, der kunde domfældes som løsgængere. I Ålborg amt 42

37. Et hvert forsøg på at bestemme natmandsfolkene antal efter deres forholdsvis tal i tugthuset anser jeg for misligt, både fordi man næppe ubetinget tør antage samme forholdstal som gyldigt også uden for tugthuset (jf. oven for s. 206), og fordi vi næppe kan have nogen fast forestilling om antallet af løsgængere (og tiggere) overhovedet, der naturligvis ikke er udtømt ved tallet på de straffede individer.

38. Denne dato, hvis rigtighed fremgår af flere af de indsendte betænkninger, findes i Vib. samler 1835 nr 23 (i nr 26 står ved skødesløshed d. 12te) og hos den anden meddeler i Dansk folkeblad 7de årg. nr 28. Dorph 1837 s. 26 har blot „forrige år“ d. e. 1835 (da indledningen er skreven 1836, se oven for s. 196). Fjelstrup i Vib. stænd. tid. 1836 1, 579 har efteråret 1835; Fædrelandet 4de bind nr 159 sp. 266 endog 1834.

39. Ahlef. Lavrvig (1836) siger, at den „efter aftale afholdtes samtidig i Ringkøbing (og Viborg) amt; flere tilgrænsende amter, som han forud havde underrettet derom, traf samme foranstaltning“. Herredsfoged Jansen medtager uden videre Randers amt; Fædreland. anf. st. har kun „på grænsen af R. a.“, hvilket torde være det rigtigste.

40. Den nysnævnte meddeler (jysk embedsmand) til D. folkebl. jf. Vib. samler 1835 nr 23.

41. Ahlefheldt Lavrvig, og Vib. samler 1835 nr 26; unøjagtig er Fjelstrup anf. st. med hensyn til Skive. — Jf. oven for s. 183 og neden for anm. 123.

42. Herredsfoged Rod i Middelsom og Sønderlyng. Også Tommesen (Frisenborg birk) bemærker, at inkquisitionen d. 11te febr. viste, at der

indbragtes til arresten i Løgstør 33 personer (hvoraf 9 børn), der næsten udelukkende bestod af de såkaldte natmandsfolk, og af hvilke de voksne dømtes og straffedes dels for løsgængeri dels for tiggeri dels for bægge dele. Af dem var kun et par fra Hornum og Fleskum herreder; resten fra (de vestligere) Års og Slet herreder. Derimod savnes særlig underretning om dem, der efter udsagn af et samtidigt øjenvidne må antages at være drevne til Ålborg; så vel som fra Randers amt, hvis forråd af natmandsfolk uden tvivl har været forholdsvis ringe og vel nærmest et lån fra naboamterne.

Antallet af omløbere i de nævnte 2½ amt (Ringkøbing, Viborg og til dels Ålborg) bliver altså 142. De pågrebne, af hvilke kun få synes at være blevne frikendte, forudsættes og siges for den langt overvejende del at have henhørt til natmandsfolket.

Under et har man i øvrigt angivet tallet på samtlige i de 4 amter opsnappede personer til omtrent 200, en angivelse, hvis rigtighed eller sandsynlighed vi ved hjælp af kriminaltabellerne er i stand til så nogenlunde at kontrollere. Dertil kan foreløbig tjæne følgende liste over

var flere løsgængere i den vestre, mindre befolkede, del af Viborg amt end i den østlige. Sm. St. Blicher Viborg amt s. 21.

43. Herredsfoged Lyngø i Hornum og Fleskum.

44. Herredsf. Hvass ytrer blot, at Februarinkvisitionen havde vist, at Hellum og Hindsted herreder samt Lindensborg birk ikke var i den grad plagede af løsgængere og landstrygere, at overordenlige foranstaltninger var fornødne.

45. For Ringkøbing og Viborg amter 109. Når Vib. samler 1855 nr 26 lige får 100, så er det, fordi den har 9 færre fra Ringkøbing amt. (With havde hørt fra disse 2 amter „henved 80“, hvorved i al fald børnene må være fraregnede).

46. Fædrelandet anf. st.; jf. Jansen straks neden for.

47. På denne tabel er tiggerne ikke medtagne, dels fordi løsgængeriet, som det også ved denne lejlighed lagde sig for dagen, er den egentlige natmandsbrøde; dels fordi tallene på de straffede tiggere i 1834-36 er så små (for de 4 navngivne amter tilsammen i alle 3 år kun 58, mod 67 i de andre 6 amter). For øvrigt fremviser de 4 amter netop 1835 et mindretal mod 1834 og 1836 (i alt 14 mod henholdsvis 21 og 23). Også for hele årrækken 1832-40 havde de 6 amter et ringe overtal af straffede tiggere mod de 4 navngivne (henholdsvis 266 mod 239), skönt Randers amt af dem alle 10 var det rigeste på denne vare.

## Ved politiretterne domfældte løsgængere.

amt	1834	1835	1836	1832-40
Ringkøbing	28	58	23	202
Viborg	10	36	3	105
Ålborg	7	29	6	99
Randers	12	21	8	111
de 4 amter tilsamm.	57	144	40	517
de 6 andre amter	32	40	34	281
hele Nørrejylland	89	184	74	798

Ringkøbing amt indtager altså en fremragende stilling endog mellem de 4 navngivne amter, der alle tilsammen udmærker sig ved en stor rigdom på straffede løsgængere i sammenligning med de 6 andre amter, — en yppighed for hines vedkommende, der allerstærkest træder frem i året 1835, hvad der naturligvis, ligesom størrelsen af særtallene for dette år sammenlignede med dem for 1834 og 1836, hænger nøje sammen med afholdelsen af den store jagt i begyndelsen af 1835.

I femåret 1841-45, da løsgængere og tiggere ikke længer kan skelnes efter tabellerne, er det egenlig kun Ringkøbing amt, der hævder en betydeligere overvægt (med 119 for politiretterne pådømte tilfælde; Randers amt 69), medens navnlig Ribe amt (med 64 tilfælde, Ålborg amt 61, Viborg 54, Vejle 53) er på veje til at arbejde sig frem, og i de to følgende femår (med henholdsvis 61 og 40 tilfælde) har taget luven fra alle de andre amter. Det er i henhold hertil, jeg har sat grænsen for natmandsfolkets glansperiode ved 1845.

Vel tør nu det fulde tal 144 eller (med tillæg efter anmærkning 47) 158 af de 1835 i de 4 ovennævnte amter domfældte løsgængere (og tiggere) ikke betragtes som udtryk for fangsten den 11te februar: nogle er sagtens komne til i årets løb; skönt næppe mange, da klapjagten for en tid havde bortslæbt eller bortskræmmet

38 vildtet, vel også noget havde kølnet jægerens iver. Lige så lidt kan hint tal siges ubetinget at falde sammen med antallet af de den 11te febr. eller overhovedet i lobet af dette år inden for de angivne enemærker pågrebne natmandsfolk, og naturligvis endnu mindre med antallet af de der overhovedet tilværende natmandsfolk: fradraget må i det mindste et nu ubestemmeligt, men efter de ovenanførte ytringer at dømmes, næppe betydeligt antal af andre løsgængere. På den anden side må der lægges adskillige til: først og fremmest de anholdte børn under kriminel lavalder, af hvilke 39 få eller ingen blev straffede eller vistnok efter omstændighederne kunde straffes, og hvis antal lader til at have været temmelig stort. Dernæst, for så vidt man vilde have en fuldstændig styrkeliste, måtte der tilføjes et større eller mindre antal natmandsfolk, der i året 1835 slet ikke var i øvrighedens hænder. Så det kan gærne være, — men det er rigtignok for en del et regnestykke med ubekendte tal — at man ad denne vej kunde nå hen til et omtrentligt tal af 200 som betegnelse enten af de ved jagten opsnappede »stykker«, eller dog af samtlige natmandsklassens personer i Ringkøbing, Viborg, Ålborg og Randers amter i året 40 1835.

Om værdien af et sådant tal kan nu sammenlignes følgende

48. Det kan bemærkes, at denne fællesjagt, der havde mange tilknytningspunkter i vor ældre lovgivning (se § 1 anm. 6 og § 6 anm. 37 slutn.), så vidt vides, blev den sidste i sit slags i landet, uagtet både Ahl. Lavrvig og Neergård i deres besvarelser af cirkulæret  $\frac{1}{2}$  1835 anbefalede en „almindelig eftersøgelse“ eller „almindelig pågribelse“, rigtignok under forudsætning af, at man ikke efter en stunds forløb lod de forefundne eller pågrebne løbe igen. Jf. stænderforhandlingerne 1836, ov. for s. 197 f.

49. Jf. fattigreglement for landet § 1803 § 67 og 68. — Af de i de navngivne 4 amter 1835 afsagte 168 politiretskendelser (hvoraf de 144 for løsgængeri, de 14 for tiggeri og 10 for andre forseelser) lød de 34 på forbedringshuset, de 115 på vand og brød, 18 på simpelt fængsel med almindelig fangekost, og kun 1 (Randers amt) på ris. — Ved årets udgang hensad efter Ursin i tugthuset 24 natmandsfolk og 64 andre løsgængere og tiggere; hvilket tilsammen ikke er over middeltallet i de foregående år, se oven for s. 205.

50. Købstæderne fradragte, var antallet i disse 4 amter 1819 efter listerne omtr. 230; (1803 kun omtr. 110, hvilket tal dog åbenbar er meget for lavt).

udsagn af herredsfoged Jansen (i Gislum og Rinds herreder) 1835: antallet af natmændsfolkene vil det vel ikke være vanskeligt at bedømme efter undersøgelsen i februar d. å., hvorved »vel omtrent alle« i de 4 navngivne amter blev pågrebne. »Efter den kundskab, han har derom, beløber deres antal, børnene iberegnete, sig sikkert til henved 200 individer«. Hvorhos han siden tilføjer, at natmændsfolkene just huserede i Jyllands skarpeste egne, nemlig den vestlige og nordlige del indtil Limfjorden; »hvor vidt de fandtes norden for denne fjord, vidste han ikke, men i Jyllands østlige og bedre egne gaves der ingen«. Efter forbindelsen synes det klart (som også antaget af Ahlefeldt Lavrvig), at for ham har tallet 200 (tillige) betydet natmandsfolkernes antal i hele Nørrejylland; i al fald med undtagelse af egnen nord for Limfjorden (og måske Ribe amt).

Af hvad man neden for vil finde anført, tør vel sluttes så meget: at tallet af natmandsfolk virkelig 1835 de fleste steder uden for de 4 amter var ubetydeligt, endog i sammenligning med hvad det havde været (1803 og) 1819; og jeg vilde meget betænke mig på at anslå beløbet i hint år for hele Nørrejylland til højere end imellem 2 og 300.

Noget fastere grundlag, skönt ingenlunde frit for huller, får vi at stå på, når vi går over til en fremstilling af natmandsfolkernes fordeling i herrederne og sognene, for så vidt den på nogen måde 5

51. I følge Ahlef. Lavrvigs opgørelse af Undalls anden liste fra  $\frac{17}{10}$  1835, indeholdende navnefortegnelse over „de såkaldte jyske natmændsfolk“, der fra januar 1822 til juli 1835 havde været indsatte i Viborg tugt- og forbedringshus, „med hensyn til alder, forbrydelse, tid samt [i] hvilke jurisdiktioner hjemmehørende“, faldt der på Ringkøbing amt 19 personer, på Viborg a. 12, på Ålborg a. 19, på Randers a. 15, på Tisted a. 8, på Hjørring a. 2, på Århus a. 17, på Skanderborg a. 25, på Ribe a. 8 og på Vejle amt 4 (i alt 129); men disse tal afgive så meget mindre en nøjagtig målestok for de enkelte amters forråd af natmandsfolk, som også denne liste er meget ufuldstændig indtil ; 1831. — Enkeltvis findes altså på denne liste tugthuslemmer fra sogne i alle Jyllands amter; men jeg har i det følgende (jf. for ved anm. 20) ikke benyttet den, uden når samme by, eller en og samme familie fra en by, stadig paraderer på den; ti kun da er man fuldt berettiget til at antage, at der der har bot en natmandsfamilie, eller i al fald har været et natmandshus, hvor de fødende kvinder kunde ty hen.

lader sig oprede. Enkelte andre stedlige småtræk indfletter jeg lejlighedsvis. Først tager jeg de 4 oven for navngivne og med hensyn til jagtudbyttet omhandlede amter.

I Ringkøbing amt bode 1803 en familie på 4 personer i Ramme sogn, Vandfuld herred; 2 personer i Romb (jf. oven for s. 127), Skodborg herred; 3 familier eller 9 personer i Hjærm og Ginding herreder; 1 familie på 13 personer (mand, kone, 5 sønner, 5 døtre og 1 uægte datterbarn) i Madum, Ulvborg herred; 1 natmandssøn i Vilbjærg og 2 familier på 15 personer i Rind, Hammerum herred; endelig i Dejbjærg, Bølling herred, 1 familie på 7 personer. 1815 nævnes desuden Avlum i Hammerum herred som »fast rede«. 1817 meddeler pastor Christensen et par eksempler på den »krænkende foragt«, der vistes natmandsfolkene. Da han holdt altergang i Madum, hvor 2 indfødte natmandsfamilier opholdt sig, nærmede de sig ikke hverken ved absolutionen eller kommunionen, skönt der var plads nok, för de andre var betjænte: de torde ej, fordi menigheden fandt sig fornærmet over at knæle ved siden af dem. »Disse fordomme afskaffede (?) jeg ved en dertil indrettet, indtrængende tale«. Samme forholds måde brugte han i skolen ved at sætte deres børn over »sognets børn«, når hine var skikkeligere, fittigere og dueligere. Ved sidste konfirmation havde han endog sat en natmandsdatter over en gårdmandsdatter, hvorfor han naturligvis måtte »høre ilde«. 1819 opholdt sig i Rønbjærg, Ginding herred, Abraham Mortensen, der havde 6 sønner og 3 døtre; 2 af sønnerne løb om hver med sit kvindfolk og havde i alt 3 børn (jf. for ved s. 222). Desuden i Rind Kasper Kristensen, der havde 7 børn; 3 døtre løb om hver med sit mandfolk og havde hver et barn. Disse 2 familier udgjorde tilsammen »27« personer. De øvrige 52 tillægges der intet fast hjem. De bestod dels af 3 enkelte personer dels af flokke (i alt 10) på 3 til 7 personer: snart en kvinde med et par børn, snart en mand med »kone« og børn, snart en mand, der »havde i følge« et kvindfolk med børn. At listen af 8de oktbr 1819 endda ikke er fuldstændig, skønnes bl. a. af forhørene i decbr s. å. Fra

52. Fyns stifts adresse-avis 1815 nr 100; jf. for ved s. 221.

53. Den yngste søn, Hans Abrahamsen, 21 år gammel, var 1835 ind dømt i tugthuset på 8 måneder for løsgængeri (Undall).



1835 haves ingen sådanne særlige opgivelser; men om nogen væsentlig tilbagegang af natmandstallet i dette amt kunde der vistnok endnu den gang ikke være tale. De ældre forhold spores endog en rum tid derefter; navnlig vedblev Hammerum herred at betragtes som natmandsfolkene »hovedkvarter«.

I Viborg amt spillede Salling land en hovedrolle. 1803 og 1819 levede der de to samme natmandsfamilier, den ene i Resen (under det daværende Resen birk), hjælpesogn til Skive, på 8 personer (forældre, børn, børnebørn); den anden i Durup, Harge herred på henholdsvis 6 og 5 personer. Bægge gange sagdes (eller sagde sig) de to natmænd at være beskikkede af amtmanden, hver i sit distrikt, der 1819 bestemmes således: han i Durup skulde have Nørre- og Harge herreder »som og kaldes Nørsalling«, han i Resen Hindborg og Rødding herreder »som og kaldes Vestersalling«; og det tilføjes om den sidste, der tillige var skorstensfejer, at han vel vandrede omkring, dog så vidt vidstes, ikke uden for det ham anviste distrikt. Alskens elendighed og urenlighed trivedes i disse fattigdommens huler. Familien i Resen talte to krøblinge, og om en »knægt«, der 1803 hørte til den, fortælles, at han efter forlydende i de sidste 16 år havde haft skurvet hoved. Durup havde ikke alene byrde af sine egne natmandsfolk; men desuden, forsikrer sognefogden 1819, oversvømmedes sognet daglig af store flokke af disse »yderst fordærvede og farlige folk«. 1835 fortæller Ahl. L., i sin indstilling af 5te maj, at han nogen tid efter den store jagt fra fattigkommissionen i Resen og Skive

54. St. Blicher Viborg amt (1839) s. 21. Som deres hovedsæde i Ringkøbing amt nævner Hald (1853), foruden Rønbjærg og Rind, Dejbjærg, om hvis „rakkere“ (Kvembergfolkene) jf. Trap Stat.-topograf. beskr. af Danmark, speciel del 2, 807 f. og Dansk folkebl. 7de årg. nr 28 s. 112 sp. 2. Meddelelsen til folkebl. (1841), og efter ham Bergsøe i sin statistik, har Madum og Rønbjærg blandt de få steder, hvor natmændene endnu stadig opholdt sig. Efter Ahlef. Lavrvig (1856) havde natmandstolkene lignende tilholdssteder i Rønbjærg og Estvad som i det tilstødende Salling. — Rind forekommer hele 7 gange på Undalls nysnævnte liste; jf. ned. for s. 279.

55. Denne folkelige inddeling retter sig dog ikke så lige efter herredsskellene, se Trap speciel del 2, 297.

56. Til Skive landsogn hører Vinde by, hvorom oven for s. 110 og 223.

landsogn havde modtaget et andragende, som viste, at der samme-  
steds var et såkaldet natmandshus, hvis beboere, der hidtil for en  
stor del havde søgt erhverv ved tiggeri i de tilgrænsende egne,  
var en omtrent 80årig kone med en datter, der havde 5 uægte  
børn; en anden datter, der var krøbling; en slægtning af den gamle  
kone, Mads cognomine rakker, 60 år gammel, og endelig et kvind-  
folk, der vel ikke var født af natmandsfolk, men havde forenet sig  
med dem og havde 4 børn. Disse 13 (?) mennesker nød af fattig-  
væsenet, når man anslog deres kostdage, som gik på omgang, til 8  
skill. daglig, i alt 75 rdlr 5 mk, 8 tønder rug og 8 tønder byg  
årlig, klæder, ildebrændsel o. s. v. ikke iberegnet — »en ganske  
enorm byrde for denne kommune, der til samme pris kunde have  
en vel aflagt skolelærer«. Stort bedre, mente Ahlef. Lavrvig, ikke  
det stod til i Dølby (Hindborg herred). Ej heller var »almuens  
fordom eller rettere ringeagt mod natmandsfolkene«, påstår herreds-  
fogden, byfoged Rosenstand, det ringeste mindre da end 1794,  
hvorfor det vilde falde vanskeligt at få de den 11te febr. opsnappede  
børn satte i tjeneste hos bønderne.

I Fjænds herred bode i Vrove 1803 (»i et lidet sted uden  
for byen«) og 1819 en natmandsfamilie på henholdsvis 8 og 9  
personer. 1803 erklærer herredsfogden, Wissing, at Jörgen ej  
ville kunne leve (med kone og 6 børn, af hvilke »3 gifte«),  
hvis han ikke tillige var natmand, skønt fortjænesten derved havde  
tabt sig. Fordommen var der endnu ikke udryddet; ti, som det  
var meldt til amtmanden, havde natmanden sidste efterår ej uden  
offenlig bistand kunnet få sit barn båret til kirke. Børnene undervistes af forældrene selv, »og det at almuen har  
skyet disse folk gør, at deres oplysning des værre kun er mådelig«. 1819 får familien af herredsfoged Bülow det vidnesbyrd, at den  
næsten bestandig var hjemme; manden, en affældig 80årig olding,  
fik fattighjælp. Endnu 1835 nævnes Vrov[e] og dets hjælpesogn  
(sønder) Resen som eksempel på de af natmandsfolk bebyrdede

57. Mads Kristoffersen, 50 (?) gammel, fra Resen, Viborg amt, sad  
ved begyndelsen af 1831 i Viborg tugthus, hvor han var hendømt på 1 år  
for tiggeri (Undall).

58. Sml. anordn. om almueskolevæs. på landet af 3? 1814 § 55.

59. Ahlef. Lavrv. — Vrove har ydet sine bidrag til tugthuset (1832-

kommuner. I det med Fjænds herred forbundne Nörlyng herred opholdt sig 1803 ingen natmandsfamilie. 1819 bemærker Bülow: »af omstrefjende natmandsfamilier findes ingen i Fjænds herred; ti de, som aflægge besøg i Vrove, forlade distriktet øjeblikkeligen, da opbringelse af dem straks foranstattes. Derimod omstrefjer en del familier i skovegnen af Nörlyng herred«; hvilket han undskylder med afstanden fra Viborg (hvor han bode) og den ringe forbindelse, dette herred stod i med hans øvrige embedsdistrikt, samt med sognefogdernes vrangvillighed. I Lysgård herred bode 1803 i Hinge en familie på to personer, der »endnu« ernærede sig selv. 1819 forsikrer Holstein, at hverken i Lysgård herred eller i det dermed forbundne Hids herred (hvilket sidste indtil 1821 hørte til Århus amt) enten bode eller opholdt sig nogen natmandsfolk, og kun såre sjældent strejfede de derind. Næppe så ganske rigtigt, siden Klode mølle i Hids herred længe efter nævnes som et sted, i nærheden af hvilket de stadig opholdt sig.

Af amtets østlige herreder mældes 1803 fra Rinds herred (forbundet med Gislum herred i Ålborg amt), at ingen natmandsfolk findes der; men birkedommeren i det daværende Lerkenfelt birk tilstår, at hvor vel ingen der var bosatte, kom der »ofte og jævnlig« omløbere af det slags, hvilke endog mistænktes for adskillige af de der i egnen begåede tyverier; og en samtidig klage fra en enkelt kommune stadfæster denne fremstilling. Også 1819 mælder Jansen fra Rinds herred: »ikke en eneste natmandsfamilie har fast ophold her; men de komme vel her som andre steder på

34: to søstre). — Den 3die meddeler i D. folkebl. 7de årg. nr 28 har desuden „ved Dagbjærg kalkværk i Fjændsherred“.

60. Den nysnævnte meddeler i D. folkebl.

61. Sognepræsten i Vesterbølle, A. G. Jahn, klagede 1803 på fattigkommissionens vegne til stiftsøvrigheden: sognet kunde ikke underholde sine egne fattige, så længe det var så trykket ved daglig overhæng af omløbende rakkere, der ofte kom 8 til 10 i komplot og tiltruede sig føde, foruden hvad de stjal omkring i egnen ved nattetider, som netop da var sket på 3 steder i distriktet. Behøerne torde ikke pågribe dem efter det ny fattigreglements bydende af frygt for hævn ved ildspåsættelse o. s. v. Stedets politimester, birkedommer Holm i Ullits havde „ingen sted at sætte sådanne omløbere“. Stiftamt. Sehestedt, der betvivlede det sidste foregivende, henviste foreløbig til fattigreglementets § 63 og 71 (om pågribelsen og sognefogdens forpligtelse), og indsendte klagen til kancelliet.

deres omstrejferier«. 1836 nævner dog Ahlefeldt Lavrvig Rinds herred som mest »hjemsegt« af dem næst efter Fjænds og Sallings herreder. I Middelsom herred bebode 1803 en natmandsfamilie af 8 personer: Niels Lund med kone, hendes moster og 5 børn, en faldefærdig rønne uden for Langå by (Ulstrup gods). Efter meddelelse fra godskontoret gav han sig af med [egenligt] natmandsarbejde, og var desuden skorstensfejer på Ulstrup o. fl. st., hvorfor han havde frit hus og desuden årlig 3 tønder rug og »2 vurderingslæs træ«. Men skönt han tillige var lidt skrædder, var han dog til byrde; han strejfede ofte om på tiggeri og sommerfiskeri. Fra samme sogn foreligger fra den tid en besværing, der dog for en del peger længere tilbage i tiden. Langå, der 1815 hædres med tilnavnet »fast rede«, er det formodelig også, Tøttrup mener, når han 1819 opgiver, at i Middelsom-Sønderlyng herreder bode en eneste natmandsfamilie; ligesom dette sogn senere (1831-34) findes repræsenteret ved natmandsfolk i tugthuset.

I det hele er det klart, at Ahlefeldt Lavrvig har ret, når han 1835 siger, at natmandsfolkene i Viborg amt har holdt sig til til Fjænds og Sallings herreder; »men«, lægger han til, de komme og fra Ålborg amt«.

62. Fattigkommissionen for Langå og Vinge sogne besværede sig 1804 hos Viborg amts fattigvæsens direktion over, at der havde meldt sig „af natmands- eller skorstensfejerfolk i alt 10 personer, som da behøvede understøttelse, den de hidtil havde søgt ved omstrejfen i landet, og deres byrde og nytte altså været for det almindelige“. De bestod af en kone på over 80 år, et par gamle folk, som alene nogle få dage om året havde været i Langå, samt natmanden eller skorstensfejeren med kone og 5 børn, hvoraf de 3 var sønner og „indførte i lægs-seddelen“. Med de gamle havde det dog „udsigt til endelighed“; men børnene gad ej tjæne; ej heller vilde nogen have dem i tjeneste: dels af fordom, dels fordi man frygtede, de skulde fremture i deres uskikkelighed. Af den fri adgang til skoleundervisningen benyttede de sig kun lidt; de drev heller. Når natmandshuset faldt ned, vilde det næppe blive muligt for disse folk at få husly. På grund af disse „overordenlige omstændigheder“ bad fattigkommissionen om hjælp af hele amtet i henhold til fattigræglem. § 10. — Kancelliet resolverede, at for så vidt der krævedes øjeblikkelig hjælp, skulde der forholdes efter reglementet (§ 8 og 9); og bemærkede for øvrigt, at natmandssagen snart vilde blive hans majestæt forelagt til endelig bestemmelse, [hvilket dog ikke skete].

63. Fyns stifts adresse-avis nr 100.

64. Jf. for ved anm. 42.

Dog netop fra **Ålborg amt** (sønden for Limfjorden) skorter det på fyldestgørende efterretninger. 1803 fandtes i Gislum herred 2 familier (på henholdsvis 7 og 4 personer), hvis børn nød undervisning lig almuens; hvorimod de ikke, som den i Ålborg, havde noget vist årlig at leve af, men erhvervede brodet dels ved skorstenes fejning og glarmesteri, dels også ved tiggeri. Stiftamtmand Pentz siger ikke, hvor de to familier havde hus; men efter hvad oven for er anført ved Viborg by bode den ene i Nörager; den anden sandsynligvis i Hole, der 1815 nævnes som »fåst rede«. »I talrige, frygtelige hobe gennemvandre natmændsfolkene vore egne«, udråber s. å. pastor Zimmer i Kirketorp, Veggerby sogn, Hornum herred: i løbet af en måned (maj-juni 1815) havde han set over 12 forskellige familier gennemvanke sin isolerede præstegård; i en uge næsten 30 personer af bægge køn og af en hver alder. 1819 var det efter Moltkes som vedhæng aftrykte forestilling egenlig i Gislum, Års og Slet herreder, natmændsfamilierne havde deres tilholdssteder, og hvorfra de foretog deres periodiske vandringer. I tugthuset er da også Sibberkloster (1828-31) i Slet herred og Bjørnsholm (1832-34) i Års herred, foruden Øls (1823) i Hindsted herred, temmelig fremtrædende. Og amtet eller dele af det stod i al fald i ry for sine natmandsfolk. I følge St. Blicher 1839 var den gang dog kun »nogle få« bosatte i Ålborg amt.

I **Randers amt**, Sønderhald herred, Estrup birk (og gods) bode 1803 to familier: den ene på 8 personer i et hus uden for Avning by; den anden på 5 personer i en inderstestue i samme by. Bægge familiefædrene, Lorens Petersen og Hans Falkenberg, var skorstensfejere; den første havde som sådan årlig løn af Estrupgård, og akkord med flere herregårde og præstegårde. 1819 om-

65. Fyns st. adr.-avis anf. nr.

66. Efter Undall 1826 havde de „fornemmelig tilhold på vestkanten af Jylland, i Hammerum herred, på det såkaldte Himmeland, Salling o. fl. st.“ Så vidt Claudi (1835, herredsfoged i Onsild og Gørlev herreder, Randers amt) vidste, forekom de især i Ålborg og Viborg amter. — Hindsted, Gislum og Års samt den vestlige side af Slet herred har de mædeligste jorder i amtet (Christensen Ålborg amt s. 4).

tales bægge familier som husfolk, der, foruden af et ubetydeligt jordbrug, ernærede sig som før. 1803 levede fremdeles i Sønderherred, Østerballe by, Hved sogn, Katholms gods, i et jordløst hus en familie på 4 personer, der 1819 var stegen til 8 personer, hvoraf dog de to konfirmerede børn var ude at tjæne. Manden, Hans Nielsen, der var skorstensfejer og vilde kaldes så, bødede desuden kobber- og bliktoj. Efter præstens, Peter Worsøes beskrivelse (1819) var han tilbøjelig til omvanken og ikke så ordenlig som konen; så, skönt han kun var 48, hun 44 år gammel, nød de allerede nogen fattighjælp. Hans Nielsen var svoger til »en vis Hans Viborg«, der først nævnes 1819 og bebode et hus uden jord i Fuglslev by, Tirstrup sogn. Hvor vel han havde 4 til 5 små børn, beskyldtes han dog af præsten, Holger Rørdam, for ikke at ville lade sin ældste søn komme i nogens tjeneste. »Familien lever desuagtet meget godt, er stadselig klædt ved bryllupper og barsler og -- modig, da alle bønder frygte dem og deres lige«. 1835 skildres omstrejningen af de underordnede retsbetjente enstemmig som lidet betydende. Dog indkom en del omløbere andetsteds fra. I de 3¼ år, Stephensens havde været herredsfoged i Mols og Sønderherred samt byfoged i Ebeltoft, havde han pådømt sager mod 30 omstrejfer og løsgængere; men af dem var de 23 fremmede d. v. s. ikke fra hans retskreds. Amtmand Lorenz siger, at ikke få vagabonder indvandrede fra Århus, Skanderborg og Viborg amter samt fra grevskabet Frisenborg (jf. neden for!), hvoraf en del straffedes, andre undgik opbringelse; og han har nok antaget, at der fandtes adskillige natmandsfolk derimellem, siden han tilråder at forstyrre og rydde de »reder«, hvor de havde tilhold.

Går vi over til de 6 andre amter og begynder med Tisted amt, så fandtes her 1803 i Revs herred to familier: den ene på 9 personer i Hvidbjærg sogn (på Tyholm), den anden på 2 personer i Vestervig sogn; desuden på Morsø to familier: den ene på 4 personer i Sønderdråby, Nørreherred, den anden på 3 personer (foruden flere børn, der var uden for huset) i Vils, Sønder-

---

67. En søn, Hans Hansen, 26 år gammel, sad 1834 i tugthuset (på 1 år) for løsgængeri.

68. Sml. oven for s. 92.

herred. Tilstanden var i det hele bedrøvelig: familierne var meget fattige, og fik til dels fattighjælp; dog siges børnene at have nydt undervisning med almueklassens. Takket være den skikkelige Peder Jænsen, synes familien i Vils at have været i 69. færd med at opløse sig; dog skyder et vantrent skud af den snart frem i nabolaget. Efter særlisterne 1819 befandt de to familier i (Hassing-) Revs herred sig, så vidt skønnes kan, i en glædelig opløsningstilstand, i det de enkelte medlemmer var på veje til at vokse sammen med det øvrige samfund. To personer, den 60årige Jæns Nielsen og hans ældste søn var »bosatte husmænd« i Barslev, Hvidbjærg sogn. J. Nielsens anden søn var fæstehusmand i Hassing by, og hans datter tjænte i Bø(d)sted by. To kvindfolk, et ældre og et yngre, var gifte i Randrup, Vestervig sogn, henholdsvis med en husmand og en indsider. Foruden disse 6 personer navngives endnu Peder Jænsen glarmester fra Hørsted sogn, hvor han havde nydt understøttelse, men som for tiden hensad i Tisted arrest; og et andet mandfolk, der var født i Vestervig, havde løbet om på Morsø og da sad arresteret i Nykøbing; naturligvis ikke for deres dyds skyld. I Sønderdråby bestod familien nu af Andreas Rasmussen med kone og den 79årige svigermoder samt af en konesøster med et uægte barn. De 2 første personer levede af natmands- og glarmesterarbejde; de 3 sidste af tiggeri. Familien i Rakkeby, Sønderherred, fandt opholdet ved natmandsarbejde, lidt jorddrift samt ved almisser; den talte 4 personer: Peder Pedersen Vils, et kvindfolk og deres 2 i naturligt ægteskab sammenavlede sønner.

70

Det er vistnok nærmest med de tistedske og morsiske forhold 71 for øje, at amtmanden, Faye, 1819 giver følgende fællesskildring:

69. Se oven for s. 126 f.

70. I tugthuset hensad ved begyndelsen af 1826 Peder Kristian Kristiansen (26 år gammel) og Sören Kristiansen (24 år), bægge for tyveri og fra Rakkeby sogn; jf. den under 1794 nævnte Kristian natmand i S. dråby.

71. I sin beskrivelse over Mors bemærker i øvrigt Schade (1811) s. 242: „tiggere af Mors og omegne, som forhen i snesetal dagligen hjęmsøgte godtfolk, ere nu såre sjældne“. Der var arbejde nok til hvem der vilde arbejde. Om natmænd har han intet.

»Endskönt den herværende natmandsslægt ikke kan anses for at være af det farligste slags mennesker, og aldrig, så vidt jeg ved, har forenet sig i selskaber at vanke om i landet, så kan dog denne familie anses som en afsondret slægt i staten, der ikke lettigen indblandes ved ægteskab mellem dens øvrige borgere, men gifter sig eller avler uægte børn enten med personer af deres egen kaste eller med afskummet af nationens mennesker« (undvegne forbrydere o. desl.). 1835 udkaster samme amtmand et mere fornøjeligt billede: af natmandsfamilier fandtes ingen (uden for Tisted); også af vagabonder fra andre egne kom der kun få; ti landet var stærkt befolket, og beboerne alt andet end gæstfri mod de omstrefjende kvinder, der på deres vandringer kunde føde børn, som vilde falde kommunerne til byrde [jf. neden for s. 261]; de måtte derfor vende tilbage til hederne i Ålborg, Viborg, Ringkøbing og Ribe amter, »hvor deres egenlige hjem skal være«.

Fra Han herrederne (mellem Ty og Vendsyssel; det ene hørende til Tisted, det andet til Hjørring amt) mældes 1819: »af natmandsfolk bor ingen der for tiden«; og 1835 hedder det, at »omstrøjfen« af natmandsfolk der ikke finder sted »i nogen synder-  
2 lig grad« (men nok af andre nødlidende).

Af natmandsfamilierne i Hjørring amt levede 1803 de trende, på henholdsvis 7, 6 og 5 personer, af deres profession og »tilfæstede landbohuse«, uden at være sognene til byrde; den fjerde, den gang bestående af 4 personer (moder, 2 sønner og 1 sønndatter), var derimod et ukrud af statslemmer, der flakkede omkring og »havde omgået hinanden på ægteskabsvis uden borgerlig sammenvielse«. De  
3 var blottede for al oplysning; sønndatteren skulde endog mangle dåb. Først 1819 får vi besked om familiernes fordeling. I Hundeleiv i den vestre del af Vennebjerg herred levede Kristen Klims  
4 familie; ingen af den var omvankende. I Børlum-Jærsløv her-

72. Boeck nævner dog (1835) Han herrederne (samt Vennebjerg og Hvetbo herreder og Ty) som egne, hvori de omkring 1819 forekom langt talrigere end i Børlum-Jærsløv herreder. Se også for ved under købstæderne (Tisted), og straks ned. for.

73. Noget mere „biografisk“ havde amtmanden, Emanuel Blom, givet i sin indberetning om denne „Rødrengfamilie“ af 1802; et aktstykke, jeg ej har kunnet opdrive.

74. I Viborg tugthus hensød dog ved begyndelsen af 1824 Kristen



reder levede to familier, af hvilke den ene var bosat i Tårs (Børlum herred), medens den anden, der bestod af en fader (som »skal have været gift med sin egen datter«), en datter og en person, der uden ægteskab havde med hende avlet 2de børn, »egenlig ikke havde noget fast tilholdssted, men førte et sandt Sigenerliv«. Ingen af familierne havde dog nogen sinde øvet nogen påfaldende uorden, ja endog sjælden tippet. Så vidt Boeck (1819), der (1835) tilføjer, at i løbet af de 21 år [til 1824], han havde været byfoged i Sæby og herredsfoged i Børlum-Jærsløv, var under justitiens tiltale, »foruden flere enkelte som troldmænd omstrejvende personer, tvende bander af gennemstrejvende, hvoraf den ene havde forøvet indbrud og flere grove bedragerier som troldmænd«, den anden var greben »under flere lommetyverier på et marked«; som og bække var rekrutterede med fra straffestederne løsslupne og af arrester udbrudte personer. I Vorgårds birkedistrikt bode en gammel natmand, Anders, med sin voksne datter. I Hvetbo herred var »for tiden intet sådant folk«; i Horns herred fandtes ingen bosatte natmandsfamilier; ej heller i Skagens landdistrikt »bode eller opholdt sig nogen«; lige så lidt som de kendtes på Læssø. 1835 fås til dels bedre oplysninger om de gennemstrejvende landstrygere. Amtmanden (Gråh) mælder blot, at »omstrejfen af natmandsfolk eller sluttede familier ingenlunde er hyppig«. Ikke slet så gunstig lyder herredsfoged Langes meddelelse fra Hvetbo og Kær herreder. I disse fandtes ikke få omstrejvere, der var farlige for den offentlige sikkerhed; dog var det for det meste kun enkelte personer, og så vidt han kunde skønne, var det kun en eller to familier, der kunde betragtes som omstrejvende eller mulig henregnes til de såkaldte natmandsfolk, der nodig vilde have arbejde og ej heller let kunde få det, trods forordn. af 21de avgust 1829, på grund af beboernes ulyst til at tage dem i tjeneste. Den sædvanlige vej, omstrejferne tog, var gennem Han herred til Hvetbo herred og derfra længer nord på. Sådanne omstrejvere og natmandsfolk (til hvem løsladte forbrydere havde slået sig) »skulde efter sigende« oftere træffes i større flokke, endog en snes personer

---

Hejlseren Klim, 44 år gammel (på 3 år for tiggeri og løsgænger) fra Klim sogn ved Tisted [i Vesterhan-herred].

75 samlede. I Kær herred (Ålborg amt) traf man sjældnere omstrejfer og natmandsfolk; de kom sønder fra, og da gerne over Limfjorden »fra Gudumlunds kanal til Gåser«. I Dronninglund (Jærslev) herred omvankede et par, Fredrik og Juliane, med 5 børn; foruden andre, der udgav sig for Fredriks slægtninge. Hvor parret var forsørgelsesberettiget, vidstes ikke; men det havde mest tilhold i Idskov by, Vor sogn. Det var meget hengivet til drukkenskab, gav sig af med at feje skorstene, slagte heste, fiske og — tigge. For andre lovovertrædelser var det ej blevet beskyldt. Fra Børlum herred hedder det, at den derværende omstrejfung af natmandsfolk ej var af nogen betydenhed: i nogle egne var de højst sjælden, næsten aldrig, bemærkede; i andre egne — især de sydlige — lod der sig vel en til to gange hvert år se et par familier af dette folkefærd, men som, efter at have overnattet et eller andet sted, igen vandrede videre. Fra Horns herred, at i de sidste to år kun en omstrejfende løsgænger-familie, bestående af 3 voksne og nogle børn, der var tiltalt og dømt.

I Århus amt (efter de grænser det fik 1824) bode 1803 en 76 natmandsfamilie i Hads herred. 1819 opgives fra samme herred husmand Peder Fredriksen i Ørting, der tjænte på Åkær. I en indberetning fra 1835 hedder det, at man i denne egn, i modsætning til landets vestlige, havde langt mindre grund til at klage over omstrejfende natmandsfolk end over demoraliserede købstedfolk, der hjæmsøgte omegnen: for disse kunde et tvangsarbejdshus måske behøves.

I Skanderborg amt (således som det genoprettedes 1824)

75. Endnu ved periodens slutning vankede, i følge privat meddelelse fra Åby præstegård (på grænsen af Hvetbo herred), en sådan familie om i det mindste i Kær herred. Manden, Peder Hansen, som var skorstensfejer, havde kastet kæp til sin Karen, der bar deres barn i sit for til opkildede skørt. Når Peder Hansen stundom i fuldskab havde mishandlet Karen, var han pjaltet; ellers ordenlig i klæderne. Undertiden mentes bægge at gøre en lille tvungen udflugt til Viborg. De kunde kæltringsproget (ord som „primer“, „skråler“), og var ansete for godmodige og uskadelige; medens en anden omvandrende bande, der solgte musefælder m. m., var frygtet og mistænkt for tyvagtighed.

76. Amtmanden, Morgenstjerne, bemærker, at den „dog snarere, efter herredsfogdens beskrivelse, hørte til dem, almuen betegner med navnet sosnidder“. Men dette var netop en natmandsbestilling (Wissing 1803, Sponeck 1817; jf. Jørgensen s. 6 ned).

levede på Frisenborg birk (Gærn herred) den ovenomtalte natmandsfamilie, der 1803 bestod af 9 personer; 1819 nævnes Hammel som dens bosted; børnene havde gået i skole, og allerede 1803 tjænte de 4 ældste hos bønder. Desuden fandtes 1803 en familie på 6 personer i Hjælmslev herred. I samme sogn som faderen bode en af sønnerne, der var gift; ham havde almuen vist ringeagt på grund af hans fødsel; men da amtmanden ved kirkestævne havde ladet oplæse en »alvorlig formaning derimod«, gik det over. Nylig havde han udskrevet en anden søn til soldat »uden at nogen af almuen derimod indvendte noget«. Det er formodelig den samme familie, der 1819 anføres som boende i et hus ved Sofiendal i Venge sogn, samme herred, og betegnes som ikke 77 omvankende. I Tyrsting herred var 1803 en natmandsenke, der fik understøttelse af sognet; medens det 1819 derfra hedder, at »i mangfoldige år« ingen natmandsfolk der har haft hjem eller tilholdssted, og herredsfogden heller ikke havde erfaret, at nogen af dem havde omstrejft der i egnen. Samme år var Vor-Nim her- 78 reder dog ikke fri for undertiden at hujmsøges af dem. 1835 betragtes natmandsfolkene som sjældne fremmede. I Tyrsting-Vrads herreder fandtes få omstrejfer, ingen natmandsfolk. Her- 77 redsfoged Bernth i Vor-Nim herreder havde i sin embedstid [fra 1822] kun haft 4 under tiltale, og det på en gang og i en sag; de havde netop berørt grænsen og der begået et tyveri. Hvor vel ingen natmandsfolk fandtes i Hjælmslev-Gærn herreder, kendte herredsfoged Blichfeldt dem ret godt; ti i hans første embedstid [fra 1820] viste de sig der temmelig ofte, blev anholdte og dømte; de kom fra vesten, men havde da i flere år ikke vist sig. Altså et bestemt udsagn om natmandsvæsenets tilbagegang i denne egn.

Hvad angår Vejle amt, så har jeg allerede omtalt de to fa-

77. Venge glimrer i tugthuset (1825-31); ligesom det nærliggende Mesing (1822-30); og Klovborg (1823-35) i Vrads herred. (Om dette sidste herred, der indtil 1822 hørte til Ringkøbing amt, bemærkes ellers udtrykkelig 1803, at deri ingen natmandsfamilie fandtes).

78. I Østbirk, Vor herred, har der i øvrigt været et natmandshus, siden en natmandsfamilie derfra stadig (1825-35) har sendt repræsentanter til Viborg tugthus; sml. Goldschmidts hedereise s. 224.

milier i Bjærg(e) by 1803 og lævningen deraf 1819. I et udflytterhus fra Rostrup, Gadbjerg sogn, Tørrild herred, bode desuden 1803 natmand og glarmester Sören Andersen, der havde en natmandsdatter til kone. Samme familie betegnes 1819 som fastehusfolk på Gadbjerg mark; af de 4 børn hørte de 3 sønner under forstærkningsbataillonerne. Kun datteren, der havde et uægte barn og var under tiltale for tyveri, havde øj fast ophold. 1835 betragtes natmandsfolkene af alle amtets retsbetjente som en oldsag, et fortidssagn, eller som et forbifarende særsyn. With (i Bjærg og Hatting herreder) mener, at de overhovedet i Jylland »fra omvankende Sigonere ere blevne jordløse husmænd«. Christensen (Boller og Møgelkær birker) ytrer, at få år efter at den velgørende forordn. af 31te januar 1794 var udkommen, aftog omstrejningen af de såkaldte natmandsfolk (hvorfra han antog, at de endnu værende omstrejfer nedstammede) i en sådan grad, at de ikke længer betragtedes som en byrde. Nu var omstrejferiet der i birkerne aldeles ubekendt. Oxenbøll (i Jærlev og noget af Brusk samt i Andst og Slags herreder, de to sidste i Ribe amt) havde ikke erfaret, at natmandsfolkene strejftog havde strakt sig til hans jurisdiktion; derimod kom der en del tiggere fra de omliggende købstæder, og enkelte vagabonder fra fremmede egne, mest fra det Slesvigske. Boeck (i Holmands, Elbo og noget af Brusk herreder) skriver, at hvor vel hedeegnene og de vestre samt nordvestlige egne især var deres tumleplads, gjorde de dog undertiden udvandring til andre egne. Således havde »5 år siden« en bande af 8 personer i tvende dage opslaget bopæl i Trælleskov, ja endog en nat i lystanlægget der i byen (Fredericia), hvorfra de undslap, uden at han havde kunnet komme til kundskab om hvorledes, til Fyn, og derfra tilbage til Bjærg herred.

Tvivlsomt er det derfor, om det er med rette, St. Blicher 1839 regner de vestlige dele af Vejle amt til de egne, hvor de endnu den gang fandtes bosatte.

Fra Ribe amt er efterretningerne sparsomme. 1803 kunde ingen af de fire familier »ganske ernære sig selv«; ligesom børnene heller tiggede end gik i skole. I Horne sogn i Østerherred bode to familier på henholdsvis 6 og 4 personer (i den mindste

familie var »manden bortrejst«). I Ovtrup sogn i Vesterherred opholdt sig en familie på 9 personer (mand, kone, 6 børn og mandens 72årige moder). Endelig i Brøndum i Skads herred en familie på 9 personer. Da der efter Spønnecks indberetning af 4de marts 1836 endnu den gang fandtes en natmandsfamilie i Ovtrup sogn, har jeg medregnet en sådan for 1819; men det kan næppe omtvivles, at der da fandtes flere i amtet. På den anden side er det sagtens misligt, endnu hen imod periodens slutning med Sten Blicher at stille Ribe amt i spidsen for de egne, hvor natmandsfolkene forekom som bosatte.

Ovenstående fortegnelse, hvis enkelte led udfylder og til dels retter hinanden, omfatter rigtignok nærmest de bosiddende natmandsfolk som sådanne, men yder dog også adskillige bidrag til de løsgåendes statistik. Hvorved det må erindres, at en skarp grænse jo her ikke lader sig drage, og at ligesom de første stundum blev oversete eller ikke medtalte, således kunde de sidste, eller de egentlig nomadiserende, let komme til at tage sig talrigere ud, end de i virkeligheden var: samme familie kom til syne på mange, til dels vidt adskilte steder, og snart samlet, snart spredt. Ti så meget mindre kan man undre sig over de ikke altid samstemmende udtalelser om dette punkt.

Betragter vi nu forholdet under et, så viser det sig, at de vestlige egne, fremfor alt Ringkøbing amt og den vestre del af Viborg amt. var den egenlige beholder, hvorfra en strømning udgød sig over Ty, for, efter at have gennemløbet Han herrederne, i Vendsyssel at mødes med den anden og stærkere, der havde banet sig vej gennem Ålborg amt. Men vistnok dannede

år gammel; inddømt på 1 år for løsgænger) fra Horne sogn, Ribe amt. Han var altså født der, men holdt af at vandre; jf. Goldschmidts hederjæse s. 214 f.

80. Worsøe skriver 1813: „meget få ere eller kunne kaldes bosatte, der i det højeste vil sige så meget, at de have en ussel hytte, de stundum kunne åbne for i mag og sværmende gammen at kunne tære deres rov, og tillige som samlingsplads for hele det øvrige slæng“. Jf. bl. a. Fyns stifts adresse-avis 1815 (for ved s. 219), og endnu St. Blicher 1839: „en langt større del [end de bosatte] er endnu som altid nomader“. Hvorimod Blichfeldt 1836 siger: „mange have omstrejft i mange år uden tiltale; en hver af dem har dog et sted, han anser for sit hjem“ [for en del vel dog blot som sit endelige forsørgelseshjem].

strømmen sig også afløb i andre retninger, og navnlig undlod de vidt om spredte natmandshuse ikke at gøre deres sugekraft gældende; en egenskab, der endnu ved 1835 tillægges dem af forskellige. Disse »kuler« var med andre ord et slags midpunkter, både udgangs- og tilholdspunkter, for den hele omløbs-bevægelse.

Undertiden skod en enkelt lille bølge eller flere småbølger sig for en stakket stund ud over provinsens enemærker; selv efter at hovedlejet allerede var i færd med at udtørres. For øernes vedkommende ser det næsten ud, som om dette står i en vis forbindelse med borttagelsen af en hoveddæmning for den indenlandske samfærdsel overhovedet. I det mindste er det påfaldende, at straks efter udkomsten af forordningen 7de avgust 1846 (ophævelse af pasforpligtelsen for sørejsende mellem forskellige steder i kongeriget eller mellem dette og hertugdømmerne) klages lydelig over, at »Taterne« (natmandsfolkene) havde begyndt (i efteråret 1846 og i 1847) at komme til syne igen på Fyn, og det i større mængde (flere familier). Allerede tidligere skete dette dog af og til. Nys har vi set eksempel på en sådan udflugt til Fyn i 1830; og det er vist, at enkelte familier allerede inden 1846 gjorde sig en tur til Sælland.

Af større betydning var forbindelsen med Sønderjylland; ti det er en selvfølge, at Kongeåen eller toldlinien ikke kunde bryde eller stoppe bølgegangen. Et livligt frem- og tilbageslag

81. Rohmann i Fyns avis 1847 nr 51. En familie var kommen over fra Frederits, en anden ved Assens. De var dog forsynede med pas på deres håndværk (som skærslibere), formodelig udstedt i henhold til forordn. § 12 1828 (§ 17?), som ej var forandret ved forordn. § 1846. Det ses, at Fynboerne havde let ved at tale med dem; men for den sags skyld kunde de da gerne være fra Sønderjylland. Efter beskrivelsen („brunladede ansigtsfarve, gnistrende øjne, kulsorte glinsende hår“) var de af Sigeneræt; jf. § 6 i anm. 96.

82. At den store jagt, som antydet i Fyns avis anf. st., skulde have fremkaldt en udvandring til Slesvig og Holsten og „måske videre frem“ er en uhjæmlet påstand, og alt andet end rimeligt, for så vidt derved skulde tænkes på en varig forsvinden af norrøjske natmandsfolk. — Af tvivlsom betydning for deres vandring er den ved plakat § og patent § 1842 indtrådte lettelse af samtærdslen mellem hertugdømmernes og Nørrejyllands beboere (ophævelse af pasforpligtelsen for indbyrdes landrejsende; med bevarelse af legitimation på anden måde). Se Ny kollegialtidende 1842 s. 208 ff. og 730.

fandt her i øvrigt sted. Vi har set, at Nørrejylland Johannes Akselsen gjorde en afstikker til Flensborg; omvendt var Dorphs »professor« (sprogmaster i »rotvælsk«) født »et sted i Sønderjylland«. Han landede for en tid i Viborg tugthus, hvor der efter Undalls (ufuldstændige) liste desuden (1822-31) hensad 5 natmauds personer fra Tønder amt, foruden 2 (i 1831), der siges at være fra Flensborg og Rendsborg. •

Heller ikke Ejderen var nogen uoverstigelig bom for vore letfodede natmandsfolk. Holstein (1819) havde haft adskillige jyske vagabonder under forhør, som »et hvert fakultet vilde have tilkendt karakter laudabilis for deres geografiske kundskaber om hertugdømmene«. Det hele store Tyskland lå med det samme åbent for de mest vandrelystne; den nysnævnte »professor« blev ikke engang stående derved.

Men, som sagt, Nørrejyllands dårligste, og da især de vestlige, egne var og blev natmandsfolkernes egenlige hjem, eller i al fald deres hovedtilholdssted. Vilde man spørge, hvad grunden til denne forkærlighed vel kunde være, så lå den sikkert ikke i nogen naturpoetisk forelskelse i lyngheden og dens skønhed, (vi har set dem også tage til takke med skovegne). Grunden var den simple prosaiske, at de befandt sig bedst i de mindst befolkede egne, fordi de der lettest kunde tjæne eller, efter omstændighederne, tiltræde sig noget hos de omspredte beboere, og var længst fra politiøvrighedens øjne. Dette var for dem at forene det nyttige med det behagelige. Spiren til denne ulige fordeling går da også langt tilbage i tiden.

---

Efter dette oversyn over den jyske natmandsstand, dens talforhold og udbredning, er der endnu et spørgsmål, jeg må berøre, inden jeg tager fat på hvad jeg vilde kalde den enkelte families lev-

---

83. Dorph 1837 s. 1-2. Jf. den 3die meddeler i Dansk folkeblad 7de årg. s. 110 sp. 2.

84. Jf. f. e. K. G. Rosenörn i hans erklæring af 17<sup>de</sup> 1835 og i Viborg stændertidende 1836 2, 1015. — Oven for s. 93 og 146.

nedsbeskrivelse. Dannede natmandsklassen virkelig et for sig organiseret samfund? er det mer end et mundsvejr, når man idelig omtaler den som »en stat i staten«? At de, der som følge af fremmede fordømme og egne fejl finder sig udstødt af »det honnøtte selskab«, så vidt ydre forhold tillader det, knytter og klynger sig sammen, tør efter den i menneskesjælen nedlagte selskabs- og samfundsdrift næsten siges at være en naturnødvendighed. Men dette gjaldt netop om de forskellige lag, hvoraf natmandsfolket var en sammeuskylling. Som minder om en særlig organisation eller vedtægtsret ordning står da, foruden det lavede fællessprog, de særegne ægteskabsskikke og enkelte spor af en summarisk rettergang. Ligesom imidlertid et sådant særsamfund vistnok væsentlig måtte have familievælden eller, om jeg så torde sige, husfaderligheden til grundlag, således finder jeg i mine kilder fra den foreliggende periode — den eneste, hvorfra haves nogenlunde fyldige efterretninger om natmandsfolkernes tilværelsesmåde — ingen som helst antydning af en »konge« eller fælleshøvding. Og i det hele er det naturligt, at forfatningens forstyrrelse måtte skride frem med selve folkets tiltagende opløsning. Medens det endnu 1815 siges om natmandsfolkene, at »de stå i nøje forbindelse med hverandre«, hedder det 1836: »et formeligt almindeligt sammenhæng eller samfund synes ikke at bestå imellem dem. Så længe en trop vandrer samlet, bruge de efter sigende fælles alt hvad de erhverve,

---

85. V. A. Worsøe, efter hvem „de såkaldede natmænd“ rimeligvis er „en lævning nationaliseret af de forrige Tater“, ytrer fremdeles: „i det mindste synes de at have antaget deres sæder, levemåde, kunstgreb og for så vidt de ere sig selv indbyrdes en lov, en slags lovform, overenstemmende med deres forfatning“. — Da jeg antager en mere blandet oprindelse, er det en selvfølge, jeg ikke uden videre fører et hvert særegent træk tilbage til „Taterne“.

86. Dorphs professor blev efter forlydende dræbt af „kæltringerne“, fordi han havde forrådt deres sprog. 1838 skal to „førere“ have tvekæmpet på liv og død, uden at nogen af følget havde ret til at lægge sig imellem: Dansk folkebl. 7de årg. nr 28 s. 112 sp. 1.

87. Jf. om Sigenerne i næste § mod slutn.

88. Fyns stifts adresse-avis d. å. nr 100. — Som en af årsagerne til, at ingen tør tage en natmandsperson i tjeneste, anfører Rosenörn (1811) „den forbindelse, som disse såkaldte natmændsfolk almindeligen vedligeholde mellem sig“.



men uden at den ene har noget over den anden at sige, så at den stærkeres ret eller næveretten afgør de uenigheder, der opstå imellem dem, ligesom de adskille sig og samles aldeles tilfældigen«. Om en sammenstimling til et enkelt punkt i halvhundredvis, som den, vi har set henført til tiden før 1794, høres nu intet; og under omflakningen synes hele perioden igennem og navnlig hen imod dens slutning kun undtagelsesvis mer end en enkelt familie at have holdt sig sammen. 1822 beskrives endnu »et selskab af 16 kæltringer« (foruden en efterflok af 7 personer), der bestod af flere familier og i fællesskab besøgte en landsby. Men når Jansen 1835 taler om »store flokke på 10 til 20 personer« og Ahlefeldt Lavrvig om at »ofte slutte flere familier sig til hinanden« (på omvandringen), så hedder det i den jyske stænderforsamlings udvalgsbetænkning: »nu skal det være meget sjældent, at de gå i store troppe, men derimod holde kun de sig i almindelighed samlede, der høre til en familie«.

I det jeg altså går over til at give et omrids af en sådan vandrende natmandsfamilies levnedshistorie, føler jeg til fulde det mislige i et slikt forsøg, der i visse måder er ikke mindre dumdrigtigt end tanken om at skrive en Iliade efter Homer. Et fællesmærke for sådanne digterskildringer, som de vor bogverden ejer af natmandslivet, er det imidlertid, at man ingen sinde ret ved, hvor historien hører op og hvor digtningen begynder. Denne uopløselige sammenslyngning af den prosaiske virkelighed og det poetiske ideal er endogså, om jeg ikke fejler, en betingelse for og en prøvesten på deslige fortællingers mesterskab. Min opgave er naturligvis en anden: at give det faktiske så ublandet som muligt, endog med fare for, at dette i sin nøgenhed vil tage sig lidet glansfuldt ud. For så vidt kan jeg snarere til sammenligning (på enkelte punkter

89. Viborg stændertidende 1836 2, 992 (i udvalgsbetænkningen).

90. Viborger samler 1822 nr 98 (hos Dorph s. 13 f.). Adskillige hjælper sig med rundmundede udtryk som »talrige skarer« (Rosenörn 1811), »karavaner« (forfatt. i Fyns st. adr.-avis 1815), »hele flokke« (Moltke 1819) eller »hele horder« (Undall 1823); hvorved lige så godt kan tænkes på særskilte familier som på flere forbundne. Herredsf. Langes s. 252 f. gengivne ytring fra 1835 fremtræder ikke alene som usikker, men vedrører ikke natmandsfolk alene.

endog til udfyldning) henvise til det vakre lille billede, Brosbøll engang har udkastet, og som bærer alle kendetegn af at være en ren objektiv fremstilling, der desuden har det fortrin at være bygget på umiddelbar iagttagelse, medens jeg har måttet holde mig til mine, for det meste håndskrevne kilder. For resten er det en selvfølge, at jeg har lagt mest vægt på dem iblandt disse, der ikke må betragtes som afledte. Også har jeg, af hensyn til mulig efterhånden indtrådte forandringer, så vidt gørligt var, søgt at tilvejebringe i det mindste et bevissted eller støttepunkt for de enkelte sætninger fra periodens første afsnit (inden 1820), og et fra dens senere tidsløb.

Lad os da følge en sådan gudsforladt og menneskeforhadet »kæltring« på hans trange og bugtede vej fra vuggen og til graven (om jeg ellers tør bruge dette udtryk). I virkeligheden begyndte dog natmandsbarnets genvordigheder og kamp med verden. endnu inden det havde set dagens lys. Når ikke et natmandshus var i nærheden, kom barnet i bedste tilfælde til verden i en lade eller et udhus; i værste tilfælde satte man moderen, når fødslen stundede til, på en vogn og kørte hende fra sted til andet, indtil hun måske på vognen under åben himmel fuldbyrdede fødslen. Så

91. Dansk folkeblad 7de årg. nr 28 s. 110-12; er i det foregående oftere anført som „tredie meddelel.“. — Mærkes må naturligvis Dorphs livlige skildring (1837 s. 1-22), hvis enkelte træk nærmest er hentede fra Viborg tugthus. Noget egenlig nyt er man ikke berettiget til at vente sig i folkelige fremstillinger som den korte hos Meinert (Naturen og menneskelivet 1, 108-10) eller den fyldigere i Erslevs Danske stat s. 209-17. Uden selvstændig betydning er også afsnittet i Bergsøes statistik 1, 459-64. Nogle meddelelser i Samlinger til jysk historie og topografi har jeg, som udkomne under og efter denne afhandlings udarbejdelse, ikke her villet benytte.

92. Udvalgsbetænkningen i Viborg stændertid. 2, 996 (jf. Dorph s. 10 f.). Udvalget, der med rette stempler denne, som det synes ikke ganske sjældne, fremgangsmåde som „i høj grad uværdig“, tilføjer, at „dette barbari“ også øves mod andre fattige, men dog vel hyppigst mod natmandskvinderne. Grunden til den umenneskelige adfærd var, som man kan vide, sognenes frygt for, at den forventede spæde i sin tid skulde falde fødestedets fattigvæsen til byrde; se for ved anm. 27, sml. anm. 62. Transporten betaltes måske oven i købet af amtets fattigkasse (fattigreglem. § 49 og 73 sml. plak.  $\frac{1}{4}$  1810 § 9).

snart det på nogen måde lod sig gøre, var familien atter på farten, den nyfødte tronende i en »liden kurv« (Krarup) eller i en »sæk« 9 (Ablef. Lavrvig) på moderens ryg. »Ikke sjælden ses på veje og i byer hele familier af 10 til 12 personer, gamle og unge, omdrivende, belæssede på ryg og skuldre med diende spæde, og desuden 9 ledende børn ved hånden«. Ti »yngelsomme« var disse folk. En 9 del af børnene døde rigtignok, siger Krarup 1813, i deres spæde ungdom, hvad der ikke var at undres over; men en del levede dog, takket være den tidlige hærdelse og forældrenes opofrende kærlighed; ti disse elskede lidenskabelig deres afkom, hvilket naturligvis ikke hindrede dem i med strænghed at hævde den faderlige myndighed. 90

Hvorledes fristede nu en sådan familie tilværelsen? Boeck skriver: »sikkerligen gives der flere iblandt natmændsfolkene, der stamme fra Taterne og der som deres forfædre ej have nogen fast bopæl, udholde selv i strænge vintere at leve i skove eller i hytter nedgravede i jorden under en pjalt af telt, og med forundring har jeg flere gange på mine rejser set hele familier endog med spæde børn selv i ublideste vejrligt og årstid fiske i bække og åer og på ommældte måde berede deres natteleje under åben himmel«. 9 Og om medlemmerne af den før omtalte i Børlum-Jærsløv herreder omstrefjende familie siger han (1819): »oftest, trodsende alle årstider, sove de under åben himmel«; en af personerne »kan end

93. Se også Brosbøll anf. st. s. 111 sp. 2 øverst. — Det er formodelig denne kurv, der menes, når det i Moths ordbog (gaml. kngl. saml. nr 774 l) hedder som et slags ordsprog: „kæltringer kendes på 3 ting, en hund, en gris og en kurv; hvilke de har med sig, hvor de fremkommer“. Sml. Fyns avis 1847 nr 51.

94. V. A. Worsøe 1813, og Bülow i Viborger samler 1828 nr 50.

95. Deres frugtbarhed fremhæves, foruden af Worsøe, bl. a. af forf. i Fyns st. adr.-avis 1815 nr 100.

96. „Børnene, dem de, lig de vilde, ofte elske højt“ Worsøe, (end de tamme da?). — Viborger samler 1822 nr 98 (hos Dorph s. 13).

97. I erklæring af 1791 1835; men hans skildring gælder forholdet, som han kendte det en snes år tilbage i tiden (fra Vendsyssel). — I en indberetning af 1794 fra Randers magistrat opføres blandt natmændenes bestillinger den at „fiske med angle og krog“; og fiskeri hørte til den nyeste tid til deres kæreste sysler; jf. for ved under Langå og Idskov. — Efter Brosbøll anf. st. s. 111 var de også dyre- og fuglelængere.

ikke fordøje varmt mad«. For resten fortsattes omvandringen dag ud og dag ind; i reglen synes det kun at have været i den kære juletid, at de slog sig til ro i flere døgn på et og samme sted; men de var sig dog også ellers om nattely hos en eller anden samfølede, medlidende eller frygtsof, måske endog vindesyg sjæl. Kærkomnest i så henseende var naturligvis natmandshusene, der af almuen tiledes »rakkerkuler«, hvorover jeg nys har givet en liste; ti her fandt krage sin mage. Men de tog dog også til takke med andre, helst enlig liggende, huse eller gårde, hvor de var mindst udsatte for at blive afviste. Og Undall bemærker, at udflytningen var kommen dem belejlig, da den havde åbnet dem flere tilholdssteder hos slettænkende udflyttere.

Tiggeri var en væsentlig næringskilde for natmandsfolket, og også i denne henseende fandt de mest behag i afsides liggende boliger, hvor de ikke betænkte sig på, i fornødent tilfælde, ved trusler om ildspåsættelse o. desl. at tiltvinge sig hvad de ønskede. I selve landsbyerne var de bedst farne »når de traf konen alene hjemme: da skete det undertiden, at de tiltruede sig store almisser« (Krarup); det var derfor også især »i høsten og i slæten«, når mandfolkene var i marken, at de foruroligede bondens hustru og børn (Wissing 1803). Ved sådant trygleri afnødte de beboerne så meget, at det hele året igennem på mangt et sted vejede op imod det ordenlige fattigbidrag (Ablef. Lavrv.). Medens man i øvrigt i adskillige egne søgte at holde sig dem fra halsen ved hjælp af

98. I forhørsakterne 1819 opregnes, til dels endog for et temmelig langt tidsrum, de som oftest nat for nat skiftende tilholdssteder for de indstævnedes personer og familier. Blandt værterne fandtes også gårdmænd. En sådan blev indkaldt og påstod, at han intet tog for logis'et; men vel stundum lidt for kosten, hvilken omløberne dog sædvanlig selv medbragte. Den gamle Kirsten, der bandt uldtrøjer, stömpebånd, ærmer o. desl., synes undertiden på denne måde at have fornøjet konen i huset. — Om opholdet i julen ses omløberne af samme forhør endog længere tid i forvejen at have truffet attale.

99. I Rind er der »et natmandshus eller såkaldet rakkerkule« Krarup 1817. Den tøjlesløse forðarvelse, hvori natmændfolkene leve, udbreder sig også videre »fra de huse, hvori enkelte af dem i et eller andet sogn tage fast bopæl, fra de såkaldte »rakkerkuler« et medlem i Viborg stænderforsamling 1836 (tideude 1. 582). Jf. Dorph s. 14; Trap 2. 807.

stodderfogder, havde de praktiske Jyder i nogle byer udtænkt en fremgangsmåde, hvorved byrden i det mindste fordeltes ligelig, og som slet ikke var efter omløbernes hoved. Beboerne havde nemlig oprettet en vedtægt om at holde omgang mellem sig med deres almisse, således at kun den mand, der stod for tur og som kende-  
liggjordes ved et uden for gården udhængt bræt, og ingen anden, gav noget til de tryglende. I købstæderne vovede vore æventyrere sig sjældent ind uden i al fald på markedsdagene, da de »forstak sig blandt mængden og ransagede lommerne«.

Man vilde dog gøre natmandsfolkene højlig uret, om man tænkte sig dem som blot »tærende vandbier i staten«. Tiggeriet, hvis bestridelse de klogelig lod være kvindernes særflag, var ikke deres eneste borgerlige bedrift. Jeg har allerede for ved s. 219 nævnt de vigtigste håndværker og bestillinger, hvormed de for øvrigt gav sig af. De optrådte desuden som svinesnidere (anm. 76); skærslibere; kludesamlere (Undall); plattenslagere (Worsøe); klinkere; solde- og hægtemagere; nålemagere (Bülow), ja stundum som urmagere (Boeck). Men ligesom de ikke var ene om alle disse håndteringer, således tager man fejl, hvis man tror, der fandt nogen gennemgående adskillelse sted mellem de forskellige over-

100. Skikken, der beskrives af Ahlefeldt Lavrvig som ham „på indirekt måde“ bekendt, er sikkert en lævning fra de gamle byskråers (vibeøggers) tid; sml. f. e. Bjærgegrav bylov § 40 (Histor. tidskr. 4, 539).

101. V. A. Worsøe; sml. Boeck oven for s. 252, og jf. Rohmann s. 146. Mere enestående er en tildragelse som den af Undall (1823) anførte: for nogle år siden gik en stærk og velvoxen karl om i Viborg by, mest hvor manden var borte. Fik han ikke noget, truede han, ti „sulte i hjæl kunde han ikke, og de kendte vel *den røde hane*“. Men på købstedmarkeder indfandt natmandsfolkene sig, efter sigende, langt ned i tiden.

102. Dette træk fremhæves oftere. Den i forhøret 1819 nævnte Kristoffer Jønsen overlod til moderen at tigge; selv gjorde han det kun sjældent: når han intet havde fortjent ved sine nævenyttigheder, og da gjaldt det i det højeste „en sætte mælk“ eller „et smørrebrød“, der for-tæredes på stedet.

103. Om „kalverakkere“ i Vendsyssel, hvor deres tilværelse endnu 1803 antydes af herredsf. Wissing, se ov. for § 3 anm. 97.

104. Sml. Dorph s. 12 (Sundt s. 7).

og underafdelinger af nyttige håndfærdigheder. Flere forretninger var ofte samlede på en hånd. Hertil er sigtet for ved s. 223, og dette er meningen af Sponnecks ytring: »natmændsfolkene drive ikke nogen enkelt profession, men forrette derimod, hver for sig, glarmester-, kedelfikker-, blikkenslager- o. desl. arbejder«. En egenskab havde disse småsysler desuden til fælles: de dreves gerne uden bevilling, og vakte for så vidt skruper hos lovens hævdere (se Ahlefeldt Lavrvig s. 184); anordningen om håndværksdrift på landet var ikke til for natmandsfolkene.

I hvad omfang forretningerne dreves, og med hvad udbytte, derom lyder udsagnene temmelig forskellig. At det gik tilbage med natmændene som sådanne, var en uundgåelig følge af, at det gik frem med almuens oplysning og med videnskaben (dyrlægekunsten, se under Bjerge by 1803). 10 år efter periodens begyndelse var den jyske bonde ikke bange for selv at få sine heste, når natmanden ikke tilfældig var i nærheden; 10 år før dens slutning var det kun i yderst få egne, man overlod natmanden nogen af de for vanærende ansete forretninger. Men der siges også, at de som »fuskede på glarmester- og plattenslage<sup>r</sup>håndværket«, mest kun gjorde det for at have et påskud til at tigge eller finde en lejlighed til at stjæle. Og der anføres forskellige grunde til, at det ikke godt kunde være anderledes. Snart hedder det, at hine idrætter har »nedlagt sig selv formedelst materialernes dyrhed i de sidste tider« (1813), snart, at medens der af blikkenslagere o. desl. i ældre tider gaves næsten ingen i de mindre købstæder, fandtes de nu (1836) selv i de mindste. På den anden side forsikres det ikke alene, at »mange steder i Vesterjylland bestredes skorstensfejningen udelukkende af dette slags mennesker« (1817); men også (1835 og 36), at de var i faktisk besiddelse af glarmesterprofessionen på landet, hvor hele distrikter f. e. i Viborg amt indtil videre vilde komme i forlegenhed, hvis man for-

105. Viborg stændertid. (1856) 2, 1017.

106. Fyns stifts adresse-avis 1815 nr 100 (hunde og katte lod man endnu natmanden besøge). Viborg stændertid. 2, 998.

107. Worsøe 1813, Undall 1823, Dorph s. 12 ned., St. Blicher Viborg amt s. 21.

108. Worsøe; Viborg stændert. sidstanf. st.

drev »natmændene«, så meget mere som disse netop befattede sig med de hos bønder og i landsbykirker almindelige »blyvinduer« (i bly indfattede vinduer).

Store mestere i deres mange hænder fri kunster var natmands- og glarmesterfolkene nu til visse ikke. »Kæltringværk« var efter Moth et navn på ilde gjort arbejde. Pastor Hjorth i Skarrild (Hammerum herred) ønskede dem, i sin betænkning over Krarups forslag, så meget heller lykke på rejsen til vore indiske nybygder, som han havde erfaret, at de, der gav sig ud for at kunne feje skorstene, »ej alene var uforskammede i deres betaling, men gjorde det yderst slet«. Og Boeck i Børlum-Jårslev herreder havde næsten gjort sig det til en livsopgave at få dem udryddede som skorstensfejere, »da de almindelige natmænd sædvanligen manglede de nødvendige fejeredskeer, og derfor alene affejede den løse sod«. 1808 fik han en »ordenligen oplært skorstensfejer« overtalt til at nedsætte sig i Sæby, og han fik ham siden antaget så vel i Hjørring og Fredrikshavn som på landet — hvor man dog snart faldt fra — på en del herregårde og i nogle præstegårde. Ti oplærelsen var ganske vist vore frikunstneres svage side. De tilegnede småfærdigheder måtte enten betragtes som den enkeltes fædrearn eller var frugten af indbyrdes undervisning. Som et kraftigt middel til at hæmme natmandsvæsenet anså derfor Peter Worsøe det, at forældrene, i stedet for at lære børnene deres håndtering, skulde så snart som muligt lade dem komme i tjeneste hos bønder og jordbrugere. Kristoffer Jønsen havde i nogle få dage af sin ældre broder, medens de fulgtes ad, lært glarmesteriet og blikkenslageriet, og han bragte det dog til at »lodde kedler, gøre tragte, potte- og pæglemaal, lyseformer, sier, lamper og fyrtønder af blik, lygter

109. Amtsprovst Tilemann; Ahlefeldt Lavrvg. Ansøgninger til den sidste om bevilling på professionen lød stundum på Viborg og Ringkøbing amter.

110. Da den antagne skorstensfejer krævede befordring fra sted til andet, og desuden ikke vilde rense småhuse, hvilket hans forgængere, natmandsfolkene, havde påtaget sig, trådte disse snart igen ind i »deres såkaldte gamle rettighed«.

111. Jf. for ved under Randers amt og sml. oven for s. 202. De, gamle skulde vel have tilladelse til at gøre bliktoj og glarmesterarbejde men de måtte ej løbe om og falbyde det.

112. Forhørsakterne 1819; jf. St. Blicher nysanf. sted.

og vinduer af glas«. Hvor simple deres arbejdsredskaber var, og hvor tarveligt deres forråd af materiale, derom får man troen i hænderne ved med forhørsdommeren at kaste et blik ind i de to »glaskister« d. e. glarmesterkasser, der undersøgtes i decbr 1819, og som ved deres indhold levende minder om Mads Madsens læddike i Wessels Kærlighed uden strømper. I Kristoffer Jænsens forefandttes »en lille glarmesterhammer, en tælgekniv, en syl, en liden spærhage, et stykke tyndt messing og en stump engelsk tin«; i Hans Kristian Nielsens »en kniv, en syl, en hammer, en hugtang, en fil, en cirkel, en lodbolt og nogle små stumper glas«. Og det tilføjes udtrykkelig, at foruden deres gangklæder, hvilket udtryk må tages bogstavelig om de klæder, de gik og stod i, ejede for resten ingen af de afhørte det allermindste.

Formen af deres klædedragt synes intet afstikkende at have haft ved sig: den er »som bøndernes i almindelighed, blot mere simpel og pjaltet«, siger Brosbøll; medens Krarup henkaster, at deres klæder i almindelighed var »ret gode«. I bedste tilfælde var det sikkerlig »aussen blank, binnan krank«. Om dem, der ved den store jagt opfangedes i Viborg amt, skriver Ahlefeldt Lavrvig, at i særdeleshed de 35 individer, som indbragtes til Skive, befandttes i en ynkelig tilstand: »ældre og yngre, kvinder og børn i højeste grad befængte med urenlighed, utøj [og] udslæt, således at de, efter at deres klædningsstykker havde passeret bagerovnen, måtte soignereres af distriktskirurgen. Ved hjemsendelsen vilde der blive spørgsmål om at skaffe dem linned, eller om de skulde afsendes uden skjorter, da de ikke kunde modtage det under arresten benyttede inventarielinned«. Vi skal snart se, at det offentlige ingen ringe del tog i omløbernes beklædnings-udstyr. I den viborgske stænderforsamlings udvalgsbetænkning hedder det i øvrigt, at »glar-

---

113. Kr. Jænsen havde dog haft en bedre glaskiste, siden han i bytte med den dahavende af „omvankende glarmester Niels Jænsen fra Ry[d]e sogn“ havde fået „en syl, noget gammelt bly og en hugtang“ samt eftergivelse af en gæld på 3 mk. Tinnets havde han tilbyttet sig af glarmester Jörgen Pedersen Grønning for 2 metalknapper! — Sml. Johannes Koks sønderjyske ordspog nr 727 og 755.

114. Om glarmester og blikkenslager Jæns Kristian Jænsen (Glerup) hedder det i forhøret 1819, at han „i reglen var godt klædt“.



mesterfolkene klædte sig bedre end de egenlige natmændsfolk«, hvad der uden tvivl hænger sammen med de sidstes smudsige sysler og dårlige fortjæneste.

Heller ikke natmandsklassens åndelige udstyr eller kundskabsforråd var synderlig righoldigt. Og dog gives der dem, bl. a. af Undall, det skudsmål, at de som oftest af naturen var vel udrustede, ikke mindre i sjælelig end i legemlig henseende. Om en vis begavelse vidner det allerede, at adskillige af dem skal have optrådt som »spillemænd« eller »musici«. I en enkelt retning hævdede de endogså en ikke ubetydelig overlegenhed over almuen; hvad der sagtens lige så meget vidner om dennes vankundighed, der først efterhånden veg for skolens og tidsåndens forenede indflydelse, som om det æggende og oplivende, der ligger, eller kan ligge, i det fri omvandrende liv, i modsætning til det dvaske og stedbundne. Ikke få af vore omløbere, mænd og kvinder (jf. under Tisted by), gav gæsteroller som kvaksalvere, som »almægtige hjælpere for menneskets og dyrets legemlige brøst«, der sneg sig ind hos godfolk som »manere, spåmænd og troldmænd«. Således Boeck, efter hvem de på denne måde tilvendte sig »ikke ubetydelige summer«, men »selv grebne kunde være sikre på ikke at blive endog efter øvrighedens opfordring derfor af den fornærmede angivne; ti slap de ud igen, hvo kunde da sikre ham og hans kreatur for at blive forgjorte og forheksede?« I denne deres egenkab af overnaturlighedens repræsentanter var det nok også nærnæst, at de »tåltes i omgang ved bondens legestuer«. I følge den tit nævnte udvalgsbetænkning var det som oftest glarmesterfolkene, der gjorde sig skyldige i »bedrageri med spådomskunster, heksekurer o. desl.«

At de unge medfødte eller ad ren naturlig vej udviklede kløgt således kom på afveje, kan så meget mindre undre os, som den aldeles ikke var ledet eller blev avet ved nogen højere tugt.

115. V. A. Worsøe, der ytrer stor harme over det »kogleri« og de »underkure«, hvormed de bedrog almuen. Også Ahlef. Lavvig nævner i forbigående kvaksalveri og »bedragelige kunster« som forseelser, der øvedes af omstrejferne.

116. Viborg stændertid. (1836) 2, 991. — Jf. om Sigenerne i næste § mod slutn.

Hvorledes var nemlig de løsgående natmandsfolks forhold til kirke  
 17 og skole? De pålideligste vidnesbyrd samstemme i, at forældrene  
 så godt som altid gjorde deres yderste flid for at få børnene døbte;  
 hvad enten det nu var, fordi de, som Dorph giver det udseende  
 af, anså det for en samvittighedspligt; eller det, som Ahlefeldt  
 Lavrvig formoder, var følge af en eller anden overtro; eller det,  
 18 som St. Blicher påstår, skete af hensyn til faddergerne. Snarest  
 skulde jeg dog mene, at hoved-drivefjeden har været en dobbelt  
 klogskabs-beregning: dels ønskede man ikke blandt almuen at gå  
 for rene hedninge, dels vilde man, ved indførelsen i kirkebogen,  
 19 sikre den nyfødte et sidste tilflugtssted.

Men med dåben var omtrent alt gjort; på nogen undervisning  
 i kristendoms-kundskab eller opdragelse til »gode og retskafne  
 mennesker og nyttige borgere« var der ikke at tænke, så længe  
 både forældre og børn drog rastløse om fra sted til sted. En  
 sjælden gang hændte det sig, at en ældre var i stand til at give  
 de yngre en smule vejledning i boglig syssel. En tolvårs dreng  
 kom til Krarup og bad om en katekismus til sin moder. Hun for-

117. Mod den forsikring, en forhenværende embedsmand i Jylland  
 havde givet Hempel (Fyns stifts adresse-avis 1815 nr 89), at mange af  
 natmandsfolkens børn aldrig var kristnede; og mod Tøttups udsagn (s.  
 6) »deres børn døbes ikke, mindre konfirmeres«, kan stilles de bestemte  
 påstande i Fyns stifts adr.-avis 1815 nr 100: sædvanlig døbes børnene,  
 hvor moderen har haft sit korte barselleje, og af Undall 1825: børnene  
 døbes, hvor de tilfældigvis fødes. H. Kr. Nielsen, der i slutningen af  
 forrige hundredår var født i sognefoged Kristen Ørgårds hus i Skinnerup  
 (se for ved s. 222), var døbt i Skinnerup kirke og forlod byen, så snart  
 moderen var i stand til at fortsætte vandringen (forhørsakten 1819). —  
 Undtagelser kan have fundet sted; men endog det under Hjørring amt  
 1803 auffsørte tilfælde fremtræder som usikkert.

118. Viborg amt s. 21, mod det flotte tillæg: at da sportlerne nu  
 var bortfaldne, blev dåben sjældnere og sjældnere (det var uden tvivl  
 selv de omløbende natmandsfolks tal, der tog af). Han sigter vel i øv-  
 rigt til den skik at »ofre på barnet«, der i mange menigheder holdt sig  
 til langt ind i vort hundredår, skönt den må betragtes som strengt for-  
 budt ved forordn. 1683 III § 5 (J. Møllers håndbog for præster 2den  
 udg. s. 56 anm.). — Til sammenligning mærkes, at Sigenerne beskyldes  
 for af samme grund at lade deres børn døbe endog flere gange: Grellmann  
 s. 121 og 144, Liebich s. 35.

119. Sml. Sundt s. 111 og hans Fjærde årsberetning s. 53 f.

talte, at i sin ungdom havde hun gået omkring i Ty, hvor en gammel brav skolemester havde undervist hende, medens andre i sognet gav hende kosten; derfor var hun bleven konfirmeret og kunde nu læse med sin søn. Den gamle lærers udsæd var falden i god jord og bar frugt for himlen. Smukt er det også at se, hvorledes den bedre natur undertiden bryder igennem den slette optugtelse og sprænger alle bånd for at nå frem til lys og fred. En 16årig pige af natmandsfolket henvendte sig i sommeren 1835 til Lyngø og bad ham om at blive arresteret, fordi hun da ventede at blive hjemsendt til sit forsørgelsessted og blive undervist og konfirmeret, for så at kunne få fast tjeneste »ligesom andre skikkelige folk«; hun var ked af den evige omstrejfen og havde derfor forladt sine omflakkende forældre. Lyngø fik fattigvæsenet i Nibe til indtil videre at tage sig af hende og holde hende i skole, hvor hun opførte sig godt.

Undtagelsen styrker imidlertid reglen: den ædle læse- og skrivekunst — disse den moderne dannelses umistelige kendetegn og løftestænger — dyrkedes ikke, og kunde ikke dyrkes, af omløberne som sådanne. I det første af forhørene decbr 1819 udfittedes de afhørte natmandsfolk om, hvem af deres, dem bekendte, jævninge der kunde læse og skrive. De vidste ingen uden Johannes Akselsen, der også i denne henseende synes at have stået på et fremmeligt stude, den gamle Niels Rosenlund (N. Fimmer eller N. Fynbo, jf. oven for s. 147) og Anders Rønbjærg, bægge vandrende glarmestere. »Læse kunde de sjælden« skriver Undall 1823.

Uden skolegang og boglæsning ingen konfirmation; og intet udsiges enstemmiger, eller er vissere, end at de fra ungdommen af omvandrende natmands- og glarmesterfolk i reglen forblev ukonfirmerede, i al fald indtil de, ofte i en fremrykket alder,

120. Af selve de afhørte kunde Kristoffer Jænsen „næppe læse prent“, hans søster Mette Katrine kunde „ikke synderlig“ læse, og H. Kr. Nielsen kunde hverken læse eller skrive.

121. Krarup siger (1817): „enkelte af de voksne ere af barmhjertige præster konfirmerede uden kundskaber [sml. ned. for i anm. 129], men en hel del af dem ere aldrig konfirmerede“. Af de 4 voksne personer, der forhørtes 1819, var kun den gamle kone konfirmeret. At glarmesterfolkene endnu sjældnere end de egenlige natmandsfolk „lod deres børn

faldt i øvrighedens hænder. Denne ene afvigelse fra det normale førte flere med sig. Ti når staten end videre tillod sig at forordne »uden konfirmation intet ægteskab«, stillede den sig derved i et misligt, i sine konsekvenser uhyggeligt, forhold til natmandsfolket, der netop stod på det rå, rent naturlige, standpunkt: »så 2 hastig de blev voksne, løb de sammen og avlede børn«. Mange ukonfirmerede levede således i kønsforbindelse med hinanden; efter V. A. Worsøe havde de endog som oftest »fra 16de år valgt sig en donna at vandre landet om med«. Men sådant var stik imod lovgivningen (jf. forordn. af 2den septbr 1745). At regeringen, når den ikke vilde træde alle billigheds- og menneskelighedshensyn under fødder, var nedsaget til at se gennem fingre med denne 3 overtrædelse, derpå har vi bestemte eksempler. Og det er ikke uden en vis pinlig fornemmelse, man læser en beretning som 4 denne: en ved navn Kristen Jørgensen, der gik meget omkring i Bølling herred, hvor han opførte sig upåklagelig, og som levede med en kvinde på nogle og tredive år, med hvem han havde 5 børn, henvendte sig flere gange til Krarup som provst og klagede over, at hans kone, som ej kunde læse i bog, ikke var konfirmeret, og som følge deraf ej heller viet til ham; han ønskede nu, at bægge dele kunde ske. Krarup skrev til præsten i Rind (Hammerum herred), hvor der fandtes et natmandshus: om han ikke

---

søge skoler og konfirmerer« (Vib. stændertid. sidstanf. st.) var en ligefrem følge af, at hine sjældnere end disse »ejede høliger«. — Om altergang var der naturligvis heller ikke tale: Fyns stifts adresseavis 1815 nr 100, hvor der dog tilføjes: »det højeste, de måske bringes til, er at lære herrens bøn udenad«.

122. Krarup 1813, og ligeså Bülow i Viborger samler 1828 nr 50. Også i klagen af 17 1804 fra fattigkommissionen i Langå og Vinge [for ved anm. 62] hedder det: »i almindelighed løbe disse, ej mindre end andre yderlig fattige, sammen, og inden de ere fuldvoksne, ubekymret om mindste lovlig næringsvej, avle børn«.

123. Af de den 13de og 14de febr. 1855, efter den store jagt, i Skive afhørte natmandsfolk fik 7 ukonfirmerede personer (3 mandfolk og 4 kvindfolk) i følge kancelliets ordre af 28de marts s. å. eftergivelse af straf for begået lejermaal. De to af disse var ingen andre end Simon Nielsen og Anne Jænsdatter, os bekendte fra forhørene 1819, altså nu ingen årsunger længer.

124. I Krarups indstilling af 17 1817, jfrt. med natmandslisten fra Ringkøbing amt af 17 1819. Sml. ov. f. s. 116.

vilde undervise hende? Præsten lovede det; men konfirmation påfulgte næppe. Ti, skriver Krarup, »sagen er, at familien har hverken der eller nogetsteds tilhold og kan følgelig ej finde roligt opholdssted så lang tid, som dertil behøves«.

Alle mine hjemmelmænd sætter som givet, at mange, eller de fleste, af de omvankende ikke var kirkelig viede; hvilket den gang var den eneste form, man kunde tænke sig for et fuldgyldigt ægteskab. De færreste af disse tog sig imidlertid den sag nær. Sædvanlig lod de det blive ved en mundtlig aftale, der i det højeste bekræftedes ved den sindbilledlige skik at »kaste kæp sammen«, der forklares ved, at de to forelskede byttede tiggerstav med hinanden, eller tilkastede hinanden deres kæppe; af Boeck således, at manden kastede en stok, kvinden greb i hånden. Løst bundet er let løst; og det hørte, efter forskelliges udsagn, vistnok ikke til sjældenhederne, at de således forenede eller sammenkæmpede igen adskilte sig, brød stokken, og hver for sig indgik ny forbindelse. Ahlefeldt Lavrvig bemærker dog, at samlivet stundum varede »10 eller flere år«. Han kunde gjerne have sagt, at det ikke sjælden holdt sig for hele livet; og der haves eksempler på heltemodig opofrelse i det mindste fra den kvindelige side. 1:

125. At glarmesterfolkene sjældnere end de egenlige natmandsfolk indgik „ordenlige ægteskaber“ (Viborg stændertid. anf. st.) var igen en følge af, at disse oftere havde et hjem (og var konfirmerede). — Kuriøst er det, at for så vidt som enkelte omløbere var „ordenlig gifte“, var det netop dem, der kom til at volde juristerne (Ahlef. Lavrv.) samvittigheds-skrupler, eftersom det da blev tvivlsomt, om man torde straffe dem som løsgængere (forordn. 2<sup>3</sup> 1791 § 1). Hvormed kan sammenlignes den gejstlige øvrigheds forlegenhed med hensyn til altergangen, se for ved anm. 52.

126. Fyns st. adr.-av. 1815 nr 100; udvalgsbetænk. i Vib. stændertid. 1836 (2, 992). Udvalget tilføjer, at de „ikke synes at lægge megen vægt på disse ceremonier, men snarere at anse dem for morskab under deres gilder“. En udførligere og smukkere beskrivelse over denne skik giver Broshøll i D. folkebl. 7de årg. nr 28 s. 112 sp. 1; jf. Dorph s. 63 anm. og St. Blicher Viborg amt s. 22.

127. Undall 1823: „deres bryllupper bestå i en mundtlig overenskomst, som hæves, når dem selv tykkes“. Efter udvalgsbetænkningen anf. st. forlod de dog også uden videre hinanden, selv når de var virkelig sammenviede.

128. Dorph s. 5 f. (fra 1823). Tilsvarende fra den mandlige side se hos Sundt s. 189 f.

Ikke sjælden beskyldes de omstrefjende natmaudsfolk for at have henlevet i flerkoneri eller i det mindste tvekoneri. Noget aldeles afgørende bevis, endog blot i et enkelt tilfælde, for at en mand samtidig har levet i kønsforbindelse med to eller flere kvinder, har jeg dog intetsteds fundet. Ikke engang deraf, at han samtidig havde flere i sit følge (som f. e. Johannes Akselsen, se for ved s. 222 f.), kan det med bestemthed sluttes. Almindeligt var det i et hvert tilfælde ingenlunde.

En endnu mere nærgående beskyldning, der er gået over fra det ene synderegister på det andet og tredie, er den for blodskam. Det eneste vitterlig sande heri er imidlertid det, at de ikke, — som man da ej heller med billighed kunde vente, — brød sig om de ved loven »forbudne grader«. At de — og det endog til stadighed — skulde have gjort brud på den ved medfødt ærefrygt og naturlig sky indprentede afholdenhed, er en hidtil aldeles uhjæmlet sigtelse. Hvad der under Hjørring amt er sagt om en faders »giftermål« med hans datter, fremtræder jo kun som et rygte; og når Boeck dertil (1819) føjer, at det er »noget, som ej skal være ualmindeligt iblandt disse folk«, betegner også dette sig selv som løs tale. Er det således fat med det eneste faktiske, Boeck vides at have haft at støtte sig til, kan jeg i hans senere

129. Polygami sættes i spidsen for deres synderegister i Fyns stifts adr.-avis (1815 nr 100), hvilket er aftrykt hos Jörgensen og går igen hos Dorph (s. 11). Efter V. A. Worsøe levede en mand med „1 til 2 kvinder“; efter Tøttrup (s. 6) havde han „stundum 2 koner“. St. Blicher anf. st. har også herom en bemærkning, der er mere flot end vægtig; Brosbøll anf. st. tvivler stærkt om, at polygami nogen sinde fandt sted imellem dem. — I al fald til en ældre tid henhører følgende udbrud af den gamle, i enkeltheder næppe pålidelige moralist i Viborger samler 1828 nr 51 [sml. for ved anm. 25]: „slige polygamier og svinagamier finde ikke lettelig sted, uden hvor vedkommende præster tage slige Bektaschiter (?) til alters, døbe deres børn, vie dem (som for 40 til 50 år jævnlig fandt sted), og hvor øvrighederne agte det under deres værdighed at befri landet for sligt kæltringpak“.

130. Antydet af Ahl. Lavrvig. I sin betænkning over Krarups forslag vilde Jörgen Bloch, præst i Lönborg, inden man skred til at sammenvie dem, der hidtil havde levet i naturligt ægteskab, først have det undersøgt, om de ikke var for nær beslægtede, „som vel her og der kunde være tilfældet“.

(1835) henkastede beskyldning: »børnene gifte sig med fædre, mødre, eller søskende indbyrdes«, indtil videre ikke se andet end frugten af en gammel mands ophidsede indbildningskraft.

Var natmandsfolkene, hvorved her nærmest tænkes på de stadig omstrefjende, ved forholdenes magt noget nær udelukkede fra kirken og skolen, så gjaldt det samme om en tredje optugtelsesanstalt, hæren; en tilsidesættelse, de dog sikkert har taget sig endnu lettere. Vi har set, at styrelsen endnu efter 1790 veg tilbage for den mod dem i rækkerne herskende fordom. Ikke bedre skal det være gået general Moltke, der mod hundredårets slutning »som chef for det i Ålborg garnisonerende regiment havde prøvet på at hverve adskillige af hine vagabonder; men da det øvrige mandskab nægtede at tjæne med dem, måtte det igen opgives«. Ja, i følge »forholdsregler ved sessionen at iagttage« af 19de jan. 1799 § 4 skulde spæde børn med vedtegning »fødte af omløbende forældre, som straks forlode lægdet og medførte barnet« udslettes af tilgangslisterne, da det ingen nytte var til, at de stod på dem i 36 år. Altså en falliterklæring for politimyndigheden! Rigtignok siger Wissing allerede 1803, at i nogle år, »siden natmænds sønner blev antagne i krigstjæneste«, var de omløbendes tal blevet mindre.

131. Det bemærkes til sammenligning, at mellem Sigenerne er ægte-skab i opstigende og nedstigende linie forbudt; og at det i det mindste nu om stunder undgås mellem søskende: Liebich s. 49.

132. Boeck 1835, efter hvem forsøget var gjort „omtrent 40 siden“. Om A. L. Moltke (jf. for ved anm. 21; han døde 2<sup>o</sup> 1809) se, foruden de hos Erslev anførte forfattere, Skandinavisk folkekalender for 1844 s. 248 ff., Liebenbergs udg. af Ewalds skrifter 2, 263 (med urigtigt dødsår) og Hauchs Minder fra min barndom og ungdom s. 202 f.

133. Hovedvanskeligheden lå ganske rigtig i deres omflakkende levned, hvorimod den af Worsøe frembævede omstændighed, at de, „fødte enten til åben mark eller i en afsides krog, ikke kunde indføres enten i kirkebøger [?] eller lægdsruller“ betyder mindre; i det mindste når man går ud fra, at de allerfleste natmandsfolk lod deres børn døbe; ti det var jo præsterne sag at give lægds mændene årlige udtog over de fødte. Også Krarup finder det (1817) naturligt, at en stor del af de omløbende natmænds børn ej fandtes „på“ nogen lægdsrulle, (efter den nævnte § 4 slutn. skulde de udslettede „dog af krigs- og landkommissæren anføres på lægde-ets tilgangsbemærkning med lige vedtegning“).

134. Efter Wissing's mening burde netop disse folk bestandig (!) blive inde ved regimenterne.

Efter Worsøe 1813 var det dog »yderst få«, der anbragtes i militær tjeneste, og endnu 1817 ytrer provst Tilemann, at fordømmen mod dem fandt størst næring ved, at de »ikke kunde antages blandt de militære«, hvor man dog ellers ikke var så kræsen; medens Krarup s. år »nyligen havde erfaret, at der skal være adskillige, som ere fødte af bosatte natmænd, der have været i krigstjeneste«. Hvilket sidste stemmer med de oven for fremførte tilfælde. Siden hedder det, at »regeringen havde befalet, at disse folk skulde udskrives til soldat« (Undall 1823); en befaling, jeg dog ikke har kunnet finde i nogen af vore trykte samlinger af militære forordninger, reskripter, sessions-bestemmelser, parolbefalinger o. desl. Men selv om nogen fremgang, som rimeligt er, efterhånden har gjort sig gældende også med hensyn til omløbernes udskrivning, var det dog så langt fra, at militærstanden havde øvet den fra alle sider forjættede kultiverende og tæmmende indflydelse på de lodramte, at de tværtimod, efter at have udtjænt, sædvanlig vendte tilbage til »deres egen flok«, og atter blev laudstrygere. For de fleste var der vel heller ikke andet at gøre.

At natmandsfolkene, der således fra alle kanter var overladte til sig selv, ikke stod på noget højt standpunkt i moralsk henseende, er en selvfølge. Hvad positive lovovertredelser angår, har man dog ikke sjælden gjort dem uret, i det man har skrevet adskilligt, der var forbrudt af andre, på deres regning. Flere retsembedsmænd bevidner udtrykkelig, at »efter deres erfaring begås de grovere forbrydelser mest af andre vagabonder«, eller at de »vistnok ikke ere farlige forbrydere: på listerne over kriminelle

135. Også Spønneck vilde samme år have dem udskrevne til militærtjeneste og helst henlagt i fæstningerne.

136. Se, foruden under Viborg by 1803 (og Frederits 1819), under Hjelmslev herred 1803 og Bjærgø by 1819; sml. i anm 62, og under Gadbjerg i Vejle amt 1819; end videre, med hensyn til sørullen, under Mariager 1803.

137. Således ikke alene Worsøe 1813, men også, skönt i mindre vide udtryk, Ahl. Lavrvig 1835 og 36.

138. Når Undall 1823 siger, at de fleste forbrydelser på landet begås af natmandsfolk, og endnu 1826 tillægger dem en stor mængde grove forbrydelser, så stemmer dette aldeles ikke med hans tit nævnte anden liste.



sager forekomme de sjælden uden for løsgænger og tiggeri«. Når alt kommer til alt, »synes de endog at fortjæne ros, når det eneste brud, de tillade sig mod den offentlige sikkerhed, består i nogle ubetydelige tyverier; ti »det synes rimeligt, at de ikke vel kunde være bedre, end de ere, men endog underligt — og kuns at forklare af deres ringe kulturgrad og indskrænkede livsforhold — at de ikke ere end værre«. Med hensyn til forseelser eller forbrydelser i det enkelte kan det til visse ikke nægtes, at forholdet mellem könnene har været løst, for ikke at sige løsagtigt; som allerede antydet, lader det sig imidlertid ikke gøre uden videre at bedømme og fordømme efter de regler, der gælder for et udviklet og i så henseende finfølede samfund. Sikkert har også drukken-skab været en almindelig last iblandt dem; efter Ahlefeldt Lavrvig var det endog ofte »slagsmål i beskænket tilstand og anden offentlig fredsforstyrrelse«, der førte dem lige i politiets hænder. At de benyttede sig af almuens uvidenhed og overtro til forskellige bedragerier, er allerede indrømmet. Også havde de deres interesse af at vedligeholde folketroen på, at de, om de ikke fik deres villie, ikke vilde ømme sig ved at gøre alvor af deres trusler om »ildspåset«; men hvor ofte de end er blevne mistænkte i denne retning, har jeg dog intetsteds i mine kilder truffet på noget bevist tilfælde. Må jeg lade dette stå hen, tør jeg på ingen måde frikende dem for alskens tilfældige småtyverier; ti, som andre tiggere og om-løbere, havde de sagtens ondt ved at modstå fristelsen til at »rapse småting, hvor det faldt for og de lå dem i vejen«.

139. Herredsfogderne Holm (i Lysgård og Hids herreder) og Jansen, o. fl. a., i 1835.

140. Rosenörn 1811, Worsøe 1813; ligeså Bülow i Viborger samler 1825 nr 50: tager man i betragtning, at de er ukendte med religion og positiv moralitet, „må det forundre, at end ikke større ekscesser begås af disse rå mennesker“.

141. Fyns stifts adr.-av. 1815 nr 100: „deres usædelighed overgår al beskrivelse“. På deres synderegister opføres her også „horeri“.

142. Krarup påstår (1817), at de „undertiden virkelig“ har sat lid på. Jf. Viborger samler 1822 nr 98 (ov. for s. 166 i anm. 15). Tøttrup siger (s. 7), at de blev „beskyldte for de mange indbrud og brandstiftelser i Jylland“. Bønderne holdt nattevagt, når en bande var i nærheden (F. st. adr.-av. anf. nr).

143. Herredsf. Bernth (i Vor og Nim herreder) 1835, o. fl. a.

Efter den almindelige skildring, som udvalget i den viborgske stænderforsamling giver af glarmesterfolkene og de egenlige natmandsfolk synes i øvrigt de første langt oftere end de sidste at have gjort sig skyldige i »egenlige tyverier og andre forbrydelser«. Indbrud, røveri, (falsk) o. desl. alvorligere indgreb i ejendomssikkerheden hører dog i det hele enten til undtagelserne, eller må blot regnes enkelte personer eller familier til onde.

En pålideligere gradestok for beskaffenheden af natmandsfolkets lovovertrædelser end embedsmænds eller forfatteres erfarings-udsagn eller sandsynligheds-påstande, vilde officielle straffelister afgive; og tilfældigvis er jeg i besiddelse af et hjælpemiddel, der (sine indre mangler uagtet) tør sættes på lige linie med sådanne.

Hvor slapt det stedlige landpoliti (i sognefogdernes person) end vistnok i reglen var, og hvor uvillig end almuen, snart på grund af magelighed, snart af frygt eller medlidenhed, var til at understøtte det, led nemlig natmandsfamiliernes omstrippen meget ofte en afbrydelse ved, at de ved en eller anden lejlighed faldt i hænderne på herredsfogden; og fængsels- eller vand- og brødsstraf, i gentagelsestilfælde tugthusstraf, var da så godt som altid deres visse lod. En almindelig klage er det, at undersøgelserne og straffens fuldbyrdelse krævede større pengeofre, end det opnåede resultat i sig selv var værd. Det var til visse heller »ingen ubetydelighed for repartitionsfondet at holde et antal af 20, 30 eller 40 arrestanter i flere måneder blot for løsgænger og tiggeri, foruden de sædvanlige delinkventer«. Fra den senere tid haves enkelte særlige op-

144. Viborg stændert. (1836) 2, 991. Når det sp. 998 ytres, at det af det skår, som bægge afdelingers næringsveje efterhånden havde lidt, var „aldeles forklarligt, at disse vagabonderende familier nu oftere, end man forhen synes at have bemærket, har begået tyverier“, så ligger det allerede i udtrykkene, at denne formentlige forsøgelse også kunde komme af, at man tidligere havde været mindre stræng med forfølgelsen.

145. F. e. Johannes Akselsen (for ved anm. 12); Kvembergfolkene (for ved anm. 54).

146. Sml. for ved i anm. 61.

147. Om den del af straffelovgivningen, der nærmest kom til anvendelse mod natmandsfolkene se § 4 i anm. 89 (og 95).

148. Ahlefeldt Lavrvig § 1835. Medens f. e. Jörgensen (s. 15) og efter ham Dorph (s. 26) som sikker frugt af deres henholdsvis planer bebudede besparelse bl. a. af „de uhyre delinkvent-omkostninger“, advarer

givelser. Retsforfølgelsen mod de 30 omstrejfer i Mols og Sønderherred (for ved s. 249) havde kostet omtr. 900 rdlr sedler. Herredsfoged Holm beretter, at sagsomkostningerne mod »to fremmede tiggere og løsgængere«, der nyårsdag 1832 pågribes i hans retskreds, beløb sig til 45 rdlr 3 mk 14 sk. sedler og tegn, og 51 rdlr sølv [værdiforskellen mellem sølv og sedler var da forsvindende]; den ene kom 10 dage på vand og brød, den anden 40 dage i simpelt fængsel. Dette var dog kun småting mod hvad »langvarige justitssager« siges stundum at have kunnet løbe op til.

Men om end natmandsfolk kan have været indviklede i slige sager, må det have hørt til sjældenhederne. Ti for det meste var deres lovovertrædelser af den let bevislige art. Dette fremgår aldeles tydelig af Undalls anden liste eller navnlige fortegnelse over omtrent 130 i Viborg tugthus indsatte natmandsfolk. Den langt overvejende del, omtrent 90, var nemlig dømt for løsgængeri eller tiggeri eller for bægge forseelser. Omtrent 30, eller næsten hele resten, var fældede for tyveri, af og til forbundet med tiggeri, kun i ganske få tilfælde (der falder på bægge køn) med indbrud; hvortil slutter sig enkelte tilfælde af hæleri (naturligvis af bosiddende). Et 40-årigt kvindfolk (»fra Kolding« 1826) havde »vejledet til et fosters fordrivelse«; et andet (se for ved anmærkn. 23) havde drevet kvaksalveri; endelig hensad 1831 og 1834 to kvindfolk, det ene fra Klovborg 21 år gammelt, det andet fra Langå 31 år gammelt, »på kongens nåde for blodskam«. Enkelte slægter og enkelte personer er fremstikkende ved deres stadige tilsynekomst. Således fra Østbirk: 1833 Adam Karlsen, 56 år gammel, på 1 år for løsgængeri; 1831 Else Marie Karlsdatter, 34 år gammel, på 5 år for tiggeri; 1825 Vilhelm Adamsen, 18 år gammel, på 10 måneder

den mere ædruelige Ahlef. Lavrv. i sin betænkning over cirkulæret af  $\frac{1}{3}$  s. å. imod, af de påtænkte strengere foranstaltninger at vænte sig nogen besparelse i delinkvent-omkostningerne; hvorved han beråber sig på tidligere gjorte erfaringer.

149. „Flere 1000 rigsdaler“ (Undall 1823). „En enkelt retssag mod omløbere har jo kostet 7 til 8000 rigsdaler“: Fædrelandet 1837 nr 159 sp. 270.

150. Et par gange (1826) anføres som grund „voldsom opførsel og tiggeri“, og en gang (ved et kvindfolk 1834) „bedrageri“; men noget sådant skjuler sig måske stundum i det hyppig tilføjede „med videre“.

for løsgænger; og endelig 1828 i juli Kristian Peter Adamsen, 27 år gammel, på 3 år for løsgænger (dog slap han nok med omtrent den halve tid); 1831 juli findes han atter indsat på 3 år for samme forseelse (men var igen ude året efter); 1835 blev han på ny inddømt på 4 år for tyveri. 1829 kom Jørgen Kristensen Rind i en alder af 19 år, i tugthuset på 3 år for tyveri; 1833 på 1 år og 1834 på 2 år for løsgænger. Else Marie Jörgensdatter fra Venge sogn indsattes 1825, i sit 19de år, på 1 år for tiggeri; af samme grund 1826 på 2 år, og 1831 på 3 år. Kristiane Jænsdatter fra Mesing sogn dømtes gentagne gange i tugthuset for tiggeri: 1822, i sit 28de år, på 16 måneder, 1825 på 1, og 1830 på 2 år; omsider 1834 på 1 år for løsgænger. Og således havde det været i det mindste siden hundredårets begyndelse. J. N. Tilemann, senere amtsprovst, der i dets første tiår som residerende kapellan ved domkirken havde været præst ved tugthuset, udtaler 1817 som sin personlige erfaring, at natmandsfolkene kun brød sig lidt om tugthusstraf. Man var altid vis på, at de løsladte snart kom igen, hvis de da traf på en retskreds, hvor herredsfogden og sognefogderne viste nogen iver mod løsgænger; og han råber ak og ve over deres store letsindighed og mangel på skamfølelse over at have været i tugthuset. Stort anderledes kan dommen vel ikke lyde fra et præsteligt og strængt borgerligt standpunkt; fra et almenmenneskeligt kunde man vel spørge, om ikke netop disse menneskers lette sind var en mild forsynets gave til dem, og deres jordelivs største, næsten eneste, lykke? og hvorfra denne udviklede æresfølelse vel skulde taget sit udspring og draget sin næring? Kunde de virkelig føle det som en fortjænt straf, at øvrigheden en gang i ny og en gang i næ stansede dem i den så godt som eneste næringsmåde og levevis, der var ladet dem åben? Vor tids naturlige følelse vil snarere oprøres over at se f. e. en 60årig kvinde indsat i tugthuset på 4 år for løsgænger. Overhovedet må man vel antage, at når lovgivningen var kommen ind på anvendelse af »tugt- og forbedringshus«-straf for løsgænger og

---

151. Jf. Goldschmidts hederejse s. 196 (næste § i anm. 96).

152. Sml. Dorph s. 20 f.

153. Karen Andersdatter fra Langå 1834. Dog er alders-angivelsen måske unøjagtig; ti 1831, da hun hensat på 4 år for tiggeri (hvilken straf dog synes hende eftergivet efter forløbet af et års tid), lyder den kun på 54 år. Lignende tilfælde var ikke sjældne.

tiggeri, var det ikke alene sket af omhu for samfundsordenen, men også under trykket af »tugthus«-begrebets historiske udvikling: fra en tvangsopdragelses-indretning til en almindelig straffeanstalt. Det tit urimelig hårde i straffebestemmelserne synes man i gærningen at have erkendt ved en temmelig udstrakt påkaldelse af den kongelige benådning netop til bedste for natmandsfolk.

Alligevel skal det indrømmes, at når kun opholdet i arresten eller i tugthuset ikke blev alt for langvarigt, — ti da hørte udbrud vistnok ikke til de sjældne begivenheder, — havde det næppe i almindelighed noget særdeles afskrækkende for vore natmandsfolk. Faktisk blev fængslerne og »stiftelsen« eller »det store hus« (som tugthuset omskrivende kaldtes) dem en art bedesteder på deres møjsommelige livsvandring, fra hvilke de gik ud, styrkede og hægede på legemet. De to af herredsfoged Holm nysømtalte løsgængere takkede ham ved deres frigivelse: de var nu blevne godt nærrede, og havde fået hele og varme klæder for deres egne pjaltede. Hvad særlig tugthuset angår, så var behandlingen der, i det mindste i Undalls tid, uden al tvivl »rundelig mild« (som Blichfeldt udtrykker sig) af alle, som ikke gjorde brud på disciplinen; og just om natmandsfolkene havde bestyreren under sin lange embedsførelse erfaret, at deres opførsel langt fra var slettere end de øvrige fangers: de viste endog »mere hørsommelighed«, men holdt sig dog så meget som muligt sammen og adskilte fra de andre. Man tog sig der endog af beboernes åndelige livsfornødenhed, for så vidt man lagde an på at indprente dem så megen kundskab, at de kunde blive konfirmerede; noget Undall bevidner, at natmandsfolkene gerne vilde. Dels bragte jo konfirmationen dem nærmere til det øvrige samfund, dels var forberedelsen dertil altid en adspredelse i det ensformige fangeliv. Og dog var det »læsebørn« på 30 til 50 år og derover, man fik med at gøre. I øvrigt er det rimeligt nok, at

154. Se også Bülow i Viborger samler 1835 nr 59.

155. Undall hos St. Blicher Viborg amt s. 213. At hverken tugthuset eller dets „overopsynsmand“ (fra 1811 af) var fangerne forhadte, fremgår også af deres eksemplariske opførsel under en ildebrand, som udbrød der sidst i april 1826: Undalls brev til Kierulff af 1<sup>o</sup> d. å.

156. 1803 siger herredsf. Wissing (boende i Viborg), at der var ukonfirmerede natmændsfolk i snesetal dømt til tugthuset, hvor de først blev konfirmerede; deriblandt nogle på 20-30-40-50-60, ja for nylig en, som var

de frøkorn til en renere sædelig bevidsthed, der ad denne vej kunde nedlægges i deres sjæle, for største delen henvejredes i de brogede omgivelser eller kvaltes af tugthusets usunde luft, og at de vendte tilbage i deres families og selskabs skød, berigede måske med deres forrige medfangers rænker og kunstgreb.

En sådan gensamling gik dog kun for sig ad omveje. Meningen med konfirmationen var nemlig ingenlunde, at man derved vilde åbne de pågældende adgang til at indgå lovformeligt ægteskab. Tværtimod, da de ansås for ude af stand til at forsørge sig selv på lovlig måde, bar man omsorg for at adsplitte familielemmerne så meget, som det efter lovgivningen lod sig gøre. Her gjaldt det nu først og fremmest om at få udfundet fødestedet, der for vore omløbere var ensbetydende med forsørgelses-stedet, men ofte var forskelligt for de forskellige medlemmer af »familien«; en undersøgelse, der undertiden voldte både bryderier og skriverier i svære mængde. Ti på den ene side var de anholdtes udsagn i så henseende ikke altid til at stole på; og på den anden side gjorde

74 år [altså en ældre samtidig af konfirmations-forordningen]. Lignende udsagn f. e. af Lorenz, Ahlef. Lavrvig; Dorph s. 12, St. Blicher s. 22. Der havde på en gang hensiddet 12 ukonfirmerede fanger i tugthuset, i følge direktørernes (biskoppens og stiftamtmandens) indstilling, der fremkaldte den kongelige resolution af  $\frac{1}{4}$  1834 (trykt), som bl. a. ordner undervisningen både for de ukonfirmerede fanger og for dem, der (på vedk. kommunes regning) var indsatte i tugthuset, alene til midlertidig tvangsundervisning (se for ved anm. 28). Undertiden var de førstes straffetid ikke lang nok til, at konfirmationsforberedelsen under den kunde fuldendes; heraf kan det komme, at af 14 personer (10 kvindf. og 4 mandf.), der havde været indsatte til tvangsundervisning i Viborg, var de 5 natmandsfolk, som „efter at være afstraffede for deres lovovertrædelser, afgaves til tvangsundervisning“: Ursin Stiftstad. Viborg s. 223. — Endnu 1862 hensad til tvangsundervisning i samme tugthus et 16årigt pigebarn og et 33årigt mandfolk: Beretning om straffeanstaltternes tilstand fra  $\frac{1}{4}$  1858 til  $\frac{1}{4}$  1863 s. 20.

157. Worsøe 1813.

158. For ved anm. 27; sml. i anm. 92.

159. Ahl. Lavrvig. En medvirkende grund til falsk opgivelse kunde vel være, at de ikke vilde lette forhørsdommeren kontrollen med deres foregående liv og mulig tidligere afstraffelse; jf. ov. for s. 163 f. Imidlertid roser stiftamt. Castenskiold (1835) dem som ofte „godmodige mennesker“, der „straks gik til bekendelse“ — ret en elskværdig egenkab i en politimands øjne!

naturligvis kommunerne så mange udflugter som muligt for at skyde byrden fra sig. For det allermeste lykkedes det dog forhørsdomdomnerne, i det mindste i den senere tid, at komme på det rene med forsørgelsesstedet. Om dette har været tilfældet eller ej med de natmandspar, som omtales af Rosenörn i hans indberetning af 30te avgust 1811 (ov. for s. 155), fremgår ikke tydelig af hans ord, at forsørgelsen af deres spæde børn »væntelig vilde for amtets fattigkasse i flere år medføre en årlig udgift af 150 rdlr i det mindste« (ved en alt afholdt licitation havde det laveste bud været 174 rdlr årlig). Derimod er det vist om de i decemb. 1819 forhørte personer, hvilke det, efter Rosenörns indberetning af 11te januar 1820, pålagdes »fødedistrikterne at anbringe eller indtinge hos skikkelige folk, — — — imod at amtsfattigkassen gav tilskud til de medgående omkostninger«. Siden fremsættes det som reglen, at »faderen henvistes til et sted, moderen og børnene til et andet, og disse sidste, når de var 18 år gamle, igen til andre distrikter«. Børnene under kriminel lavalder indtog en egen stilling. For så vidt de ikke »lå ved moderens bryst« og da fulgte hende i fangenskab, synes praksis — der for øvrigt en gang af kancelliet er stemplet som »i de fleste tilfælde« ulovmedholdelig — at have været: at man pålagde fattigkommissionen på anholdelsesstedet at overtage deres forsørgelse, indtil forældrene havde udstået deres straf; hvornæst de tilligemed disse [moderen] sendtes til deres

160. Hvilke smålige spørgsmål bestemmelsen af en omløbende persons forsørgelsessted kunde give anledning til, ses bl. a. af kancellisvaret  $\frac{1}{8}$  1830 vedrørende et tilfælde fra Ringkøbing amt.

161. Jf. Worsøe for ved i anm. 133. 1826 siger Undall, at det stundum ikke vidstes, hvor de var fødte eller døbte; sml. forrige § anm. 106. (I følge den i anm. 156 slutn. nævnte Beretning o. s. v. s. 66 og 80 var tallet af fanger med ubekendt forsørgelsessted den gang også i Viborg aldeles forsvindende).

162. Jf. fattigreglement 1803 § 8 ff. og 49; sml. kancelliskriv.  $\frac{3}{7}$  1820 (i anledning af et i Randers amt dømt kvindfolk, der ikke vidste sit fødested og hele sin levetid havde ført et omflakkende levned) og plakat  $\frac{1}{2}$  1827.

163. Udvalgsbetænkning i Viborg stændertid. (1836), 2, 995 (plakat  $\frac{1}{4}$  1810 § 11 og 13).

164. D. v. s. var under 1 års alder: kanc.-cirk.  $\frac{1}{8}$  1804 § 16 jf. kanc.-skr.  $\frac{1}{2}$  1828.

[hendes] fødesogn, der naturligvis havde at godtgøre anholdelsesstedet dets udlæg til børnenes ophold og beklædning. Når Ahlefeldt Lavrvig lod fattigkommissionen i Skive (altså på arreststedet) sørge for at få de ved den store jagt dertil indførte børn midlertidig anbragte, — noget, den havde vanskelighed ved, »da folk skyede disse ulykkelige væsner som natmandsbørn«, men som dog lykkedes den, skönt for en betaling, »mod hvis størrelse der ved refusionen nok vilde blive gjort erindring«, — så må dette uden al tvivl kun betragtes som et enkelt led i hele den overordenlige foranstaltning.

Ihvorom alting er, ikke sjælden hændtes det, at et landsogn overraskedes så vel med godtgørelse for midlertidig forsørgelse, — en udtælling, der kun blev så meget des større, jo længer man havde vredet sig ved at erkende forpligtelsen og jo mer uundgåeligt det måske i mellemtiden var blevet at anskaffe »klæder og medicin til de med pjalter og udslæt forsynede kroppe«, — som med den fremtidige forsørgelse af en person, der måske var sognet aldeles ubekendt og som kun kendte det af sin døbeseddel, eller af et kvindfolk med en flok børn, »fordi bedstemoderen til disse en gang havde gjort barsel sammesteds«. Allerede inden de kom til bys, havde de således »lettet« fattigkassen, mulig voldt en ekstra påligning; hvad der ikke skulde tjæne til at berede dem en venligere modtagelse. Imidlertid, fattigkommissionen måtte sætte sig i bevægelse; med hvilken iver det skete, og med hvor megen dygtighed, afgang, som forholdene den gang var, væsenlig af præstens

165. Sml. plakat §§ 1810 § 5 (og 6); se kancelliskrivelse §§ 1830 i anledning af forespørgsel fra Ålborg stift. — Udsættelsen var vel til dels grundet i, at man vilde slippe med en enkelt transport.

166. Se hans indstilling af § 1835. — I sin betænkning af § 1836 erklærer han udtrykkelig, at børn under kriminel lavalder måtte blive genstand for interimistisk forsørgelse på deprehensionsstedet, der sjælden (som et landsogn) faldt sammen med forældrenes detentionssted (gærne en købstad).

167. I følge fattigreglem. 1803 § 2 og 25 var i øvrigt også „stedets politimester“ selvskrevet medlem af fattigkommissionen, og ved forordn. § 1829 § 1 pålagdes der ham en særlig forpligtelse i så henseende. — Ahlef. Lavrv. tilføjer, at hvis der i forsørgelæssognet var et virkelig fast tilhold, „så at f. e. en gammel stammemoder sad i et særligt, dertil bestemt hus“, blev fattigvæsnets udgifter på den familie, hvortil det



personlighed. Opgaven var, på en gang at gøre forsørgelsesbyrden så lidt felelig som muligt, og at påse børnenes skolegang eller våge over andre ukonfirmeredes beredelse til fornyelsen af deres dåbs pagt. Ti også blandt de voksne fandtes ukonfirmerede, som enten var hjemsendte ustraffede (således de 3 personer fra forhøret 1819), eller fra andre straffsteder end tugthuset; og om disses indsættelse i dette til tvangsundervisning (der jo endda intet sparede for sognet) kunde der først blive tale, når de havde vist sig absolut genstridige. Tre lovlige eller tilladte udveje åbnede sig her: enten anbragte man de pågældende i fattighuset; eller man »indtingede« dem hos godtfolk, eller man lod dem »gå på omgang«. Den første fremgangsmåde var efter de såkaldte hospitalers mangelfulde indretning (ingen gennemført arbejdstvang) ren tilsættelse for kommunen, og for de indsatte en anvisning på fortsat driveri. At få dem anbragte ved »indtvingning« eller ved licitation eller som tjenestetyende var langt fra nogen let sag. Selv »den oplyste klasse« havde ringe tillid til disse subjekters stadighed; bonden havde god grund til at mistvivle både om deres arbejdslyst og arbejdsdygtighed, og han vidste, hvor vanskeligt det var at holde fast på dem. Oftest tyede man derfor til omgangs-væsenet, hvorved trykket fordeltes, uden at nogen umiddelbar pengeudskrivning behøvedes, og hvorunder synderen desuden kunde arbejde lidt på hvert sted for føden. Ahlefeldt Lavrvig trode så meget mindre at burde formene nogen fattigkommission denne forsørgelsesmåde, som »det kunde være, at den gav de unge lejlighed til at omgås med andre mennesker«; skönt han tilstår, at den omgængelse, de fik, var alt andet end velvillig og vindende. Ti uden tvivl var det under denne form, at almuens fordom mod den hele natmandsklasse fandt bedst lejlighed til og følte sig mest ægget til at

---

var stærkere bundet end ved en blot in transitu sket fødsel, altid uforholdsvis stor og trykkende; især hvis præsten (hvortil dog hørte ualmindelig nidkærhed) for alvor tog sig af børnenes opdragelse og undervisning; ti disse måtte da tages fra forældrene og sættes til skikkelige bønder mod vederlag (fattigreglem. 1803 § 13; sml. D. l. 3—18—7). — Efter Fjelstrup i Viborg stændertid. 1836 (1, 579) havde en fattig kommune i hedeegnen 36 individer af „denne kaste“ [?] at forsørge.

168. Forsørgelsen „på omgang“ var på en måde sat i stil ved resk. 2<sup>o</sup> 1732 (om kosten; jf. fattigreglem. 1803 § 12 a slutn.), sml. f. e. kancellicirkul. 24 1804 (om huslyet). Skikken er endnu ikke overalt uddød.

lægge sig for dagen på den ræste og mest sårende måde; hvorhos det dog ikke skal glemmes, at denne uvillie, der træder frem endnu mod periodens slutning, ikke savnede en hver ydre berettigelse, for så vidt den støttede sig dels på en i og for sig velgrundet ringegagt for omløbernes i det hele ørkesløse liv, dels på en naturlig modbydelighed for mennesker, der ofte var »urenlige på legemet«, næppe altid som følge af enkelte af deres småhånderingers smudsighed. »At arbejde, spise, samleve med en rakker! en tanke, der vilde ryste stærkeste bondes nerver«, udbryder Worsøe 1813. Ingen, ikke engang bondens tyende, vilde søbe af fad eller drikke af glas med natmandsfolkene; hvorfor de, når de gik på omgang, fik deres eget særskilte bord at spise ved, fortæller 1835 herredsfogderne Rosenstand. Müller og Lynge (i Viborg og Ålborg amter). Når der således sås skævt til dem for hver bid, de nød, kan man ikke undre sig over, at taknemmeligheden for den modtagne føde ikke var stor. Uvillien blev, og måtte blive, gensidig, og førte kun alt for let til en skilsmisse; hvormed det dog ingeniunde skal være nægtet, at jo en del efterhånden ad denne vej kan have blevet hængende ved samfundet.

Udertiden var det sogneboerne, der gjorde det første greb til overrivelsen af det skøre sambånd, i det man »nogle steder« forsynede de af øvrigheden hjemsendte med penge til anskaffelse af blik, jærnråd, glas o. l. med anmodning om snarest muligt at forlade pastoratet. Den under forhøret 1819 omtalte Kirsten Kristoffersdatter var i marts 1818 bleven henvist til Avlum sogn for at forsørges. Hun indtingedes da hos en husmand for 3 rmbk daglig af fattiggassen. Da dette havde varet en 3 ugers tid, fandt man det for dyrt, hvorfor sognefogden og to fattigkommissærer gik til hende og bad hende (efter hendes forklaring) at »ernære sig selv

169. Ahlefeldt Lavrvig, sml. Rosenstand for ved s. 245; Eman. Blom 1803.

170. Hertil samt til naturfejl o. l. sigter også de fleste af de tilnavne, almuen tillagde adskillige af dem, og som til dels synes at have været arvelige. Således — alle fra retssagen 1819 — Jæns Jænsen „svinet“ og hans søn Jæns svin eller svine Jæns (Jæns Kristian Jænsen eller Glerup); Skele Simon (Simon Nielsen), Snøvle Hans; Skråddel [?] Rasmus, der var en anden end Sorte Rasmus (fra „Himmeland“).

171. Bülow i hans skriftlige erklæring af §§ 1835.

ved at gå omkring i de omliggende egne, og så længe som muligt at skåne Avlum sogn«; (efter deres forklaring) »som så mange andre at tage føden ved at gå omkring fra mand til mand (i sogne-distriktet)«. I et hvert tilfælde lod hun sig ikke dette sige to gange; og at de tre mænd intet havde imod hendes fortolkning af deres ord, er klart; ti når hun på sin vandring i eftertiden stundom kom til Avlum, og endog ind til dem, for at tigge, gjorde de ikke det fjærneste forsøg på at holde hende tilbage inden sognets grænser. I retten undskyldte de sig med beboernes misfornøjelse: sognet var trykket nok endda af egne og andres »endog arbejdsføre« fattige.

Ti i virkeligheden var man overalt glædest, når de påtvungne gæster gjorde sig usynlige, og hos mange behøvedes næppe nogen tve-tydig opfordring eller engang de mange skoser og skamflikker, for at få dem til at udføre dette kunststykke. Og kan man undre sig, om f. e. en kvinde, der alt havde været moder, blev led og ked af, således som vi har set det med Mette Katrine Jænsdatter, nu at skulle stave i bog? især når befrielsen intet offer kostede og gik let fra hånden. Og kom så hendes måske ved ydre vold fraskilte elsker, eller andre af hendes nærmeste eller blot nogen af hendes jævnlige, i nabolaget, hvor meget hørte der da ikke til for at modstå kærlighedens bud og at kvæle naturens rest? Selv om de unge, hvis omvendelse til stadighed dog alle håbede tryggest på, udtales det gentagne gange, at de gav efter for det fælles vandrelivs og den ubundne friheds tillokkelser. Amtmand Rosenörn (1811) havde i sin embedstid erfaret, at opbragte omløberes børn på 10 til 15 år, der var blevne udsatte til opdragelse hos skikkelige bønderfolk, som oftest, efter at være opklædte og udspiste, igen forlod plejefældrene uden anden grund end deres lyst til det omvankende liv. Pastor Næblerød i Rind (Hammerum herred) skriver 1817, at han sidste sommer havde en søn af en natmand til at passe sine kreaturer. Drengen var ferm nok, undtagen når de omvandrende »hjørde« nærmede sig, med hvem han da indlod sig i passiar. Ved sådan lejlighed, ikke ellers, ytrede præstens folk »en slags afsky for ham«. Men det skulde da ikke styrke en

stymper i fristelsens stund! Til dels var det vel også, som Ahlefeldt Lærvig ytrer, »af en slags undseelse mod deres oprindelige kammerater«, at de unge forlod deres tjeneste eller ordenlige stilling.

Dette kredsløb: fra marken og landevejen til rådstuen eller tugthuset, derfra til fødehjemmet, og så tilbage til udgangspunktet, kunde (som alt antydet) for den enkelte person eller familie gentage sig flere gange. Til sidst blev de fleste dog trætte af dette stundesløse liv, der i ungdommen og manddommen kunde vække livsånderne og holde dem vågne, men i alderdommen blev tomt og trøstesløst.

Undall siger endog (1826), at natmandsfolkene på grund af deres levned og de udsejleser, det førte med sig, ikke sjælden blev »for tidlig slovede«, [adskillige eksempler forekommer dog på en høj alder]. Vi har set, at allerede straks efter fattigreglementets udkomst indfandt en natmandsfamilie, hvoriblandt tre udlevede gamle, sig i Langå og Vinge sogne og gjorde krav på forsørgelse. Slig fremfærd, hvorved man sikrede sine gamle, så vel som sig selv og børnene — i al fald i en senere fremtid —, et tilflugtssted, har uden tvivl siden stadig gentaget sig. Om deres endelige udgang af verden mældes i øvrigt lidet i mine kilder; man havde

173. En betydelig overdrivelse ligger til grund for hans ytring s. å. „sjælden forplante de sig her i landet i mere end 2 à 3 generationer; ti deres fordærvelse bringe[r] dem tidlig eller sildig i straffeanstalterne, hvor de så dø, og familien med dem“.

174. For ved anm. 62; sml. f. e. Blichfeldt i anm. 80.

175. Som yderligere vidnesbyrd om en trang hos enkelte til at knytte sig til samfundet, eller indtage en tryggere stilling i samme, kunde man beråbe sig på udsagn som disse af Krarup 1817: en omvankende natmand havde ladet sig forlyde med, at han vilde prise sig lykkelig, om han havde en „husende at sidde i med sine små børn“; en anden (Kristen Jørgensen, se for ved s. 271) havde foregivet, at han flere gange forgæves havde ansøgt øvrigheden om at få anvist bopæl og plads som skorstensfejler; eller af Rosenstand 1835: at flere natmandsfolk, „der tænkte over deres mislige stilling i samfundet“, for ham havde ytret ønske om at komme i en arbejdsanstalt. Men netop fordi denne længsel efter ro opstilles som støttepunkt for den plan, man hver gang havde for, får man en mistanke om, at ordene er lagte vedkommende i munden og måske ikke altid har været fuldkommen oprigtig mente.

haft for meget besvær af dem i livet til at bryde sig videre om, hvor de blev af efter døden. 1823 siger Tøttrup: »det er uvist, hvor de begrave deres børn og gamle folk«; men 1839 skriver Sten Blicher, de ønskede at få en »kristelig begravelse«. Og i de allerfleste tilfælde opnåede de vistnok dette. Kirken, der havde åbnet sig for dem ved deres indtrædelse i livet, forskød dem ej heller ved deres udtrædelse af det. Det var i mellemtiden, at de var blevne stemoderlig behandlede både af den ene og af den anden; men om end nogen misforstået iver (f. e. for konfirmationens uundværlighed til stiftelsen af et lovgyldigt eller kristeligt ægteskab) derved havde gjort sig gældende, må det dog indrømmes, at en væsentlig del af skylden for det stedfindende misforhold lå hos de nærmest skadelidende selv, eller, rettere sagt: i de forhold, hvorunder de var trådte ind i verden.

Jeg skal slutte dette afsnit med at udtale min beklagelse over, at jeg ikke har haft til min rådighed »en specificeret beskrivelse af en overordenlig stor mængde natmænd og andre omstrejfer, deres færd og farter, deres tilholds- og tumlesteder«, som justitsråd Neckelmann i sin tid havde afgivet til »Viborg amts kontor« (amthusét).

176. Om en begravelse af de gamle i levende live, hvorom i slutn. af næste §, ymter ingen af de hjæmmelsmænd, jeg har benyttet under denne og de foregående overskrifter, et eneste ord.

177. Ahlefeldt Lavrvig  $\frac{1}{2}$  1836.

## § 6.

## (Sigenerne i Danmark. Forskellige jævnførelser.)

Der er endnu en klasse omløbere i Danmark, ved hvilke jeg hidtil ikke særlig har dvælet, skönt de netop, i følge afhandlingens krav, trænger til særskilt omtale. Det er Sigenerne eller, som de i dansk lovsprog og talesprog altid er kaldte, *Taterne*.

Sikkert er det en overilet påstand, at disse allerede i det 15de hundredår, eller endog i sammes begyndelse, skulde være komne til Danmark eller i det mindste til Jylland. Vilde man i så hen-seende beråbe sig på, at de jo allerede 1417 i det mindste berørte Holstens grænser, så er det tidligere fremhævet, at dette kun var på et aldeles forbigående strejftog af en større bande, der snart efter kommer til syne i sydligere lande. Der findes ikke heller, det jeg ved, noget udsagn for, eller mindste spor til, at stammen allerede da skulde have skudt en gren op ad den jyske halvø, end mindre en sidegren over til de danske øer. At den senere, vokset i omfang, men samtidig afbøjet fra sted til sted, har kløftet sig, og — lige så meget i følge indre naturnødvendighed som på grund af ydre tryk — har drevet sine skud også mod nordligere egne, kan vel ikke betvivles. Men ikke før i slutningen af hundredåret var det dog, at der udstedtes almindelige tyske forbud imod Sigenerne. Og ikke før ind i næste hundredår kom de jo til Storbritannien og Skandinavien (1512 til Sverrig og omtrent samtidig til England). At de tidligere skulde have været til stede i nogen af

1. Dorph s. 8, jf. Werlauff i Nyt histor. tidsskr. 6, 582; Larsen 1, 1, 409.

2. Rigtignok hedder det hos Lambertus Alardus († 1672) i Westphalens Monumenta I, 1851 under 1416: „Anno eodem Tartari primo in Holsatiam venerunt“. Men ligesom L. A. er alt andet end nøjagtig med hensyn til tidsregningen (dronning Margretes død henføres til samme år!), således tvivler jeg ikke om, at årstallet skal være 1417. Og skönt jeg ikke ved, hvad det er for en „Chronicon manuscriptum“ han her har udskrevet blandt de „manuscripta non una“ (sp. 1749), han har haft til sin rådighed, holder jeg mig overbevist om, at efterretningen ad en eller anden vej må føres tilbage til Korner. — Hos Presbyter Bremensis (Westphalen III, 1-178) findes intet om Sigenerne,

kong Hans's stater, kan allermindst sluttes af det kostelige anbefalingsbrev, som Jakob den fjerde af Skotland i juli 1505 medgav en Sigenerhøvding med følge, der i nogle måneder havde opholdt sig i Skotland og nu agtede sig »til Danmark«, til denne sin kongelige morbroder; og hvori han er så beskeden at forudsætte, at Hans bedre end han selv kendte til dette folk, da »lille Ægypten lå så meget nærmere ved Hans's rige, hvori en mængde af dem færdedes«. Ti Werlauff har vistnok ret i, at »Ægyptere« og »lappiske 3 nomadestammer« er løbet i et for den troskyldige skotske konge. Flokkens videre skæbne er ubekendt; i det højeste har den vel, som i Skotland, fået lov til at opholde sig en lille tid. For Danmarks vedkommende haves ikke, så vidt jeg ved, i nogen af vore trykte eller håndskrevne krøniker nogen meddelelse om Sigenernes første 4 komme til landet. Men de har sagtens indfundet sig her en stund, før det i den af historikerne såkaldte Kristian den tredies første københavnske reces af 30te oktbr 1536 befalede, at »alle Tater, som her ere eller findes udi riget, forvises at drage herud af riget inden tre måneder hernæst efterfølgendes«; en tidsfrist, der synes 5 lånt fra det tilsvarende tyske rigsforbud af 1530. 6

Overhovedet kan der vel, i følge beliggenheden, ingen tvivl være om, at vi nærmest har fået Sigenerne fra Tyskland. Derfra fik nordboerne også kendingsnavnet *Tater*, der i Tyskland vel ikke nåde at blive stemplet som officielt, men ikke des mindre der var

3. Årsberetning fra gehejmearkivet 1, 52 f. (efter grundbrevet på papir i arkivet): „Anthonius Gagino ex parua Egipto comes et cetera comitatus eius gens afflictata et miseranda, dum Christianum orbem apostolico (ut aiunt) iussu suorum more peregrinantur“ etc. „quæ (gentis calamitas) eo tibi quam nobis notior creditur, quo Egiptus tuo regno vicinior et maior horum frequentia tuo diuersatur imperio“. Jf. Werlauff i *Nyt hist. tidsskr.* 6, 581 f.

4. F. e. ikke i den af H. Rørdam (Historieskrivningen og historieskriverne s. 24 ff.) såkaldte „de oldenborgske kongers krønike“ på universitetsbiblioteket, eller i det herværende uddrag (Rørd. s. 38 anm.) af H. Smiths årbog.

5. Kolderup-Rosenvinges samling af gamle danske love 4, 170; den danske oversættelse af Krag's og Stephanus's Kristian den tredies historie 1, 508.

6. Reformation guter Polizey tit. XXXV om die Zigeuner, der skulde være ude af den tyske nations lande „inwendig drey Monaten“.

en vel bekendt og temmelig udbredt — om end misforstået eller vilkårlig — benævnelse på Sigenerne. Navnet *Tatar* tilhørte egentlig et enkelt lille folk i Mellemasien. Af Evropæerne forvanskedes det til *Tartar*, i det man tænkte på det græske *τάραρος*, og anvendtes i flæng om et hvilket som helst af de mellemasiatiske folkeslag af skytisk æt (Tunguser, Mongoler, Tyrker); først og fremmest da om Mongolerne som dem, med hvem man tidlig kom i mangfoldig berøring. Historiens gang førte det med sig, at »Ta(r)-

7. „*Tartaros vulgus appellat*“ Alb. Krantz; „*Zigeuner* odder *Tattern*“ Agricola 1529 (Sprichwortter, trykt i Haganaw, 2, 92 b); „die *Tattern* oder *Zigeuner*“ Luther 1543 (den ældste Jena udgave 1555 ff. af hans tyske skrifter 8, 132 b). Jf. Zwey nützliche Tractätlein (1664) i begynd. „in Sachsen und Thüringen werden sie von dem gemeinen Mann *Tatern* genant“; Leutholf Comment. ad histor. Aethiopic. 1691 s. 214: „*Taten*“ [?] seu tartari apud vulgus nostrum [L. var født i Erfurt og døde i Frankf. am M.] et Suecos“; Schambachs nedert. ordbog 1858 s. 224 f. — Hvor vel kærnen af de svensk-norske Sigenerne, i henhold til deres efterkomeres udsagn og ordforråd, menes at være indkommen over Finland (Sundt s. 72 f., Bugge s. 148 f.), tillægges dem dog også i Sverrig de fra Tyskland bekendte, og da vel nærmest ad literær vej indførte, navne („*Tatare*“ allerede hos Olaus Petri; „*Tartare*“ L. Petri og kirkeloven 1686; „*tartari*“ Messenius). I Finland er det kun Svenskerne, der kalder dem „*Tattare*“ og „*Zigenare*“: Arwidsson i Beitr. 1, 143. I den svenske lovgivning bruges disse to benævnelser „*Tattare*“ (Tartare, Tartarer) og „*Zigenare*“ (Sikeiner 1637, *Zigener* 1642, *Zigeuner* 1662; o. s. v.) som oftest jævnsides i det 17de og 18de hundredår. Også i lovgivningen for Slesvig og Holsten fra det 17de hundredår forbindes begge navne, „*Tartern*“ (1622) eller *Tartarn* og „*Zigeuner*“ eller (1680) *Zigainer*; „*Zigeuner*, so man gemeiniglich *Tartern* genennet“ Polizeiverordn. 1636 art. 15.

8. Se Johannes de Plano Carpini rejsedeskrivelse, fra midten af det 13de hundredår, i Recueil de voyages et de mémoires, 4, 645 (1859); Haytons (Hétoums) rejse — oprindeligt, efter forfatterens foresagn, nedskreven på fransk 1507 — i latinsk oversættelse, udgave ved Andr. Müller 1671 kap. XVI (s. 26).

9. Bevissteder se hos Abel-Rémusat i Mémoires de l'institut royal de France, Académie des inscriptions et belles-lettres, 6, 408 f. (1822); man anså Mongolerne for at stå i pagt med mørkets magter, fordi de forstod at fremkalde ild og røg under slaget (d. v. s. de kendte krudtet).

10. Se f. e. Abel-Rémusat i Recherches sur les langues Tartares 1, 21 f. (1820), jf. med M. D'Arvezac i Rec. de voyag. et mémoires. 4, 458.

11. Eksempelvis anføres, at indfaldet i Ungern o. s. v. 1241 af krøn-



tarer under forskellige fremtrædelser blev en svøbe og en rædsel for Evropa, og deres navn næsten enstydigt med gudsforgåene barbarer. Meget påfaldende er det nu ikke, at man i Nord- (og Mellem-)tyskland faldt på med hine folkefærd at sammenstille, og måske forledtes til at sammenblande, Sigenerne, hvad enten man derved så hen til disses komme øster fra, eller tænkte på deres sære væsen og vilde sæder, eller vel endog lod sig påvirke af deres mærkladne udseende.

Hos os tog man Taternavnet som givet. Foruden i lovgivningen findes det allerede i Dødedansen og hos Henrik Smith. Når denne fortæller, at landsknægtene og *Taterne* almindeligen gerne brugte den »konst« at få opføjne høns til at falde ned ved en røg af bulmefrø, så er dette oversættelse af »die *Zigeiner* und ihre Gesellschaften« i hans kilde »Hieronymus Tragi genant Bock: *Kräutterbuch*«.

nikeskriverne i Pertz Monum. script. XVI tilskrives „Tartari“ (sml. „Tater“ 1. i Karl Weinholds Beiträge zu einem schlesischen Wörterbuche s. 97 b). — Senere, f. e. hos Luther 1530 (Jena udg. 5, 170 a) „ein wüster wilder hauffen *Tattern* oder Türcken“ og i historien om Wiens belejring 1683, må vistnok tænkes på indbyggerne i det såkaldte „lille Tartari“ eller nærmest på „de krimiske Tatarer“. Forf. af de ovenn. Tractätlein hævder grundforskellen imellem Sigenerne (Nubiani) og de rette naturlige Tartere“ (i det lille og store Tartari), men er dog selv hildet i sammenblandingen, når han påstår, at hine holdtes i stor ære ved det tyrkiske hof o. s. v.

12. Sml. bl. a. „perjuri Tartari“ ved siden af „turpes Mauri“ i Seditio Daniae liber (1538): S. r. D. 8, 516. — Holberg bruger formen „Tatere“ for Tatarer: Danm. histor. ved Levin 2, 335; medens Resen s. 235 har „Tartaren“.

13. „De orientabilibus partibus — — — nigri ut *Tartari*“ Körner; hvoraf Rufus har fået ud „desse quemen ute Tartarien“. — Fra en enkelt side kan hermed sammenlignes deres hollandske navn „Heydens“, og deres ældre franske folkenavn *Sarracins*.

14. Stedet i Dødedansen se neden for i anm. 78. I digtningens lybske forbillede har jeg intet tilsvarende fundet; men da linierne „hjælp mig gud og sante Loje, i år skulde jeg skyde papegoje, døden giver mig ingen tid“ aldeles stemmer med den lybske tekst af 1496, medens de mangler i den af 1520, antager jeg det for rimeligst, at en tredie, hidtil ukendt, lybsk redaktion har ligget til grund for den danske bearbejdelse [af typografiske grunde formoder dog Bruun, at denne først er trykt efter 1550: Meddel. fra d. st. kngl. bibliot. 2, 160 f.]. — H. Smith i En skön, lystig, ny urtegård 1546 bl. XXIX b (udg. 1650 s. 49). Hier. Buck (død 1554, fra Rin-bajern) kender jeg dog kun af den tyske folio-udgave, Stras-

Da recessens udvisningsbud intet frugtede, udstedte Kristian den tredje »åbne breve«, der gik i samme retning, men hvoraf jeg kun kender det af 29de september 1554, hvilket jeg har ladet aftrykke blandt vedhængene som den ældste fyldigere udtalelse mod Taternes »værelse« her i riget.

Allerede 7 år efter fandt Fredrik den anden det fornødent at gentage forbudet. I »åbne breve til alle landsting«, dagtegnede København den 18 dag novembris 1561, befalede han alvorligen alle sine lensmænd, fogeder, befalingsmænd, gejstlige og verdslige, adelen og alle andre, at de straks med det allerførste lode forvise ud af riget alle »Tattere« og dennom efter den dag for ingen del tilstodde der længer at blive. Pligtforsømmende lensmænd truedes med deres lens forbrydelse og anden vedberlig straf; adelen, som i fremtiden bevilgede dennom ophold »på deres gods«, skulde stande hver mand til rette, som påklagede, og oprette al den skade, de gjorde, og dertil straffes som de, kongens brev og bud ikke agte vilde. Hver mand skulde det være frit fore, ehvem som helst det var, at tage fran Tatterne alt hvis de havde med at fare og handle med dennom som med andre fredløse folk.

Samme dag finge landsdommerne brev (fra København) om fornævnte åbne breve at lade forkynde og siden gæmme dem vel. Af selve hovedbrevet udsendtes derhos, måske nærmest til lensmændene, et nyt sæt afskrifter, dagtegnet Kalundborg den 27de

burg 1630 (s. 106). I den latinske oversættelse af Strasburgeren Kyber 1552 (botanisk haves bibliot.) er udtrykket omskrevet til (s. 135) „nebulones illi perditissimi, qui se *Aegyptios* appellantes, vagabundi per regiones errant“ etc. — Den pågældende plante (hyos-cyamus) kaldtes i Tyskland „*Zigeiner-kraut*“, et navn jeg første gang har fundet i den ny udgave af [Röszlins] Kreutterbuch, Frankf. am M. 1546 bl. cl. III a; jf. Lieblich s. 86.

15. Jf. Vedel-Simonsen Bidrag til Odense bys ældste historic 3, 1, 160 f., Cronholm Skånes polit. histor. 1, 565. — Ligesom i øvrigt recessen 1556 betegner sig selv som (åbet) brev, se Kolderup-Rosenvinge 4, 162 overst, 170 nederst og 171 nederst, således er det bekendt, at en og samme regerings-forskrift, efter omstændighederne, betegnes snart som „åbet brev“, snart som „åbne breve“.

16. T. p. a. l. VI, 515.

17. Aftrykt blandt vedhængene.

18. Trykt i D. mag. 6, 56 f. (kongen var den dag virkelig i Kalund-

november næst efter. End videre udgik den, 6te september 1570 det som vedhæng aftrykte kongebrev til indbyggerne i Fyn mod Tattere, som vandrede om der i landet og gjorde fortræd.

Lige meget hjalp det. Et slående bevis herpå er kongelig majestats skrivelse af 28de april 1574 til kngl. majestats [rigens] hovmester, hvori kong Fredrik siger: »vi ville eder og nådigst have befaleet, at i straks affærdiger vor profos at hente alle de Tattere, som ligge her udi landet [d. e. Sælland], og at han dennom forskaffer til Købehavn; og de siden bruges til at arbejde, enten udi smedjen på galejen eller andensteds«. En foranstaltning, der gør så meget åbenbarere brud på den fra fortiden nedarvede og til eftertiden forplantede opfattelse af Taterne som uden for samfundet stående og til opnåelse af statens øjemed ubrugelige væsener, jo mere den i enkelte henseender ligner den fremgangsmåde, som i fornødent tilfælde brugtes mod landets egne sønner; men der for øvrigt må betragtes som grundet dels i hen-

borg). Hvis kilde-angivelsen „af det danske kancellis arkiv“ er pålidelig, kan aftrykket ikke være besørget efter Langebeks udskrift (gehejmearkivets Danske samlinger nr 796) „af en gammel dombog, som tilhører rektor Hopp i Ålborg 1741“, hvad der ellers nok var muligt. I øvrigt er teksten i udstedelserne af 18de og 27de novbr den selv samme, i det nogle ubetydelige afvigelser må tilregnes de henholdsvise afskrivere. Den vigtigste forskel er, at ordene „Oc oprette all thend skade, the [Taterne] giöre“ mangler i aftrykket i D. mag. (og i Langebeks afskrift).

19. S. t. XII, 266 b i et kongebrev om mange hånde sager til Peder Okse.

20. Om „kongens (rigens) profos“ jf. bl. a., foruden Krist. d. 2dens gejstl. lov 15, verdsl. lov 1 (Kilians holl. ordb. udg. 1599 s. 415 og 417) Krist. d. 4de i S. r. 19, 368 a (1635) og i Nyerups Karakter. s. XXXIII nederst (1642); sml. Daniel Hunds Erik XIVs kronicka ved Dahlgren 1847 vers 369 og 439, Hallenberg Svea rikets historia under Gustav Adolf 2, 524. Udviklingen fortjænte nærmere undersøgelse.

21. Sml. hele datidens udskrivningsvæsen og særlig kongebreve som det af § 1567, hvorved 6 lensmænd udi Skåne fik ordre til i anledning af „orlovsskibenes udrustning og vort arbed på Holmen“ at udtage i købstæderne og på landsbyerne „de fleste tømmermænd, husetømmermænd og skibstømmermænd“, og straks iligen med deres redskab og med lensmandens fuldvise bud sende dennom „til vort slot Kbhvn til vor ammeral Evert Bild“: T. p. a. l. IX, 223; jf. Jacobsen i Nyt hist. tidsskr. 1, 166 ff.

syn til de temmelig omfattende sørustninger, der foretoges til som-  
 2 meren 1574, dels i det ry, Sigenerne dengang som senere havde  
 3 på sig som dygtige smede og metalarbejdere. Ved »smedjen på  
 galejen« eller »vor smedje« (som kongen også kalder den) må  
 nemlig uden tvivl tænkes på et værksted ved flådens værft på  
 4 Gammelholm, der endnu sorterede umiddelbar under kongen.

Hverken lovens banstråle eller kongens magtbud kunde imid-  
 lertid gøre det af med de fordømte og retløse; hvad der dog ikke  
 afholdt Kristian den fjærde fra, efter med sit elskelige rigens råd  
 at have overvejet al lejlighed, gennem åbet forbudsbrev af 31te maj  
 1589 at gøre et nyt forsøg på at ramme og udrydde »disse ugud-  
 elige, skammeløse og skadelige parti« af Tattere, om hvilke han  
 havde fornummet, at de — uagtet hans faders og farfaders man-  
 dater — uden al sky skulde begive dennem udi hans riger og der  
 ved nogle antal fast alle vegne omstrippe og omløbe en sted fra  
 anden, og med deres bedrægeri, løgn, tyveri og trolddom besvige  
 og berøve hans undersatte deres gods og bedrive meget modvillig-  
 hed, og derforuden føre et meget skændeligt levned med skørlevned  
 og blodskam efter deres sædvane. End skulde iblandt hans  
 undersatte være de, som gavede dennem medlidende og tilladelse  
 at være på deres gods og drive deres utilborlige handel; men efter

22. I følge kongebreve af henholdsvis 3 og 2<sup>o</sup> 1574 skulde 8 navn-  
 givne skibe og derhos »de 3 galejer« og en pinke eller to befære Øster-  
 søen i forskellige øjemed (jf. Gardes Den dansk-norske sømagts historie  
 1535-1700 s. 100 f.), og to pinker gå til »Vestersjøen« mod fribytterne.  
 S. t. XII, 235 a og 266 b.

23. Allerede 1496 havde Vladislav d. 2den givet en Sigenerhøvding  
 (agilis Pharaonum) med følge (af 25 telte) frit lejde over hele Ungern,  
 mod at de skulde gøre bøsseugler og andet (pro faciendis globulis  
 pyxidum siue aliis instrumentis) for kongens ven, biskop Sigismund til  
 Fünfkirchen. Se aktstykket hos Georg Pray Annales regum Hungariæ 4,  
 273. Belon i Les observations de plusieurs singularitez et choses  
 memorables, livre 2 chap. 41 (udg. f. e. 1555) nævner Sigenerne i Græken-  
 land o. s. v. som smede. Se også Grellmann s. 81 f., hvor han har et  
 tredje eksempel fra Tyrkernes krig i Bosnien 1565.

24. Om bestyrelsen af værftet se Garde anf. st. s. 45, 52, 92. — Et  
 spørgsmål er det, om »kongens mestersmed« har haft lettere ved at  
 komme ud af det med Taterne end med den »smed Cornelii søn« (sagtens  
 en Hollænder), som kongen af brevet 2<sup>o</sup> 1574 ses tidligere at have skaffet  
 ham på halsen.

den dag måtte ingen Tattere under højeste straf tillades og lides enten af kongens lensmænd på hans og kronens gods eller af adel eller andre på deres gods at komme, være eller blive. Embedsmændene, hver udi sit len, skulde lade dennem pågribe og fratage dennem alt hvad de havde med at fare og siden »hver partijes øverste, hovedsmand eller anførere lade straffe på livet uden al nåde«, og lige så de andre, mænd og kvinder, hvis de ikke inden en vis fastsat tid rømmede riget. Dersom nogen Tattere dennem underholdt på adelens gods, skulde adelsmanden eller embedsmændens tilsigelse, og med hans hjælp, dennem efterstaa. Viste adelsmanden sig genstridig, var embedsmanden berettiget og forpligtet til at forfølge Tatterne på egen hånd, og siden tiltale ejeren for modvillighed mod kongens forbud og ordning. Herredsfogederne, delefogederne og sognefogederne skulde, under deres gårdes forbrydelse, angive Tattere for lensmanden; i lige måde skulde borgemestere, rådmænd og byfogeder fængslige anholde dennem, som kom til købstæderne, og give kongens lensmand det til kende. Hvo som Tattere husede eller herbergede, skulde bøde for hver nat og hver person, som den der husede andre fredløse folk. Hvilken færgemand eller skipper sig understod at indføre udi riget eller flytte over en færgested til anden nogen Tattere skulde, foruden anden straf, have forbrudt skibet og sin halve boslod.

---

25. Forbuds-brevet (S. t., XVII, 152 ff.) findes i den trykte samling af forordninger, Kbhvn 1590; også ved udgaven af jyske lov s. å. Om det ligelydende brev for Norge se § 1589 se Sundt s. 74 f.; jf. den trykte Norsk rigs-registratur 3, 66. — Som den ældste forordning mod Taterne i Norge må betragtes Fredrik den 2dens åbne brev af 17 1584 (med kongens kyndelsesordre af samme dato), aftrykt i Norsk rigs-registratur 2, 563 f., hvorefter lensmanden skulde „uden al respit ved solens undergang“ forjage Taterne; kom de igen, var han forpligt — ligesom det stod en hver anden frit fore — „at lade dennem indsmæde udi jærn og bruge udi arbejde og trældom et år omkring“, hvornæst de skulde forvises af landet og være „som udsleger“ (utlæge). — Den ældste bekendte svenske verdslige forordning mod Sigenerne, af § 1637 (se Stiernman Saml. utaf kngl. bref, stadgar och förordningar, 2, 104 ff.), er åbenbar, da en fælles kilde næppe kan påvises, kun en forkortet og noget til læmpet afskrift af Kristian den 4des åbne breve af 1589. Hvis Taterne ikke inden 8de novbr næst kommende havde forladt Sverrig, skulde „karlene“ hænges, „koner og børn“ bringes ud af riget. Sml. plakater af 1662 (s. st. 3, 69 f.); se videre neden for anm. 64 og 67.

Folk som Taterne døde imidlertid ikke af trusler, hvis udførelse — om end enkelte forsøg gjordes derpå — lå over tidens kræfter. Deres fortsatte tilværelse skimtes bl. a. gennem recessen 1615 § 44, optagen i recessen 1643 (2—21—3), hvorefter stådere, der på egen hånd løb om og tiggede, skulde på hvad steder de kunde betrædes, straks pågribes og siden »som *andre Tater*e eller fredløse alvorligen straffes«; og end mere igennem sidstnævnte reces 2—3—16, hvor købstedøvrighedens forpligtelse til at fængsle alle ankommende Tater og mælde det til lensmanden er optagen af det åbne brev fra 1589.

Heller ikke under enevælden tabtes de af syne eller lodes de i ro. Den 18de febr. 1682 udgik et kngl. reskript til Helmut Otto von Winterfeld, stiftsbefalingsmand i Fyn, af følgende indhold: eftersom for kongen var andraget, hvorledes en stor mængde af

26. Se den som vedhæng meddelte skånske retssag, hvis forfølgelse gennem alle 3 instanser trak sig ud over hele 3 år (1627-30).

27. K.-Rosenvinge gamle d. love 4, 326 ned. og 484 øv. „andre“ i denne forbindelse (stedet er urigtig anført af Larsen 1, 1, 514) er brugt på en noget løs og lidt flot måde — med ensidig fremhævelse af ligheds-punktet — som så ofte i ældre og yngre sprog (jf. *Philologus* 14, 613 ff.). Sml. udtryk som „han ser ud som en anden stødder“; „man — annæt fæ“ Eriks sæl. lov 2. kap. 58-61; Gislasons anmærkning til „konur aðrar“ i *Saga Gísla Súrssonar* s. 86 lin. 8.

28. K.-Rosenvinge a. st. s. 424 nederst. — Som hertug til *Slesvig og Holsten* deltog Kristian den 4de med hertug Fredrik den 3die i udstedelsen af forordning for hertugdømmerne af §§ 1622, hvis § 9-11 handler om Sigenerne, som der, på tysk vis, skældes for „Verräther, Auspöcher und verbannte Leute“, hvem man skulde nægte „Ein- und Durchzug“ o. s. v. (*Samml. der hauptsächl. Schlesw.-Holst. gemeinsam. Verordnungen* 1773 i 4 s. 339 f.); jf. *Polizeiverordn.* 27 1656 art. 15 (*Samml. s. 527*), hvori udtrykkelig henvises til „Reichsabschiede“. Bestemmelserne fra 1622 fornyedes og skærpedes 1655 (hvis et landsbyfolk folte sig for svagt, måtte det hidkalde hjælp ved at ringe med tårnklokkerne), 1664 og 1669 (da beskyldningen for udspionering af landet var svunden ind til en „formodning“) og 1680 (nysnævnte samling s. 672, 695, 725, 753); og den påræbes endnu i fo. §§ 1712 (s. st. 850 ff.), som dog ved sit indhold (mændene skulde sættes til fæstningsarbejde; kvinderne, efter at være kagpiskede, føres over grænsen tillige med børnene; forsømmelige gods-ejere burde mulkteres, og militærhjælp kunde rekvireres af prælaterne og ridderskabet) i flere henseender danner overgangen til en ny række forordninger, se ned. f. anm. 64.

Tartere i hans land Fyn omstribbede, som hans undersætter med tyveri og andre ulæmpe besværgede, foruden at man befrygtede, de landet »støre« skade enten ved brand eller i andre måder med tiden skulde tilføje, så var det kongens villie og befaling, at stiftbefalingsmanden forskrevne Tartere strængeligen lod anbefale, sig inden 8 dage, efter at det dennem ankyndiget blev, af hans riger og lande at forføje, såfremt de, som derefter sammesteds fandtes, ikke vilde pågribes og derefter uden al nåde straffes på livet. I lige måde havde han og færgemændene at lade advare og strængeligen forbyde, at de ingen af sådan slags folk derefter overførte, såfremt de ej derfor vilde straffes og stande til rette som ved burde. 29

Det er i øvrigt bestemmelser i forbudsbrevet 1589, der ligger til grund for Kristian den femtes danske lov 3—11—8 (skipperes eller færgemænds undgåelse) og 3—20—3 (Tateres og deres 30 huseres straf). Men om end således dødsstraffen endnu 1683 — og indtil 25 år derefter — stod truende i baggrunden, ved jeg intet eksempel på, at Taternes høvdinge eller genstridige menige, blot som sådanne, er komne til at bøde med livet. Også må man vel give Ørsted ret i, at når Taterne i 3—20—3, skönt ad omveje, betegnes som »fredløse«, så er fredsløshed der kun et hårdere navn for udvisning af landet, eller »mere at anse som en politiforanstaltning imod personer, der ingen adgang [adkomst] havde til at opholde sig her i riget, end som egenlig straf«. 31

Men inden jeg forfølger den borgerlige lovgivning videre, skal jeg kaste et blik på den samtidige militære, der naturligvis går i 32

29. Fynske og smålandske tegnelse X, 263 b-64 a (Fogtman).

30. Kristian d. 5tes norske lov 3—11—7 og 3—22—3.

31. Kollegialtidende for Danmark 1827 nr 20 s. 267.

32. Vor kirkelige lovgivning har ikke værdiget Taterne nogen tanke, enten i sin yngre form (ritualet 1685) eller i den ældre (ordinansen 1539). — Ikke heller finder jeg dem omtalte i vore tidligere militærlove, f. e. ikke i Fredrik d. 2dens »krigsordning« af 11te december [ikke 11te oktbr] 1564 (T. p. a. l. VIII) eller i Kristian den 4des krigsartikler af 1625 (hvoraf en god afskrift på dansk i S. r. nr 18). Overhovedet er Kristian d. 5tes krigsartikler ene om Taterne, hvor vel den anf. art. 2 i øvrigt har sit tilsvarende så vel i Gustav Adolfs krigsartiklar, der i deres første skikkelse går tilbage til 1621 (Hallenberg a. st. 4, 955 ff.) som i de med dem beslægtede tyske, der ikke blev uden indflydelse på Kristian den 5tes (sml. Scheel Nogle bemærkn. henhør. til den danske militærret 1831 s.

samme retning af banlysning og udstødelse. Den 9de marts 1683 underskrev Kristian den 5te sit »Articuls-Brief und Kriegs-Gerichts Instruction«, der udkom på tysk samme år, og 1688 i dansk oversættelse ved Johan Lauerentzen. Artikkel 2 lyder således: »ingen afgudske sortkunstnere, troldkarle, hårdgørere, våbenbesværere, ej heller nogen Tattere iblandt vores krigsfolk må lides, men skulle efter befindelse med døden, hudstrygning eller forvisning straffes«. En bestemmelse, der, støttende sig til fordommen, i høj grad måtte støtte denne. Overraskende og mistænkeligt er det derfor, når Schudt »mindes, at i den kngl. danske lejr for Hamborg år 1686 var der 2 til 3 kompanier Sigenere (Ziegeuner) med deres officerer.« Sandheden kan vel i det højeste være, at man har brugt nogle Tattere som spejdere.

Som gentagelse fra rigspolitimesterens instruks 1691 (oven for s. 32) pålægges det i forordningen om politiens administration af 22de oktbr 1701 (IV, 3 jf. I, 10) politimesteren i København, byfogden i købstæderne og herreds- eller birkefogden på landet, med Jøder, »Tartere og andre ukristne personer« så vel som med løsgængere og tiggere at forholde sig efter loven og forordningerne,

10-12). Se Corpus juris militaris, ny udgave, Fr. am M. 1674 i 8, og Lünigs samling med samme titel 1723, to bind i folio.

33. Den tyske udgave både i 4 og 8; den danske i 4, alle med kngl. privilegio hos Joakim Schmedtgen. For ved et eksemplar af den danske på det kngl. bibliotek findes en særdeles pyntelig skreven tilegnelse på vers til arveprins Fredrik af Johan Lauerentzen, »bogens fortolkere«; om hvis forhold som afskriver af andre af datidens lovarbejder se Kall Rasmussens anm. s. 7-8 i afhandlingen Om to nylig fundne fragmenter af Saxo 1855. Om oversættelsens beskaffenhed se Schou Kronologisk register, 2den udg., 2, 255 f.

34. For Tattere har den tyske tekst *Ziegeuner*. I øvrigt er det klart af forbindelsen, at det var Sigenernes troldomsry, der skaffede dem plads i krigsartiklerne og uden for hæren. — »Trolddomskunster« og »Tattere« er beholdte i den »forbedrede«, første autoriserede, danske oversættelse, der udkom 1808.

35. »Jüdische Merckwürdigkeiten« I (1715) s. 485: »wie ich mich dann erinne, dass« o. s. v.; efter ham Holberg i Jødiske historie 2, 717. I det ledreborgske håndskrift 209 (6 blade i 4), hvori tildragelser for Hamborg fra 21de til 27de avgust beskrives af et øjenvidne i kongens følge, findes ingen hertil sigtende meddelelse.

36. Forordningen udstraktes siden til Norge, jf. Sundt s. 79.



som »enten allerede udgangne ere eller herefter udgivne vorde«. For Taternes vedkommende indeholdes en tillæmpning af lovens bud i den vigtige forordning om tiggerne (d. e. om fattigvæsenet) i Danmark så vel på landet som i købstæderne, København undtagen, af 24de septbr 1708. I afsnittet om købstæderne lyder nemlig § 13 således: »som Tartere, der omløbe og besvige folk med deres løgn, tyveri og trolddom, ere af de værste landstrygere, og vi ingenlunde ville tåle dem i vore riger og lande, da skal de af stedets øvrighed, hvor de kunde findes, pågribes, dennem efter loven fratages hvis de have med at fare (hvilket skal høre byens fattige til) og de straks rømme riget; fortøver de endda, efter advarsel, skal de sættes i rasphuset, der at fortjæne deres brød; og holder deslige folk sig til side, enten på marken eller i skove, skal amtmanden sognevis lade dem eftersætte og pågribe. Hvo der huser eller herbergerer dem, skal bøde for hver nat 16 lod sølv, hvilke(t) efter loven høre[r] os til, men vi allernådigst vil have skænket til byens fattige«. Og 37 efter post II om landet § 12 slutning »skal med Tartere, der kommer på landet, forholdes ligesom i købstæderne«. 38

Dette er det sidste almindelige lovbud mod Taterne i Dan- 30

37. I følge § 33 om „Zigoner eller Tartare, som her i landene måtte findes“, i et tidligere udkast skulde de, medens det i det øvrige blev ved hvad loven derom tilsagde, „såfremt de ikke efter advarsel straks pakkede sig bort, af landet udstryges“; hvilket udtryk i det i febr. 1708 vedtagne udkast forklares ved „skal de med stokke prygles ud af byen, dog at man sparer deres liv“. Se sælandske indlæg 1708 litr. C. Bestemmelsen om rasphuset, på hvis indrettelse man netop den gang var betænkt af særligt hensyn til det københavnske fattigvæsen (jf. fo.  $\frac{2}{3}$  1708 om tiggere o. s. v. i København, samt reskripterne af  $\frac{1}{10}$  og  $\frac{1}{8}$  1708), er da senere indsat, (forordninger stod ved denne tid længe „opsatte i trykkeriet“ på grund af sådanne efterhånden foretagne småforandringer, efter hvad bogtrykkeren, Johan Lauerentzen klager i et andragende af  $\frac{1}{3}$  1708). Ligesom altså rasphusstraf er sat for livsstraf i Danske lov 3—20—3, således er bøden for huserne en betydelig formildelse af D. l. 1—24—16, hvorom se ov. for s. 144 f. — Det amtmanden pålagte hverv (jf. § 14) fremtræder som konsekvens af den ham efter lovens 3—19—18 påhvilende forpligtelse til årlige inkvisitioner over løsgængere.

38. Ved trykkefejl har den toårige kvartudgave fået den meningsløse læsemåde „fra landet“.

39. Fo.  $\frac{2}{3}$  1708 fornyedes, med indskærpelse af et enkelt punkt, ved fo.  $\frac{1}{10}$  1731; jf. plak.  $\frac{2}{7}$  1745 (for Låland og Følster) § 3, der bl. a. befaler iagttagelsen af den ovenanførte § 13 i fo. 1708.

mark; om dets virkninger får vi nogle, skönt ufuldstændige, oplysninger af flere særlige reskripter og af enkelte tilfældige ytringer af samtidige. Det vil deraf fremgå, at om end ævnen ikke altid slog til, skortede det ikke de højere myndigheder på god villie til at få Taterne fat; og at man endog undertiden gjorde alvor af deres udvisning af riget, men rigtignok ofte under sådanne forhold og indskrænkninger, at det bliver meget tvivlsomt, om det skete i medfør af selve Taterlovgivningen, og ikke snarere i følge øjeblikkeligt godtykke, læmpet efter de for andre nogenlunde beslægtede tilfælde gældende regler eller vilkårlige afgørelser. Navnlige viste man sig på den ene side ingenlunde utilbøjelig til at forbeholde sig de arbejdsføre mandskræfter, medens på den anden side Kristian den sjætte, og hvem der vilde tækkes ham, med faderlig omhu tog sig af børnenes kristelige opdragelse. Først tager jeg de udstedelser og udladelser, som vedrører Jylland og til dels Fyn.

Den 20de oktbr 1711 tilskrev Fredrik den fjerde, fra hovedkvarteret for Stralsund, stiftbefalingsmændene i Jylland sålunde: »Såsom vi have fornøden, at et parti løst folk såsom Tartere og andre sig skal have sammenrottet og på adskillige steder i vort land Nørrejylland fra indbyggerne ej alene stjæler og røver, men endog denem med mordbrand truer, så er vores allern. villie og befaling, at du straks selv og ellers ved amtmændene i det dig anbetrode stift den anstalt gör, at med sådant løst folks og paks pågribelse, straf og udjagning af landet efter loven og 40) vedkommende forordninger uden ephold vorder forholdt«.

Og man lagde hånd på værket. Ti den 19de decbr indsendte etatsråd Ludvig Ernst v. Woyda, amtmand over Koldinghus amt, en allerunderd. memorial »anlangende der af landet udjagede og sig igen indfundene Tartare«, hvorpå han den 16de januar 1712 (fra København) allern. fik til svar: at de, som han til kongens fæstning Fredericia til arbejde havde heusendt, skulde der til arbejde fremdeles forblive; og om flere deslige, »som tilforn vare forvist landet efter loven«, sig der i amtet igen skulde indfinde, da havde han dem i lige måde til samme fæstning

til arbejde at forsende eller til »störe« straf efter deres misgærningers beskaffenhed. 41

I Fröderits blev Taterne ikke gamle, hvilket fremgår af et nyt reskript til Woyda, dagtegned Itzehoe d. 26de jului 1712 og så lydende: »Såsom vi allern. ville, at de i vor fæstning Fredericia anholdne Tartarere, udi tallet en snes personer af mænd, kvinder og börn, skulle derfra drives eller føres fra et amt til et andet, den nærmeste vej, indtil de lybske grænser, så er vores allern. villie og befaling, at du straks den anstalt gör, at forskrevne pak vorder, så vidt de igennem det dig anbetrode amt skal passere, til næst liggende Haderslevhus amt forskaffet«. 42

1730 klages fra det nordligste Jylland over, at der ikke holdtes strikte over allern. forordning allerede udgivet og at slige ikke blev straffede, som indkom over Koldingå, eller de skipperne eller færgefolk, som overbragte dem, hvorfor landet fandtes opfyldt med påtrængende, ufornöjelige »tyske prakkere« og andre fremmede stakler, »ja ofte mængde af omløbende Tartarere«, der bedrog den tåbelige. 43

Midtsommers 1732 begik »et komplot Tartare« i det sydlige Fyn et mord på trende af deres eget komplot, 1 mandsperson og 2 kvindespersoner, hvilke blev fundne døde »på Klingstrup gårds grund udi den såkaldede Ovby skov ved strandbredden«. De rette gærningsmænd borttrömte straks derefter; men »nogle andre af samme slags folk« blev eftersatte og arresterede på oberstlöjtn. Walkendorfs gård (Klingstrup), og gjorde derpå om dette mord deres udsigende, hvorover toges tingsvidne udi Sunds-Gudme herredsting den 5te juni og 3die juli. Den 26de næst efter indsendte amtmanden over Nyborg og Tranekær amter, Kristian Rosenkrantz, disse tingsvidner til kongen (kancelliet) med en memorial, hvori han udbad hans allernåd. resolution, »at som disse arresterede personer ikke for rette gærningsmænd kunde være at anse, om da ikke de anholdte mandspersoner kunde sættes på Bremerholm og kvindespersonerne med börnene i spindehuset og tugthuset, siden de selv

41. J. t. XXII, 463 a.

42. J. t. XXII, 524 a.

43. Jörgen Bille, stiftamtmand i Ålborg, se Danske samlinger 4, 213 f.

bekender at være sådan art onde mennesker, der omløber og nærer dem af tiggeri og at spå med videre«; hvorved landet kunde blive befriet fra deres røven og plyndren. Kancelli-kollegiet og konseillet var dog enige om, at »disse arresterede mennesker [på lovlig måde vorder tiltalte og over dennem hændet dom til lovlig undgældelse«; og i overensstemmelse hermed faldt den kngl. resolution

14 d. 8de avgust.

Sagen fik imidlertid større udstrækning, end man den gang vidste af. Den 7de og 11te avgust gav nemlig stiftamtmand Klavs Reventlouw, amtmand over Ålborghus, Åstrup, Borlum og Seglstrup amter, Kristian Rosenkrantz til kende, at »et komplot Tartere, desertører og tiggere, med kvinder og børn i tallet tilsammen 23, var udi hans amter bleven pågrebne og eksaminerede«; hvorved det befandt, at de var komne fra Fyn. Om disse »23 Tatere« af mand- og kvindekönnnet erfares fra'anden side, at de få dage efter var bragte til Århus, hvor magistraten lod dem sætte i byens  
15 fængsel, og satte 12 borgere til »med ladt gevær« at holde vagt rundt om fængslet. Fra Århus fortes de sender på, og kom den 21de avgust til Kristian Rosenkrantz [på Skovsbo], som dennem magistraten i kongens stabelstad Nyborg til bevaring lod overlevere. Da han forment, at disse »Tartere« var af det komplot, som havde  
ihjælslaget de 3 mennesker, anholdt han den 23de om kongens resolution: om ikke de på Klingstrup af samme slags folk arresterede personer kunde samles til disse, og de alle, i allerunderdanigst følge af befalingen af 8de avgust, under et kunde vorder tiltalte og forfulgte til doms, og bekostningerne over det ganske stift måtte re-  
16 skript af 19de september 1732; ligesom stiftbefalingsmanden, ghmr.

---

44. Resk. til Kr. Rosenkrantz af § 1732 i Fynske og smålandske tegnelser XVI, 127 f.; kancelli-protokol (fra 1/1 1732 til 1/1 1753) s. 150. Samme dag tilsendtes der amtmanden beneficium paupertatis (fri proces) i sagen.

45. Hübertz Aktstykk. vedk. Århus 5, 179: et brev af 16de avgust fra byens magistrat til stiftamtmanden, Ejler Holck, hvori denne spørges, hvem der skulde betale deres forflegning og transport til Horsens.

46. Fynske og smålandske tegnelser XVI, 135-37 i følge vedtagelse i

Kristian Sehestedt, samme dag fik befaling om at lade repartere og ligue alle på arresterterne gående omkostninger på alle uden forskel »på landet, boende proprietarier, præster, fogder, rytterbønder og andre bønder, ingen undtagne, efter en hvers hartkorn« på den måde som forordning 9de december 1712 ommældte.

Senere androg Kristian Rosenkrantz, i anledning af sagens langsomme drift, på dens overdragelse til en kommission af 3 af ham foreslagne medlemmer; kancelli-kollegium formentede dog bedst at være, at sagen forblev »ved ordinære lands lov og ret«; og konseillet tiltrådte denne udtalelse. Til sagens forsinkelse bidrog »komplottets« brogede sammensætning. Bl. a. talte det »tvende desertører af Mariner-regimentet«, hvilket efter derom falden interlocutorii kendelse ikke vilde lade sagen mod dem forfølge og se dem straffede; hvorfor Rosenkrantz d. 31te jan. 1733 forespurgte, om sagen mod de tvende desertører »ved den civile ret og under et med Tartar-komplotten måtte forfølges«; hvad der bevilgedes ved kngl. resolution af 20de marts s. å.

Om undersøgelsens udfald får vi tilfældigvis nogen oplysning i det vidtløftige og mærkelige reskript af 23de september 1735, hvori det hedder, at de i følge reskriptet af 19de septbr 1732 forfulgte »Tartere dels var henrettede dels bragt til København til arbejde«, og hvoraf tillige erfares, at kongen havde tilladt, at udgifterne måtte »forsynes af hans cassa for Nyborg og Tranekær amter, indtil samme kunde blive lignet på hartkornet«. Rosenkrantz havde derhos ønsket, at kongen, som sagsøger, skulde »betale hvis i dette tilfælde var udgivet«; men kongen holdt på godtgørelse af alle amter i følge det ovenstående reskript til stiftbefalingsmanden.

konseillet af 29de avgust; kancelliet havde til dels været af anden mening, se nysnævnte protokol s. 151 f. — Krigskancelliet fik ordre til at anbefale kommandanten udi Nyborg at „lade disse arresterede for denne gang i henseende til deres antal af militaires bevogte“.

47. Fynske og smålandske tegn. XVI, 133 f.; jf. Fogtman Alfab. reg. 1, 249.

48. Den nævnte protokol s. 459; statsrådsmøde  $\frac{1}{2}$  1732 (jf. Møllers Mnemosyne 2, 208).

49. Fynske og smål. tegn. XVI, 194 f.

50. Fogtman 4, 1, 284 f. og 286 (af Fynske og smål. tegn. XVI, 507 b-508 a og 510 a). Reskriptet af  $\frac{2}{3}$  1735 er et af de mange, der kaster lys over den praktiske udvikling af retsvæsenet, som gik for sig ved denne tid.

1740 lod »landfiskalen« i Viborg stift Mattias Brun anholde et komplot af »såkaldede Tattere, bestående af 6 mænd og 13 kvinder og 7 børn«. De 6 mænd, som var føre og stærke, antog justitsr. og borgemester Dyssel, som entreprenør for Viborg tugthuses opførelse, ved samme huses bygning; de øvrige 20 stykker sendte stiftamtmanden uden nogen over dem erhvervet dom til »raspehuset« i København. Kongens tilfornordnede direktører over de fattiges væsen i hans rige Danmark besværede sig imidlertid over, at de ikke havde fået noget varsel om deres imodtagelse, og forestillede kongen, at det indsendte komplot bestod alene af gamle kvinder og børn, som var uuelige til raspehus-arbejde, hvortil kom, at i København var der intet egenligt raspehus, hvorfor de kun faldt børnehuset til byrde. Efter direktørernes indstilling befalede derfor kongen, at »bemældte 20 stykker Tattere« skulde forblive i børnehuset til arbejde, indtil tugthuset i Viborg kom i stand; hvori de så skulde indsættes til arbejde. Ligesom det pålagdes stiftbefalingsmanden, i lignende tilfælde i fremtiden først at

51 korrespondere med direktørerne over de fattiges væsen.

I løbet af samme år må M. Brun have opsnappet endnu i det mindste 7 Taterdreng; ti det ses af et reskript til stiftbefalings-

52 mand Gyldenchrone og biskop Wøldike af 23de marts 1741, at Brun i en memorial havde berettet, hvorledes han afvigte år havde eftersøgt og opbragt »trende komplotter Taterer, i tallet nogle og tredive«, hvoriblandt de ovennævnte 6 »karle« (mænd). Kvinderne med

53 pigebørnene var sendte »ud af landet«, medens Br. beholdt »7 drenge-

51. Resk. til stiftbefalingsm. Gyldenchrone i Viborg af 2<sup>o</sup> 1740: J. t. XXVIII, 176, jf. Fogtman 4, 2, 102 f. — Stiftbefalingsmandens fremgangsmåde har vistnok sin hjemmel i fo. 2<sup>o</sup> 1708; sml. resk. 1<sup>o</sup> 1736 (1<sup>o</sup> 1737) om udenrigs tiggere. — 1754 havde bemældte direktører dog skildret raspehuset i Kbhvn som færdigt (Fogtman 4, 1, 170 f.), og på grund af den eneret til at drive rasperi, der da tilstodes de fattiges væsen (sml. plak. 2<sup>o</sup> 1751) kunde det 1752 ikke bevilges at indrette et sådant i det ny tugthus i Odense.

52. J. t. XXVIII, 293 b-295 a, jf. Fogtmans Alfab. reg. 1, 367, hvor dagtegningen er urigtig. Bruns virksomhed er berørt af Ursin (hvis kilde jeg ikke kender) i Stiftsstaden Viborg s. 230, hvor det hedder, at da grundstenen til Viborg tugthus var lagt [ov. for s. 49], sendte landfiskalen en del Taterer til brug ved opførelsen, hvilke dog snart bortsendtes som ubrugelige.

53. Dette udtryk må vistnok ikke her (jf. ned. for i resk. 2<sup>o</sup> 1732)

børn, fra 5 til 14 år gamle, for at lade dem oplære i guds kundskab; til hvilket brug han havde destineret renten af 400 rigsdaler af en kapital bestående på 500 rigsdaler, som han havde konfiskeret hos en mand i Viborg ved navn Sören Møller«. Da kongen imidlertid resolverede, at S. M. skulde have sine penge igen mod at give landfiskalen 60 rigsdaler, så spurgte nu denne, hvorledes han skulde 54 forholde sig med drengene. Af stiftbefalingsmandens og biskoppens derom indhentede erklæring havde kongen fornummen, at Brun fór med sandhed, og at han på egen bekostning gav drengene information samt klæder og føde i denne dyre tid; men tillige, at stifts- 55 øvrigheden ikke vidste nogen udvej til uden publici højlige besværing at bestride deres underholdning, såsom Viborgs eneste publikke kasser, hospitalets og de fattiges, var hårdt bebyrdede, og tugthuset endnu ikke var færdigt. Da heller ikke børnehusets tilstand »nu for hånden« således befandt, at det kunde imodtage dem med, så fandt kongen for godt, at de 7 drenge, som nødvendig skulde have livs ophold, undervises i deres kristendom og hensættes til en eller anden håndtering, hvorved de i sin tid kunde erhverve deres brød, 56 »skulde underholdes af Viborg stifts fattiges midler, hvor de vare pågrebne, og af den kollekt, som indsamledes til Viborg tugthus«, indtil dette var fuldført: da skulde de indtages der »for at lære et eller andet forefaldende arbejde«.

Fra Sælland, hvor Fredriksborg amt synes at have fundet særlig nåde for Taternes øjne, går efterretningerne lige så langt ned i tiden.

Den 21de oktbr 1726 indkom fra stiftbefalingsmanden og biskoppen i Sælland, Rudolf friherre v. Gersdorph og Kristen Worm, forestilling om, hvorledes en del ugudelige og tyvagtige mennesker en tid lang havde indbrudt ej alene i husene på landet i Sælland, men endog udi adskillige kirker sammesteds, så at udi indeværende

forstås om en udførelse af riget, men alene om den ovenomtalte overbringelse fra Jylland til København.

54. Sml. fo. 3, 1739 § 7.

55. Dette er mer end en talemåde: kornpriserne i 1740 og 41 var virkelig usædvanlig høje (hvilket efter den tids vrangvisdom fremkaldte udførselsforbud m. m.), se kapittelstakterne i Bangs Samlinger 6, 337.

56. Sml. i den siden anførte forordning for hertugdømmerne af 4 1736.

år var sket indbrud over i 30 kirker, hvor de havde understået sig at bryde blokkene m. v. I den anledning udgik den 8de november s. å., foruden en meddelelse til bispem, to i det væsenlige enslydende reskripter, det ene til stiftbefalingsmanden, det andet til samtlige (7) amtmænd i Sælland (og Møn), hvori det bl. a. hedder, at trods lovens pag. 564 (3—20—3) skal der nyli i Sælland være bleven set en sværm Taterer: disse skulde efterforskes og arresteres samt eksamineres, ved hvilke færgesteder de vare oversatte. Udfaldet skulde indberettes til kongens videre resolution, for at både deslige ugudelige mennesker og den eller de, som havde overført 57 dem, kunde vorde straffede.

Den 29de decbr 1727 forestillede Fredrik Gram, amtmænd over Fredriksborg (og Kronborg) amt, at der den 21de næst forhen udi Ba(d)strup by var attraperet en sværm af 4 friske karle, 5 kvinder og 2de børn, som udgav sig for Tarterer, og hvilke intet tilforladeligt pas eller bevis havde medbragt, hvem eller hvorfra de vare; men hos hvem for resten intet var bleven funden, som for tyveri kunde gøre dennem mistænkelige. I henhold til lovens pag. 558 og 559 befalede kongen den 9de januar 1728 Gram straks at indsende de 4 mandspersoner til Bremerholm for der at arbejde i jærn deres livstid; men fandt derimod for godt, at de 5 kvinder og 2de børn af riget skulde udføres; hvorfor Gram havde forderligst at indberette, fra hvilken af søstæderne udi Sælland han formente, at 58 de bekvæmmeligst og med mindste bekostning kunde bortføres. Den 14de forespurgte Gram, om kvinderne og børnene skulde bortsendes gennem Sælland og Fyn, eller til Skåne oversattes. Siden på denne årsens tid ingen skibslejlighed gaves, ved hvilken de kunde

---

57. S. t. LXV, 420 a-422 a; jf. Fogtman, og ov. f. s. 66. Stiftamtmanden skulde tilholde så vel alle skipper og søtærende i købstæderne som færgemændene, at de ikke understod sig i landet at indføre enten Jøder, Taterer eller fremmede tiggere og slige ubekendte personer. Bispem skulde pålægge præsterne, når indbrud skete i kirkerne, at underrette amtmænd derom. Denne havde, når sådant indbrud var sket, „ved sognefogden eller andre“ straksen at lade inkvirere, om der i sognet på de tider havde været nogen fremmede indlogeret o. s. v.

58. S. t. LXVI, 8 b-9 a; hvor også ordre af samme dag (†) til de deputerede udi søetatens general-kommissariat om at imodtage de 4 karle.



bortskikkes, fandt kongen for godt, at de fra arresthuset ved Fredriksborg over Sælland og Fyn så vel som over færgerstederne og over Haderslev til nærmeste udenrigs grænser skulde udbringes, og udstedte d. 23de januar de fornødne ordrer derom til amtmanden så vel som til de deputerede for finanserne og kommitterede udi kommerce-kollegio. Gram skulde forinden betyde de 7 mennesker, at såfremt de understod sig derefter at lade sig finde i kongens riger og lande, vilde de uden al nåde blive strøgne til kaget og komme til at arbejde i spindehuset deres livstid.

Atter 1730 havde Gram udi Jörlunde by i Fredriksborg amt ladet pågribe en sværm Tattere, bestående af 2de mænd og 4 kvindespersoner samt 1 barn, og samme efter kongens »uundgällige« resolution indsendt til Bremerholm, hvor de befandtes arresterede udi trunken (blokken), da kongen d. 18de juli gav de deputerede over søetatens general-kommissariat til kende, at de 7 Tattere skulde forblive der under vagt og nyde samme forflegning som de andre der værende fanger, indtil de ved allerførste skibslejlighed til »den tyske bund« kunde blive overførte. De deputerede skulde se derhen, at når nogen skipper der fra staden til Rostok eller Lybæk hengik, de da på det nøjeste med ham betingede deres overførsel og ellers medgav ham så megen mund-provision, at de dermed kunde underholdes, indtil han ved et af forskrevne steder eller der omtrent kunde sætte dennem i land.

59. S. t. LXVI, 19 b-21 a. Finansstyrelsen skulde straks gøre den anstalt hos vedkommende amtsforvaltere samt amts- og regimentskrivere, at de 5 kvinder og 2de børn blev givet fri fordringskab med fornødne vogne fra et stifts sted til andet, så og behøvende mandskab til varetaget fra en betjænt til anden; til hvilken ende var bevilget en hver af de 7 personer 6 sk. danske dagligen til underholdning; en bekostning, som dernæst udi betjænternes indkommende regnskaber til udgift kunde passere. Til yderligere forvisning om, at kongens befaling udi alt med hørsommelighed blev efterlevet, opfordredes Gram til at medsende „en tilforladelig karl“, der på hen- og hjemrejsen, foruden fri befordring, måtte nyde 2 mk dagligen til „forpflægning“; hvilke penge finanserne, efter indkommen regning fra Gram, havde at betale.

Tanken om de udvistes overførsel til Skåne måtte ligge amtmanden så meget nærmere, som man derfra, siden denne landsdels forening med Sverrig, lod slige folk bringe over til Sælland: Cronholm Skånes polit. hist. 2, 144 af et landshøvdingsbrev fra 1670.

60. S. t. LXVI, 826 b-827 a; jf. Fogtman Alfab. reg. 1, 362. Den

Den 7de januar 1732 indsendte Gram igen allerunderd. forestilling, at i hans amt havde ladet sig finde en bande løsgængere af 3de mænd og 4 kvinder med 3 små børn, der udgav sig for Tartere. Da »regimentskriver Morsleth« havde villet lade dennem pågribe, vare mændene undvigte, men kvinderne og børnene vare bleven anholdne og arresterede på slottet, hvor de toges i forhør og bekendte »at være fødte udi Danmark og deres forældre at have været soldater og matrosser, foregivende at have opholdt sig i Sælland en 6 års tid nu på et og nu på et andet sted«. På amtmandens forespørgsel, hvorledes det skulde forholdes med disse kvinder og børn, svarede den 26de januar, at han skulde føje anstalt til, at disse såkaldede Tartere »ved første forefaldende lejlighed 61 hed til skibs vorder udførte af landet og vore fyrstendømme«.

Mindet om disse karakteristiske sø-ekspeditioner levede 100 år efter i det nordøstlige Sælland, hvor det fortælles H. Kr. Lyngbye, i følge hans optegnelse 1833, at da Taterne, til hvis flokke adskilligt pak af Sælændere havde slået sig, undertiden stjal og gjorde optøjer, »bleve de til sidst fangne, bragte på et skib og sendte til fremmede lande, og således blev man skilt ved dem her til lands«.

1728 og 1730 mod Taterne brugte fremgangsmåde kan sammenlignes med den, som i det mellemliggende år anvendtes mod en 70årig, aldrig tilforn straffet eller tiltalt mand, Hans Hansen, der ved Fredriksborgs rytterdistrikts birketingsdom af 2<sup>o</sup> 1729 for at have »stålet en stud af værdi 8 slette daler«, i følge forordningen § 1690, »blandt andet var dømt til at miste sit liv i galgen«: hvilken dom af kongen formildedes til, at han skulde stryges til kaget, og derpå så snart skibslejlighed gaves, til fremmede steder afsendes; hvorved tænktes på steder i »den tyske bund«. Se 2 reskripter af 1<sup>o</sup> og § 1729 til amtmand Gram og et af sidste dato til de ovennævnte deputerede, der skulde besørge bortsendelsen fra Holmen, i S. t. LXVI, 375 a og 420; jfrt med resolutionsbog for 1723-30 under nr 1198 (kongens påtegning på dommen) og nr 1199 (amtmand Grams anbefaling): oldingen forlangte ikke sagen til højere ret indstævnet, men hen-skød sig under kongens nåde. Nåden blev derefter!

61. Resk. 2<sup>o</sup> 1752 (jf. Fogtman Alf. reg. 1, 362) i S. t. LXVII, 383. Til dels kan hermed også sammenlignes kongl. resolution af 4<sup>o</sup> 1731 (gentagen 2<sup>o</sup> 1732), hvorefter soldater, der havde udstået deres idømte fæstningsstraf, og ikke fordredes tilbage af deres regiment, »for ikke at fylde landet med vagabunder«, skulde ved allerførste skibslejlighed sendes ud af landet (jf. Rosenstand Goiskes krigsret 2, 112); sagtens dog vel af hensyn til, at det i reglen var udlændinge.

Endog i hjærtet af Sælland forefandtes Taterere dog endnu, i det mindste i støderyk, ved tiden om 1740. Dette fremgår af en holbergsk anekdote. »Jeg erindrer mig«, fortæller han, »at jeg for et par år siden en aften silde bankede længe på en bondes port, som tilhørte mig, førend man vilde indlade mig, og da jeg spurgte, hvorfor man lod mig stå så længe, svarede bondekarlen: jeg var bange, at husbond(en) var en Tater. Og fornåm jeg da, at Sigenerne da på samme tid virkelig grasserede udi landet«. 62

Denne række faktiske vidnesbyrd formindsker betydningen af Pontoppidans udtalelse, at Taterne da vel var forsvundne, en formodning, der næppe er andet end genklang af en vrang tysk teori, hvorefter de egenlige oprindelige Sigener da overhovedet betragtedes som uddøde. Utænkeligt var det nu ikke, at en sådan indført falsk 63 forudsætning kunde have fået indflydelse også på vor regerings opfattelse af forholdet; umuligt var det ikke heller, at en grund til den tavshed, som lovgivningen i kongeriget Danmark — i mod-

---

62. Jødiske historie (1742) 2, 717. — Omtrent til samme tid fører slutningen af en fortælling fra Holbæks amt om en vis Fransiska. Som spæd var hun funden i en ynkkelig tilstand på en mark i Sønderjærnløse sogn, og hun formodedes at være barn af de landet dengang »gennemstrøjfende« Taterfolk. Herskabet på Knapstrup lod hende døbe og opdrage, og fik hende  $\frac{2}{7}$  1720 viet til degnen i Sønderjærnløse, N. L. Solberg. Hun blev en flink kone i sit hus, og gik derfor i arv til Solbergs eftermand, P. H. Birch (1750-59). Under hendes sidste ægteskab, »efter at Taterne vare forviste af landet«, men dog endnu for en del vedblev lønlig at snige sig om deri, skal det en gang have hændet sig, at et par af dem kom ind i degneboligen og vilde vedkende sig konen som deres barn; men degnen mærkede uråd og jog dem på døren. Se Efterretn. om Sønderjærnløse og Søstrup sognekald, samlede dels af embedsbøger m. m. dels af mundtlige sagn ved Jørgen Reingård, præst samme-steds (f. der 1776 † 1854), håndskrift i 4 ved kaldet (afskr. i 8 i gehejme-arkivet s. 66-67).

63. *Annales eccles. Danicæ* 2, 515 (1744): »Tartaren, in Teutschland Zigeuner, — — wiewohl sie itzo kaum mehr angetroffen werden«. I Det første forsøg på Norges naturlige historie 2, 362 (1753) siger P. dog blot, at de norske fanter er »ej ulige dem, man i Danmark kalder Tartare, i Tyskl. Zigeuner, i Frankrig Egiptiens«. Sml. Grellmann s. 224 ff.; Sundt s. 43.

64 sætning til hvad der fandt sted i de omliggende lande — i den følgende tid iagttager med hensyn til Taterne, kunde ligge i; at

64. I hertugdømmerne så vel som i Sverrig var Sigenerne endnu længer ned i tiden (omtrent til 1780) genstand for statsmyndighedernes særlige opmærksomhed.

Foruden af lovsamlingerne vil man kunne danne sig en forestilling om de vigtigste bestemmelser i *Slesvigs og Holstens* naturligvis også i denne henseende brogede lovgivning ved hjælp af Ambrosius's Chronolog. Verzeichn. jrt med § 134 i 1ste og 2den del af Schirachs Criminalrecht. Hvorhos bemærkes, at i de efter den kngl. regerings bud (1721) og under amtmandens tilsyn affattede „Dorfbeliebungen“ eller „Willkührsbriefe“ forpligtede bønderne sig til, ikke at huse eller ved deres gildeslag at tale nogen „Tartaren“ eller andre landstrygere og tiggere; se § 31 i den for store Kværn af § 1722: Fælcks Staatsbürg. Magazin 4, 741. Enheden søgte man i øvrigt at bringe til veje ved kongelige og ved fælles forordninger (jf. for ved anm. 28), af hvilke den fra § 1724 endnu truer med „Staupen und Verweisung“, ja i visse tiltælde med „ohne cinige zu erwartende Gnade mit dem Strang vom Lebem zum Tode gebracht zu werden“ (Sammlung 1775 s. 854 ff.). I den korte forordning, udstedt i overretten på Gottorp slot § 1735 (hvoraf det ledreborgske håndskrift 333 i fol. kun er en afskrift) erklærer dog Kristian den 6te, at disse midler ikke havde vist sig kraftige nok, hvorfor „sothanen Raubgesindels junge, gesunde und starcke Kerls“ derefter skulde „mit Eysen geschmiedt und in die Karre ad operas publicas condemniret werden“. Kongens fromhed, parret med tidens hensynsløshed, lægger sig for dagen i fattigforordn. af § 1736 § 7 (Corpus constitutionum regio-Holsatic. 1, 558 f.), i følge hvilken af de ved en almindelig jagt opsnappede Sigenerne mændene skulde bringes til tugt- eller værkhusene og der „nach ziemlich starker Bewillkommung“ for deres livstid holdes til det sværeste arbejde; medens kvinderne, efter 5 dages vand og brød, skulde føres over grænsen; og børnene skulde fratages forældrene for at døbes (hvilket disse ofte havde forsømt) og opdrages til håndværkere eller tjenestefolk på anholdelses-distriktets regning. Jf. endnu de samsvarende forordninger af 1717 1756 (Schl.-Holst. Anzeigen 1757, 2tes Stück) og 1757 (Sammlung 1773 s. 947 ff.), der bestemtes nøjere ved forordningerne af 1758 og 1759 (i samling af Fredr. 5tes forordn. og åbne breve, og i Schl.-Holst. Anz. 1759, 50stes Stück og 1760, 2tes St.). På grænsen skulde oprejses indskrift-pæle med angivelse af den Sigenerne og andre lignende landløbere truende straf: fæstningsarbejde på livstid for mændene og livsvarigt tugthusarbejde for kvinderne. Militærmagt kunde anvendes til deres pågribelse. I novbr 1764 (og til dels i 1766) toretoges virkelig en sådan almindelig eltersøgning (Sammlung 1773 s. 952 f.) i de fælles distrikter; og dette er vel det sande i hvad „en holstensk lærd“, der mellem 1785 og 87 flyttede fra Göttingen (Grellmans opholdssted) til København, havde fortalt Grellmann (1ste udg. s. 23, 2den udg. s. 20): at Katrine d. 2den, inden hun afstod

den evropæiske stemning imod dem efterhånden mildnedes noget. 65 Rimeligst er det dog, at det omtrent fra hundredårets midte virkelig er gået stærkt til agters for vore Taterere som sådanne. Den gradvis fæstnede indre statsorden, så vel som provins-tugthusenes opret- 66 telse, har næppe heller kunnet ~~af~~ end bidrage til, så at sige, at bringe også Taterne ud af omløb.

To spørgsmål påtrænger sig her til drøftelse: hvor vidt skal de Sigenere, der under navn af Taterere omhandles i loven og kongebrevene og stundum ellers, betragtes som virkelig hjemmehørende i Danmark, eller som blot midlertidige, stadig skiftende, gæster? Og, hvis der overhovedet til nogen tid har været Sigenere, for hvem Danmark var blevet den egenlige hjemstavn, hvor længe holdt de sig da som et særegent, endog fra samfundets nederste lag adskilt, folkefærd?

Hvad besvarelsen af det første spørgsmål angår, så er det jo vist, at de vestevropæiske regeringer i lang tid vedblev at behandle Sigenerne som uvelkomne indvandrere, hvem man ingen gæsterethensyn skyldte; og den danske var ikke den regering, som med mindst troskab bevarede traditionen i så henseende, i det den stadig omtalte eller opfattede »Taterne« som ulidelige fremmede, hvem det gjaldt om at få på døren, uden at den indlod sig på nogen skelnelse mellem dem, der muligvis havde været her til stadighed,

Holsten, havde ladet bortføre „die in dortigen Wäldern schaarenweise unterliegenden Zigeuner“ og søgt at bosætte dem i en eller anden provins af sit rige.

Over den hidhørende *svenske* lovgivning (jf. oven for i anm. 25) giver Rabenius i § 4 af sin disputats (titlen hos Sundt s. 47) en liste, der måske er fuldstændig, men lider af enkelte unøjagtigheder og misforståelser; jf., for uden Stiernmans samling, det bekendte Utdrag utur alla publicque handlingar o. s. v. (begynder med 1718) og Quidings Svenskt allmänt författningsregister 1865 (i 4). En lang række besværinger fra 1723 af på rigsdagen, over Sigenerne og andre omløbere fremkaldte til sidst forordn.  $\frac{1}{10}$  1741 [ikke 1748], hvis § 1 for Sigenernes vedkommende dog kun gentog påbudet om deres uddrivelse. I Sverrig fik man endogså Sigenerne (dog kun utländske) indblandede i 2 forordninger om kvægsygen ( $\frac{1}{7}$  1770 og  $\frac{1}{6}$  1771 § 3), hvilket har sit sidestykke i de danske forordninger af  $\frac{1}{11}$  1762 § 7 og  $\frac{1}{11}$  1775 § 4.

65. Sml. oven for i indledningen s. 13.

66. Se for ved i reskripterne af  $\frac{2}{3}$  1740 og  $\frac{2}{3}$  1741 om det i Viborg, og sml. oven for s. 49 om det i Odense 1752.

måske allerede gennem flere slægtled, og dem, der kun var komne her, om jeg så må sige, på besøg. Heller ikke kan det betvivles, at jo adskillige flokke har indfundet sig her under den sidste form: som midlertidig tilrejsende eller blot gennemrejsende. Når vi læser, at den 10de januar 1583 ankom 120 Tatere (Tartern) med 24 heste, under en konge Andres Holst, til Ulvesbøll (i Ejderstedt), hvor de blev i 5 dage og imens huserede ilde, så har vi ondt ved at tænke os, at et så storladent optog, der minder om Sigenernes bedste tid, har holdt sig inden hertugdømmernes snævre grænser; sikkert har de faret vide om landene, og kun i forbigående set ind til halvøens beboere. Det samme må uden tvivl antages om de med hertug Johan Adolfs lejdebrev forsynede Tatere, som 1607 i stor mængde drog igennem »Stranden« og tog deres vinterstade på Pilworm, hvilket »sammenløbne løse pak« overalt voldte beboerne stort besvær. Fra en senere tid har vi udtrykkelige hjemstands-angivelser for et par i Sydslesvig indstrejfede Sigenerne.

Men om end lignende tilfælde må antages, vel endog temmelig

67. I Sverrig skelnede man meget fornuftig mellem de „såkallade Tartarer och Ziguener“, der nylig var indkomne og ikke havde bosat sig, og dem „der nogen tid havde været i riget“. De første skulde fjærnes; de sidste fik lov at blive, kun at de ikke gjorde andre udflugter end til markederne (i overtrædelses-tilfælde skulde de kagpiskes: slide ris og spø). Se første afsnit af fo. 1748, og allerede § 8 af den kongelige kundgørelse, som svar på bondestandens besværinger ved dens fuldmægtige på rigsdagen, af 1727, hvilken også er meddelt på tysk i (Nettelblads) Schwedische Bibliothek, 3, 261 ff. (1729). I sig selv var en sådan fremgangsmåde konsekvens af udtalelsen i kirkeloven 1686.

68. Anton Heimrich (Walther, levede 1625-84) „Nordfresische Chronik“ 2den udg. 1668 (i 4) s. 225; Falcks udg. 1, 375. Da datoen angives, må en samtidig optegnelse være benyttet.

69. Heimrich Nordfres. Chron. 1ste udg. 1666 (i 12) s. 424; 2den udg. s. 323; Falcks 2, 86. Om betydningen af „Strand“ se Annaler for nord. oldkyndigh. 1849 s. 354 f. Nordstraund var 1581 kommet til den gottorpske del af hertugdømmet.

70. „1694, Donnerstag, den 20 December, ist hier ein Zigeuner, welcher in Börm bei Hans Sirk gelegen, Namens Johann Lathur, aus Sachsen gebürtig, mit einer Zigeunerin, Namens Anna Sophie aus Jevern [in Oldenburg] copulirt worden“: Augustiny Versuch einer Chronik des Kirchspiels Hollingstedt, Flensb. 1852 s. 54 etter optegnelse i en præstebog ved kaldet.

hyppig, at have indtruffet i kongeriget, tør det dog sættes som vist, at adskillige Sigenere har gjort sig det hjemligt hos os på deres måde: har ynglet og ældedes her, og haft deres tilholdssteder på vore heder og i vore skove. De idelige udvisningsordrer har næppe frugtet synderlig mere her end andetsteds, selv ikke da, når embedsmændene for alvor tog fat på sagen; ti hvad herredsfogden i Nim herred (i det daværende Stjærholm's amt, nu i Århus amt) 1717 siger om Taterer og natmænd: »når vi drive en skare ud af den ene ende af herredet, så strømmes en ny ind ad den anden ende«, gælder sikkert ikke mindst om de første. I det højeste fik man dem til at skifte plads eller forsvinde for en liden stund.

Et minde om deres stadige eller jævnlige ophold også på øerne haves i et stednavn som »Taterhulen« i Delhoved skov ved det sydøstlige hjørne af Skarriidssø i Holbæks amt. Med sådanne huler eller kuler tog de vistnok ofte til takke som samlingspladser eller nattelejer. I Fyn synes de at have haft tilhold på den mod nordøst udgående halvø Hindsholmen, der ved sin beliggenhed og beskaffenhed var særdeles skikket til sådan brug. I det mindste hedder det i biskop Jakob Madsens visitatsbog, i anledning af at han den 15de april 1595 visiterede i Stubberup: »mange Taterer i sognet, nogle i kirken samme dag«.

Det vigtigste bevis for Tateres fortsatte og uafbrudte tilværelse inden for vore enemærker ligger dog i den omstændighed, at den har efterladt sig spor til ned mod den nyeste tid. Dette punkt hænger imidlertid sammen med det andet, oven for berørte spørgsmål, til hvis besvarelse jeg derfor nu skal gå over.

Medens det synes vist, at de i Danmark fra først af indkomne, og siden sagtens tid efter anden sonder fra forstærkede »Taterer«, i det mindste for den langt overvejende del, var ægte, ublandede Sigenere, — noget der ligger så vel i den hele givne situation som i det

71. Hübertz Aktst. vedk. Årh. 3, 84.

72. Det er en nu med gran bevokset hulning i det bakkede jordsmon langs „Kongens møller“ lige ved skovridergården Birkenæs (efter privat meddelelse og selvsyn; generalstabens atlas, kort 17). — Stednavne med *Tater-* i Sønderjylland se Joh. Kiøks Det danske folkesprog 2, 400; jf. Müllenhoffs Sagen, Märchen und Lieder s. 538.

73. Bergsøes påstand (Statistik 1, 461), at „Taterer“ i Danske lov

dem tillagte navn og i den dem tiltænkte behandling — kan det være tvivlsomt, om de ret længe har holdt sig uden for beøring med andre her i riget blomstrende arter af omløbere. Allerede Albert Krantz forsikrer, at Sigenerne, hvor de kom frem, optog mænd og kvinder, som dertil fandtes villige, i deres samfund. Tör man end ikke deraf slutte, at de umiddelbar har draget fremmede med sig ind i Danmark, forøger dette udsagn dog sandsynligheden for, at de heller ikke hos os, for så vidt fordelene eller nødvendigheden bød det modsatte, ubetinget har afvist hvem der følte lyst eller trang til deres selskab. Den ældste udtalelse fra dansk side, som jeg er tilbøjelig til at udlægge som et vidnesbyrd om en sådan, muligvis ikke blot rent ydre, sammenblanding, er dog først fra midten af det 17de hundredår. Kristen Osterssön Vejle siger nemlig 1652 i sit glossarium juridicum: »Tattere, venefici lat., er et særdeles slags folk, en del sorte og en del hvide«, hvornæst han giver en grupvækkende skildring af deres moralske tilstand. Det forekommer mig nemlig langt sandsynligere ved de »hvide Tattere« at tænke — om ikke på udartninger af »de sorte«, fremkomne ved kødelig omgang med lysere folkefærd, — så på vanartede individer af landets egne børn eller på andre omløbere, der enten havde gjort fælles sag med de egenlige Sigener eller havde fundet deres regning ved at tilegne sig deres levemåde og måske deres navn, end at forstå udtrykket om hine Sigener af ublandet byrd »med bleg ansigtsfarve og blonde, ja fuldkommen hvide hår«, der efter en forfatter fra den nyeste tid »sjældent og undtagelsesvis« forekommer som en kakerlak- eller albinoagtig afart.

3—20—5 [og dens kilde] ikke er Sigenerne på grund af tillæget, „som omløbe og besvige folk“ o. s. v. er et mønster på en vrangslutning, som kun måler sig med den omvendte, der tit er brugt: fordi de og de omløbere besviger folk o. s. v., derfor er det Tattere.

74. Se blandt vedhængene.

75. D. e. i anden udgave s. 761. Hele indledningen, der for resten kun synes at være en omskrivning af skældsordene og beskyldningerne i det åbne brev 1589, mangler i første udgave (1641). At Kr. O. V. skulde have lånt de fremhævede ord af nogen tysk forfatter, har jeg intet spor fundet til.

76. Liebich s. 21. Hvormed måske bör jævnføres hvad Jimenez siger (s. 7) om de spanske Jitanos: deres læd (color) er olivenagtig eller brungul (olivastro ó triguëno tostado), deres øjne og hovedhår sorte (negros),



Men er det end således ikke uantageligt, at spiren til sammenblandingen og forbindelsen er tidlig lagt og efterhånden har skudt sig frem, varede det uden tvivl en god stund, inden den romaniske bestanddel blev aldeles tilbagetrængt eller overskygget. Først i løbet af den sidste halvdel af det 18de hundredår synes dens opløsning at have fuldført sig, dog ikke grundigere, end at den pletvis kan spores på bunden så godt som ned til vor egen samtid.

Sigenernes (Taternes) egenlig nationale liv i Danmark vilde jeg i øvrigt betragte som udsukt fra det øjeblik af, de havde opgivet deres eget sprog, d. v. s. havde tabt dets selvstændige grammatik. Dog, om deres tidligere sproglige tilstand hos os skorter det os des værre på en hver efterretning; og da tilstedeværelsen af adskillige romaniske gloser i det os bekendte »kæltringsprog« muligvis kunde — tagen for sig alene — forklares som fremkomsten på anden måde end ved umiddelbar arvetægt, skal jeg ikke her henviser til disse forstyrrede ruiner af en fortidsbygning, men gøre opmærksom på de andre, mer eller mindre sikre, efterspor af »Taternes« væren og færden iblandt os.

Som noget særtegnende, der straks faldt i øjnene ved Sigenernes første fremtrædelse i vestevropæiske lande, omtales af samtidige forfattere deres mørke hudfarve. Og der er så meget mindre

skönt der findes adskillige blonde (aunque hay bastantes rubios). En sådan sygelig udvikling forekommer også, men sjælden, iblandt Hinduerne (pastor Rosen i Schouws Dansk tidsskriit 3, 534). — Uforklaret henstår ytringen hos Müllenhoff s. 537: „der gaves også hvide Taterer, for hvilke de brune var bauge; på deres tog spurgte de derfor ofte, om man også havde set hvide Taterer?“ At Sigenerne skulde ligefrem have skyet deres blodsfrænder, fordi de var vanheldede ved en naturfejl, finder jeg dog mindre rimeligt, end at de, trods deres delvise sammenknytning med andre landløbere („der holdt sig til en Sigenerbande“ fo. 1756), har næret en lønlig uvillie mod disse deres medbejlere i almindelighed.

77. Af kvindernes tilståelser under det i resk. 1752 omtalte forhold tør man måske uddrage den dobbeltslutning: at Taterer ved hundredårets begyndelse havde deres forfædre på dansk grund, og at de havde parret sig med indfødte.

78. „Erant nigri ut Tartari“, Korner 1417; „swarz Lüte“ Justinger 1419; „erano magri e neri“, fortsætter af Chron. di Bologna 1422; les hommes estoient tres noirs, les cheveux crespes, les plus laides fem-

grund til at antage, at denne egenhed siden skulde være gået til grunde enten ved klimaets indvirkning eller ved blanding med de indfødte, som den udtrykkelig fremhæves i de fyldigere beskrivelser

mes, que on pust voir, et les plus noires; toutes avoient les visages de playe [skrammerede, d. e. runkne? af lat. plaga], les cheveux noirs comme la queue d'ung cheval“, det franske öjensvidne 1427 hos Bataillard 1844 s. 42 (og hos Pasquier s. 360). Sml. bonden med sin „datter, så hvid som nogen Tætter“ i den danske Dødedans. — Nutids-Sigenerindernes grimhed attesteres f. e., med forbehold, af Liebich (s. 21 f.), hvis beskrivelse (s. 20) af Sigenernes „dichtes schwarzes und glänzendes“ hår, der „hängt ihm wirr und struppig — — — bis auf den Nacken“ også stemmer med Pariserens. For øvrigt mener Bataillard (1844 s. 24), at den uvante „teint cuivré“ har haft nogen del i, at ældre forfattere skildrer Sigenerne som stygge, medens han selv finder dem „fort beaux“. — Sammenligningen med en bestehale dukker igen op hos Borrow 1, 133 om de spanske Jitanos (jf. 222; 277 og en spansk forfatter 308).

79. Når Thomasius åbenbar er tilbøjelig til at tage den folkesnak for gode varer, hvorefter Sigenerkvinderne skaffede deres småbørn en sort, efter behag igen aftvættelig, lød ved at indguide dem med en salve og dernæst udsætte dem for solens påvirkning (§ 63), så hænger denne lettroenhed væsenlig sammen med den vrang forestilling (bygget på et intet bevisende sted i Johan Stumpfs Eydgnoschafft Chronik 1548 2, 425 b), han nærede: at de først indvandrede Sigenerne var et helt andet folkefærd end de daværende; for en del støttede den sig også til de overdrovne fortællinger om Sigenernes lyst til at røve fremmede børn (§ 62 f.), med hvilke de da måtte foretage hint kunststykke. Thomasius's opfattelse er ikke engang bleven uden al indflydelse på Grellmann, for så vidt som han, skönt han aldeles forkaster den Stumpfske teori (s. 224 ff.), dog antager (s. 39 f., 122 og 319 f.), at det kun var på grund af deres levemåde og ved anvendelse af slige kunstige midler [sml. ned. for anmærkn. 85], at Sigenerne havde kunnet bevare deres „brungule“ lød. Hin folketro kunde tænkes opstået ved mistydning af den skik, der efter Müllenhoff (s. 557) tillægges de holstenske Tater: for varmens skyld at oversmøre deres spæde børn med snavs; hvis ikke også dette snarest var en folkelig opdigtelse, fremkaldt ved deres påfaldende urenlighed, jf. Liebich s. 84 øverst. Af almindeligere interesse, men derfor også at benytte med dobbelt forsigtighed, er Liebichs på selvsyn grundede udsagn (s. 21): at hos nyfødte Sigenerbørn er huden altid „hvid“, således at de i deres tidligste ungdom „næppe“ vilde kunne skelnes fra andre folks, hvis de ikke havde bragt tommelangt sort hår med sig til verden: men at huden snart — og det uden brug af noget som helst farvestof — antager en „brungul eller sortebrun, olivenagtig farve, under hvilken end ikke den ringeste rødmø skinner frem“. (Efter Rosen i Dansk tidsskrift 3, 534 har alle, ikke kretinagtige, Hinduer, kulsorte hår; og „spores tydelig“ forældrenes hudfarve hos de nyfødte Hindubørn, s. st. 530).

over nutids-Sigenernes legemlige udseende af forfattere, der har dømt efter selvsyn. Naturligvis er dette ydre særkende Sigenerne fuldkommen bevidst, ja de synes at sætte deres stolthed deri. I Syditalien, Bømen, Ungern o. fl. st. kalde de sig selv »de sorte« (*kalé*), og en moder følte sig krænket ved, at Liebich udtalte sin

80. Se f. e. om Sigenerne i Tyskland, foruden Liebich, Bischoff s. 2: de er magre (hager), deres hudfarve er sortebrun eller olivenagtig, øjnene og håret sorte eller mørkebrune o. s. v. Om de engelske Harriot s. 522: deres ansigtsfarve (complexion), øjne og hår er mørke (dark); jf. Borrow 1, 18: „their complexion is dark, but not disagreeably so“ („a beautiful olive« hedder det s. 24); og sml. om de ungerske og siebenbürgske oberst Francklin 1799 (hos Harriot s. 523): „their complexions — — swarthy, with black eyes and black hair“. I sin almindelige skildring af de spanske Jitanoers fysiske særkender siger Borrow (1, 306): „deres ansigtsfarve er ingenlunde ensformig, uden for så vidt den gennemgående er mørkere end Spaniernes lød; ikke sjældent ser man ansigter så mørke som mulatters, og i få tilfælde af en næsten negeragtig sortthed“. For så vidt de lysere afskygninger ikke er fremkomne ved blanding med Spaniere, kunde man hermed sammenligne forholdet i de mørke (d. e. sortebrune) indiske kaster, hvori der efter Rosen (s. 530 f.) „endnu findes og formodentlig altid vil findes“ mennesker med lys (d. e. lysebrun eller „røddlig“) hudfarve; medens det på den anden side ligger nær at tænke på den, rigtignok aldeles overfladiske, mørknende eller efter omstændighederne sværtende indflydelse, som en stadig udsættelse for sollysets umiddelbare indvirkning udøver på den menneskelige hudfarve (sml. Rosen s. 531). Når den laveste, halvville og halvnøgne, af de tre klasser, hvortil Sigenerne i Donaufirstendømmerne henføres af Vaillant (se hos Paspati 1861 s. 148; jf. Pott 1, 62 f.) siges at være „af en mørkere lød (nogle er næsten sorte) end de andre“, så er forskellen uden tvivl væsenlig følge af individernes større eller mindre ophold under åben himmel, (af de to øvrige klasser lever den ene som hustyende, den anden som håndværkere o. desl.); og man behøver ikke til forklaringen at antage „forskellige indvandringer“.

Efter Sundt s. 18 udmærker storvandringerne sig ved „en mørk farve, gulbrun hud, sorte hår og øjne“; jf. Meltzens Småbilleder af folkelivet 1, 26: en fuldblods Taterske var „gustengul“ i ansigtet.

81. Ascoli Zigeunerisches s. 153; Puckmayer (hos Pott 1, 27), der vil have dette navn forstået om de ægte Sigenerne, i modsætning til de blandede, som han kalder „de hvide“ (parne). I Wörterb. der Zigeuner-Sprache 1755 oversættes Zigeuner ved „Kablo“. Også i Spanien Caló, flert. Calés: Borrow 1, 38; ordfort. s. 21. Af samme betydning er *me(l)lele*, se Pott 1, 33 og 2, 454; Liebich 146. — Uden alt fodfæste er Liebleins forklaring af *kalo* i Forhandl. i videnskabs-selskabet i Kristiania år 1870 s. 385.

forundring over hendes barns hvidhed. Også har vedkommende landsfolk undertiden ligesom slået modsætningen fast. Udtrykket »*brun som en Tater*« er ikke endnu uddød hos os; i Tyskland hedder det »*schwarz wie ein Tater*« eller »*geel (gelb) wie ein Tatter*«. Dagdrivere eller gavtyve, der vilde gælde for Sigenerne, siges at have indgnedet sig i ansigt og på hænder med fleskesvær (Speckswarte) eller med saften af en i Norden velbekendt plante (*Lycopus europæus*), som man derfor stundum har tillagt navnet »*Zigeunerkraut*«. Overhovedet må man antage, at ved flere af de naturting og genstande, der i folkesprogene findes opnævnte efter Sigenerne, har sammenligningspunktet nærmest ligget i den mørke lød eller den sorte farve. Således med »*the gipsey moth*«, en art sommerfugl eller natsværmer (*bombyx dispar*), og med »*Zigeunerapfel*«, et lille sort uspiseligt æble (*malum pellicula nigra*). Fremdeles med »*Taterhavre*«, der i Sverrigs vestlige provinser betegner det samme (*avena strigosa*) som »*Svarthavre*« i Vester-Småland og »*sort havre*« nogle

82. Liebich s. 21 anm. 2. Hun pegede på pattegluttens ravnsorte hår med det udbrud: „min dreng er sort!“ Måske vilde hun dog, kun afvise mistanke om, at drengen skulde være kakerlak; jf. for ved s. 515 og i anm. 79.

83. Videnskab. selsk. ordb. under „Tater“; Pott 1, 28 og 30, jf. 2, 260; samt Brem. Wrth. og Holstein. Idiot. „hij is zoo zwart als een heiden“ Dirks s. 154.

84. Et eksempl med en Tysker se hos Schudt 1, 484 (Holberg Jød. hist. 2, 716); med to Svenskere 1737 hos Sundt s. 81.

85. Nemnichs Polyglotten-Lexicon der Natur-Geschichte (1795-98) 3, 479. Den giver virkelig en sort farve, jf. også de dansk-norske navne „Sværtvæld, Sværtgræs og Blækgras“ (Jenssen-Tusch Nordiske plantnavne s. 139). Efter en ældre forfatter, Lyte: Niewe herball, or history of plants, 1578 i fol. [d. e. oversættelse på anden hånd af Nederlænderen Rembert Dodoens's Cruycheboek 1554 o. s. v.], og flere yngre (som N. Dorph Gunnerus, disputats De usu plantarum indigenarum, Kbh. 1773 s. 2; Böhmer: Technische Geschichte der Pflanzen 1794 2, 287) var det rigtignok Sigenerne, der brugte denne sværte på sig selv; men Svenskeren Retzius (Flora oeconomica 1806 s. 457) har vel ret, når han forklarer sagnet om „landstrygere, der vilde passere for Sigenerne“.

86. Nemnich 4, 924. Hos hannen er forvingerne gulbrune og sortagtige, se Espers Die Schmetterlinge in Abbildungen nach der Natur ved Toussaint von Charpentier 3, 197 og tab. 38 fig. 1.

87. Popowitsch Versuch einer Vereinigung der Mundarten von Teutschland 1780 s. 637.

88. Rietz Svenskt dialekt-leksikon; Langes Håndbog i den danske

steder i Jylland. Måske også med den jyske benævnelse »Taterhug«, d. e. Sigenerdrøbel (?), på *plantago lanceolata*. Muligt endog med Frisernes *Tatereponn* d. v. s. jydepotte.

Endnu mindre kan det undre os, at landsfolkene undertiden fra hudfarven tog deres kendingsnavn for Sigenerne. I Finland kaldes de »Mustalainen« d. e. sortfolk; og at der har været Taterer blandt de »kæltringer«, hvoraf lævninger for ikke længe siden fandtes i et par sogne på Låland, er man berettiget til at slutte af det dem tillagte navn »de sorte folk«. Som oven for antydet, er det endog muligt, at selve navnet »Tater« fra begyndelsen er blevet opfattet på samme måde; og når efter Dorph i det jyske

flora, 3die udg. s. 82. Efter Didrichsen har botanikerne først lært *avena strigosa* at kende i forrige hundredår; men da den er ukrudt i vårsæden i en stor del af Evropa, er den vel lige så gammel i vor verdensdel som den almindelige havre.

89. Rafn Danmarks og Holstens flora 1, 642. Efter Assens (Jensen Tusch 173) skulde navnet også være fynsk; men kilden er næppe fuldkommen pålidelig så lidt som den i registret til anden udgave af Hornemanns plantelære angivne udtale „Tatterhuk“. Forklaringen „en drøbel, der er så sort som en Tater“ tilhører Didrichsen, hvem jeg i det mindste ikke for tiden vover at modsige; ti den unge blomsterstand er både mørkladen eller sortagtig og frembyder formlighed med en drøbel (hug, *uvula faucium*, se Molbechs dial.-leksik. og vidensk. selskabs ordbog), ligesom bladenes skikkelse (se tegningen i *Flora danica* tab. 437) med en tunge, jf. navnene „fåretunge, hundetunge“ hos Jenssen-Tusch.

90. Bende Bendsen *Die nordfriesische Sprache nach der moringer Mundart*, udgiv. af Vries, Leiden 1860 s. 121. I et hvert tilfælde betyder navnet „Zigeunerpfanne“. — Ved Klees henførelse (De almenkulturhistoriske principper, 1957 s. 144) af forskellige sammensætninger med Tadder i Molb.s d.-leks. s. 586 til Sigenerne har jeg overvejende betænkelighed navnlig på grund af *d'et*; jf. om „Taddegrås“ og „Taderfisk“ i vidensk. selsk. ordb.; om Tadder(korn) se i indledn. anm. 32.

91. Se f. e. Arwidsson i Kuhns og Schleichers *Beiträge* 1, 143; jf. estn. „Mustlane“ hos Pott 2, 259.

92. Molbechs *dialekt-leksikon* s. 265; jf. Osterssön *Vejle for ved* s. 315.

93. 1837 s. 46. Jf. „Tartaris, Tartari“ og flere folkenavne på *-aris*: *Zippel* hos Pott 1, 53 sml. *Bugge* i *Beiträge* 1, 150; hvorefter selve ord-dannelsen rimeligvis er lånt fra Sigenerne. I følge Pott 1, 103 er den udgået fra lat. *-arius*, jeg mener: snarest gennem det deraf opkomne byzantinsk-græske *-arios*; især da *-ios* undertiden (*Sophocles* s. 82 f.)

kæltringsprog *Tataris* betød en »morian, neger«, så er jeg tilbøjelig til at antage, at det i virkeligheden har været anvendt som øgenavn eller vrængenavn af hvidfødte omløbere til deres mørkladne løvnedsfæller. Vi skal nemlig straks se et vidnesbyrd om, at det var mellem de øvrige natmandsfolk, Sigenernes ætlinge nævntes med Taternavnet; om det end sikkert, som det allerede ligger i adskilligt af det foregående, også er blevet brugt af menigmand, bl. a. ned til vor tid som tilnavn til bestemte personer, f. e. »Tater-Adam« d. e. Adam Karlsen (fra Østbirk) og hans datter 94 »Tater-Lene«.

Hovedsagen er dog, at Sigenertypen træder frem, og Sigeners fysiognomiet skinner igennem, i enkelte eksemplarer så langt ned i 95 tiden, som der i Jylland er tale om natmandsfolk. Til bestyrkelse heraf skal jeg blot anføre to udsagn: det første hentet fra det viborgske stænderudvalgs før pårøbte klassifikation af natmandsfolket; det andet fra hr Brosbølls ligeledes oftere benyttede, prosaiske skildring af »natmændene«. Medens det hist hedder: »blandt glarmesterfolkene er det, efter hvad vi have været i stand til at erholde kundskab om, at der endnu findes nogle få individer, som antages at nedstamme fra Taterne eller Sigenere, og som mellem de øvrige kaldes med tilnavn *Tatere* eller *Romanier*, og synes ved deres hårs, huds og øjnes mørke farve at bære præg af fremmed oprindelse«, ytrer sidstnævnte forfatter: »den ægte natmand skelner

---

i byz.-græsk, ligesom i nygræsk, findes sammendragen til *-is* (*χύρις* for *χύριος*).

94. Den første hos Dorph s. 10, den anden i Goldschmidts hederejse s. 225; jf. oven for s. 278. I omegnen af Lybæk levede en »Tater-Stin« i 1820'erne (se Pott 2, 260 efter en roman af Wöniger). — Medens Taternavnet i Holsten og Slesvig lever i sagnene — se Müllenhoff s. 537 og Fischers Slesvigske folkesagn 2den udg. s. 277 (hvor stykket »Fra Tater-tiden« dog er yderst forvirret) — er det ikke ganske uddød i Norge og Sverrig, se Sundt s. 21 og »Tatrekall« i Åsens ordborg = »Tattreka«[rl]: Hofs *Dialectus vestrogothica* 1772 s. 290; »*Tattare*, *Zigenare*« hos Rietz; o. s. v.

95. Af fænomenets forholdsvis sjældenhed, og dets forskellige nuancering efter den større eller mindre grad af renhed eller blanding, kan det forklæres, at samtidig med, at det synes ganske at ignoreres af herredsfoged Rod, fremhæves det temmelig stærkt af Ahlefeldt Lavrvig (og Lyngbye).

sig fra de øvrige ved første øjekast. Hans hudfarve er gulbrun, hans hår og øjne glinsende sorte, og ansigtets træk og udtryk bærer et vist umiskendeligt asiatisk præg«.

96

»Ægte natmand« i den sidste udtalelse må være ensbetydende med folk af Tateræt eller Sigenerrace i den første; og efter alt hvad der historisk og faktisk foreligger, ser jeg ikke, at man med nogen som helst sandsynlighed kan føre forklaringen af fænomenet andetsteds hen.

97

Om jeg end således, ved sammenstilling af historiske udsagn og legemlige minder, mener at have godtgjort, så vidt det efter 98

96. Viborg stændertidende 1836 2, 991; Dansk folkeblad 7de årg. nr 28 s. 112 sp. 2. For den „ægte natmands“ fuldkomne figur og legemsforhold er forf. lige så begejstret som f. e. Liebich s. 20 for Sigenerens. — Goldschmidt siger i hederejsen s. 196 om Kristian Adamsen (1866), Tater-Lenes broder, at han så ud som en Sigener.

Når Kohl Reisen in Dänem. und den Herzogth. Schlesw. und Holst. (1846) 1, 98 f. (den danske oversættelse 1, 83 f.) levende udmaler, hvorledes han i Sydslesvig (Ornum) har været sammen med folk af det ægte Sigenerpræg: „brune ansigter, mørkt ravnehår, fyrige øjne [sml. ov. for s. 257 anm. 81 slutn.], elfenbens tænder, vilde søder“, så kunde tingen i sig selv gerne forholde sig rigtig; men min tillid til denne vidt berejste turist svækkes rigtignok bl. a. ved den lettroenhed, hvormed han vil have ladet sig binde på ærmet, at der i Sælland fandtes en landsby, som Sigenerne tidligere havde behot, og hvis indbyggere endnu særtegnede sig ved deres „slette karakter og liderlige levned“.

97. På jødisk afkom passer signalementet ikke, — allermindst hvis man gik ud fra den teori, at „jødernes hudfarve (selv bortset fra indsprængningen af fremmed blod) er tilbøjelig til at smelte sammen med det folks, blandt hvilke de har bot i tilstrækkelig lang tid“ (Prichard i Schouws Dansk tidsskrift 3, 75; jf. dog Rosen s. 533 ff.).

98. Til slægtsmærke for oprindelige Sigenerne tør man naturligvis ikke bruge den lette, svævende gang, man ofte, i modsætning til bøndernes slæbende, hører tillagt natmandsfolkene (sml. udtrykket „småtrave“ i Goldschmidts heder. s. 194). Ikke heller har jeg af Borrow's glimrende beskrivelse (1, 307) af den spanske Gitanos stirrende øjekast ladet mig lokke til i Dorph's professor at se en „ægte Sigener“ på grund af hans høgeblik, der beundredes af St. Blicher; se hos Dorph 1857 s. 4 og i Samlede noveller (1833) 1, 250 f., hvor han taler om hans „små øjne, som



omstændighederne lader sig gøre, at Sigenere har søgt tilflugt og taget ophold i Danmark, skal det indrømmes, at efterretningerne om deres væremåde og opførsel er lidet fyldestgørende, og temmelig ensidige. Hvor vel de i love og regeringsbreve indeholdte beskrivelser og beskyldninger mere fremtræder som almindelige vedtægtsrette sigtelser end som beviste kendsgerninger, er det dog derfra, vi må tage vort udgangspunkt. I følge det åbne brev af 31te maj 1589 (og dets aflægger Danske lov 3—20—3) optrådte de da, som troligt er, i »partier« med hvert sin høvedsmand eller anfører; og det er vistnok en sådan høvding for en større flok eller deling (af flere eller færre familier), der i det mindste af uden for stående titledes som »Taterkonge«, et navn, der i øvrigt — betegnende nok — findes brugt som skældsord. Når fremdeles de samme lovsteder afbilder Taterne som omløbere, der besveg godtfolk med deres »bedrageri, løgn, tyveri og trolddom«; så har vi ingen ret til at tvivle om, at jo en god del sandhed har ligget til grund for dette maleri, i hvilket i øvrigt trolddommen kan opfattes som hovedfiguren, bedrageriet, løgnet og tyveriet som dens selvskevne følgesvende. Det var sikkert ved alskens på overtroen beregnede kunster, at Tateren dårede menigmand og åbnede sig adgang til hans pengepung og til hans gæmmer. Navnlig var »Tater« og spåmand i den grad smeltet sammen i den almindelige bevidst-

var i uophørlig bevægelse“, (efter Liebich s. 20 nederst har Sigenerne netop store øjne). Slige egenheder udvikler sig hos alle eller de fleste fødte omløbere som en naturlig følge af deres hele tilværelsesmåde.

99. Sml. for ved s. 313 (1583). — Peder Norby til Urup trådte sin holstenske tjæner i hjæl, i det han kaldte ham „du Taterkonge!“ Se den af O. Nielsen i Danske samlinger 3, 312 f. meddelte retssag fra 1595.

100. I Fredrik d. 2dens åbue brev for Norge af 1584 hedder det, at hos Taterne, der overstrippe og overløbe alt landet, findes „stor forargelse både med trolddom, spøgeri og anden vildfarelse, som de bruge, foruden stor tyveri og trygleri, de bedrive“.

101. For at bringe enhed til veje i D. lovs „trolddoms“-begreb, må man i 3—20—3 (jf. 1—15—19 og 1—24—51) tage ordet ikke i den snævrere betydning af „rette troldfolks behindelse med djævelen“, hvori det bruges i rec. 1643 (2—28—2 af fo. §§ 1617) og i dennes affødning D. l. 6—1—9, men i den videre, som det efter overskriften (og indholdsfortegnelsen) åbenbar har i D. l. 6—1, hvor det tillige omfatter de i § 10 (forgørelse) og 12 (sigen, manen o. s. v.) omhandlede tilfælde. Når man desuden betænker, at



hed, at Moth i sin håndskrevne danske ordbog kun kender det første i det sidstes betydning; også er mindet om Taternes troldkyndighed knyttet til den knude (*Taterknuden*), som troldkærlingerne slog ved deres »målen« af de syge. Taterkvindernes håndspåning omtales endnu langt hen i tiden; og noget af æren for den færdighed i alle hånde troldkunster, som siden tillægges natmands-

Taterne, så vel som Jøderne, indtog en undtagelses-stilling over for loven, vil man skønne, at den af Hledgård i hans forklaring af lovens 3die bog (1774 s. 731) rejste betænkelighed er så temmelig unødig.

102. Gamle kongl. samlinger nr 774 p (1713): „*Tatter* (en) kaldes den, som giver sig ud for at kunne spå, vates. Du er af Tatter art, vates pro-fecto es. Han skal blive en god Tatter med tiden, Lydio more“. Sml. for ved s. 303 i resk. § 1732; Coldings Dictionarium 1626: „*Tattere* og spåfolk, venefici“.

103. „Tartarknuden“ [med hovedtonen på første stavelse] Bording († 1677) Poetiske skrifter 1, 318, hvor beskrivelsen af signekærlingen, der „nævner helgenes navn i femten tylder tal“ i øvrigt ikke særlig passer på en Taterkvinde; hvilket for så vidt snarere kunde siges om Fredrik Horns tilsvarende skildring i „Testament over lille Soldan“ (i Poesiens misbrug 1731 s. 138 f.), hvor det hedder om signekærlingen, at „i munden havde hun en stumped pipe“, som man derved kunde tænke på Sigenerindernes lidenskabelige kærlighed til tobak (Grellmann s. 47 f., Liebich s. 87; sml. Fyns avis 1847 nr 51). Imidlertid lader han hendes signeord være bagvendt dansk; og det må overhovedet ikke glemmes, at heller ikke signen, målen o. s. v. på nogen måde var Sigenernes opfindelse eller særeje. — „Taterknude“ i denne forbindelse er i øvrigt af anden art, eller i det mindste af anden bestemmelse, end den „troldknude“ (d. e. forgørelses-knude), der omtales hos Hyltén-Cavallius i „Wärend och Virdarne“ 1, 442, og end de 3 knuder, hvormed man bandt for vinden (Thieles folkesagn 2, 52; Werlauffs antegn. til Holbergs lystspil 2den udg. s. 389 f.).

104. Den gamle moralist i Viborger samler 1828 nr 50 „formoder, at vedkommende jurisdiktioner og præster, hvor de gamle såkaldte *natmandsfolk* bode, levede og havde tilhold, må sande: at denne menneskeklasse, kan den end ikke rangere med *Taterne*, hvis gamle kvinder spå af hænderne og hvis mænd og børn muligt ere et slags fornemmere kæltringer end natmændene, dog nu til dags mærkeligen har aftaget“. Hvor vel tider og tanker i denne tirade på en uheldig måde er sammenspundne, er det hele dog vel nærmest at henhøre til forfatterens ungdomsminder, eller til en tid (i sidste halvdel af forrige hundredår), da der endnu fandtes en halv officiel natmandsklasse, og da Taterne (i Jylland) endnu førte en noget mere selvstændig tilværelse end senere hen. — Om natmandsfolk-enes (særlig glarmesterfolkenes) troldkyndighed se oven for s. 268.

folkene, må sagtens tilskrives de i deres kreds optagne Taterne. I følge pastor Lyngbyes skildring (1833), der er støttet på nordøst-sælandske sagn om »Taterne« med indflettede udsagn om jyske »natmænd« eller »kæltringer«, trode man, at nogle af disse folk kunde Cyprianus — en bog, som det dog efter jysk tro ikke var rådeligt for deres kvindfolk at læse i —, kunde hekse lidt og vise igen. Blandt andet trodes det om Taterne (kæltringerne; aldeles som om Sigenerne i Tyskland], at de kunde gøre halm o. desl. ubrændelig — en tro, der naturligvis havde sin grund i den tilsyneladende uvarsomhed, hvormed de, på feltsoldaters vis, omgikkes ild og lys (ikke mindst deres tobakspiber), når de havde faet lov til at overnatte i bondens lo eller lade, uden derved at afstedkomme våde. Fremdeles var der en af dem (Junge siger rigtignok »en og anden tysk mestermusikant«), som på sin fiolin kunde spille det farlige »elvestykke«, der henhvirvlede »alt hvad ikke nagelfast var«, i en — indtil stykket spilledes tilbage igen, »hvilket medtog en god tid« — ustanselig runddans; men han var godmodig nok til aldrig at stryge mer end de første toner, som ingen skade gjorde. Så smukt dette klinger som udtryk for følelsen af musikkens tryllemagt, så gyseligt er det, hvad almuen trode en »Taterkvinde« i stand til på trolddommens vegne: »Lange-Margrete«, der (som det fortælles hos Trap) sad fangen på Nørrevosborg (Ringkøbing amt), havde myrdet frugtsommelige koner, for, når hun havde ædt hjertet af 9 ufødte børn, at kunne gøre sig selv usynlig!

At Taterne her, som ellers overalt, gav sig mine af at bekende sig til den i landet herskende religion, tør sluttes af deres besøg i Stubberup kirke 1595. Efter sagnet i Nordsælland »døbte de selv deres børn, så godt de kunde« (der har vel været en tid, da præster også hos os vægrede sig ved at gøre det). For øvrigt oplyser mine kilder lidet eller intet om Taternes gören og laden. De ernærede sig, siger Lyngbye, ved at tigge, fiske, sætte ruder ind, lodde, spille hakkebræt og fiolin o. s. v. samt ved at »stjæle lidt, dog ikke hvor de logerte«, — alt i lighed med den under forrige overskrift givne fremstilling af natmandsfolkets levemåde, og uden at man derved føres tilbage til den virkelige Tatertid. At de morede folk ved »alle hånde små kunster, som springe gennem en tøndegjord og abe sig efter alle dyr med munden«, fortæller i det mindste baronen i Grevens og friherrens komedie (fra omtr. 1678). Om de tidligere

også i Danmark har udmærket sig som fiffige hestehandlere, får man intetsteds noget at vide om.

At Taterne, som tilfældet var i Sverrig, skulde have fundet lejlighed til at bosætte sig som handlende i købstæderne, er næppe troligt. Heller ikke findes nogen antydning af, at man enten der eller på landet har ansat dem som bødler eller brugt dem som faste kreaturflåere; ti det er ingenlunde nødvendigt at antage noget sådant for at forklare sig godsejernes uvillie, der fremlyser af forordninger både for kongeriget og for hertugdømmerne, til at indlade sig på alvorlig forfølgelse af dem. Hermed stemmer det også, at i den nyeste tid stilles Taterne i modsætning til de egenlige natmandsfolk og sammen med glarmesterfolkene.

Der er dog endnu et træk af Sigenernes åndelige fysiognomi, således som dette i al fald afspejler sig i samtidige iagttageres og i almuens opfattelse, hvilket jeg skal fremhæve som en ikke upassende slutning på dette afsnit. Det er den skik, de siges at have haft: at fri sig selv for byrden af deres affældige gamle og disse for byrden af et unyttigt og glædeløst liv ved at drukne dem i et mosehul eller nedgrave dem levende i jorden.

Den ældste beretning giver Heimrich i sin nordfrisiske krønike, i det han fortæller om de ovennævnte »Tartere«, der i vint-

105. Se bl. a. fra Sverrig den ovennævnte kngl. kundgörelse af  $\frac{1}{2}$  1727 § 8; sml. Liebich s. 69 f. og Sundt s. 150 (fra nutiden). Efter de Thous fortsætter under 1612 kendte Sigenerne (*Ægyptii seu Boömi*) visse urter, som de gav gamle ralliker at æde, og hvorved de i kort tid skaffede dem et kortvarigt huld, — et hestehandlerkebab eller et trommesals-mysterium, der ikke hører til de mest utrolige (jf. Grellmann s. 88!).

106. At nogle af dem havde nedsat sig i små svenske stæder forudsattes nemlig og udtales i kundgörelsen  $\frac{1}{2}$  1727 § 8 og i fo.  $\frac{2}{3}$  1748 afsnit 1; jf. for ved anm. 67.

107. I Ungern og Siebenbürgen har de gjort tjeneste som skarprettere og desl., se Grellmann 91 f., efter hvem kreaturflåningen intetsteds hører til deres regelrette sysler.

108. Denne mening kan heller ikke uden vilkårlighed indlægges i udtrykkene „underholdes“, „holde“ og „underholde“ i kongebrevene af  $\frac{2}{3}$  1554,  $\frac{2}{7}$  1561 og  $\frac{2}{5}$  1570.

109. Se straks for ved anm. 104 og s. 321.

eren 1607 havde taget ophold på Pilworm, at de ved deres afrejse på øens gamle kirkegård begravede levende en kærling, som ikke 0 længer var i stand til at drage med dem.

Med om muligt endnu større tilforladelighed udtrykker sig 1 Arnkiel, hvis første efterretning viser tilbage til omtrent 1650. »Jeg mindes«, skriver han, »at i min tid for nogle og 50 år siden en meget gammel kone blev levende begravet af Sigenerne her i 2 Åbenrå skov ved Stegholt (in der Apenradischen Holtzung bey dem Stegholtz) med denne afsked (valet): *Krup under, de Welt is gram*, hvoraf hos os er opstået et ordsprog. Stedet, hvor Sigenerinden er begravet, kaldes deraf den dag i dag for *Taterager* (Tateracker). Mig er meddelt af en pålidelig (gewisse) person, som tillige med andre havde set på det, at i vor tid Sigenerne også i Fyn, ikke langt fra købstaden Assens, har levende jordet en gammel kone«. Herved er straks at mærke, at gravversets plat-tyske form gør det usandsynligt, at Arnkiel i egen person skulde have set og hørt på hin ligfærd. Kan man end uden betænkelighed antage, at flokken er kommen sønder fra, og at dens medlemmer også har kunnet tale nedertysk, er det dog alt andet end rimeligt, især når man sammenholder den nedenstående meddelelse hos Liebich, at de ved en så højtidelig lejlighed skulde have betjænt sig af et fremmed sprog. Lige efter det anførte bemærker Arnkiel selv, at Sigenerne indbyrdes for det meste talte deres eget sprog, 3 som han rigtignok, efter Aventinus, kalder vendisk (!)

Med hine udsagn fra det 17de hundredår stemmer nu forskellige optegnelser fra det 18de og 19de. Undertiden gives verset 4 :|: *krup* (eller *duk*) *unner* (eller *ünner*) :|: *de Welt is di gram*

110. Dette tillæg findes kun i 2den udgave 1668 s. 525 (Falck 2, 86). Om stedforholdene jf. *Annaler for nord. oldkynd.* 1849 s. 355.

111. *Cimbrische Heyden-Begräbnisse* 1702 s. 45 sp. 1 om „Die umb-lauffende[n] Zigeuner, sonsten *Tartern* genandt“. Den tysk dannede og tysk sindede Arnkiel var født i Toldsted, Nybøl by, Hjordkær sogn, ved Åbenrå.

112. *Vildledet af Heister* s. 52, henlægger Sundt s. 129 skuepladsen til Holsten. Også oversætter Sundt verset urigtig.

113. *Annalium Boiorum libri septem* 1554 s. 827, hvor Aventinus endda forsikrer, at han har overtydet sig derom („experimentis cognovi“).

114. Johann Mattheson i *Richeys Idioticon Hamburgense* (1755) s. 141



moder, ja endog af fader og moder, at disse havde været til stede ved jordfæstelser, hvor de gamle med deres eget samtykke (mit ihrem Willen) blev levende begravne. Efter at den pågældende var iført sine bedste klæder, og efter at der i hans påsyn inde i en skov (im tiefen Walde) var opkastet en grav, nedsænkedes han eller hun langsomt i denne, medens de omstående frænder og venner »sang«: *dscha tele, dscha tele, o polopen baro wele* (vela), hvilket ordret oversat betyder: gå ned! gå ned! verden bliver stor (d. e., efter Sigenernes egen forklaring, formerer sig; d. v. s.: du må gøre plads for den yngre slægt). Liebich bemærker, at denne frivillige dødshengivelse forklarer en ældre fortælling om en gammel forfulgt Sigenerkvind, der havde ladet sig levende begrave af en hyrde. End videre berettes det, at da den engelske Taterkonge 1835 afgik ved døden, vilde hans efterlevende enke endelig begraves med ham; men selv om efterretningen var tilstrækkelig hjemlet, går det ikke an straks at søge noget særlig indisk i et sådant uregelret udbrud af ægteskabelig sorg. Endelig hørte Sundt 1847 af en ægte norsk fant (storvandring, Tater), hvorledes hans bedstefader, da han i en alder af over 100 år folte sig mæt af dage, »efter fædrenes vis« havde samlet sine slægtninge på bredden af en fjældsø oppe i Nordlandene, og efter at have

119. Liebich s. 53. Hos Müllenhoff hedder det: medens de „råbte“: *∴ duck ünner ∴ de Welt is di gram* (o. s. v.). Liebich har også hørt denne „læsemåde“, og af udfaldet af de forsøg, han har ladet Sigenerne gøre med at oversætte den på romani dschib, slutter han, at dette udråb ikke har været det oprindelige, men kun har skullet tjæne til forklaring af „o polopen baro vela“. Det vilde da rigtignok være en temmelig fri fortolkning, der ikke vel kan tænkes udgået fra Sigenerne, hvis man ikke tør antage „baro“ i teksten for en senere misforståelse af eller sammenblanding med *pehoro* (Pott 2, 379; *paro* hos Liebich, hos Paspati også *barò*), tung, besværlig, hvilket synes at give en simplere mening.

120. Rudiger Neuester Zuwachs der Sprachkunde 1, 46 (1782) efter mundtlig overlevering. Tildragelsen, der skulde være indtruffen ved R.s fødeby, sættes en 100 år tilbage i tiden.

121. Heister s. 52 uden angivelse af hjemmel (en avis?), sml. Sundt s. 129, og N. M. Petersens bemærkning i *Annal. f. nord. oldkynd.* 1836-37 s. 186 i anledning af Bonifacius's fortælling (se Jaffés *Monumenta moguntina* s. 172) om hans tids Vender. — Ellers udbryder ved en Sigeners dødsfald hele banden i klageråb; „kun enken tier“ (Liebich s. 54).

taget afsked med dem alle, rode ud på vandet, hængte en sten om sin hals og druknede sig.

Sammenfatter vi nu de ovennævnte enkeltheder under en fælles enhed, kan dennes sande værdi udtrykkes således: ikke alene bærer sagnet om Sigenernes nedsenkelse i jordens skød af deres livstrætte gamle en ægte folketros præg; men der er overvejende sandsynlighed for, at denne i det mindste i Nordtyskland og i Danmark udprægede folketro har haft en historisk virkelighed at forme sig over; uden at vi dog med nogen grad af sikkerhed tør, så lidt som vi behøver at, tænke os denne som hvilende på en (for Sigenernes vedkommende) förhistorisk, end sige indisk, baggrund. Ti det må ikke overses, at hvor blodskyldig og brødebelagt hin udvej end viser sig for hvem der betragter den fra en lutret menneskekærligheds eller fra kristendommens standpunkt, kunde den dog for folk på et rått kulturtrin hel naturlig fremstille sig som ydende en sidste tilflugt, der under visse omstændigheder endog måtte antage skinnet af en velgærnning så vel mod den udlevede som mod de efterlevende. Ligesom derfor det tit nævnte, nutidige folkesagn ikke har bundet sig udelukkende til Sigenerne, således kender man mer eller mindre sikre eller usikre sidestykker til selve skikken fra andre, ældre og yngre, folkefærd i og uden for Evropa. Men netop

122. Beretn. om fante- eller landstrygerfolket s. 90 (85).

123. Et yderst svagt tilknytningspunkt afgiver Herodots beretning (3-99) om de nomadiske Padæer i det nordøstlige Indien, der dræbte og fortærede (!) deres syge og deres oldinge. Hos nutidens indiske omløbere har jeg intetsteds fundet skikken omtalt; hvorved det dog må erindres, at Grellmann først berørte den i anden udgave af sin bog (s. 11), så den næppe kan være omtalt i den engelske oversættelse af denne; hvilket kunde have bidraget til, at de rejsende i Indien o. s. v. ikke har særlig gået på jagt efter dens formentlige forbillede.

124. Brødrene Grimms Deutsche Sagen (1818) 2, 380 har sagnet (fra Hanover med det nedertyske vers i tillæmpet form) knyttet til et optrin fra Wittekinds tid (år 783). Om et tilfælde fra det Lüneburgske ved år 1309 se Alb. Krantz's Vandalia lib. 7 kap. 48.

I sine Deutsche Rechts Alterthümer s. 486-90, 950 (og 972) har J. Grimm samlet en del eksempler fra alle verdens kanter på gamles eller syges selvopofrelse eller ofring ved fjenders og venners hånd; og Schwedler i sin Römische Geschichte 1, 382 anm. 20 har tilføjet nogle henvisninger til klassiske forfattere. Adskillige af disse fortællinger har imidlertid langt mere lighed med naive eller plumpe fabler end med virkelig hi-

fordi denne skik må regnes til de mange, der under nogenlunde ensartede livsforhold kan opstå og uddanne sig på vidt adskilte steder og iblandt ubeslægtede folk, er dens blotte tilstedeværelse i et givet tilfælde ikke i og for sig noget usvigeligt kendetegn på, at det er virkelige Sigenerne eller deres efterkommere, man har for sig. Ligesom f. e. den særegne måde at bære børnene på under omflakningen, måtte den i al fald kunne optages eller eftergøres af andre omløbere, der kom i berøring med Sigenerne. Ti at den i vore nordlige egne i det mindste er udgået fra disse, er der efter de foreliggende efterretningers beskaffenhed ingen gyldig grund til at tvivle om.

## § 7.

### (Kæltringsproget. Dets bestanddele. Slutning.)

1823 skriver Undall om natmandsfolkene, at »de have deres eget sprog, som de kalde *kæltring-latin* eller *rotvælsk*«; hvilket udsagn dog må jævnføres med et af Tøttrup fra samme år: »de have et eget sprog, som de alle kunne tale, og som her til lands hedder [d. e. af andre Jyder kaldes] *kæltringsproget*«. I disse sammensætninger må »latin« og »vælsk« snarest opfattes som fremmed, uforståeligt sprog overhovedet; og »kæltringelatin« er for så vidt en ordret oversættelse af *rotvælsk*«, i det »kæltring« svarer

---

storie eller vitterlige kendsgerninger. — Af anden art er den af C. W. Smith i anm. til Nestor s. 279 omtalte symbolske folkeskik, der kommer i en vis, rent ydre, forbindelse med Sigenerne.

125. Jf. i § 5 anm. 75 og s. 262; sml. f. e. Grellmann s. 122 f., Liebich s. 52 øverst; Sundt s. 127. „Errones et vagabundi, ut sunt Cingari et id genus alii circumforanei, infantulos suos in sinu fere gestantes discurrunt“ Ihres Glossar. I. 1062.



til »rot« d. e. tigger, der allerede findes i vokabularet til liber 1 vagatorum. Så godt som al vor kundskab til dette jyske kæltringsprog skylder vi de to før nævnte småskrifter af Dorph fra 1824 og 1837, hvori der, foruden nogle bemærkninger om orddannelsen, bøjningen o. s. v. og en lille sprogpøve i form af en samtale, gives så vel en rotvælsk-dansk som en dansk-rotvælsk ordfortegnelse. 2 Uden grund er ægtheden af alt det ved Dorph tilvejebragte materiale bleven draget i tvivl. F. M. Lange fortæller 1836, at en da afdød embedsmand, der havde været herredsfoged i Viborg egnen, en gang for ham havde ytret den mening, at dette hele sprog var opdigtelse, hvormed fangerne i Viborg tugthus havde ført Dorph bag lyset. »Men«, bemærker Lange med rette, »sprogets virkelighed stadfæstes ved sammenligning med Christensens og Pfisters ordsamlinger, ja ved ældre ordbøger fra 1755, 1583 og 1528«. 3 Han kunde have tilføjet: ved overensstemmelse med uafhængige vidnesbyrd og tidligere optegnelser fra Fyn, Sverrig o. s. v. Og det er egenlig kun fra dette synspunkt, hvor sammenhængen til forskellige sider viser sig, at jeg her lægger vægt på sagen. Dorph

1. Sml. udtryk som „kræmmerlatin, pluddervælsk“. Det nederlandske „kraemers-latijn“ oversættes af Kilian (1599) „lingua fictitia mendicorum et nebulonum erroneum“; jf. den spottende anvendelse i Firmenichs Germaniens Völkerstimmen 1, 449 (Köln), og „kramers-tael“ om en art krage-mål („akarm, dakat“ for arm, dat) i Adrian van de Vennes Tafereel van de belacchende werelt, Gravenhage 1635 s. 137, samt „thieve's latin“ om det engelske Cant (Borrow 2, 130). „Rottwelsch“ om landstrygernes digtede sprog forekommer allerede i det baselske håndskrift d. e. før 1500; i følge Avé-Lallemant har de dog aldrig været så beskedne selv at bruge denne benævnelse. Om „vælsk“ se de af Avé-L. 3, 22 anførte sprogværker, jf. Schierns Historiske studier, 1, 267 anm. 1; dermed beslægtet er „Wahlerey“ neden for 1687.

2. Hos ingen senere har jeg truffet noget stof af betydning, der ikke findes hos Dorph eller er taget fra ham. Mærk dog *pukkasch* St. Blicher i Nordlyset 1829 s. 416 (Samlede noveller 1, 242), hvilket ord i et hvert tilfælde, tillige med de hosstænde, er urigtig forklaret i P. L. Møllers udgave (1, 34, 2det opl. 1, 36); samt *valke* stille! K. Etlars Hede- manden 1840 s. 153. Om „grylle“ tigge i Dansk folkebl. 7de årg. s. 111 sp. 2 se Molbechs dial.-leks. s. 181.

3. Udvalg af kriminalsager 1, 61 anm. — Om alle natmandsfolk i den seneste tid kunde tale kæltringsproget, er vistnok tvivlsomt, se St. Blicher Viborg amt 1839 s. 22 anm. jf. dog ov. for s. 253 anm. 75.

har i øvrigt selv gjort rede for, hvorledes han har fået stoffet i hænde: hovedmassen ved at udfritte en i Viborg tugthus hensiddende fange, der i det mindste ikke høstede tak af sine kammerater for sin åbenmundethed; tillægene i anden udgave ved meddelelse 4 fra en jysk retsbetjent.

5 Gennemlæser man prøven på »*prævelikvant-sproget*« hos Dorph, vil man få indtrykket af, at det er en art formummet dansk eller rettere: et fordækt jysk, man har for sig. Hele underlaget er hjemligt: udsagnsordenes, navneordenes og tillægs- 6 ordenes bøjning er dansk (jysk). Ligeså alle småordene: stedord, kendeord, bindeord, forholdsord, hjælpe-udsagnsord, samt ordstillingen. Endog af de midler, hvormed forklædningen er udført, synes nogle at være af indenlandsk fabrikat. Enkelte ord i Dorphs leksikon må betragtes som jyske (danske) med vilkårlig underlagt 7 betydning, f. e. »kuller« (kugler) hagl, »ouest« (owest, øverst) hat, »skråler« degn, »skruppe« høvle. Det *-taris*, der hænges bag efter alle slags ord (undertiden indskudt for ved bøjningsendelsen: »tål- 8 taris-er« tåler), vides ikke anvendt nogetsteds uden for Jylland. Det samme gælder nok om udvidelserne »diggel« did, der, »higgel«, hid, her, »niggel« ned.

Ligesom end videre latinske gloser er usædvanlig talrige i

4. Begynd. af fort. til udg. 1837 (jf. oven for s. 259 anm. 86); Københavnsposten s. & nr 250, hvor retsbetjenten, — om hvem prof. Dorphs familie ingen nærmere oplysning har kunnet give mig, — siges da at være afdød. De ord, der skriver sig fra ham, burde i en ny udgave særlig udpeges; for ved de af dem, som er anførte i det følgende, er sat en stjerne (\*).

5. „prævelikvant“ den som taler (præveler) smukt (kvant) henfører Pott 2, 241 til holl. prevelen, tale hemmelig og sagte (jf. preutelen hos Kilian).

6. Tysk er dog flertalsmærket *s* i „rullers“ mølle-r s. 43 (rotv. Roller, en møller) og „jarms“ år s. 63. Ligeledes navneformsmærket i „josen“ sove (joschen; jødisk joschn-en) og „stilen“ anholde (= stilla hos Sundt; sigensk).

7. „Börren“ byrde. dragt er, som Henrichsen bemærker, ren jysk både i form og betydning og hører ikke hid.

8. *-(taris* er vist taget fra Taterne, jf. ov. for s. 520 anm. 95. Det waldheimske leksikon fra 1726 (optrykt hos Avé-L. 4, 113 ff.) har *schustaris* skomagere (Schuster) som „Zigeunerisch“. Sml. Pott 1, 105 og 108.

nordisk omleber-sprog, således står den hyppige anvendelse af endelserne *-es* (us, 's) og *-um* (rum, 'm) uden al tvivl i forbindelse hermed. Dog er disse endelser for en stor del hæftede til tyske eller tyskformede ord, f. e. i »bandes« bånd, »feldes« mark, »feltus« 9 hud, »lokkes« hul, »utes« ud, ude, »vantes, vandrum« væg, mur, »erdrum« jord, »grodrum« stor.

Bortset fra disse egenheder, henfører jeg det jyske kæltringsprog eller »prævelikvantskens« særegne ordforråd dels til *rotvælsk* d. e. tysk gaunersprog, dels til »romanisk« d. v. s. Sigenernes sprog; en tvedeling, der ganske svarer til de norske fanters *rodi* og *rommani* eller henholdsvis skjjer- og Tatermål (»småvandrings« og »storvandrings« sprog).

Ind under den første afdeling falder allerede adskillige af de almindeligst brugte orddannelsesmidler. De hos Dorph og Sundt meget yndede afledsændelser *-ert*, *-ik* og *-ling* er det ikke mindre i rotvælsk, der også har sidestykker til Dorphs omskrivende sammensætninger med *-man[d]*. Prævelikvantskens »minnoses« mig og i 10

9. Så vel Pott (2, 33) som Avé-Lallemand (4, 280 f.) falder i forundring over dette *-es*, *-um*, der er lige så hyppige hos Dorph (og Sundt) som sjældne i tysk gaunersprog. Så lidt som jeg i disse tilhæng (jf. Pott 1, 104 og 2, 161) ser nogen oldindisk, af Sigenerne bevaret, raritet, så lidt øjner jeg noget ærværdigt oldnordisk i forbindelsen „i naktum“ i nat hos Dal (om hvem straks mere). Det er for Nordens vedkommende simpel hen de latinske endelser *us* (i tilsvarende ord hos Sundt) eller *is* og *um*, vilkårlig løsrevne og påklistrede. [Den sælandske bonde holder endnu af i skæmt at latinisere enkelte ord f. e. Karåles d. e. Karl, Karolus; „fiobus“ hos Junge, d. e. Fjåbus, af fjog, tosse]. Ved nærliggende misforståelse opfattedes *-um* til dels som *-rum*: „verbum“ ord, navn, „padrum“ (Sundt „patrum“) fader, „virum“ vejr, „landrum“ land; også afkortedes *-um* til *m*: „glarm“ (Sundt „glarum“) glas, „jarm“ år. — Lavet efter latin er fremdeles „fakke“ göre, hvoraf „fakker“ i sammensætninger (Dorph og Sundt; de i betydning tilsvarende fetzen og fetzer i lib. vagat. o. s. v. er vel af anden oprindelse, se Grimms Wrtrb. 3, 1576). Dal 1719 har f. e. „emra“ købe (sælge Sundt), „roggare“ tigger (= „reggårer“ Dorph) „olles“ kål (olus), „pultes“ grød (= Dorph; „pultus“ Sundt), „sakkess“ sæk, „kanis“ hund („kannis“ Sundt). „Nogges“ nål hos Dorph = nokser [nogges-er] hos Dal er sammenflikket af nål (nadel) og acus. Stænkvis findes lignende latinske brokker i bægge hovedafdelinger af tyske gaunerordbøger (uden for rækken falder ordlisten hos Avé-Lallemand 4, 73).

10. Se nærmere Pott 2, 31 ff., Avé-L. 4. 281 ff. I Dorphs „lovman,,

visse tilfælde jeg, min, »dinnoses« o. s. v. er udgået fra ældre nedertysk rotvælsk; ti Bedeler orden har »*minots verfokt* ik ga wech«; i rodi betyder »*minnus*« jeg [mig?], »*minnuses*« min [jegs]. Men slægtskabet strækker sig til en masse enkelte ord, og falder straks i øjnene, når man fæster blikket på de selvstændige indskud i den nævnte Bedeler orden d. v. s. den nedertyske udgave (fra kort efter 1510) af Liber vagatorum. Den sidstes rotvælske vokabular er nemlig i hin bearbejdelse blevet forøget med omtrent 60 gloser, i reglen tilføjede ved enden af de forskellige bogstaver. Men netop af disse særlig nedertyske gaunerord genfindes mer end trediedelen i Dorphs leksikon, og flere af denne trediepart viser sig atter dels hos Sundt dels i den fortegnelse på næppe 30 ord af det såkaldte *bænarusk* (tonen på sidste stavelse) eller de boråsiske handelssvendes »opdigtede sprog«, der er bevaret i et skrift fra

lys, lampe er første led naturligvis den jyske form for lue. — Som fælles tysk-(nedertysk-)dansk viser sig endelserne *-er*, (*-er*)*i*, den sidste af romansk oprindelse.

11. Om brugen se Dorph i indledn. til leksik., Sundt s. 383; sml. hos denne s. 268 anm. det *no-*, som i de svenske Dalkarles „*skinnare mål*“ sættes før ved de personlige stedord?

12. Af Der Bedeler orden, som synes at stedfæste sig til det Brunsvigske eller Magdeburgske, ejer vort kgl. bibl. det eneste lævnede grundtryk. Dette har Avé-L. ladet optrykke (1, 185-206) tillige med den efter hans mening ældste udgave af Liber vagatorum, hvoraf han antager, at B. o. er umiddelbar oversat. Rimeligvis haves dog et mellemlid i den Avé-L. (og mig) ubekendte „nederrinske“ (kölnske) oversættelse, især hvis det virkelig er efter denne, at den senere nederlandske oversættelse er gjort. Den ældste, ellers ukendte, udgave af denne henføres til 1547 i følge omtalen som „*libellus teutonica lingua ante quinquaginta annos conscriptus*“ etc. i *De literis et lingua Getarum sive Gothorum*. Leyden 1597, af Bonav. Vulcanius Bruggensis, der s. 107 ff. giver et uddrag (optrykt hos Avé-L. 4, 80) af dens vokabular. En ny udgave fra 1613 af den nederlandske oversættelse kender jeg kun gennem Adr. van de Vennes ovennævnte skrift, hvis „*Gielers Vocabulaer*“ eller „*Hael Tael*“ (s. 133 ff.) siges hentet derfra. Se Wagner i *Serapeum* 1862 s. 114 ff. jfrt med s. 104 anm. og med Wellers *Repertor. typograph.* s. 65 og 455. Slægttavlen bliver da: 1. den overtyske grundtekst; 2. den nederrinske oversættelse; 3a. den nedertyske oversættelse; 3b. den nederlandske oversættelse. Hvilke af sine i 1 manglende vokabler 3a har lånt fra 2, lader sig kun til dels bestemme ved afslægterne af 3b, som desuden må have haft visse egenheder (tilsætninger), der som sådanne har selvstændig betydning.

1719 af Nils Hufwudsson Dal. Den indbyrdes overensstemmelse ses af følgende liste over vedkommende ord hos Dorph, hvor de tilsvarende af Bedeler orden, for så vidt de anføres særskilt, er mærkede med gåseøjne.

*Bef* uterus, *benne* snakke (= *bönnä*, *böna* hos Sundt), *bing*-mand (»binck« ein bur), *butte* spise (»botten«; botning hos Dal = butning hos Dorph), *bylt-es* sæng (»bult«), *byse* drikke (»boesen«; jf. *bysa*, øl hos Dal), *dill* pige (»diel«; = *dilla* hos Dal), *dise* slå, *duel* penge, *fossele* lave (»faselen« maken), *grums-ling* barn (»grams«; = gromsing hos Sundt), *hof* brød (»hoeff«; = hoff hos Dal), *hövl* hund (»höbel«; *houele* hos Vulcan. og de Venne), *kass* hus (»casz«; »slömkas« = slummekass hos Dorph), *knasper* knøs (»knaszbart«; = knaspert hos Sundt), *kult-es* kniv (»colt«; kult-rum hos Sundt), *kræg-es* kød (»crew«), *kvant* god, smuk (»quant« vel eft grot; betydning hos Sundt = hos Dorph), *köjt* skilling (»köt«; kjøjter, penge hos Sundt = kjøjter hos Dorph), *limsk* skjorte, særk (*limes* lærred; »lyms« hemd = lijms hos de Venne), *primer* præst (= primar hos Sundt, primer, primare i månsing), *roë* øl (»roy«), *smis* smør (»smix«).

13. Boerosia — — — then vti die nordiska riken — — — wälbekante Boeråås stad s. 108 ff. efter meddelelse af en navngiven landsbypræst. — Ved „månsing“ forstår jeg de prøver deraf, som gives af Hof i Dialect. vestrogot. 1772 § 35 og hos Sundt s. 393 f.

14. Noget fjærnere ligger *murr-is* mund („morf“) og *twis* to („swis“; Pfister *twis*). *Bökt* penge hos Sundt er udgået fra „bucht“ i Bed. ord. (og hos Vulcan.); også kan måske *pikka* stjæle, *pikk-us* tyv i månsing sammenstilles med „pig-gut“ def i B. o. [jf. „lep-gut“ quat schalek; dannede af bydeformer? Grimms Grt. 2, 961 f. og 1020 = handief d. e. kenker i Horæ Belgicæ 6te del]. Til det ældste ordlag hos Dorph tør end videre bl. a. henregnes *dogge* give = *dokka* hos Dal og Sundt (docken i et vers hos Grolman).

I sine forsøg på etymologisk at forklare Bed. ordens særord er Avé-L. meget for rask til at antage trykfejl. Samtlige af ham (4, 66 ff. og 82 f.) angrebne former forsvares navnlig ved deres skandinaviske aflæggere; „hoeff“ (= hoof hos de Venne) har han mod grundtrykkets stavemåde læst som höf.

Ikke få af hine gloser findes i Kilians Dictionarium teutonico-latinum, nærmest over den flanderske sprogart, jf. Hoffm. v. Fallersleben Glossar. Belgicum (eller Horæ Belgicæ pars 7ma edit. 2da) s. XVIII ff.; skönt ikke altid i den nærmest tilsvarende form eller betydning. Se f. e. hos

Dette forhold er så meget mærkeligere, som de allerfleste af disse udtryk for længe siden er forsvundne af rotvælksen på tysk grund, om de end i en enkelt egn holdt sig forholdsvis langt ned i tiden; og som en sådan særlig overensstemmelse i meget ringe mon finder sted med hensyn til den langt omfangsrigere del af

Kilian (3die udg. 1599): *beenen*. fland. j. schimpen. cauillari [overtysk bainen, Schmeller 1, 178], *binck* rusticus, *bulte* culcita stramentitia, *buysen* largiter potare [= de Venne; Vulc. busen = Grimms Wörterb.: Stalders Schweiz. Idiot. bausen]. *dille* garrula, *doesen* pulsare [Grimm dusen = dusa hos Sundt], *docken* dare, *faselen* factitare [jf. Grimms Wrthb.], *gram* puer, *hof* epulum (?), *morfen* ruminare (drøvtygge), *picken* manticulari, *quant* scitus homo. Efter Avé-L. 1, 148 og 4, 67 bruges *diesen* [= „diszen“ schlan i Bed. ord.] endnu i den lybske og holstenske sprogart; ligesom i følge Schambachs nedert. ordbog (1858) *buten* eszen, *verzeren* og *quant* stark, bedeutend endnu lever i den götting-grubenhagenske (og neder-eichfeldtske) dialekt. Det første, som man sætter i forbindelse med biten, bide, kan i al fald intet have at gøre med buten, bytte (tilbytte sig) i den plattyske Bremens krønike: Lappenberg Geschichtsquellen des Erzstiftes und d. St. Bremen s. 69.

Af romansk oprindelse er, foruden „quant“, „primer“ pap og „colt“ mesz [jf. nordtysk kolter, plovjærn, anført af Kilian under kouter], „casz“ husz, — i La lingva Zerga (udg. 1628) betyder casa fængsel (prigsone), — og „lyms“ = lima, camisa i ital. Zergo (Furbesco) og i spansk Germania (Juan Hidalgo 1779), lime. chemise i fransk Argot (Bouchet 15de sere, udg. 1608 1, 95); jf. limas (-atis) og limus (-i) hos Du Cange, samt Diefenbach i Kuhns og Schleichers Beiträge 1, 257. Vel også „duel“ geld — der uden tvivl må holdes ude fra doul, pfennig i Lib. vagat. (Bed. ord.) o. s. v. — jf. douille, argent i Francisque-Michels Diction. d'Argot s. 138. Derimod findes hverken noget sigensk eller jødisk iblandt B. o. s. særord; ti „köt“ geld kan man henføre til nedert. köten, küten, bytte [kytte] med Avé-L., der skiller det fra kot, Groschen og keuterling, ring 1687 o. s. v., hvilke han tillægger jødisk oprindelse.

15. De eneste, der kan forfølges gennem de af L. vag. og dens frænder nafhængige ordfortegnelser fra de to sidste hundredår, er *dille* og *butten*, jf. *pink* bonde; af hvilke de to første endnu er gængse, det tredje er ved at fortrænges (Avé-L. 4, 583). — I den bande, af hvis ordforråd Duisburger vokabularet 1724 (optrykt hos Avé-L. 4, 105 f.) giver prøver, brugtes endnu *binck* (luerbinck, ost = lurman i Bed. ord. sml. loerman hos Kilian), *kræf* flesk, *morf* og *smir*. — Ved Duisburg, der ligger lige på grænsen af den nederrinske sprogarts område, møder os allerede det nedertyske sammensatte biord *butten*, hvoraf buttenom hos Dorph = butum, modsat binum, hos Sundt; se Firmenich 1, 412 (buten 410 fra Krefeld) sml. buten i Horæ Belgicæ VI (Kilian buyten), og Grimms Wrthb. under binnen.

Bedeler ordens vokabular, der er overplantet fra Liber vagatorum, af hvis temmelig talrige jødiske ord navnlig intet eneste møder os hos Dorph eller de andre nordboer.

I stedet for den gamle, ved boghandlernes forsorg idelig fornyede, men i indhold og form stivnede folkebog trådte fra slutningen af det 17de hundredår af, væsenlig som politiforanstaltning,

16. Af de omtrent 220 gloser, der er fælles for L. v. og B. o., er *kabas* hoved [kobis, kibes 1687 og senere med samme betydning] = *kabes* hos Dorph; det synes taget fra „germ. [d. e. oversysk] *kabis*-kraut, gal. chou cabut, ital. cabuzzo“ anført af Kilian under kabuys-koole [kabudskål, hovedkål] = *kabis* eller *kabus* i Stalders Schweiz. Idiotikon 1812. *Verlunschen* forstå (Gerold Edlibach verlinschen) er = *forlunse* hos Dorph og Sundt (jf. *lunse* høre hos bægge). Til *meng[er]* kedelflikker hører hos Dorph, foruden *uso. mænge*, hvoraf *no. mængeri*, sammensætninger med *-mænger* (ballert-mænger, holtesmænger), der er fortrængte af tysk gaunersprog, men findes i ældre tyske skrifter og i nuværende tyske sprogarter (Avé-L. 3, 31 f., 4, 230; sml. Kilian under mangher, mengher og Schmeller Bayer. Wrtrb. 2, 599). *Grifling* finger (hånd: Sundt), *streifling* benklæder (Hosen; 1687 Strümpfe = Dorph, jf. *strikling* hos Sundt) og *windfang* kappe (sejl: Sundt) findes også 1687 og senere; ligeledes *roll* mølle [1687 *rolle* vogn] og *schmunck* fedt (*ruller* mølle, *rullik* vogn, *smung-es* hos Dorph); så vel som *hocken* (hos Kilian *hocken* eller *hucken*, desidere), der i betydning svarer til *hunke* hos Dal og Dorph. *Spranckart* eller *sprankhart* salt (også hos G. Edlibach) er = *spranker* i en samling fra fyrstendømmet Bayreuth 1750 (Avé-L. 4, 139), siden sprunkert, sprengert, svændende til *sprang-es* hos Dorph. Også *dieren* se, *drilling* sko, *funckart* eller *funckhart* ild og *wendrich(-ck)* ost (de to sidste også i Edlibachs vokabular, *wenderich* i baseler hskr.) genspejler sig kun middelbar hos Dorph. Misligt, uagtet den fælles bemærkelse „djævel“, er Sundts forsøg på at gøre *ganhart* i lib. vag. („ganghart“ i den af Ristelhuber oversatte udgave; forventet til „gambart“ i B. o.) til stamfader for „jennik“ (jænniken) i rodi og jysk kæltringsprog. Ti medens det første menes at være beslægtet med „gan“ gå — hvor vel man måske kunde tænke på overtysk „gan“ gnist (Smeller 2, 50) —, er det sidste ikke andet end nedertysk Jänicke (Potts Personennamen 2den udg. s. 120, Vilmar's Namenbüchlein 3die udg. s. 7) = Kleinhans, med hvilket navn den nordtyske bonde endnu betegner djævelen (Schambach).

17. Med dennes vokabular er det også, at f. e. Wenzel Scherffer omtr. 1650 har spækket en gildesvis, i hvilken jeg første gang finder brugt (Weimar. Jahrb. 1, 340) *nobis* nej, ingenlunde (senere *noves*) = *nobes* hos Dorph [jf. *nabis* i månsing]. Dog vel ikke egenlig = for djævelen! jf. *nobisse*, kakodæmon hos Kilian? af det også hos os bekendte *nobis-kroech* helvede (nobiskru Svvs håndskr. ordbog, jf. Petersens literaturhist. 4, 409 og Molbechs dial.-leks. s. 372 nederst), hvorom bl. a. se Brem. Wrtrb. 3, 254 og Grimms Mythologi 2den udg. s. 766, 953 f. Mærk sammensæt-



en hel række selvstændige bidrag til rotvælskens leksikografi, i hvilke man for første gang støder på adskillige udtryk, som man alligevel med god grund i de fleste tilfælde tør tillægge en betydelig højere alder end det tilfældige optegnelses-år. Ældst, nemlig fra 1687, er »Andreas Hempels Wahlerey«, der består af omtrent 200 gloser og er således kaldet efter hemmelighedens forråder, et arresteret medlem af en mellem Leipzig og Dresden huserende tyvebande. Bortset fra uvæsentlige lydafskygninger, for det meste grundede i tyske dialekt-elegenheder, har flere af ordene hos Dorph deres umiddelbare forbilleder i denne fortegnelse. Således *blank-es* brændevin (1687 »Plancke« vin, siden også blanckert), *fennerik* ost (= fändrik hos Sundt), *forpasse* sælge, *fæme* hånd (»fehme« = senere fehme), *hornikkel* ko, *kemsel* skjorte, *særk* (»gemsel«, siden også kemsl; af romansk oprindelse), *kit* hytte (»kütte« af jødisk opr.), *knaggert* skov, *læng(e)ling* polse, *overman* hat (»obermann«), *pumpe* låne, borge, *scheunling* øje (»scheindling« vindue = i senere fortegninger *scheinling*, også med betydn. øje), *skabelle* lo, lade, (»schabelle«), *sneller* bæsse, *strelig* vej (»strehle«), *svas* nat (»schwartz« og »schwärtz« = »schwertz« i L. vag. og B. ord.), *trappert* hest, *tritting* sko, *tyre* se, *vaidlinger* benklæder (»weit-8 linge«).

Ovenstående vil være tilstrækkeligt for mit formål: tilvejebringelsen af et faktisk grundlag for vurderingen af rotvælskens betydning for dannelsen af det jyske kæltringsprog. At gennemføre

ningerne med *noves-* i Antons Wrtrb. der Gauner- und Diebessprache, 3die opl. 1859.

18. Hempels Wahlerey er optrykt hos Avé-Lallem. 4, 93 ff. Den hos Dorph enestående sammensætning *kamin-flanser* skorstensfejer [hos Sundt fordrejet til *fransjar*] har alene hos Hempel 8 sidestykker med „pflantzer“. Ved andre ord er afstanden længere: *rusk-es*, strå, halm („rauschert“; L. v. og B. o. „rauschart“ stråsekk); *demmer* bødél, rakker, natmand („tammer“, men 1753 „demmer“; efter Avé-L. af jødisk oprind. d. e. den urene); *sjavver* brækjern („schoberbarthel“, men „schaber“ i den koburgske designation hos Avé-L. 4, 126; jødisk). Dorphs *hagni* bonde er = *hachnig* i hanoversk rotvælsk (Avé-L. 4, 546; jf. 3, XX f.) d. e. en udvidelse af „hache“ hos Hempel o. a. „Hans Hache“ skal i skrifter fra det 16de hundredår være et hyppigt spottenavn på bonden (H. v. Fallersleben i Weim. Jahrb. 1, 343). — Da Kilian har *verpassen* permutare, antager jeg ikke med Avé-L. (2, 322 f., 4, 581) ordet for jødisk.



sammenligningen med de rotvælske ordfortegnelser fra det 18de og 19de hundredår, af hvilke de fleste skriver sig fra Mellem- og Nordtyskland, skal jeg så meget mindre indlade mig på, som arbejdet allerede i det væsentlige er gjort af Henrichsen, der, om end til dels på anden hånd, har haft flere af de betydeligste ordlister 19 til sin rådighed, og som det middel til at kontrollere mulige tilfældigheder eller misforståelser, jeg hidtil stundum har haft i jævnførelse med Dal og Sundt, nu aldeles svigter mig. Påfaldende er det, at lige så kendelig som den tyske eller tyskagtige bestanddel er i »rodi«, lige så lidt mærker man der til den jødiske tilsætning, der indskrænker sig til ordet *penne-ri* (pendri) hus d. e. *penne* opholdssted hos Dorph, som deraf har udsagnsordet *penne* opholde sig; af rotvælsk no. *penne* (benne), uso. *pennen*. I jysk kæltringsprog derimod er det jødiske element stærkt fremtrædende, dog kun 20 i Dorphs oprindelige leksikon; ti blandt tillægene i anden udgave findes intet jødisk ord, med mindre man dertil vil henregne \**mikel-s* kniv, der ved sit *s* viser sig som ægte prævelikvantisk tildannelse af rotvælsk *michel* (langmichel, blankmichel) kårde, bødelsværd, af

19. Det var ved kristeligt rov fra næsten, at den af Henrichsen nyttede Rotwellsche Grammatik oder Sprachkunst Fr. am Mayn 1755 var svulmet så stærkt op i ordbeholdningen (til imellem 800 og 900 gloser) i sammenligning med de tidligere magre efterkommere af Liber vagatorum. Bl. a. var det gået ud over den hildburghausenske ordbog, indeholdt i Actenmäßige Nachricht von einer zahlreichen Diebsbande o. s. v. (Avé-L. 1, 234). Første udgave af denne beretning, hvis 434 „platten“-wörter (optrykte hos Avé-L. 4, 151 ff.) skyldes meddelelse af bandens bestaltede ordbogssekretær Schwartzmüller (henrettet 1745), er fra 1753; og endnu samme år udkom „zweyte und in [ikke: mit] der Spitzbuben-Lexico vermehrte Auflage“ (84 sider i 4), der findes i vort kngl. bibliot. Forøgelsen består af 200, fra andre fortegnelser tagne, ved en stjerne som „jødiske“ udpegede gloser, og disse med stjerne, trykfejl og alt genfindes i Rotw. Grammat. 1755. — I det enkelte lod jævnførelsen med rotvælsk sig let føre videre, skönt ligheden undertiden er fordunklet ved skrivemåden hos Dorph: „frair“ er = *frayer* bonde, „krovder“ = *krauter* mester, o. s. v.

20. Se Henrichsen s. 26 f. („sjæder“ og „schæder“ er trykfejl for *sjoder* og *schoder* arrestforvarer). Af fortegnelsen, der „endnu kunde forøges“ (med *klamóni* lås, nøgle, *klesdi* bøsse, pistol, o. s. fr.) må *gaf* kone = *gaje* (gæ) hos Sundt falde bort som Sigenerord (Pott 2, 129 f.). Derimod er *maje* kone = *maja* „hustro“ hos Dal vel af Maria (Maja)?

ærkeenglen Mikael med sværdet i hånd. At jødisk. i det mindste fra det 15de hundredår af, har spillet en vigtig rolle ved dannelsen af rotvælsk, fremgår aldeles tydelig af vokabularet i *Liber vagatorum* (baseler håndskriftet, Gerold Edlibach), hvori der, som allerede Luther har bemærket, er »viel Ebreischer wort«. Vel lader der sig af disses mekaniske overførelse i samtidige oversættelser eller senere udgaver intet slutte om deres levende brug i de mellem- og nordtyske gauneres sprog; men ikke så snart begyndte man igen at udgive selvstændige registre over dette, før jødeordene atter kommer til syne, hvor vel i temmelig forskelligt forhold i de enkelte forfølgelser, sagtens nærmest eftersom den pågældende bande havde talt flere eller færre Jøder i sin midte. Den »fordærvede og brede« udtale af de rabbinsk-jødiske ord, som Henrichsen har iagttaget i det jyske kæltringsprog, henviser dem ikke nødvendig til Sydtyskland i strængere forstand.

Den anden afdeling af prævelikvantsken, eller romanisken [romani dschib] er forholdsvist svagt repræsenteret hos Dorph. Af sprogets særegne grammatikalske bygning findes kun forstenede lævninger i enkelte orddannelser og bøjningsformer. Således afledsændelsen *-pen, -ben* i *\*shurepenn* tyveri, *\*gabén* spise og *stilepenne* arrest (hvilket dog er forblandet med det ovennævnte no. penne) samt i *klirobaskero* fangevogter (hvis første del dog synes forvansket), der forudsætter et (*kliro*)ben fængsel, hvoraf det er et regelret dannet »possessivt adjektiv« [fængslig], der efter Sigeners sprogets indretning både gør det ud for ejeform [fængsels] og, som her, betegner den udøvende person [fængsel-görer]. Fremdeles hunköns-

---

21. Når Henrichsen mener, støttende sig (som det synes) på beskaffenheden af det jødiske ordforråd, at have udfundet, at „kæltringsproget i det hele stemmer mere overens med det sydtyske rotvælske end med den nordtyske dialekt af samme“, så er det efter trykkestedet for de af ham brugte skrifter og efter tumlepladsen for de s. 31 nævnte bänder tilladt at sætte „Sydtyskland“ som enstydigt med hvad jeg her kalder Mellemtyskland, begrænset mod syd ved en linie forbi Regensburg, Heilbronn og Rastadt, mod nord ved en forbi Wittenberg, Nordhausen, Kassel o. s. v. (se Bernhardt Sprachkarte von Deutschl. 1849). Enkelte former fører os dog snarest endnu nordligere. Ligesom Dorphs *smælem(er)* Sigener er = hanoversk rotv. *schmelemer* (Avé-L. 4, 601), således er *forsemæ* forhør, *ret* = *verschmä* øvrighed i en nordtysk mordbrænder-bande 1813 (Avé-L. 4, 228).

dannelsen *-ni* i *rumni* kone og *\*gurun(j)i* ko. I *\*garo* æg, *maro* brød, *sero* sø o. s. v. er *o* den sædvanlige hankönsendelse, svarende til hunköns-endelsen *i* f. e. i *katschedi* brændevin (egenl. brændt). 22  
 I *\*mangave* tigger ligger på en gang et minde om en böjningsform, og en misforståelse (egenl. jeg tigger). 23

I begge udgaverne af sin bog har Dorph været gennemgående uheldig med at bestemme, hvilke gloser der stammer fra »romanisken«. Derunder har han stundum på slump henført den ene af flere benævnelser for samme genstand eller begreb; men en sådan flerfoldighed er allerede en naturlig følge af rotvælskens brogede sammensætning af jødiske, tyskagtige og romanske bestanddele, hvortil i det jyske kæltringsprog, foruden nogle ren tyske (neder-tyske) ord, kommer adskillige omlavelser eller tillavelser af latinske og danske. I virkeligheden er af de næsten 500 gloser i første udgave næppe 30 »romaniske«, derimod over 30 af de omtrent 60

22. Om disse egenheders natur så vel som om deres forhold til nyere indiske sprogarter (og til Sanskrit) se Pott i første del. Ægte sigensk er tonefaldet i *\*gabén* (= Böhtlingk fra Rusland *chabé*), se navnlig Ascoli s. 72 ff. jf. Sundt s. 366 (i 5). Formen *lovi* penge (som hos Pfister) står for *love* d. e. den regelrette flertalsdannelse i hankönsord. I *\*balora* gris [skulde i nævneform hedde enten *baloro* kankön eller *balori* hunk.] og *\*retshori* and [ælling], begge som hos Grellmann s. 290 f., have måske en ægte indisk (sindhisk) formindskelses-endelse, skönt forbindelses-måden synes påvirket af valakisk (-or af lat.-ol-us): Ascoli s. 91 f.

23. Jf. „betteln *mangawa*“ Wrtrb. von der Zigeunersprache 1755 (udgivet som tillæg, „Beytrag“, til den rotwellsche Grammat. s. å.) og Grellmann, samt om måden, hvorpå slige misforståelser fremkommer, Pott 1, 68 f. (hos Dorph må *\*shak* kul være en fejl for *s. kål*, se Pott 2, 229). Med de i anm. 6 nævnte undtagelser anfører Dorph ellers altid udsagnsordene i nutid; den tilsvarende form af „stilen“ vilde være *stilave*. På en forhærdelse af *v* i lighed med den af *l* (tredie persons mærke i nutid eller kendebogstav for tillægsform i fortid), som forekommer, hvor sproget er ved at opløse sig eller ligger i ruiner, tør jeg derfor ikke tænke; se Pott 1, 409 efter Borrow, og Smart s. 16 nederst = hos Sundt *dela* give (= *de*, der egenlig er bydeform), *mula* dø, *panla* binde. Sml. måske *mangöhlen* tigger, hvoraf *mangöhler* tigger, i en gaunerordbog fra 1820 (Avé-Lallem. 4, 234); ellers i rotvælsk *mangen* = *manga* hos Sundt. Uforvansket romanisk fattes navneform, og „jeg, han vil tigger“ udtrykkes ved:

*me kamäva te mangäv*  
 jeg vil at(jeg)tigger

*jov kamäla te mangäl*  
 han vil at(han)tigger.

ord, som først findes i anden udgave. En uligelighed, der simplest forklares af, at medens Dorphs første meddeler, »professoren«, åbenbar ingen Tater-ætling har været (oven for s. 322 anm. 98), hvorfor Sten Blicher heller ikke har anset ham, har enten dette været tilfælde med hjemmelsmanden (eller en af hjemmelsmændene) for Dorphs anden meddeler, den jyske retsbetjent, eller også har denne særlig haft øre for romaniske ord som de mest fremmedagtige.

Af bøgge udgavernes samtlige 60 Sigenerord hører navnlig følgende til dem, som af den i så henseende meget forsigtige Pott regnes for at være af »indisk udspring« d. v. s. medbragte af Sigenerne fra deres hjemstavn: *\*garo* (»aro, jaro«), *\*gab* eller *\*gawe* landsby, *\*gabén* (»chaben«; ch = spansk j), *\*guru* okse, *\*jag* ild (»ack, jag«), *jup* lus (»dschu«; dsch = engelsk j), *kash* skov (»kaszt, kascht« lignum, Holz o. s. v.), *kjor-er* eller *shur-er* tyv (»tschor«; tsch = spansk og engelsk ch), *\*mangave*, *maro*, *\*mas* kød, *pani* vand (opr. drikkelig), *\*ruk* brænde (betydning som hos Grellmann, ellers = arbor), *rup* sølv (betydn. i anden udgave rettet efter Rask for guld i første udg.), *saster* jærn, *sonnekay* guld. Fra græsk er lånt *\*klidin* nøgle, *\*valin* glas, *\*papin* gås (-in for -ion som i byzantinsk græsk), *\*mollivo* bly; vel også *kristár* kiste, o. fl.; fra slavisk *isba* stue, og *\*glitschin* (= *\*klidin*) synes at være slaviseret; o. s. fr.

Så vel de her nævnte ord som de allerfleste af de øvrige findes i en hver nogenlunde udførlig fortegnelse fra en hvilken som helst egn af Europa. I formen viser sig små uoverensstemmelser mellem jysk og norsk-svensk romani. Sammenlign f. e. *\*gabén*, *\*garo*, *\*geb* hul (for »chev«), *\*gib* byg hos Dorph med *kaben*, *jaro*, *kev*, *giv* hos Sundt. Forlydende *tsch* har for det meste holdt sig hos Sundt f. e. i »*tjdr*« tyv; og noget lignende antydes måske ved

24. Jeg har ikke medtaget *þiri* blod, da den Dorph opgivne betydning sikkert, ligesom ved *kangri* tobak, må være urigtig for henholdsvis gryde og kirke.

25. Nygræsk *πάπι, τὸ*, betyder rigtignok and (Passow *Popularia carmina* 1860 s. 626). Om *kristár* (hos Bon. Vulcanius 1597 »christari« *scrinium*) se Pott 2, 167 f. — *Lovi* [lov-o, -e] er vel = »*λοφά*, merces, pretium; vox Turcica« Du Cange Glossar. Græcit. (Redhouse Glossary 2-828 a); Ascoli s. 176.

den vaklende skrivemåde med *kj*, *sh* (i første udg. *sch*) i det tilsvarende ord hos Dorph. Derimod er forlydende *dsch* blevet til *j* i *jukkel* hund, *jup* hos Dorph = i *juklo*, *ju[v]* og flere ord hos Sundt. Medens denne overgang i norsk-svensk romani støtter sig til udtalen hos de finske Sigenerer, er det på den anden side uden al tvivl samme lyd, der betegnes ved *ɤjuckel*, *jua* (flertal) i den tyske Sigenerordbog 1755; ligesom man af og til i tysk-romaniske vokabularer genfinder de dorphske former *\*garo* (jf. det waldheimske leksikon 1726, Bischoff 1827), *\*geb* o. s. v. Med den i øvrigt forvirrede og lidet selvstændige ordliste hos Grellmann bliver ligheden i tillægene hos Dorph undertiden endog mistænkelig f. e. ved *\*antru* (= *garo*) og *\*hanj* brønd; lidt friere behandlet, og måske derfor mere pålideligt, er *\*skino* tin af *ɤschino* (hos Grellmann). Stærkt medtagne eller tillæmpede er *deis* dag (vel at læse *dæjs*) og *sjoger* brav, jævnførte med *dives* og *schukar* hos Sundt og andre; for ikke at tale om *\*gottels* sukker = *ɤgulot* hos Sundt (af *gudlo* sød). Daniseret er endelig det før nævnte *kjor-er*, *shur-er* (*ɤtjå-are* hos Sundt), hvoraf er dannet *kjore* stjæle (*ɤtjåra* Sundt) og *\*schureri* tyveri.

Forrådet af Sigenerord er langt ringere i Dorphs samling end i Sundts, hvor det, foruden med græske, er isprængt med russiske og især med finske ord. Sammenlignet med tysk-rotvælske vokabularer har derimod Dorphs overtallet af Sigenerord. Sådanne

26. Jf. *djuli* pige fra Finland hos Bugge s. 147 [*dj* udtalt som *j*? se Hof i Dial. vestrog. s. 75 og Nordvalls Lärobok i modersmålet 1863 s. 12] = *dschuli* hos Pott 2, 215 sml. *juje*, *guja* hos Sundt.

27. Også ved „*juckel*“ i Christensens rotv. ordfortegnelse; men ikke ved „*iuket*“ (trykfejl for *iukel*) hos Bon. Vulcan., i hvis romaniske ordliste, meddelt af Jos. Scaliger, *j*-lyd udtrykkes ved *y*.

28. Jf. dog *schoren* i hanov. rotv., *schuren* og *schurer* hos Avé-L. 4, 603. — *Sjur-is-er* hos Dorph er prævelikvantisk udvidelse af „*shurer*“.

29. Jf. Bugge s. 148 f. Om det ikke gamle tab af grammatikalske former se Sundt s. 98. — Des værre kender jeg ikke Samuel Björckmans Dissertatio de Cingaris (præs. Andr. Grönwall) Upsalæ 1730 uden af Rabenii disputats 1791 (præs. Fant; ov. f. § 6 i anm. 64) s. 9, hvor det siges, at B. efter en i Upsala arresteret Sigener, Jakob Helsing, havde meddelt omtr. 50 ord, som R. havde sammenlignet med fortegnelsen hos Grellmann og fundet stemmende dermed („*verba utriusque omnino eadem invenimus*“).

findes slet ikke i Liber vagatorum, og såre få i Bedeler orden, i Hempels Wahlerey eller i samlingerne fra midten af det 18de hundredår. Først i konstanzer Hans's ordbog (1791) haves optegnede *gaclene* høne (kachni), *jak* et lys, *masz* kød, *tschor* tyv. Vel er der ingen tvivl om, at disse og flere andre Sigenerord allerede længe havde været som hjemme i det tyske gaunersprog; men når man af de tre rotvælske ordfortegnelser fra begyndelsen af det 19de hundredår, der er fremkommne ved forhør over pågrebne bander, lader Pfisters (1812) og Christensens (1814) under et repræsentere det nordvestre, og den pfullendorfske (1820) det sydvestre Tyskland, får man dog kun for hver gruppe omtrent en tylt Sigenerord, som endda til hælvten er fælles. I Avé-Lallemants vidtløftige, almindelig tyske, gaunerordbog (1862) findes næppe 30 Sigenerord, hvoraf ikke halvdelen er de samme som hos Dorph.

30. I B. o. antager jeg ikke *benen* spreken for udrundet af *pchenav*, *pennawa* jeg taler (Pott 2, 386), hvortil Sundt har nf. *penna*; se for ved i anm. 14. Derimod er vel „*moel dot*“ (død) = sigensk *mulo* (også hos Sundt), jf. fra det 19de hundredår *moll-*, *mul-* hos Avé-Lallemant (4, 213 og 243), der gör åben vold på ordene i B. o., i det han læser det første som *möl*, retter det andet til *dor*, og så gör *mölle* til et udtryk for *dör* (4, 69 sml. 576). I samlingen 1687 kan der i det højeste være tale om *klitzch* hængelås (siden *glitsch*); *lowen* daler kan være af jødisk *lowen*, *lowon* hvid: *moos lowon* sølvpenge (Avé-L. 3, 250 og 4, 396). I Duisburger vokabularet bör *lormen* fange næppe sammenstilles med *lorra* røve, plyndre hos Sundt, om hvilket se Bugge s. 152.

31. Optrykt hos Avé-L. 4, 167 ff. Konst. Hans var en „fordum berygtet“, angergiven gauner.

32. Optrykte hos Avé-Lallem. 4, 199 ff. og 232 ff. Pfister kender jeg kun af sammenstillingen hos Christensen. Hermanns fortegnelse (Berlin 1818), optrykt s. st. s. 226 ff., indeholder intet eneste Sigenerord; ti aldeles fortvivlet er Avé-L.s henførelse (2, 52) af *zinke*, Pettschaft, Wink (første gang i den hildburghausenske ordb. 1753) til sigensk *sung* lugt, smag. Det stammer vist fra latinsk *signum* tegn; sml. vor almues udtale *singenet* (sinkenet) for signét. „Sinker“ hos Dorph hænger sammen dermed.

33. Af de ord, som Henrichsen s. 25 siger, han ikke har fundet i rotvælske ordbøger, har Pfullendorferen *gib* eller *gib* Korn, Haber, Frucht, og desuden *gai* Frau, Weib, *kangeri* Kirche (for ved anm. 24), *matrella* Kar-

Inden jeg søger at uddrage resultaterne af de givne forudsætninger, skal jeg antyde en nærliggende sidebetragtning. Ligesom tyvesprogene (kæltringsprogene) havde deres naturlige fodfæste i de henholdsvis folkesprog, fra hvilke de i det store forgæves stræbte at rive sig løs, og i det væsenlige (ordbøjningen) ikke engang prøv- 34 ede derpå, således lå en svag tilbagevirkning i omvendt retning ikke uden for mulighedernes rige. I Tyskland er udtryk af det med jødetysk gennemvævede rotvælsk som *Finkeljochem*, *foppen* holde for nar (hos Sebastian Brant som rotvælsk, i Liber vagat. »voppen« lyve, »voppart« nar), *ganfen* stjele (L. vag. »genffen«) end ikke blevne aldeles fremmede for skriftsproget; og f. e. »buten, quant« i en vis sprogart (for ved i anm. 14) er måske ligeledes overgåede fra rotvælsken. Har noget lignende fundet sted i Danmark? Næppe for skriftsprogets eller engang for »gadesprogets« vedkommende, i al fald ikke ved optagelse på første hånd. Vel er det rimeligt, at København i sin tid har været, ikke brændpunktet, men et naturligt samlingspunkt for en didhørende underjordisk sprogrørelse, i det der i dets straffeanstalter hensad endog indfødte københavnske forbrydere, som — takket være deres tyske kaldsfællers lærdom — ikke var ukyndige i rotvælsk, og sagtens andre, som 35

toffeln (Pfister Matrel-chen, Dorph Matril). Ikke at tale om mere fraliggende eller mindre sikrede former som „chabbin“ Essen hos Falkenberg (1818), „retschen“ Enten (Dorph \*retse) og „tschube“ Läuse hos Grolman (1822).

34. I den kraftig og aristokratisk organiserede bande, hvis opfindsomhed den hildburghausenske ordbog skyldes, dreves rotvælskningen systematisk. Der havdes en egen ordborgs-kommission, på hvis møder ordene vedtoges eller „forbedredes“ og forordnedes; børnene fik prygl, når de ikke vilde „platt werden“ (tale rotvælsk). Den opgave, man havde stillet sig, var, at intet eneste „tysklydende“ ord måtte findes i bandens sprog — d. v. s. intet ord, som var tysk både i form og betydning (*Fuchs* skulde f. e. betyde penge, som endnu hos Dorph, og *Langfusz* hare) —; men det lykkedes aldrig at løse den til fulde (anden udg. s. 17 og 65).

35. Sml. P. L. Benzons beretning efter justits-akterne om tumulden i straffeanstalten på Kristianshavn 1817 i Riises arkiv (1824), 16, 14 (sml. 8 og 11; også i Benzons Kriminalhistorier 1827 s. 16; 11 og 13), hvor man kunde ønsket mere fyldestgørende oplysninger. En fange havde erklæret, at han ofte havde set en københavnsk medfange skrive sedler i „*det romanske sprog*“. Og forf. tilføjer, at denne sidste virkelig befandtes at have

havde medbragt kendskab til kæltringsproget. Men det er dog lidet sandsynligt, at det er fra disse huler, ord som *finkeljokum* (hos Holberg og Wessel) og *sjofel* har arbejdet sig op imod dagens lys. Ikke heller haves sikkerhed for, at skæmteordet *tommies* [*tommas*] fuldstændig tomhed, der også høres i København, stammer fra kæltringsproget, hvori det efter Dorph betyder afmagt, besvimelse. Snarere kunde man antage, at et og andet »prævelikvantisk« udtryk ved sin særhed eller ved sin pudsighed havde gjort et dybere indtryk på landalmuen, der trods al sin afsky for »kæltringerne«, stadig havde dem på nært hold. Endog udenlandske ord kunde tænkes indførte ad denne vej. I det mindste er jeg ikke så overbevist som Henrichsen om, at det efter Olavius (1787) ved Skagen brugte *køjter* hoben penge, ikke kunde skrive sig fra dem (for ved i anm. 14). Derimod tror jeg ikke, det er af kæltringer, at svenske, bornholmske og jyske bønder har lært det franske eller engelske ord *sissar* (sissare, sisse, sejser) saks, der i Norge kun synes brugt af fanterne; ti jeg finder ikke spor af ordet i rotvælsk (eller i tyske sprogarter), og det er snarest indkommet ad handelsvejen.

At bonden lyttede til og — for løjler — eftersagde visse af kæltringernes særegne benævnelser, derom foreligger tvende vidnesbyrd, der så meget mere bør anføres, som de bægge hidrører fra provinser uden for Jylland. Fra *Fyn* fortæller Rask i anmeldelsen af Dorphs skrift, at han »i sin barndom [han var født 1787] havde hørt et kæltringsprog omtales, der stundum kaldtes rotvælsk, men også stundum forblandedes med kragemål. Enkelte ord deraf vare temmelig bekendte iblandt almuen« f. e. *fløjte* pipe [Dorphs »fløjtels« d. e. tobakspibe] og *galline* høne [eller hane: Dorph]. Og fra *Låland* hedder det i Molbechs dialekt-leksikon: »her findes endnu i to sogne, Østerulvslev og Vesterborg, temmelig

nogen kundskab om det „Kochemer-Sprache“, hvoraf Christensen i Kiel og Pfister i Heidelberg havde meddelt brudstykker, som de havde samlet af inkvisiter fra forskellige bander. En tredje fange, „et af de børn, som de i Sønderjylland så hyppigt omvankende såkaldte *Natmandsfolk* ofte (?) sætte fra sig“, havde fra sin barndom vanket om med andre landstrygere og forbrydere, „af hvis *tyvesprog* han endnu erindrede og opgav adskillige udtryk.“

36. Pontoppidan i *Grammatica Danica* s. 199 har *sisse* liden saks. Om etymologien se Diez *Wrtb.* 2den udg. 1, 128.



ublandede efterkommere af kæltringer, hvilke foruden en del af deres forfædres sædvaner og sysler og påfaldende udvortes have beholdt en hel del udtryk af det blandingsprog, som også de jyske natmændsfolk bruge. Enkelte sådanne ere også optagne af de andre bønder i disse sogne, og man hører f. e. i Østerulvslev ofte bønderne sige: gid *jænniken nøkke* dig!« d. e. gid fanden tage dig. Formodelig 37 er dog disse og de fleste lignende ord nu glemte af vor almue. 38

Mærkeligst er de nordiske omløberes eget kendingsnavn *skojer* (norsk *sköjer*, svensk *skojare* udt. skåjare), der i Sverrig end ikke er blevet aldeles fremmed for det nyere lovsprog. Dorph forklarer ordet ved »en vandrer, en rejsende, landløber«. Egenlig eller oprindelig var det dog nok det navn, hvormed glarmesterfolket (professionisterne) betegnede sig selv så vel i modsætning til *smælemer* (Tataris? oven for s. 321) d. e. Sigener, Tater som til *dæmmer* eller *fesser* [af rotv. fetzer] d. e. rakker, natmand. Udtrykket »de rejsende« (ov. f. s. 224) betragter jeg som et slags oversættelse af »skojerer« (jysk flertal). I Norge bruges begge navnene: »rejsende« af omløberne selv, »sköjer« af almuen om dem; Sundt anvender det sidste med en lignende indskrænkning som den af mig antagne. Den fortjænstfulde forfatter bemærker rigtig: »ordet er oprindelig ikke norsk — dette skönnes allerede af dets unorske klang med hårdt k foran, ö — men hidført fra Sverige«. Det er 39 imidlertid lige så lidt svensk. Ti ved en i Drente i Nordholland den 6te febr. 1677 udstedt plakat forbødes det at købe eller tilbytte sig rug, humle eller uld af »Heydenen [Sigenerne], bedelaers, *schojers* of [eller] vagabonden«, hvilke man ej heller måtte huse 40

---

37. Sml. oven for s. 320. Molbechs hjemmelsmand har jeg ikke kunnet opdage blandt samlingerne til hans dial.-leks. i det kngl. bibliot. Bæge de fremhævede ord findes både hos Dorph og Sundt; jf. i anm. 16. Samme fromme ønske lyder på romani:

*te lell tot o beng* Pott 1, 359  
at tager dig den djævel.

38. Det alsiske *borik* æsel, optegnet af Warming 1857, = „bork“ hos Grolman og *purikka*, *purika* hos Pott (2, 416) og Liebich er sikkert kommet denne vej. Jf. Diez Etymol. Wrtrb. 2den udg. 1, 96. Om „Tartarer“ (Tatere) på Als se D. saml. 5, 295.

39. Beretning om fante- eller landstrygerfolket s. 16-17, 21-22.

40. Dirks s. 80. — Om det nyere hollandske tyvesprogs forhold til

længer end en nat; og ordet slutter sig til et udsagnsord »*schoyen*«  
 = Dorph skoje, svensk skoja, der både forekommer i en tidligere  
 1 nederlandsk ordbog, og endnu lever i fransk Flandern. Det har da  
 uden tvivl allerede i Danmark fået sit *sch* omstøbt til *sk*, og er i  
 denne form vandret over til Sverrig og Norge. En mening, der  
 hænger sammen med min opfattelse af forholdet i det hele.

Hvorledes skal man forklare sig opståelsen og uddannelsen af  
 prævelikvantsken? dette kæltringernes kunstsprog, om hvilket Rask  
 2 med rette kunde sige, at det er »temmelig forskelligt fra den tyske  
 rotvælsk«, hvormed det dog på den anden side har så mange be-  
 røringpunkter. På forhånd tør man afvise en hver tanke om, at  
 jyske omløbere tid efter anden skulle have sat sig hen og ved  
 hjælp af tysk-rotvælske (og tysk-sigenske) ordbøger have sammen-  
 tømret deres sprogbygning. I jyskheden af den grammatikalske  
 underbygning, som denne viser sig hos Dorph, ligger ikke engang  
 noget bevis for, at de oprindelige bygmestre har været indfødte:  
 ti selv om man vil skrive de for ved i anm. 6 anførte former på

det ældre nedertyske (nederrinske) rotvælsk kan jeg ikke dømme, da jeg  
 ikke har kunnet opdrive den ordliste over hint, som en forhørsdommer  
 Vernée i Hoorn har meddelt i *Algemeene konst- en letterbode* 1844 nr  
 13. Sml. for ved i anm. 12.

41. „*Schoyen* grassari, incedere cum impetu; schoyen gaen, dare se  
 in pedes“ Kilianus auctus ved Ludolf Potter 1641 og måske i tidligere  
 udgaver (den første var fra 1605), men ikke i Kilians egen sidste udgave  
 1599. Hexham *Het groot Woorden Boeck* 1658 „*schoyen*, to make speede  
 or to goe in haste“ sagtens efter Potter. Hoogstraten *Nieuw Woorden-  
 boek* 1704 „*schooijen* snel loopen, — bedelen“ [d. e. løbe omkring på tig-  
 geri, hvilket de jyske natmandsfolk selv kaldte at *skaje*: *Saml. til jysk  
 historie og topografi* 3, 127 og 131]. — I en hyrdesang fra Winnezele  
 hos *Firmenich* 3, 697 hedder det:

myn koen eeten savoyen,

de iounne [die ihre] moend' er [müssen da] nog *schoyen*“

med anmærkning „*schooyen* faulzenen, aus Faulheit betteln“.

42. Dette er vel også meningen af Ahlefeldt Lavrvigs ytring 1836,  
 at det „eget idiom“, de taler, „på ingen måde må forveksles med det så-  
 kaldte tyvesprog“.

meddelerens (»professorens«) personlige regning, er der intet i vejen for, at lignende på et tidligere standpunkt kan have været til stede i større udstrækning. Den hele fremtrædelses europæiske karakter gør det i sig selv rimeligt, at det første stød er kommet uden fra; og den formodning om stødets retning, som landets beliggenhed må afføde, hæves til vished ved ordforrådets beskaffenhed. Indvandring, og senere indsmeltning, af fremmed folke- og sprogstof er da også, så vidt jeg ved, forudsat af alle, der har udtalt sig om natmandsfolkets oprindelse og sammensætning; noget, hvorom ingen har ytret sig skarpere end Henrichsen. Men den adgang til nøjere kundskab om det ældre rotvælske, så vel som til kendskab med det norske fantesprog, der siden har åbnet sig, gør det nu muligt at danne sig en lidt fyldigere og sikrere forestilling om udviklingens gang.

I det jeg foreløbig lader de sigenske bestanddele uden for betragtningen, mener jeg at kunne angive følgende som udbyttet af de forudskikkede sammenstillinger.

Der har engang til den jyske halvø fundet en større indvandring sted af rotvælsk talende omstrefere. Tiden for denne indrykning kan ikke afgørende fastsættes. I og for sig kan den gerne være ældre end affattelsen af Bedeler ordens vokabular, og f. e. henføres til det 15de hundredår. Længer ned end til det 16de hundredår tør jeg, med fortsættelsen på nordisk grund for øje, på ingen måde sætte udgangspunktet; og jeg vilde helst stemme for begyndelsen eller første halvdel af dette hundredår, da den krampeagtige rystelse, som gennembævede samfundets grundlag, f. e. i Tyskland under bondekrigen og i Danmark under grevens fejde, ikke kunde andet end gøre jordbunden mere modtagelig for omløberiets ugræs; medens samtidig rigsmagtens, af Luther opmuntrede, bestræbelse for at hæmme dets udbredelse nok kunde drive de mere ustyrlige til at prøve deres lykke andetsteds.

43. Bestemmelsen i Reichsabschiede 1497 (1498 og 1500) om tiggere fik i Reformation guter Polizey 1530 et tillæg, hvorved det udtrykkelig pålagdes hver stad eller kommune at ernære og underholde sine virkelig trængende (fremmede måtte ikke tigge; stærke d. e. arbejdsføre tiggere skulde straffes; kun hvor tallet var for stort, skulde øvrigheden have magt til at sende fattige andetsteds hen: „mit einem brieflichen

Hvor ubestemte sådanne antydninger om almindelige forholds sandsynlige indflydelse end efter sagens natur må blive, foretrækker jeg dem dog for en hvilken som helst vilkårlig sammenkædning af enkelte, hver for sig utvivlsomme, kendsgerninger. Ved 1540 må banditvæsenet have grebet slemst om sig i Tyskland, siden det fandtes fornødent at gøre jagt på »mordbrændere«. Og i begyndelsen af 1546, da Kristian den tredje havde omdraget udi Nörjuthland, havde han selv set og forfaret den store og svære uskikkelighed, som der fandtes, så vel udi købstæderne som på landsbyerne, med omløbende »tryggeler og fattige folk«, som gjorde bonden stor overlast, og mange af dem vare karske og føre; hvorfor han indskærpede lensmænd og købstæder overholdelsen af den åbne reces og ordinans, som han med sit menige Danmarks riges råd derom tilforn [1537] havde ladet udgå. Men intet berettiger os til at sætte en årsagsforbindelse mellem hin jagt og denne tryglen. Selv om trygleriet det år skulde have været mere trykkende end sædvanlig, vilde dette finde sin naturlige forklaring i de daværende høje kornpriser. Noget andet er det, at der sagtens alligevel har været udlændinge blandt omløberne. Hvad der snarest må undre os, efter de i § 1 givne oplysninger, er kongens »forundring« over recessens ikke-efterlevelse.

Med hensyn til nærmere begrænsning af stedet, hvorfra vandringerne mod nord er udgået, skal jeg indskrænke mig til at bemærke, at der intet foreligger, som neder os til at søge længer mod syd end til Nordtyskland eller i det højeste Mellemtyskland.

Schein und Urkund in ein ander Amt zu fördern“). Se også Luther i fortalen 1528 til Von der falschen Betler-büberey, jf. slutningen af Erasmus Rotterdams *πρωχολογία*; oven for § 2 begynd.

44. „Exacti sunt hoc anno (1541) per Germaniam incendarii vulgo *mordbrændere* admodum frequentes; eos grassatos fuisse etiam anno præcedente, nominant quidam“ Mogens Madsens håndskrevne krønike (A. M. 854 i 4 s. 338), formodelig efter tysk kilde.

45. Se i kongebrev af 1546: D. mag. 4, 1, 193 jf. 152 ff. og 164 ff. 1546 var et dyrtidsår, se bl. a. de to oven for s. 290 i anm. 4 nævnte håndskr. krøniker; og heller ikke 1545 havde været billigt: Falbe Hansens konkurrence-skrift s. 49. — Lige så uberettiget er man til at sætte de bänder, der 1592 huserede mellem Hamborg og Lybæk (Mejger Nucleus historiar. 2, 229), i umiddelbar forbindelse med de kort efter i Danmark grasserende landløbere (ov. for s. 39).

Hvad enten man vil antage, det er flere småflokke, der omtrent samtidig har begivet sig op på halvøen, eller snarere tænke på en større samlet hob, der har spredt sig over den, må der mellem de første indvandrere have været en del folk fra nærheden af den nedre Rin, måske endog Nederlændere; derimod få eller ingen Jøder.

I det rotvælserne i Jylland fortsatte deres omflakkende levned, kom de straks i berøring med indfødte omstrefjere. Derved forbedredes på den ene side de indvandrede fordanskning, medens på den anden side grunden lagdes til kæltringsproget, hvori navnlig tidlig må være optaget adskilligt latinsk ord-affald (gloser og endelser). I hvilken henseende man bl. a. kan formode påvirkning af halvstuderte røvere som de oven for side 68 nævnte »løbeklerke«. Af datidens øvrige omløbere i Danmark, med hvem forbindelse kunde indgås, skal jeg her kun minde om de såkaldte »kælt-ringer« (ov. for side 70 ff.), der for en del synes fremavlede ved det på landsbyhåndværkerne til fordel for købstædernes næringsbrug udevede tryk.

Naturligvis varede det ikke længe, inden de indvandrede begyndte at gøre udflugter over til de danske øer. Adskillige af dem, måske blandede med nogle Danske, drog siden over til den skandinaviske halvø, hvor de fandt en rummeligere plads at slå deres volter på. Til Sverrig må de senest være komne i det 17de hundredår, eftersom glosser af deres under opholdet i Danmark »forskønnede« rotvælsk ved begyndelsen af det 18de findes nyttede i vestgotiske handelsrejsendes indbyrdes forhandlingssprog. Der fra lå vejen dem åben til Norge. I bægge riger læmpede bøjningen af »rodi« sig efter landsmålenes.

46

Imidlertid fortsattes i Jylland (og på øerne) de tilbageblevnes fordanskning eller nationale nærmelse til de indfødte omløbere, der fyldigst repræsenteredes af »natmændene« d. v. s. de arvelige og så godt som tvungne ihændehavere af visse i den offentlige mening ringeagtede bestillinger. Dog modtoges uden al tvivl endnu i det 17de og 18de hundredår små forstærkninger fra Tyskland, navnlig af jødiske eller i al fald jødisk-rotvælske bestanddele.

Det tyske gaunervæsen, der havde fået et opsving under tredivaarskrigen, trådte derefter ind i et tidsrum af spredte forfølgelser, hvori der først ret kom fynd og klem, efter at Franskmandene ved freden i Basel var komne i besiddelse af den venstre Rinbred. Ved hjælp af deres gensd'ærmer åbnede de en udryddelseskrig mod de denne egn hærgende bander, hvis medlemmer, for så vidt de ikke ramtes af bødelsværdet, trængtes over på Rinens højre bred, hvorfra de omtumledes videre under mange hånde skæbner, der til sidst (1811 og 12) førte resten af dem, og andre af samme surdej, op i Holsten, hvis virksomme politi det lykkedes 7 at få dem fat.

I det hele var den danske regering på sin post over for den af tidsomstændighederne i begyndelsen af det 19de hundredår begunstigede indstrømning af fremmede vagabonder. Mod slutningen af 1801, da det befrygtedes, at en stor mængde mennesker, som havde stået i de krigførende magters tjeneste, og som, »da freden var bragt til veje i Evropa«, fik deres afsked, vilde strejfe omkring i nabolandene uden lovlig næringsvej, hvorved de lettelig kunde fristes til at »tigge, stjæle og røve«, indskærpedes det øvrighederne at overholde de angående løsgængere og landstrygere udgangne anordninger, at omgås forsigtig med passers udstedelse, og at foreholde færgemændene deres lovlige ansvar. Dog ser det ud, som man især har lagt an på at dæmme for strømmen under dens løb gennem hertugdømmerne. I april 1802 og i oktober 1804 afholdtes (efter tidligere skik) over hele Sønderjylland, på landet (amter, landskaber, adelige distrikter) og i købstæderne, på en og samme dag en storartet klapjagt efter indfødte og udenlandske omløbere og tiggere, hvorved der tilsammen, med hustruer og børn, opsnappedes omtrent 500 personer. Deriblandt fandtes Tyskere, Jøder, Nørrejyder, Københavnerne, enkelte Svenskere, et kvindfolk fra Kristiania; en 19 desertør, forværende soldater, skærslibere o. s. fr. For kongerigets

47. Det nærmere se hos Avé-Lallemant 1, 94 ff. og den tilsvarende litteratur s. 247 ff.

48. Kanc.-cirk. (til overøvrighederne i Danmark og Norge) af 11 1801. Sml. et (for Danmark) af 11 1803.

49. Nach den Districten geordnete und mit einem Register versehene Liste aller bey der am 13ten April 1802 gehaltenen allgemeinen Nach-

vedkommende blev en tilsvarende foranstaltning kun pletvis sat i 50 værk, og det er derfor ikke usandsynligt, at ransagningens planrette gennemførelse sønden for Kongeåen har drevet flere individer op over denne. Under alle omstændigheder er det vist, at fremmede, navnlig tyske, landstrygere både i krigsårene og senere vedblev at trænge sig ind i Nørrejylland; og det skulde være under- 51 ligt, om derimellem ikke har været folk med tysk tyvesprog på tungen. Men hvad der her bliver hovedsagen, er, at ligesom sådanne i den nyeste tid indkomne rotvælskere umulig længer har kunnet føle sig i national enhed med deres forjyskede og »prævelikvantede« forgængere, således kan det nu heller ikke forudsættes, at de har fået tid og ro til at sammensmelte sig med den masse, hvori hine i tidernes løb var gæde op. På Undalls fortegnelse over »natmændsfolk« i Viborg tugthus opføres også yderst få som hjemmehørende i den tysktalende del af Sønderjylland, og ikke en eneste i Holsten eller det øvrige Tyskland. Overhovedet må det betænkes, at, om end en vis forstenelse eller stivnen i trækkene hører med til »gaunersprogenes« fysiognomi, er de dog ingenlunde satte oven over foranderlighedens lov; hvad der ikke alene er en nødvendig følge af bevægeligheden i de folkesprog, hvori de har deres grundlag og støttepunkter, men også af det idelig skiftende samkvæm

---

suchung von sämtlichen Obrigkeiten des Herzogth. Schleswigs gehaltenen und befragten einheimischen und auswärtigen [d. e. i den danske stat ikke hjemmehørende] Herumstreifer und Bettler (22 sider i folio). Består af 221 numre foruden en Anhängtes Verzeichn. der in der St. Hadersleben seit der im J. 1799 gehaltenen allgemeinen Bettelstreif nach und nach aufgebracht Vagabunden (38 numre, hvorimellem 20 udlændinge: 2 italienske matroser, 1 Franskmand o. s. v.) En aldeles ensartet Liste aller bey der am 18ten October 1804 gehaltenen o. s. v. (24 sider i folio), bestående af 167 numre foruden 6 „in Hadersleben kurz vor dem allgem. Bettelstreif aufgebracht Vagabunden“. — Findes på vort kngl. bibliot., og er forløbere for de oven for s. 189 anm. 61 nævnte årlige (siden halvårlige) kriminallister.

50. I kancelli-cirkul. 1<sup>3</sup> 1806 (til stiftatm. og amtmænd samt grever og baroner i Danmark) tales om, at opbringelsen af mange tiggere „ved en på adskillige steder anstillet jagt“ havde vist, at underøvrighedernes opmærksomhed på omvankende og pølse personer ikke overalt var så stor, som den burde være. — Jf. ov. for s. 231 i anm. 25? og sml. fortællingen fra Københavns amt (nogle år senere) s. 193 f.

51. Jf. bl. a. ov. for s. 217 og 174.

mellem »gaunere« fra forskellige landskaber og lande, og af de forandringer, der stundum kan blive uundgåelige for at forebygge en alt for let forståelse i uden for liggende kredse. En rotvælsker fra Luthers tid vilde sikkert, uagtet de mange berøringspunkter, i begyndelsen have ondt ved at forstå eller sætte sig på fortrolig fod med en fra Bismarcks. Meget mere måtte det da formentlig være tilfælde med rotvælskere over for jyske kæltringer, der for længe siden havde indsmeltet de ældste rotvælsk-tyske elementer, og hos hvem selv det vistnok senere tilkomne stof af lignende art var blevet iført en ny dragt eller bragt i omgivelser, der måtte være fremmede for de nys indvandrede. I det jeg fastholder en gennem tiderne sammenhængende tråd i udviklingen af det jyske kæltringsprog, kan jeg derfor ikke lægge særdeles megen vægt på følgende ytring af Rask (1824): »så vel kæltringerne som deres sprog vare vistnok ved at gå i forglemmelse; da de i vore dage have erholdt en ny forstærkning fra Tyskland af, hvorved det gamle kunstsprog er blevet opfrisket og måske udvidet«.

Det »romaniske« ordforråd indtager en meget underordnet plads i Dorphs leksikon; et forhold, der næppe vilde vist sig væsenlig forskelligt, om overleveringen i det hele havde været fuldstændigere, da det står i god samklang med den stilling, selve »Romanierne« hos os til sidst kom til at indtage. Skönt Taterne (Sigenerne) synes indkomne i Danmark omtrent ved samme tid som rotvælsk-

52. Sml. udtalelser af sprogmanden Pott 2, 12 (i indledn. om gaunersprogenes karakter) med dem af politimanden Liebich s. 116. — For ved i anm. 34.

53. En ulæmpe er det, at så godt som al vor kundskab om kæltringsproget skrives sig fra et enkelt individ, »professoren«, hvis tilfældige personlige forbindelser eller rejseiagttagelser man derfor ikke tør frakende al indflydelse på indholdet af Dorphs leksikon. — Hvor urede end den optattelse er af det tyske gaunersprogs (kochemer-loschens, rotvælsks) forhold, hvortil Dorph s. 31 (jf. 1ste udg. s. IX f.) — åbenbar efter en trykt tysk fortegnelse — har føjet nogle ordprøver, skjuler der sig dog i den tilføjede bemærkning, at »dette sprog næsten ikke bruges af vore rotvælskere« d. v. s. af de jyske kæltringer, en rigtig erkendelse af, at til jysk kæltringsprog bør man kun henregne det rotvælske ordstof, der virkelig var optaget og indarbejdet deri, ikke det, som i det højeste var løseligt kendt af en eller anden kæltring, som var kommen i flygtig berørelse med en tysk gauner.



erne, og vistnok til dels under vægten af det samme tryk, er vidnesbyrdene om en indbyrdes tilnærmelse mellem de to klasser inden for Nordtysklands grænser i begyndelsen af det 16de hundredår dog for svage, til at jeg tør forestille mig de dengang i Jylland indvandrende Taterne og rotvælskere som en sammenhørende, end sige sammensmeltet, hob. I Danmark er det desuden først ved midten 54 af det 17de hundredår, man finder antydet sammenblanding af Taterne med »hvide« omløbere; men at de gensidige berøringspunkter stadig er tiltagne, kan ikke betvivles, så lidt som at Taterne måtte komme i mindretallet, især efter de energiske forfølgelser mod dem i første halvdel af det 18de hundredår. Ligesom det nu er let forklarligt, at efterhånden som Taternes antal mindskedes, førtes de tilbageblevne til at opgive deres modersmål, således er 55 det på den anden side naturligt, at lævninger af dette gennem deres ætlinge gik over i eller knyttede sig til det fælles kæltringsprog, som også synes fra Taterne at have lånt det nu på kragemåls vis tilhængte (-t)aris. Hvor vel derfor betydningen af det hos Dorph optegnede egenlig eller oprindelig sigenske ordforråd yderligere forringes ved, at man — som i det foregående oftere antydet — har grund til at antage flere af gloserne i hans tillæg for indsnegne ad boglig vej, bliver der dog en lille kærnetrop tilbage, hvis tilstedeværelse

54. Sml. ov. for s. 314 f. og for ved i anm. 30. I en række deutsche Reichsabschiede o. desl. fra 1497-1577 står ved siden af bestemmelsen om tiggernes tvungne forsørgelse m. m. en om Sigenernes uddrivelse. — Efter at kejseren 1526 havde udvist alle „de sig så kaldende Egiptenaars“ af Nederlandene, og det under strænge straffetrusler — hvis første grad: at piskes på skaffottet og gøres kendelig for fremtiden ved „en split i næsen“ 1536 findes ikendt ved dom —, udstedtes 1538 i Frisland en plakat om bortdragning inden 4de dagen efter af alle, der henregnede sig til „de natie van Egipten ofte Heydenen“ så vel som af hvem der havde givet sig i følge med dem og klædte sig som de: „ende andere, die huere geselschap volgen oft die cleedinghe draghen, zy gewoontlyck syn te draghen“. Dirks s. 94 ff. og 120 f. jf. 86 f. og 112.

55. At Taterne 1595 overværede gudstjenesten i Stubberup kirke, behøver ikke at have været rent skinvæsen, og endnu mindre afgiver det noget bevis for, at de allerede dengang havde tabt deres eget sprog; ti Sigenerne, om hvem alt Krantz siger, at de „kunde mange sprog“, har altid vidst, foruden deres modersmål, at tilegne sig vedkommende landssprog.

jeg mener at burde forklare ved fortsat forplantning i lige linie fra Taterne og deres efterkommere, ikke som tilfældigvis af tyske gaunere indpodede sideskud; hvilken sidste betragtningsmåde heller ikke finder tilstrækkelig støtte i beskaffenheden af de mig bekendte rotvælske ordbøger.

En enkelt overensstemmelse i udtalen af Sigenerord i det jyske kæltringsprog og i det svensk-norske fantesprog (*j* — for *dsch* —) er for uvæsenlig, til at den i nogen måde kan rokke antagelsen af Sigenernes første indvandring i Sverrig-Norge og i Jylland (Danmark) fra hver sin kant. For så vidt ligheden i dette punkt ikke er medbragt fra forskellige sider, kan den let være fremkommen ved senere udvikling i samme retning. Man behøver derfor ikke at antage, at der har været Taterne mellem de til Sverrig-Norge over Danmark vandrede rotvælskere.

Langt fra altså, som nogle har gjort, at betragte Taterne som stamfædre for det (18de og) 19de hundredårs »natmandsfolk«, antager jeg, at et — tilmed ved krydsning fortyndet — afkom af Taterne kun har udgjort en ringe brøkdel af natmandsfolkene. Dertil kom afødninge af hine rotvælskere, som, inden de opgav deres tyske nationalitet, havde givet stødet til dannelsen af »prævelikvantskøn«, der lidt efter lidt fik et overvejende dansk præg. Ti broderparten af »natmandsfolkene« (i navnets videre betydning) nedstammede fra indfødte omstrejfer: først og fremmest fra natmændene, men også fra undløbne fanger eller straffede forbrydere,

56. Muligheden heraf nægtes ej heller af Henrichsen i Månedsskr. f. litteratur 18, 19 og 31.

57. Sml. ov. for s. 291 i anm. 7.

58. F. e. Worsøe, se ov. for s. 259 anm 85 jf. Moltke ned. for i det sidste vedhæng; og sml. Ursin Stiftsstadens Viborg s. 224. Mere korrekt siger Boeck (1835): „sikkerligen gives der flere iblandt natmændsfolkene, der stamme fra hine, vore love kalde Taterne“. Disse omtales af andre (Bulow i Vib. samler 1835 nr 59, Ahlef. Lavrvig 1836), som var det et andet folkefærd end Sigenerne, sml. ov. for s. 314 f. anm. 73. At der har været Taterblod i de s. 320 og 347 f. omtalte lålandske „efterkommere af kæltringer“ kan sluttes af det dem tillagte navn og udseende; medens de to bevarede ord vidner om Tatersprogets tidligere fortrængelse.

59. Temmelig magtesløse blev endnu i det 19de hundredår regeringens bestræbelser for at sikre de løsladte arbejde eller underhold, se f. e. kancelli-cirkul. P 1804 § 15, kanc.-skriv. P 1811, og sml. ov. for s. 283 ff.

stedesløse tiggere o. s. fr. I den før aftrykte inddeling fra 1836 må natmændenes efterkommere nærmest søges blandt de såkaldte »egenlige natmandsfolk«, rotvælskernes og Taternes blandt »glarmesterfolkene« (skojerne]. At de to sidstnævnte arter, som oprindeligt fremmede og boløse, faldt ind under samme klasse, var lige så naturligt og historisk grundet, som at »natmandsfolk«, da den tilnærmelsesvis udjævning af alle medbragte forskelligheder vistnok væsentlig fremmedes ved sammenkomsterne i natmændenes hytter, tillige blev fællesnavn for begge klasser.

At omløberiet i hobe eller familievis, hvor vel ingenlunde fremmed for øerne, dog havde sit egenlige hjem og holdt sig længst i Jylland havde sin naturlige grund i dettes beliggenhed og i de i dets vestlige del stedfindende forhold. Men hvad der, foruden mangler ved administrationen (landpolitiets og tugthusenes indretning), endnu mere end i lovgivningen (f. e. om fattigvæsenet), svækkede og sinkede regeringens anstrængelser for at indordne det ved fødslen til et omvankende levned henviste proletariat i det øvrige samfund, var fremfor alt den i dettes livsanskuelse dybt rodfæstede fordom mod »natmændene« eller »rakkerne« og deres bestillinger. I lang tid havde man rigelig anledning til at erkende »den uden tvivl ganske unægtelige sandhed, at tvang aldrig kan jage fordomme i landflygtighed« (amtmand Hansen 1793). I løbet af det 19de hundredårs første halvdel lykkedes det dog oplysningens solstråler at gennembryde og sprede de sidste skyer af hint vankundighedens mørke.

60. Se ov. for s. 219 og 321.

61. Ov. f. s. 93, 258 o. fl. st.

# Vedhæng.

## A.

### 1. Hermanni Corneri Chronicon under 1417.

(Eccard: Corpus historicum medii ævi II 1225).

Quædam extranea et prævie non visa vagabundaque multitudo hominum de orientalibus partibus venit in Alemanniam, perambulans totam illam plagam usque ad regiones maritimas. Fuit etiam in urbibus stagnalibus, incipiens ab urbe Luneburgensi, et perveniens in Prutziam peragravit civitates Hammeburgensem, Lubicensem, Wismariensem, Rostoccensem, Sundensem et Gripeswaldensem. Turmatim autem incedebat, et extra urbes in campis pernoctabat, eo quod furtis nimium vacaret, et in civitatibus comprehendi timeret. Erant autem numero circiter CCC. homines utriusque sexus, demtis parvulis et infantibus, forma turpissimi, nigri ut Tartari, Secanos se nuncupantes. Habebant etiam inter se Principes suos Ducem scilicet et Comitem, qui eos judicabant, et quorum mandatis parebant. Fures autem erant magni, et præcipue mulieres eorum, et plures de eis in diversis locis sunt deprehensi et interfecti. Litteras quoque promotorias Principum et præsertim Sigismundi Regis Romanorum apud se ferebant, propter quas a civitatibus, Principibus, castris, opidis, Episcopis et Prælatibus, ad quos declinabant, admissi sunt et humaniter tractati. Eorum autem quidam equitabant: quidam vero pedes [o: pedibus] gradiebantur. Causa autem hujus divagationis eorum et peregrinationis dicebatur fuisse aversio a fide et recidivatio post conversionem suam ad Paganismum.

Quam quidem peregrinationem continuare tenebantur ex injuncta eis pœnitentia ab Episcopis suis ad septennium.

Korners selvstændige værd for hans samtids historie er anerkendt af Dahlmann i *Geschichte von Dänemark* 3, 87; og hans betydning er hævdet af Lappenberg i *Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde*, VI, 589-624, og af Georg Waitz i *Abhandlungen der königl. Gesellschaft der Wissensch. zu Göttingen*, 5te bind 1853, historisk-filosof. klasse, s. 69-112.

---

## 2. Rufus: Lybsk krønrike (1400-1430) under 1417.

(Grautoff: *Die lübeckischen Chroniken in niederdeutscher Sprache* 2, 496).

To derselven tyd wanderde dorch de land en vromet hupe volkes; desse quemen ute tartarien; se weren swart unde eyslik, unde hadden mit sik wyve unde kyndere. Se togen dorch de stede unde legen in deme velde, wente me wolde se in den steden nicht lyden umme dat se sere stelen; erer was by veer hundred, unde nomeden sik de secanen. Se hadden under sik vorsten, also enen greven unde enen hertigen, dar worden se van gerichtet, wan se mysdeden. De vorsten der lande hadden en leydebreve gegeven, dat se velich togen, wor se wolden: etlike van en reden, men de meste hupe gink to vote. De sake, wor se aldus umme weterden van deme enen lande to deme anderen, was, also men sede, dat se weren van deme loven treden wedder to der heydenschop, unde daromme was en dat gesad vor ere penitencien, unde scholden dat holden seven jar.

Rufus's krønrike er bearbejdelse, med tilsætninger, af Korner; se Waitz ovenanf. sted s. 88-97, 112.

### 3. Alberti Krantz Saxonia (Köln 1520) under 1417.

(Lib. XI cap. II; forkortelserne er her opløste, og **æ** er sat for **o** med krølle under.)

Cum igitur ageretur a Christo annus decimus septimus post mille-quadringentos, primum apparuere his nostris maritimis locis ad mare Germanicum, homines nigredine informes, excocti sole, im-mundi ueste, et usu rerum omnium fædi, furtis imprimis acres, præsertim fæminæ eius gentis: nam uiris ex furto fæminarum uictus  
1 est. Tartaros uulgus appellat: In Italia uocant Cianos: Ducem, comites, milites inter se honorant: Veste præstantes, uenaticos canes  
2 pro more nobilitatis alunt: sed ubi uenentur, nisi furtim non habent: Equos sæpe mutant: maior tamen pars pedibus graditur: Fæminæ cum stratis et paruulis iumento inuehuntur: Literas tum prætulerunt Sigismundi regis, et aliquot principum: ut transitus illis per urbes et prouincias incolumis permittatur, innoxiusque. Ferunt ipsi ex iniuncta sibi pœnitentia mundum peregrinantes circuire: Sed fa-bellæ sunt: hominum genus, quod usu compertum est, in peregrinatione natum, ocio deditum, nullam agnoscens patriam: Ita circuit prouincias, furto, ut diximus fæminarum uictitans: Canino ritu degit: nulla religionis illi cura: In diem uiuit: Ex prouincia demigrat in prouinciam: Per aliquot annorum interualla redit: sed multas in partes scinditur: ut non ijdem in eundem facile redeant, nisi per longa interualla, locum: Recipiunt passim, et uiros, et fæminas uolentes in cunctis prouincijs, qui se illorum miscent contubernio: Colluuijs hominum mirabilis, omnium perita linguarum, rusticæ plebi grauis imminens: ubi foris illa laborat in agris, hi spolijs inuigilant casellarum.

Krantzes fremstilling gik over i Sebast. Münsters kosmografi, blandt hvis kilder han nævnes; dernæst, gennem Münsters latinske tekst, til Gesners Mithridates; o. s. fr. Særlig blev udtrykket „excocti sole“ så tit afskrevet, at man glemte, fra hvem det egentlig skrev sig. Således ikke

1. Bogen udkom først efter Krantzes død. I den indholdsliste, som er sat for ved udgaven, står „Tartari Cingeei uocati“.

2. Påfaldende uheldig oversætter Bataillard (1844 s. 24) dette ved: (mais) „quand ils chassaient en réalité, ils avaient la prudence de le faire à petit bruit et sans meute“.

alene Hoyland s. 77; men endog Grellmann s. 36, der kun kendte Krantz i den tyske oversættelse.

---

#### 4. Conrad Justingers Berner-Chronik under 1419.

(Udgave ved Stierlin og Wysz 1819 s. 381).

Von den getouften Heiden. — In dem vorgenannten Jare kament gen Basel, gen Zürich, gen Bern und gen Solotern meh dann zweyhundert getoufter Heiden; warent von Egyptenland, ungeschaffen, swarz, elend Lüte, mit Wiben und Kinden, und lagent vor den Städten uf dem Felde, untz dasz sie fürbasz kament, wann sie bi den Lüten unlidig warent, von Stelens wegen, wann sie stalen, was ihnen werden mocht. Sie hattent unter ihnen Herzogen und Grafen, die warent etwas erzüget mit guten silbrin Gürteln, und warent ze Rosz; die andern warent arm, ungeraten Lüte, und wandletent von einem Lande in das ander, und hatten des römischen Küngs Geleitbrief.

Krønniken går til 1421. Forfatteren, der døde 1426, havde fra 1411 været byskriver i Bern.

---

#### 5. Fortsættelsen (1395-1471) af Chronica di Bologna under 1422.

(Muratori: Rerum Italicarum Scriptores XVIII, 611-12).

A dì 18. di Luglio venne in Bologna un Duca di Egitto, il quale avea nome il Duca Andrea, e venne con donne, putti, ed uomini del suo paese, e potevano essere ben cento persone. Il qual Duca avea rinegata la Fede Christiana. E il Re di Ungheria prese la sua Terra, e lui. E esso Duca disse al detto Re di voler tornare alla Fede Cristiana, e così si battezzò con alquanti di quel Popolo, e furono circa 4000. uomini. Que' che non si vollero battezzare, furono morti. Dappoichè il Re di Ungheria gli ebbe presi, e ribattezzati, volle che andassero per lo mondo sette anni, e che dovesero andare a Roma al Papa, e poscia tornassero in loro paese.

Quando coloro arrivarono in Bologna, erano andati cinque anni pel mondo, e n'era morto di loro più della metà. Aveano un decreto del Re di Ungheria, che era Imperadore, per vigore di cui essi poteano rubare per tutti que' sette anni per tutto dove andassero, e che non potesse essere fatta loro giustizia [!]. Sicchè quando arrivarono a Bologna, alloggiarono alla Porta di Galiera dentro e di fuori, e dominavano sotto i portici, salvo che il Duca alloggiava nell' albergo del Re. Stettero in Bologna quindici giorni. In quel tempo molta gente andava a vederli per rispetto della moglie del Duca, che diceano, che sapeva indovinare, e dir quello, che una persona dovea avere in sua vita, e anche quello, che avea al presente, e quanti figliuoli; e se una femmina era cattiva o buona, e altre cose. Di cose assai diceva il vero. E quando alcuni vi andavano di quei che volevano far indovinare de' loro fatti, pochi vi andavano, che loro non rubassero la borsa, o non tagliassero il tessuto alle femmine. Anche andavano le femmine loro per la Città a sei e a otto insieme. Entravano nelle case de' Cittadini, e davano loro ciance. Alcuna di quelle si ficcava sotto quello, che poteva avere. Anche andavano nelle botteghe, mostrando di voler comperare alcuna cosa, e una di loro rubava. Onde fecero un gran rubare in Bologna. Per questo si fece una Grida, che non fosse alcuna persona, che andasse da loro sotto pena di Lire cinquanta, e sotto pena di scomunicazione. Costoro erano de' più fini ladri, che fossero al Mondo. Fu data licenza a quei, ch' erano rubati, che potessero rubar loro insino alla quantità del loro danaro; Sicchè furonvi alcuni uomini, che andarono insieme una notte, ed entrati in una stalla, dove erano alquanti loro cavalli, gliene tolsero uno il più bello. Coloro volendo il cavallo, convennero di restituire a i nostri di molte robe. Così vedendo di non poter più rubare, andarono verso Roma.

Nota, che questa era la più brutta genia che mai fosse in 1 queste parti. Erano magri, e neri, e mangiavano come porci. Le femmine loro andavano in camicia, e portavano una schiavina ad 2 armacollo, e le anella alle orecchie con molte velame in testa. Una

---

1. Der sigtes uden tvivl til, at de brugte fingrene i stedet for kniv og gaffel; jf. Grellmann s. 45, Liebich s. 86.

2. Om den her beskrevne kvindedragt jf. Bataillard 1844 s. 39 anm.



di loro partori un putto sul Mercato, e in capo di tre di andò intorno colle altre femmine.

## 6. *Chronicon Foroliviense* (1397-1433) under 1422.

(Muratori: *Rerum Italicarum Scriptores* XIX. 890).

Eodem Millesimo venerunt Forlivium quædam gentes missæ ab Imperatore, cupientes recipere Fidem nostram, et fuerunt in Forlivio die VII. Augusti. Et ut audivi, aliqui dicebant, quòd erant 3 de India. Et steterunt hinc inde per duos dies gentes non multum morigeratæ, sed quasi bruta animalia et furentes. Et fuerant numero quasi ducenti, et ibant versùs Romam ad Papam, scilicet viri 4 et mulieres et parvuli.

[„fuerant“ er vel læsefejl for fuerunt; og „furentes“ måske, som Ba-taillard 1844 s. 39 antager, for furantes].

I „*Annali d'Italia*“ IX, 1, 144, (Rom 1753) giver Muratori, i det han støtter sig på de to ovennævnte krøniker, en kort beretning om Sigenernes første fremtrædelse i Italien; og tilføjer dernæst: „Sappiamo alt-ronde, che questa canaglia si sparse per la Germania, e andò fino in Inghiltera, e tuttavia ne dura la semenza in Italia“. — I følge hele sammenhængen kan jeg umulig tro, at Muratori, som Grellmann s. 201 f. beskylder ham for, hermed skulde villet påstå, at Sigenerne kom fra Italien til Tyskland.

1; sml. Grellmann s. 67, Liebich s. 83. Den ældste afbildning af en Sigenerfamilie, jeg har set, findes i Münsters kosmografi (tyske udgave 1553, latinske 1554).

3. Forfatteren er „frater Hieronymus Foroliviensis ordinis prædicat-orum“.

4. Talforskellen mellem denne krønikes „quasi ducenti“ og den foregåendes „ben cento“ kommer måske af, at bægge kun giver et omtrent-ligt skøn; men kan også ligge i, at flere Sigenerflokkene har draget sig sammen, alt eftersom de nærmede sig Rom.

## 7. *Andreas Ratisponensis presbyteri Diarium sexennale (1422-27)* under 1424 og 1426.

(Oefelius: *Rerum Boicarum Scriptores I*, 21 og 26).

(1424). Item his temporibus quædam [gens] Cingarorum vulgariter Cigāwnār vocitata, in terris nostris vaga exulabat. Erant autem propè Ratisponam, succedentibus sibi aliis, quandoque multis viris mulieribus et parvulis ad XXX. personas, quandoque autem pauciores. Hæc gens tentoria figebat in campis, nam in civitatibus non permittebantur habitare. Bona enim aliorum subtiliter furto sibi attrahebat. Hæc gens à partibus Ungariæ erat oriunda, dicebátqde se exulare(;) in signum seu memoriam fugæ Domini in Egyptum dum fugeret à facie Herodis, qui eum quærebat ad occidendum. In vulgò verò dicebatur quod essent occulti terræ exploratores. Habebat quoque gens eadem litteras Sigismundi Regis quarum unius tenorem quam in papyro habebant scriptam hic pro Cronicis inserere curavi.

Dernæst følger lejdebrevet, der er udstedt i Zips („datum in Sepus“) 18de april 1423; det udelades her, da det er aftrykt hos Grellmann s. 343 f.

(1426). Hoc anno Gens Zingarorum iterum venit Ratisponam, 1 fixt pue tentoria sua, et habitavit inter Maiterias feriã secundã post Matthæi.

2 Dagbogens forfatter præsteviedes 1405 og indtrådte 1410 i Avgustinerklostret st. Magnus ved Regensburg; hans dødsår er ubekendt. — Sml. også om Sigenerne, under 1424 og 1433, i hans „Chronicon generale“ med Chrafts fortsættelse, indført i Eccards Corp. histor. m. ævi I som nr XXV. Medens det tydelig er den her givne notits fra 1424, der er gået over i Joann. Staindals Chronicon, se hos Oefelius I, 531, er beretningen fra 1433 den samme som i Andreas presbyters „Chronicon de ducibus Bavarie“ med Bauholtz's fortsættelse, udgiven af Marquard Freher, Amberg 1602 i 4, og derefter aftrykt, med tavs tilegnelse af Frehers anmærkninger, bag i „Æneæ Sylvii historia rerum Frederici III“ etc. ved Jo. G. Kulpisius, Strasb. 1685 i fol., der er samme bog som Schilters Script.

1. Maiteriæ, siger Oefelius i Index, står „pro prædus“ (d. e. prædium, campus eller pradam: pratum). Se i øvrigt Du Cange. — Dagtegningen giver den 22de september.

2. Se udsigten over hans levned og skrifter hos Oefelius s. 1-14.

rerum Germanic. a Carolo M. usque ad Fredericum III, Strasb. 1702. I Andreas presbyters tyske „Chronickh von den Fürsten zu Bayern“, trykt i Freybergs Sammlung hist. Schrift. und Urkunden, 2ter Band 1829 i 8, som han forfattede 1427, men der har nogle senere tillæg, findes intet om Sigenerne. En kritisk udgave og sammenstilling af hans forskellige optegnelser og krøniker, med sikker fraskillelse af hvad der tilhører fortsættere og mulige indskydere, er endnu et savn, der vel tør ventes afhjulpet ved Pertz's uvurderlige værk. — Jf. Grellmann s. 208, og Ba-taillard 1844 s. 44, hvor Chraffts navn er slemt fordrejet.

### 8. OIai Petri Svenska Krönika under 1512.

(G. E. Klemmings udgave 1860 s. 305; jf. s. 367 og Scriptorum Rer. Svecic. I, 336).

(1512). Samma år her Steen war höffuitzman worden, kom en part aff thet folket som fara om kring ifrå thet ena landet til thet andra, them man kallar Tatare, hijt i landet, och til Stocholm, förra hadhe the aldrigh her warit.

*Olaus Petri* var født 1492 og døde 1552. Krøniken, der går til 1520, og som han siges at have fuldført 1554, er ikke trykt før 1818. På grund af, at den ikke var tilstrækkelig ensidig, mishagede den nemlig i høj grad Gustav Vasa, se dennes breve i Script. Rer. Svecic. II, 2, 151-60. Imidlertid udbredtes den i en mængde håndskrifter, af hvilke i det mindste det ældste bevarede er samtidigt med forfatteren; et af dem må være faldet i hænderne på *Johan Messenius*, død 1637, som da derfra har lånt sin beretning i *Scandia illustrata*, udgivet 1700, IV, 72 under 1512: „Sub cujus regimine illi Sueciam agyrtæ ac circumforanei primum ingressi sunt Zigani, vulgo Tartari hodierno nuncupati“.

### 9. Obne breffue som vdgick till alle lennsmændene offuer ald Danmarck om thattere. Datum odensse ipso die michaelis anno etc. 1554.

(Tegnelser på alle landene IV, 468 b. — Da jeg i min afskrift har brugt den latinske bogstavsrække, er forskellen mellem langt og kort s opgiven, den mellem ö og ø derimod udtrykt. Forkortelser er opløste i lighed med fuldskrevne former; tegnsætningen er derimod noget til-læmpet).

Vij Christiann etc. Giøre alle witterliggt att wij ere komne vdj forfaringh, hurledis att, ennddogh wij haffue ladett wor Recess och tesliigeste wore obnne breffue vdgaee offuer allt wortt riige Danmark och ther vdindenn forbodett, at In(n)genn thattere schulle vnnderholdis eller tillsteedis att haffue theris werelsse nogennsteds heer vdj Riigett, Sammeledis haffue wij tillschreuiitt wore lenns-menndt, att thee icke schulle tillstede, at sliigtt vdenndiske folck som icke anddett enndt skalckhed haffue mett att fare, att drage omkringh vdj Riigett att stiele och bedrage ennfoldige folck mett styell och vdj andre maade, icke schulle nogennsteds were vnnderhollett vdj theris leenn, Thaa formercke wij att thee dogh mangedsteds vnnderholdis baade aff wore lennsmenndt, addeleenn och andre. Thij bede wij enndnu och strenngeliigenn byude alle wore kere vnndersaatte, geysliige och werdzliige, som bygge och boe offuer allt wortt Riige Danmark, attj efter thenne dagh icke vnnderholle, huse eller heele nogenn thatter som saa omdrager och be- drager ennfoldige folck, Saa framptt att huiilcken som huser eller heeler nogenn aff samme thattere och ther mett bliiffuer befunndenn, att thenn icke will liide ther fore straff oc tiltall, som hannd hage huset och heellet en fredles manndt. Och huem som sliige thattere kannd offuerkomme, tha schulle thee haffue fuldnagtt at straffe thennom paa theris liiff och goeds, och fare mett thennom som mett andre fredles menndt, Och hues goeds som findis huos samme thattere schall were till priiss, och huer thett att beholde som thett bekomme kandt. Fordriister segh nogenne wore lennsmend eller aff addelenn till att tillstede samme thattere att leydis eller vnnderhollis vdj theris leenn eller paa theris gods, thaa schulle thee were pliigtige at vprette ald then schaede som nogenne vore vndersaatte wederfaris aff samme thattere, thett were segh mett styeld eller vdj andre maade, och ther till straffis som the ther hanndthaffue frede- læesth folch. Datum vt supra.

## 10. Brev til landsdommerne af 18de november 1561 om at lade forkynde de åbne breve af samme dag mod Taterne.

(Tegnelsebog på alle landene VI, 516 a. — Aftrykt på samme måde som foregående brev).

Frederich Thend Anden etc. Wor gunst tilforn, wiid at Efftherthij wij ere kommen vdj forfaring, at Stormegtige hogborne første wor kiere herre fader salig och hogløfflige Ihukommelsze haffuer ladit sit obne breff vdгаа, at aldellis ingen Thatelæ skulle tilstedis 1 at were her vdj Rigit, oc her ligeuel emod hogmelte wor kiere herre faders forbud findis Mange aff samme Thatere at omdrage vdj landene oc stiele fran wore vndersotte oc thennom i andre Maade bedrage, Tha haffue wij nu lad(e)t wore obne breffue vdгаа, at alle Thatere, huor som helst the findis, skulle foruisis aff Rigit oc ingensteds stedis at haffue theris werelsze, oc skicke theg ther om wort obne breff, som wij ther til landztinget wille haffue forkyndet, huor aff thu ydermere kand forfare leiligheden, Bedendis teg oc wille, at thu strax thre landzting effther huer anden samme wort breff lader lese oc forkynde ther til tingit, saa at huer mand mue vide thennom ther Effther at rette, oc Nar thu thet saa haffuer ladet forkynde, at thu tha thager thet beschreffuit oc siden vdj god foruaringe Indlegger fornefnte breff, saa thet icke bortkommer. Ther met skeer wor wilge, Thij lad thet ingenlunde. Datum vt supra.

## 11. Kon:ma: obne breff till wndersotterne wdj fyn om thather. 1570.

(Tegnelser på alle landene XI, 157).

2

Wij Frederich thennd Anndenn etc. Giör alle witterliggt att ennddog hogbornne første wor Kiere herre fader, Sallig oc hogloff-

1. I hovedbrevet af samme dag står „sine obne breffue“ (ligesom i D. mag. 6, 56). 1561 har man vistnok kun tænkt på „brevene“ (brevet) af 1554.

2. Det oprindelige udkast til brevet, med udstregninger og rettelser, haves i gehejmearkivets Danske samlinger nr 595. Retskrivningen i denne forskrift er noget simplere (f. e. „tilwender“, „effther“) end i afskriften i

lige Ihukom[m]jelsze, nogen Aar sidenn forlednne haffuer laditt breffue wdgaae, att Aldielis Ingenn tather skulle stedis her wdj Riiggett eller oc Nogen theris handell oc bedragerij at bedriffue, oc saa Mange Tather epter thend dag her wdj riget fandis skulle were fredløsze, oc for huer Mannd Pris mett alltt hues the haffue mett at fare, Tha forfare wij att ther nu skall were enn stuor hob tatter wdj wortt Lannd fyenn, Oc ther wandrer om Kring oc tillwender wore wndersotte Adskiellige skade mett thieris tyffuerij oc skalckhedt, huilchett wij for ingen deell wille liide eller tilstede. Thij forbiude wij alle wore Vndersotthe wdj fornefte wortt Lannd fyenn, ehuo the heldst ere eller were Kunde, Serdieles wore fogder, Embitzmendt, prouster, prester, borgmester, Raadmendt, bønderne paa Landzbyerne oc alle Andre, fornefte tatter epter thenne dag att husze, heelle eller i nogenn Maade att wnderholde eller hant-haffue, Menn fornefte tatter epter thenne dag at were aldieles fredløsze oc att acthe oc holdhe for Pris. Findis nogne wore Vnder-sotthe thennom at husze, heele eller forsuare, fordactinge eller i nogne Maade at handthaffue, tha skulle the ther fore straffis som whorszom[m]e oc the wore breffue oc budt icke acthe wille, her epter seg huer skall wiide att retthe ok for skade att tagge ware. Giffuitt paa wortt Slott Frederichsborg 6 September Anno etc. 1570.

## 12. En herredagsdom fra 1630.

(Af herredagsdombogen for dette år, med samtidig tittel „Konge-dome dømpet vdi heredagen 1630“, i gehejmearkivet, blad 398-401 a. På bogens forblad findes en personliste, der kun kan forstås om de daværende medlemmer af rettertinget: „Printzen [Kristian] wdi sin her faders sted“, desligeste 16 navngivne „Danmarchis Riigis Raad“; og i overskriften over den neden for aftrykte dom hedder det: „Offueruerrendis [var] alt Raadet [d. e. alle de 16 råder] wndtagen H: Anders Bilde, Claus Daa och Christen Thommesen“. *Anders Bilde* til Rosendal i Skåne, der fra henholdsvis 1610 og 1612 til 1629 havde haft Helsingborg slot og Herredsvad kloster som regnskabslen, og dernæst havde fået Herredsvad som afgiftslen — se

Tegnelserne. Udkastet har ikke de jyskladne former „stuor“, „aldieles, serdieles“; men bruger flertalsformen „Tattere“ eller „Thattere“.

Kvittancebog (fra indenrigsministeriet) for 1630 og 31 bl. 48 f. — havde den 24de febr. 1630 fra København udfærdiget de to stævninger, til landsdommeren og til de 17 bønder, se i stævningsbogen, gehejmearkivets Danske samlinger nr 69 g, bl. 228 a. Stednavnene, der til dels er forskrevne i dombogen, kan kontrolleres og rettes ved hjælp af den sidst anførte stævning; jf. Gillbergs Beskrifning öfver Christiansstads län 1767 under Nordra Asbo härad).

Wi Christian etc. Giöre Alle witterligt. For os wor skickedt 1  
 os Elschel: H: Anders Bilde til Rosendall, wor Mand, Raad och be-  
 befalingsmand wdj Herritzwad Closter, Paa dend Eene, och haffde  
 med wor Eegen stëffning for os i rette steffnedt os Elschel: Hen-  
 drick Gyllenstiern till Suanholm, wor Mand, Thienner och förigh  
 Landsdommer i wort land Skaane, Paa dend Anden side, hannom  
 tiltalede for Een domb, hand schall haffue wnderkiend, som bircke-  
 fougden i Riseberebirck Rasmus Madzen schall haffue dömbt paa  
 nogen herridsuad Closters bønder, som schall haffue giort Emoed  
 wor mandat, flødt, huset och hellet nogen Thattere, som der wor i  
 landet, huorfor Rasmus Madtzen schall haffue tildömbt paa same  
 Herritzwad Closters bønder att de effter wor mandat schulle talle  
 dennom i Minde hoes forneffnte Her Anders Bilde paa wore wegne,  
 huileken domb hand schall haffue wnderkiend och samme bønder  
 derfor fri dömbt Imoed wor mandat. Haffde och hidsteffnet Hen-  
 drich i dybedalsz mølle, Andersz Thueszen i Anderstrup, Adser Jep-  
 sen i f(o)rrestad, Olluff i Rugerød, Adzer Jepsen i Sleryd, Anders  
 i Liungh, Peder i Øgerød, Siuffue i Westrup, Inge i degnegaarden,  
 Henrich i Mølldall, Jep brøgger i Løgshusz, Niels Ifuerszen i  
 L(iu)ngbye, Jon Nielszen i Bøndrup, Poell i Bierød, Bent Thuesen 2  
 i Ancheløff, samptlig at lide och wndgielde huis loug og ret er.  
 Och wdj rette lagde forschreffne wor Landsdommers domb, wd-  
 gangen Paa Schaaninge Landstingh dend 22 Martij 1628 Indholen-  
 dis, det bemelte H: Anders Bilde weed sin fuldmegtig haffuer da  
 til Confirmatz Indsteffnet dend domb som Bircchefougden Rasmus  
 Madtzen offuer forschreffne Indsteffnte Personer for ad de Emoed

1. For w (i betydning u) har håndskriftet altid et stort tegn, aftrykket et lille; for stort j (med bet. i) er sat I. For resten aftrykt efter samme regler som de foregående stykker.

2. En mand i Sleryd og en i Ankelev er her glemte, jf. neden for og i stævningen. „Bøndrup“, neden for „Bunderup“, i stævningen Bønderup (Bonnarp hos Gilberg s. 272, jf. Wästrarp 271 af Vestrup).

woris Mandat haffuer husedt och ført Thatter och derris selschab och Partj, och da først for wor Landsdommer fremlagt samme Bircketings domb wdgangen dend 3 Julij 1627 formellendis, det Poel Pedersen Ridefoget till Harridtzquad Closter da effter louligh Kald och warsell haffuer beschylt forneffnte Mend for tatter dj husedt och hellidt haffuer, wdj saa maade som effterfølger, først Henrich i dybedalsz mølle for at hand haffuer ført dennom til Anderstrup, Anders Thuesen i Ande[r]strup effter hans Eegen bekiendelse Att haffue huset 8 Personer och ført dennom siden till Adzer Je(s)p(er)sens i forestad, Olluff i Ruggerøed, Adtzer Jepsen, Oluff i Sleryd, Anders i liung og Peder i Egerød for at de och haffuer ført dennom, Siuffuende i Wenstrerup[!] for at hand baade haffuer husedt och ført dennom, Inge i degnegaarden for hun haffuer ført dennom, Henrich i Molledall, Jep bruger i Løghus. Niels Iffuerszen i L(iu)ngbye, Jon Nielszen i Bunderup for at de sambtlig haffuer ført dennom, Poel i B(i)erød for at hand haffuer ført dennom til Anckeløff, Bent Thueszen som haffuer huset dennom, Nielsz Oelsen i Anckeløff for hand baade haffuer huset och ført dennom. Och haffuer Ridefoget for bemelte Birckefoget satt i rette, Om de forskreffne iche burde derfor at lide effter mandatens Indhold och huer som haffuer husedt dennom at bøde derris 3 mk for huer Personn om natten, och de som haffuer ført dennom at haffue forbrut derris halffue Boeslod, haffuer och dernest sat i rette, om Niels Olszen i Anckeløff, som schall were lenszmand til herridzquad Closter, iche haffuer effter Mandatens Indhold forbrut sin gaard, effterdj hand haffuer baade huset och agget same Tatter, och haffuer derpaa werrid domb begierendis.

Huortill haffuer suaret Anders Bendsen i liung, at hand huercken huset eller Aag dennom, Mens midler tid hand och hans hustrue wor i Kircke, da kom dj 2 aff derris børn till at Aage dennom till Sleryd, Och haffuer birchefoegden effter forberørte leiligheed saaledis Senterid att hand iche retter Kunde Kiende i dend sag, End findes dennom till, saa mange som enten haffuer huset eller ført samme tatter, at talle dennom i minde med Poffuel Pederszen paa Kongl.

---

3. *Lensmand* betyder her åbenbar (fæster og) en art bonde- eller sognefoged under klostret, jf. oven for s. 296 (Osterssøn Vejlles Glossar. juridic. 2den udg. s. 762 øverst.)



Maytz: weigne, effter Kngl: M: mandat, eller at lide som de der haffuer Motuilligen foragtet hans Maytt: mandat, och effterdj Niels Oelszen haffuer huset och Aaget samme Thatter, och hand wordend som schulle fraRaade andre saadant att giörre Emoed Mandaten, Kand birckefougden iche heller rettere Kiende i dend saghend hand haffuer dermed forbrut sin gaard och bør at feste dend paa Nye om hand will besidde hannom. Och haffuer H: Anders Billes fuldmegtig aff wor Landsdommer Paa samme birchetings domb werrid Confirmatz domb begierendisz. Huor Imoed att suare er møtt for wor Landsdommer en part aff dj Indsteffinte bønder och suarid, at dj iche weste aff nogen Kongelig mandater at sigge, som derom skulle were wdgangen, Ey heller dj dend haffde hørt at were forkønt till derris Vernetingsh, Meente dj derfor burde quit werre.

Och lyder wor Landsdommers domb saaledis till affsigt, Att effterdj K Mz forordning om Thatterne huercken er beuislig giort Att haffue weret forkyndet till tinge [eller] paa sogensteffne, iche heller er beuist, Att Herridtzfoegden, deelletougderne eller sognefougder er aluorligen forordnet, Att dj lenszmendene schulle giffue det tilkiende, Thatter at werre wdj deris lehenn, Effter forskreffne leylichheed weste wor Landsdommer Thingfoegdens dom iche at Kunde stadfeste, Mens magteløs Kiender. Sammeledis fremlagdis H: Anders Billes wnderschreffne forset, Huor wdj hand formeener 4 forskreffne Hendrick Gyldenstiern med sin domb wRet at haffue giort, wdj det hand bemelte Bircketings domb haffuer VnderKient, och det formedelst at Mandaten iche schall haffue werit forkønt till tinge eller paa sogensteffne, huilcked Nochsum skall Kunde agtes wnodig att werre, Effterdj att mandaten findes wdj lougen trøgt och er mer end för 40 Aar siden wdgangen, wilde och mange, om slig wdflugt schulle haffue genge, wdj slig eller andre maade sig wndschylde, iche at haffue hørt lougen, och aff forberorte leylichheed Meener derfor hans domb bør magteløs were och hand for Kost och terringh till rette stande, Och Birckefougdens domb wid magt bliffue, Derpaa Vnderdanigste wor dom begierendisz.

Her Imoed att suare er i rette møt dj Indsteffinte bønder, och

wdj rette lagde deris schriftelig beretning, huor Vdi de giffuer tillkiende, Att det war dennom ubeuist, at det wor Thatter dennom bleff paaført som dj tiltallis for, Mens de at schall haffue beret at haffue frj pasz at drage I landet formedelst derris Mend schulle haffue tient os i Krien, Saa dj derfor icke torte der Emoed staa. Thil med schall dj iche woris Mandat derom werid beuist, at dend nogen tid wor forkønt til tinge eller sogensteffne, Setter derfor wnderdanigste i rette, om woris Landtzdommers domb iche bør weed magt bliffue och dj for dend tiltalle quit bliffue. Er och wdj rette met forskreffne Henrich Gyldenstiern och berette, ded wahr for hannom wbeuist, att ded wahr Thattere som forskreffne bønder haffuer huuset, och formeente med sin udstede dom Ingen wRett at haffue giort, Satte derfor wnderdanigste i rette, [om] hand iche for denne steffning bør quitt at werre.

Med flere ord dennum emellum wor.

Da effter tiltalle, Giensuar och dend sags leyligheed, Saa och effterdj Landtzdommer sin domb haffuer funderit derpaa, at dend Mandat derom gangen ehr, ey er publiceret, Och Ingen dogh med rettens wuidenheed sin forseelse kand wndschyldede, da sagde Wij derpaa saaledis aff for rette, At wor Landtzdommers domb icke bør at befrij dii, som beuises at haffue huset och heelet dennom, som beuises at haffue weret Thattere, Att dj Joe bør effter Kongl: Maytz forordningh att staa til rette och bøde 3 mk for huszen och hælen, och burde lenszmanden at staa i lige Maader till rette effter mandaten, med Mindre hand beuiser, dennom, sigh wuidende, at haffue weret der i Egnen och aff sine bønder fløttet och førth. Datum Kiobenhaffns Slott dend 28 Junij 1630.

---

5. Den her (som i dombogen) fremhævede linie er en stående formel, hvormed overgangen göres fra sagfremstillingen og irettesættelsen til domslutningen.

6. Sted- og dagtegningen er tilføjet efter overskriften.

## B.

## 13. Kommissariernes udi politikommissionen allerunderdanigste memorial. 1685.

(Blandt „Siellandske Indlegge“ i gehejmearkivet d. å. litr. A. — Er skrevet med gotiske bogstaver undtagen i egennavnene og i nogle fremmede ord.)

Stormegtigste Konge.

Allernaadigste Herre.

Eftersom mange Eders Kongl: Mayts: undersaatte, baade i Kjøbstederne och paa Landett sig beklager, at det er dennem iche liden besuering, at de ofte maa i een eller Anden tilfælde med stoer bekostning u-forbigengellig betienne sig med nogle Visse Personer till selfdøet quæg at udføre, och een och anden deslige ringe arbeid at giøre, som de ellers enten Ved deris tjenistetiuende, eller andre fattige folch, med liden bekostning kunde dertil formaae, Men fordi dend Gemeene Mand er kommen i den Vrange indbilding, at saadant ringe arbeid at forrette, er u-ærlig, Saa ere de som saadant arbeide sig een gang hafuer paataget at bestille, dermed och gierne tilfrids, och under saadan prætext fortfahrer, med andre got folch u-billigen åt udschindre; Eftersom da allernaadigste Herre och Konge, Vi paa det underdanigste u-forgribellig meener, at dend som giør efter Lougen, huis derudi beuilges at giøre, iche billigen bør at følge nogen Vanrøgte, men alleene dend som udi nogen u-ærlig Sag og miszgierning sig derimod forseer, Saa Syfuis osz tienligst at borttage forskrefne VanRøgte I forhaabning at der siden noch schall findis de fattige folch, som deslige arbeid for billigere priis schall forrette. Huorfore Vi derpaa hafuer grundet effterschrefne forordning, om det Eders Kongl: Mayt: allernaadigst motte behage, at dend Saaledis motte først publiceris, førend nogen anden Regle-

ment Vorder forferdiget, for derved at betage dend Gemeene Mand dend Vrange meening, som een stoer deel af dem er indtagen af; Huillchet vi i dybeste underdanighed henstiller til Eders Kongl: Mayts: Videre. Allernaadigste Resolution.

och forblifuer

Af PolitiCommissionen Eders Kongl: Mayts:

d: 12 Februarij 1685. Allerunderdanigste och Throeplygtschylldigste thienere:

*M. Vibe. Alb. Güldensparre. Luxdorff.*  
*P. Resen. P(?). L(?). Scavenius. W. Mule.*  
 B. Jenssen. C. Rauh. P. Motzfeldt.

---

I. Sidenborg.

Medfølger udkastet til forordning om „hestegieldere“ o. s. v., der undertegnedes den 21de marts s. år.

---

#### 14. Forhandlinger vedkommende forordningen af 31te januar 1794.

##### a. Natmand Knud Hansens klage til magistraten i Ribe.

(Justitsministeriets arkiv. — Forfattet og skrevet af Knud Hansen selv; med gotiske bogstaver undtagen i egennavne og nogle fremmedord.)

Riibe d. 14de Julij 1791.

Til sämtlige Velädle

og

Velbaarne Magistraat.

Da jeg har fot til min Bestalling af mit velbaarne Obrighed at je skal när Hesterne dode flye skynnet af dem, og deraf skal forsorge Kune og mit Folk, so vil je underdaanigst beede Magistraaten at di ville sørge at ikke fleere giöre slige Ting, da et dog är imod retten at nogen Bønner skal flye Hesterne eller graver dem neer i Jorden foruden at de la me vide om et, da dog me Skinnet tilhører efter retten og andet forlanger je ikke af mit velba[a]hrne Magistrat, at je mo fo Skinnet af Hesterne, som doder i Riiber Stift.

Deslige Ting me at graver Hesterne ner år skeet i Plaustrup, og tillige me har di ved meged grov imod mig.

*Knud Hansen*  
Natman i Riibe.

b. Ribe Magistrats fortolkning af Knud Hansens andragende.

(Justitsministeriets arkiv.)

Til det Højkongelig Danske Cancelie  
Pro Memoria

I Anledning af indlagte Ansøgning fra Natmanden her i Staden have vi ladet ham nærmere mundtlig forklare den egentlige Mening deraf. Vi have da erfaret, a) at adskillige Bønder her i Eggen skulle lade deres døde Creature nedgrave med Skindet, uden at ville tillade bemeldte Natmand enten imod Betaling at aftrække Skindet i forvejen til deres egen Nytte, eller at føre sig selv Skindet til Nytte uden videre Betaling; b) at Aarsagen til denne Vegring skal være en besynderlig Overtroe, naar de nemlig formode at Hexerie er passeret hos dem, saa skulle de troe at dette ophører hvis det forhexede Kreatur nedgraves med Skindet tillige; og c) at Natmandens Ønske er: et det maatte være ham tilladt at føre sig Skindet af de døde Creature til Nytte, hvilke Ejerne ville nedgrave uflaaede.

Deels for at faae, om mueligt, hiin urimelige Overtroe udryddet, deels for at afværge, at de saa nyttige Huder, hvilke endog — især her i Eggen — ere vanskelige at faae tilkjøbs, ej skulle aldeles blive ubenyttede: holde vi det for Pligt at understøtte Natmandens Knud Hansens indstilling med den underdanige Forestilling: om det ej — paa Grund af Analogien i Rescr. 27 Septbr: 1747 og 19 Mart: 1748 for Danmark samt 12te Januar 1759 for Norge — skulde kunne bevilges den Ansøgende: at — saa ofte nogen enten her i Byen, eller paa 2 a 3 Miles Distance heromkring, ej vilde enten selv aftrække, eller ved andre lade aftrække, Huden af deres døde 4 føddige Creature hvad Slags det end maatte være af — han da maatte være berettiget til at aftrække og beholde

Huden af saadanne Kreature, med mindre Ejerne vil betale ham for Huden efter en vis Taxt, f. E: for en Hest, Oxe eller Koe 3 mk, for en Kalv eller et Svin 1 mk, for et Faar, et Lam, en Hund eller Kat 8 sk. o. s. v.

Ribe Raadstue den 19. Julii 1791.

*Emm. Balle*

*Knud Simonsen*

*J. Lund*

Magistratens erklæring over natmandens ansøgning henstilledes den 26 juli til kancelliets gunstige overvejelse og resolution af stiftbefalingsmanden over Ribe stift *C. Hellfried*.

c. Kancelliets behandling af Ribe magistrats forslag, Kristian Colbiörnsens udtalelser, m. m.

Det første, kancelliet gjorde ved magistratens forslag, var, at det den 20de avgust afæskede general-landøkonomi- og kommercekollegiet en erklæring derover. Denne afgaves i få ord (undertegnet af Sehestedt m. fl.) den 25de oktbr: kollegiet anså det ikke for tjenligt uden for købstæderne at henvise dette arbejde til natmændene for ej at bestyrke almuens fordomme om, at samme var vanærende. For øvrigt var det kollegiet bekendt, at et af de største garverier ved København havde udsendt folk for at aftage huden af døde kreature omkring i landet på sådanne steder, hvor fordommene mod dette arbejde var mest almindelige.

2 I kancelliet var stemningen overvejende for at imødekomme magistratens andragende; dog med forskellige tvivl om nyttens af en sådan bevilling, og betænkeligheder med hensyn til dens udstrækning eller begrænsning. Et medlem mente derhos, at »noget almindeligt« måtte foranstaltes mod nedgravningen af kreature med huden; og et andet, at man i så fald først måtte skaffe sig at vide, »hvor mange Natmænd der vare boesatte i Landet og hvor stoor District hver een havde«. Også *Colbiörnsen* udtalte sig fra først af

»Enig med det Tillæg, at Natmanden skulde ikke blot have

---

2. I denne tid er i reglen ikke, som senere hen, de stemmegivendes navne (eller den enkelte stemmegivnings dato) angivne på forhandlingsarkene. Både af ydre og indre grunde er imidlertid Colbiörnsens ytringer kendelige nok. (Justitsministeriets arkiv.)

Tilladelse; men endog være pligtig at flaae naar det forlanges, og at Ejerne har Valget af, at betale efter Taxten, eller lade Natmanden beholde Huden. En almindelig anordning, efter disse Principer, skal jeg udkaste, ifald Collegium befaler det. Tvangs Middel, til at afværge store Kreatures Nedgravelse, uden at Huden først aftrækkes, maatte vel tilføjes. Natmanden maatte straffes, naar han nægtede at flaae, eller fordrede mere, end Taxten tillod.«

På den anden side af forhandlingsarket fortsætter han imidlertid: »Ved nøjere at overtænke denne Sag, finder jeg, at Hensigten bedst opnaaes, naar man lader Natmanden være gandske uden for; Thi dennes Indblandelse bestyrker Almuens Fordom, at det er et uærligt Arbejde, at drage Huden af døde Heste og Qvæg. Igien-nem Oplysnings Udbredelse udryddes Fordommen sikkerst. Jeg har derfor søgt at gjøre det saa indlysende, som mueligt for Almuen, at det er en god og nyttig Handling, at bruge slige døde Kreatures Huder til Nytte, og at det er beskæmmende og daarligt, at efterlade en god og gavnlig Gierning. Udkastet til en Forordning, efter disse Grundsætninger, fremlægges herved til Bifald«.

Udkastet bifaldtes, og indstilledes den 13de april 1792 til kongen; men den 18de maj næst efter resolverede h. m., at samtlige stiftamtmand og amtmænd i Danmark og Norge skulde høres om denne anordning. Der udgik da cirkulærer, med afskrifter af udkastet (eller »kopiforordninger«, som de også findes kaldte), af henholdsvis 26de maj og 2den juni til disse embedsmænd, hvis betænkninger indkom i løbet af juni—avgust.

Straks efter nyår 1793 toges sagen igen for i kancelliet. Et medlem anså det for nødvendigt med det samme at sørge for den især på landet værende natmandsklasse, som, når det forehavende lovbud overholdtes, med et vilde betages hvad lidet den hidtil havde haft at leve af. En anden mente, det vilde blive meget vanskeligt at udrydde fordommen, så længe natmændene var nødvendige i købstæderne, hvorfra de formeredes; og foreslog ud-

---

3. Den fra nordre Bergenhus amt er først dagtegnet  $\frac{3}{4}$ , fra Nordlands amt  $\frac{1}{2}$  1792, og den fra Finmarken først  $\frac{1}{4}$  1793. Samtlige grundskrifter (med vedlæg fra nogle underøvrigheder) findes i justitsministeriets arkiv, og desuden en ekstrakt af dem alle undtagen de to sidstnævnte.

deling af præmier til husbonder, som foregik med et godt eksempel.

*Colbiörnssen* lagde ikke dølgsmål på sin utålmodighed:

»Jeg ønsker meget, at Collegium gunstigt vil behage at bestemme hvad der skal forandres og rettes i mit Forslag og Udkast til Forordningen. Det var uden Anledning og uden Collegii Befaling, jeg vovede at udkaste denne Lovgivning, hvori, jeg nu seer, at have været saa lidt heldig. Jeg forestillede mig, at det skulde være en Politie-Lov; men dersom Tienere ikke skulle tvinges til at være deres Husbonder behielpelige i at tage Huderne af Kreaturene, og dersom de ikke skulde straffes for Ulydighed, i Tilfælde af Imodsættelse, ophører det aldeles at være nogen Lov. At udsætte Premier til Husbonder, der opfyldte Forordningens Hensigt, synes mig, at være en mest passende Foranstaltning for Landhusholdnings Selskabet. Og jeg seer ikke engang, hvorledes Hus-  
4 bonden kan vinde denne Premie, naar Tieneren tør nægte at komme ham til Hielp. Maaskøe Collegium befaler heller, mundtligen at overlægge og aftale hvad højsamme anseer nødvendigt at forandre eller tillægge i Forordningen, ifald ellers noget af det foreslagne Udkast kan bruges?«

Et medlem angav nu de punkter, som der i henhold til de indhentede erklæringer kunde være tale om at forandre. *Col-  
5 biörnssen* gik ind på noget og modsatte sig andet. I anledning af indvendingerne mod den i § 1 hjæmlede frihed til at udlægge ådsler »for derpaa at skyde vilde Dyr, føde Hunde dermed om  
6 Vinteren, eller deslige«, i det de vilde dyr kun skulde passe på Norge, og hundene helst måtte lades uomtalte [af hensyn til jagten],

4. Det havde derfor også været foreslået, at selskabet skulde uddele præmier til tjenestefolk; hvad andre dog fandt vilde være at belønne den simple pligtopyldelse.

5. Forbindelsen „nogen — han“ i § 3 hævdede han, som omfattende bægge køn efter lovsprogets talebrug: Danske lov 6—6—1,—11—12,—15—16 o. s. v.

6. Jf. resk. til befalingsmanden over Trondhjæms stift af 1759 § 2. I Danmark var ødelæggelsen af ulvene i Jylland stillet som endemålet for bestemmelserne i jagtforordningen af 1718 § 51 ff.; et udryddelsesværk, hvorved der også var anvist natmændene en rolle (§ 56). Fo. 1732 § 52 ff. er gentagelse heraf.



bemærkede han: »I Danmark kan Selvejere (i det ringeste) skyde Ræve. Mange fode ogsaa Svin med saadant Heste-Kiød, og alle Folk paa Landet holde Hunde«.

I overensstemmelse med disse udtalelser gav Colbiörnsen sit oprindelige forslag de fornødne tillæmpelser. Det således omarbejdede udkast indstilledes den 5te april 1793 til kongen; men i statsrådet trak sagen i langdrag, hvorover *Colbiörnsens* misfornøjelse skaffede sig luft under cancelliets forhandlinger sidst i decbr 1793 om de jyske overøvrigheders betænkninger og forslag:

»Jeg har tilforn yttret mundtlig i Collegio, at den af mig foreslagne og af begge Rigernes Amtmænd anbefalede Forordning, ang: Huders Aftagelse af Creature, vilde bane den sikkerste Vej til at udrydde Fordommen imod de saa kaldte Natmandsfolk. Det var ønskeligt, om man kunde blive underrettet om det er Hs Ms Villie, at denne Lovgivning aldrig maae udkomme, eller om H. M. allernaadigst vil blot, at de foreslagne Bestemmelser, i een eller anden enkelt Punkt, skulde forandres? Thi, dersom Hoved-Grundsætningerne (der forekomme mig at være byggede paa sand Stats Klogskab og Moral) finde Bifald og blive til Lov, vil det ikke blive vanskeligt, at faae Natmandsfolkene igien indsatte i deres menneskelige og borgerlige Rettigheder. Jeg skal udførligere yttre mine Tanker herom i Collegio«.

Ikke för den 20de januar 1794 approberede kongen udkastet, dog med tilføjende, at straffebestemmelserne i § 2 skulde nedsættes til et foreskrevet mål. Colbiörnsen måtte da endnu en gang omskrive sit udkast, der så omsider den 31te januar fik kongelig underskrift, og udkom som forordning for Danmark og Norge.

Forholdet mellem den endelig vedtagne forordning og Colbiörnsens oprindelige udkast (fra 1792) fremgår af følgende sammenstilling. I § 1 mangler indskudet »i Tilfælde af, at han har Jagt-Rettighed« i det første udkast. I § 2 er »Tieneste-Tyende« sat for »Tieneste-Karl«; samt straffebestemmelsen for modtvillige Tjænere af henholdsvis 4 dages fængsel på vand og brød og en måneds forbedringshusarbejde, og for vrangvillige naboer af en rigsdalers bøde, i det sidste øjeblik nedsat fra henholdsvis 8 dage, 3 måneder og 2 rigsdaler. I § 4 er sognefogdens eller lensmandens bøde af henholdsvis 5 og 10 rigsdaler nedsat fra 10 og 20. Slutningen om

opsyns- eller oldermændene mangler i det oprindelige udkast. § 5 var oprindelig § 6, og § 7 oprindelig § 5; § 6 om snibede og befængte heste er helt ny.

Det mærkeligste ved disse forandringer er, at de er udbyttet af halvandet års skrivelser og overvejelser; en sendrægtighed, hvori Colbiørnsen dog er uden al skyld.

### 15. H. Diechmanns „Underdanigst Forslag“ om natmændenes emancipation. 1792.

(Justitsministeriets arkiv. En lidt afvigende opskrift, dagtegnet den 19de november 1792, indsendtes 1794. Til denne er her kun taget hensyn ved enkelte tvivlsomme skrivemåder.)

Paa en Tid, da vores allernaadigste Konge ved saa mange viise Anordninger søger at udbrede Hæld, Velstand og Frihed blandt sine Undersaatter, og da det synes, at Almuen allerede har giort Skridt fremad til Oplysning, og ey at holde saa fast ved sine skadelige Fordomme, kunne det maaske være Tid, at hielpe en Deel af vore Medborgere, som uden egen Brøde, men formedelst Almuens skadelige Fordomme, kan regnes blandt vore ulykkelige Medborgere; jeg mener de saa kaldte Natmænd og deres Familier. Det er for bekjendt en Sag, til at den skulle kunne behøve Beviis, at vore Natmænds Familier ere i den uheldigste Forfatning: thi da ingen vil eller rettere ingen tør tage nogen af disse i Tieneste, saa maae de henleve deres Tid i Ladhed og Ørkesløshed, hvilket gjør, at de blive besmittede med alle de Laster, som Ørkesløshed føder af sig, og disse forplantes saaledes fra Slægt til Slægt: beklageligt er det, at dersom endog en fordomsfri Mand ville antage saadant Menneske i sin Tieneste, stod han Fare for, ikke at faae nogen til at tiene sig efter den Tid; ja Fordomme[n] gaae[r] endog saavidt, at man i ingen Henseende tør lade disse arbejde for sig, f: Ex: at udlevere dem noget til Spind eller anden Haandgierning, hvilket de ofte ikke engang lære, fordi ingen tør have med slige Folk at bestille: til dette kommer endnu, at ingen vil huuse disse Folk, saa de undertiden ikke veed hvor de skal tye hen, og derfor sammenstrømme saa talrige paa hinanden, at 12 à 16 Personer, hvoraf de fleste ere arbeidsføre og tjenstdygtige Mennesker, maae sammenproppes

i et lidet Værelse, og der i yderste Armod med friske og sterke Lemmer sukke efter det Brød, som dem vel er givet, physisk Evne til at kunne paa lovlig Maade fortjene, men hvilket de dog formedelst Almuens Fordomme ikke kan; hvorfor disse talrige Flokke inden deres snevre Hytter maae udtænke paa en lastefuld Maade at erhverve sig det Nødvendige. Gid der maatte kunne udtænkes Midler til at lindre disse Ulykkeliges Kaar! og hvor sørgeligt er det ikke, naar Menneskeheden skal see sig i den Nødvendighed, som her, at give et lastefuldt Levnet et beklageligt Bifald.

Vore allerhöyestsalige Konger har ved viise Anordninger søgt at borttage den macula fra disse uhædige Mennesker, som en urimelig Indbildning alene har paafort dem; men Virkningen har, formedelst Almuens uovervindelige Fordomme, ikke svaret til Hensigten: nu derimod da vor Tidsalder i saa mange Henseender har viist, at kunne giøre det mueligt, som fordem ikke blev anseet derfor, saa kunne den maaskee og giøre det i denne ikke ubetydelige Begivenhed, hvortil jeg i dybeste Underdanighed for det høye Collegium herved nedlægger følgende

### Forslag.

Da det, som falder i Sandserne, efter al Erfaring virker langt mere paa Almuen end de meest indlysende Fornufts slutninger, saa troer jeg underdanigst, at de skadelige Fordomme, hvorved Almuen giør de saa kaldte Natmænd og deres Familier til uærlige, bør ved en Slags Ceremonie og paa en sandselig Maade udryddes, og kunne efter min underdanigste Formening skee saaledes:

Paa en vis bestemt Dag skulle alle her i Riget værende Natmænd og enhver til deres Familie henhørende Person giøres ærlige (:om jeg saa tør sige, og deri rette mig efter Almuens Indbildning:) ved det at Fanen ved Borger-Companiet efter den ved Militair Etaten brugelige Maade offentlig paa Torvet blev svinget over dem<sup>1</sup> for det under Gevær opstillede Borgerskab, hvorefter Øvrigheden skulle give Haand til enhver af disse Personer og deres Navne til ligemed den med dem foretagne actus gratis indføres i Raadstue-Protokollen til Efterretning i Fremtiden.

---

1. Se efterfølgende tillæg.

De Natmænd, som boe paa Landet, maatte med deres Familier til denne actus indfinde sig i nærmeste Kiøbstæd, paa den dertil bestemte Dag.

Naar saaledes som anført var skeet, skulle anordnes:

1) At Benævnelsen Natmand skulle være gandske afskaffet, men disse Folk skulle herefter kaldes Renovations-Mestere.

2) For desmere at sammenbinde dem med det øvrige Selskab, skulle de i Kiøbstæderne væende Renovations-Mestere tage Borger-skab paa denne Haandtering og altsaa

3) Medtages i alle borgerlige personelle Byrder, saasom at være Skattekræver, Stokkemand p: p: samt at staae under Gevær med Borgerskabet saavel ved Ildebrands Tilfælde, som i andre Begivenheder.

4) Øvrigheden maatte sørge for, at disse Personer kunne have fornøden Udkomme, og derfor med denne Haandtering combinere een eller flere af Byens smaa Bestillinger saasom Skorstensfeier-Vægter-Fattigfoged-Vognmester-Tienesten eller deslige.

5) Disse Folk maatte kunne antages i Militair Tieneste, uden 1 herefter med dem at foretage nogen Fane-Svingning eller deslige; for ikke at bringe Almuen i den Tanke, at ved dem endnu hængte nogen macula.

6) Naar den forommeldte actus var foretaget, formodes ikke, at Øvrigheden behøvede ex officio at forskafe Renovations-Mestere 2 Faddere til Barnedaab m: v: men naar sligt imod Formodning skulle behøves, da maatte den paa en fornuftig og uformærket Maade foranstalte saadant.

7) For at lade udføre og aftage et dødt Qvæg ved Renovations-Mesteren, skulle sættes en meget høy Taxt; derimod skulle det være enhver enten selv eller ved andre for en mindre Betaling, at forrette saadant, tilladt, med Betydning at sligt Arbejde ikke er uærligt.

Naar saaledes som anført blev anordnet og Anordningen tillige gelsidet med en behørig Indledning, om hvor daarlig Almuens Indbildning i denne Begivenhed hidtil har været, og hvor uanstændigt

og med vore oplyste Tider upassende det ville være, længere at ville vedholde slige skadelige Fordomme, troer jeg underdanigst, at det anførte ikke ville være gan[d]ske uden **Virkning**: dog ere disse ringe Tanker, som Æmhed over at see, og Ønske til at kunne afhjælpe, Medborgeres tunge Skiebne har foraarsaget, underdanigst fremsatte, mere fordi jeg haaber, at de kunne anledige oplyste og indsigtfulde Mænd til at giennemtænke denne for Moraliteten ikke ubetydelige Sag, end fordi jeg troer, at de skulle blive anseete som følgeværdige.

Naadige og høye Herrer! for den Dristighed, med hvilken jeg her har fremsat mine underdanigste og ringe Tanker, haaber jeg naadigst Tilgivelse: de Mangler, som det høye Collegium heri har fundet, er ikke Villiens, men Evnens, og af den Aarsag tør jeg underdanigst forvente naadig og skaansom Bedømmelse, og vover underdanigst at anbefale mig til det høye Collegiums Naade og Bevaagenhed.

Colding den 20de November 1792

*H. Diechmann*

Raadmand og Byskriver

Til Det høykongelig Danske Cancellie i Kiøbenhavn

## 16. Tillæg om den i foregående stykke antydede symbolske æresoprejsning.

Brugen af fanesvingning til at gøre folk »ærlige« (altså ikke at sammenblende med »fanesving« i Peder Pårs 4de bog 2den sang, jf. Werlauff i Dansk månedsskrift 1862 2, 388 f.) vil være mange bekendt fra Brosbølls »Gøngehøvdingen« 1ste del 4de overskrift. Dette æretvættende middel har egenlig intetsteds hjemmel i den ældre militærlovgivning (»krigsartikler« og »krigsretsinstruktioner«). Det var en på krigsbrug grundet vedtægt, der fra Tyskland, — hvor dens anvendelse endog ansås nødvendig på soldater, 3

---

3. Se Lünigs Corpus juris militaris s. 1438 b, jf. »Anhang« s. 492 f.; Döplers Theatrum pænarum 1, 567. Hvormed kan sammenlignes, at i Fredrik den 4des reskript af 1711 til generalauditør Bornemann (jf. dennes cirkulære af 31te s. m.) påbydes en sparsommere brug af „den

4 som uden skyld havde været underkastede tortur, — sneg sig ind  
 5 i Danmark, hvor fremgangsmåden haves omstændelig afmalet i »Des  
 6 Reglements für Unsere Geworbene und National-Infanterie dritter  
 7 Theil« 1747, så vel som i »Frederic den Femtes Krigs-Artikels-  
 8 Brev for Land-Tienesten i Søe-Etaten« 1756. Efter »reglementet«  
 9 anvendtes rensningen dels på »regimentsgewaldigernes« medhjælper,   
 10 de såkaldte stokkerknægte, før de kunde træde ind i rækkerne;  
 11 dels på syndere, hvis navn var slået på galgen. Efter »artikkels-  
 12 brevet« kun »naar Nogen ved Dom var skilt fra sin Ære, eller  
 13 for Desertion hans Navn var slået paa Galgen«. Ved en vidt

---

polske buk“ så vel af hensyn til loven (1-20) som til hin torturs hårdhed, „geschweige dasz ein Soldat, der solches ausgestanden und dennoch un- schuldig nachmals befunden, seine Ehre und Gesundheit beraubet und also Unseren Diensten untüchtig gemacht wird“.

4. Lib. III cap. XVI (s. 588-91) „Von Ehrlich-machen durch Schwenk- ung der Fahne“: den pågældendes indkaldelse i den af mandskabet dan- nede kreds; oplæsningen af regimentets ansøgning og den kongelige be- villing; hans afklædning og knælen 3 skridt fra fanen, der svingedes 3 gange over ham; hans iførelse af regimentets mundering og overræk- kelsen til ham af kårde, patrontaske og gevær; hans indstilling i ræk- kerne, og majorens tiltale til kommandoet om ikke længer at lade ham noget høre.

5. § 740 og 741. Fremgangsmåden var i det væsentlige den samme som efter reglementet. Rensningen skete med „Vores Danske Konge- Flag“, og den rensede måtte aflægge ny allerunderdanigst troskabsed.

6. Gewaltigerens og stokke(r)knægtens (des Stöcken-Knechtes) stil- ling i regimentet er nøje afstukken i nysnævnte reglement. De hørte bægge, ligesom feltpræsten, avditøren, spillemandene, feltskæren og hans svend, til „understaben“ (s. 44); men medens gewaldigeren var munderet aldeles som en underofficer, var stokkerknægtens mundering i sömmene o. a. st. „udstafferet“ med samme farve som opslagene (s. 112); og medens gewaldigeren begravedes som en korporal, jordeses stokkerknægten „i stilhed“ (s. 338). Stokkerknægten antoges af gewaldigeren, der fik „tracta- ment“ til ham, stod inde for ham og måtte røve ham „wenn er etwas pecciret, so nicht von Wichtigkeit“ (s. 45). Når et navn skulde slås på galgen, eller en eksekution foretages in effigie, var det gewaldigerens sag at tilvejebringe navnet eller billedet, men stokkerknægtens at bringe det ind i kredsen og at fly skarpretteren det (s. 46). Gewaltigeren skulde dele alle eksekutions-gebyrer halvt med sin stokkerknægt, hvem det pålåg at anskaffe og bevare spidsrodene til gadeløbet (das Gassenlauffen; s. 377 og 45), o. s. fr. Jf. f. e. fo. 1<sup>o</sup> 1752 slutn. og 1<sup>o</sup> 1788 § 18; indkvarteringsreglement § 1788 i § 9.

7. hvorfra det så først skulde nedtages af skarpretteren („Bøddelen“ 1756).

dreven analogi med stokkerknægtene udvidede skikken sig til natmandssønner som sådanne, for så vidt der — undtagelsesvis — åbnedes dem adgang til hæren.

Når altså en kancelliherre under forhandlingen om det Hellfrieiske andragende (1792) henstillede, om ikke generalitetet kunde få de to natmandsdrenge anbragte som »stokkerknægte« ved et regimenterne, så var dette en efter omstændighederne ret naturlig udvej, hvis benyttelse imidlertid vilde have støttet fordømmen til bægge sider. Skikken kom overhovedet oftere, fra forskellige synspunkter, på tale under forhandlingerne om natmandssagen i disse åringer. Nogle anså allerede det, at den tåltes, om ikke just som en stiltiende godkendelse af, så dog som en skadelig tilbagevigning for den herskende folkemening om visse stillingers »uærlighed« i og for sig. Således byfoged *Gad* i sin betænkning af 2<sup>o</sup> 1792 (igen indsendt 1794), når han ytrer, at »ingen *Stöcken*[-knægt] skulde agtes infamia minori notatus för Fahnen var svunget over ham«; og *Københavns magistrat* i sin erklæring af 1<sup>o</sup> 1792, hvori som medvirkende grund til den i håndværkslavene mod natmandsfolkene rådende fordom anføres den »i militair Etaten endnu brugelige Maade, at slige Personer med en vis Ceremonie erklæres for ærlige förend de i Tienesten antages«. Fremdeles amtmand *Hauch* i Tisted 3 1793 med hensyn til natmændene: »ingen Fahnes Svenkning eller anden gyselig Ceremonie behøves for at giöre et Menniske ærlig, som allerede er det«. Fyldigst udtaler sig *B. G. Sporon* (Koldinghus 2<sup>o</sup> 1794): »Der som Skarpretterens folk [i stedet for natmændene] forrettede alt det som ved Executioner var fornødent, veed jeg ikke om nogen Uærlighed skulde være at befrygte: thi da det er mig ikke bekjendt at Skarprettere nogensteds i Landet ansees i mindste Grad uærlige, 8 saa kunde man maaskee formode at hans Folk, som assisterede ham, heller ikke bleve anseete derfor. Men i den Henseende maatte det tillades mig at erindre at det nok vilde være fornødent at sætte Gevaldigere, lige til den nederste, ved Regimenterne paa samme Fod, og borttage al Macula fra dem, om det endnu er som det har

---

8. Stiftamtmand *Pentz* i Ålborg foreslog 1<sup>o</sup> 1803 den samme kombination: da vilde fordømmen tabe sig; »thi for Skarpretteren selv har Almuen dyb Ærefrygt«.

været tilforu, da man paa den haanligste Maade har begeget dem endog ved at skabe dem ud til Vanære for Menneskeligheden. Saa maatte og ingen Fanesvingen eller anden Ceremonie behøves i Militær Etaten, enten for Natmændene eller Gevaldigere, og deres Börn, eller andre, hvem det være maatte. Thi dersom et saadant Menneske kunde uden Ceremonie blive Borger, men ikke uden Ceremonie, Soldat, vilde nok Hensigten med det heele være fejlet«.

Andre mente, man gjorde klogest i at nytte selve vanebrugen (og vanbrugen) til fordommens udslettelse, enten i de enkelte mødende tilfælde eller en gang for alle. Således stiftamtmand *Sehestedt* § 1793: intet hindrede, at natmændene »paa een eller anden Maade deklareredes liige med andre Borgere (Man swinger jo Fåne over Gevaldigeren [!] og han er ærligere end för efter Folkemeeningen)«. Fremdeles byfoged *Fogtman* i Vejle (reskriptsamlere) 1<sup>o</sup> 1793: natmændene kunde »bortføres — — til fast Tjeneste i en af Militær-Etaterne, efterat, for ei at støde de øvrige Krigsmænds Ærekjærlighed, Fanesving over dem var brugt, ligesom over Gevaldigerdrengene skeer«. Endelig amtmand *Gersdorff* (Vosnæsgård 2<sup>o</sup> 1794, Kalvo amt): skarpretterne kunde holde en dreng til at besørge rakkerforretningerne; »blev han end anset som de i fordom dage værende Gevaldiger Drengene, kunde han paa lige Maade giøres ærlig«.

Det var den sidstnævnte synsmåde, der allerede havde tilkæmpet sig en sejr i regeringen. Ligesom nemlig gevaldigerposten ved det sælandske regiment var afskaffet ved en skrivelse fra generalitets- og kommissariats-kollegiet af 16de januar 1790, i det hans forretninger skulde bestrides af dertil kommanderede underofficerer, 9 således var der den 29de april 1791 faldet en kongelig resolution 10 af følgende indhold: da uærlighed alene burde være en straf for forbrydere, så befalede, at stokkeknægtene, der efter gammel krigsbrug var blevne ansete for uærlige, nu måtte befries for den med deres stilling hidtil fulgte ignomini og måtte giøres ærlige på den hidtil brugte måde samt være duelige så vel til at blive

9. Rosenstand-Goiskes militære reskriptsamling 4, 307.

10. R.-Goiske 4, 412 f.



soldater som til at vælge sig anden lovlig næringsvej. Ingen måtte, mod høj vilkårlig straf, forekaste dem den tidligere foragt. Derefter skulde de kaldes *profosser* og, på et par ubetydelige aften nær, munderes som »de gemene« (menige).

At dog hverken de gamle navne, i hvilke vanæren havde bidt sig fast, eller selve skikken i sin helhed straks er forsvunden ud af hærlivet, er ikke alene i og for sig rimeligt, — den kongelige resolution angik jo desuden kun stokkeknægtene (gewaldigerdrengene), — men tør vel også sluttes af enkelte blandt de foregående udsagn, om end nogle af dem åbenbar røber ufuldstændig sagkundskab. Endog en halv snes år senere ( $\frac{2}{5}$  1803) anker herredsfoged Hiorth (i Rinds herred) over »den høist besønderlige og særh egne Skik, der endnu [?] skal eksistere ved Respective Regimenterne og det Militaire, at en Gevaldiger-Knegt eller Dreng skal, ved en Forsamling af Regimentet, giøres som det kaldes, ærlig, för Han maae indgaae som Soldat«.

Ligesom altså udgangspunktet i Diechmanns forslag lader sig spore tilbage til den kongelige resolution af 29de april 1791, således afspejler sig samme grundtanke: om det sanseliges stærke virkning på den uoplyste almue, i en mængde andre forslag til natmændenes »højtidelige« emancipation; og hvor meget denne tanke var i tidens ånd, fremlyser af, at den fandt indgang hos selve kancelliet (oven for s. 129, 132 og 136), uden at det dog nogen sinde lykkedes den at arbejde sig frem til virkelighed.

## 17. Ordre fra Fredrik den sjätte til kancelliet angående natmandssagen. 1813.

(Af justitsministeriets arkiv; med kongens egenhåndige underskrift.)

Ved at tilstille Vort Cancellie hosfølgende allerunderdanigste Andragende og Forslag fra Biskop *Block*, angaaende den saakaldte 1 NatmandsClasses Skadelighed m: v: ville Vi have Collegiet paalagt

1. Forslaget tilhørte i virkeligheden provst Worsøe, se oven for s. 157 f. jf. Moltke ned. f. s. 393.

desangaaende, at indkomme med allerunderdanigst Forestilling, samt Oplysning om denne Sags Anteaeta, da samtlige Overøvrigheder i 2 Nørre Jylland allerede i 1793 eller 1794 have indsendt Betænkning og Forslag angaaende denne Gjenstand.

Befalende Eder Gud!

Givet paa Vort Slot Frederiksberg den 23 August 1813.

**Frederik R**

Til Vort danske Cancellie.

### 18. Fredrik Moltkes forestilling til cancelliet om de såkaldte natmandsfamilier i Nørrejylland. 1819.

(Grundskriftet med Moltkes egenhændige underskrift findes i cancelliets, nu i justitsministeriets optagne, arkiv. Det er her nøjagtig gengivet, undtagen for så vidt det kun bruger latinske bogstaver i egennavne og ikke skelner mellem ö og ø).

Det er et Særsyn, som vistnok fortjener Opmærksomhed, at der i en organiseret Stat, og i en af dens vigtigste Provinzer, existerer og allerede længe har existeret en nomadisk Colonie -- en Flok Mennesker, som streife Landet igiennem, og uden at være bunden til nogen egentlig Næringsvei, uden at være underkastet nogen borgerlig Forpligtelse eller Byrde, og uden at nyde det borgerlige Selskabs Fordeele og Rettigheder, mit i Samfundets Skjød, ere udelukt fra al Forbindelse med det, lever i bestandig Striid med det, frygtede og forhadte, kummerligen søge Livets Ophold, og kuns ved opdagede Forbrydelser og Lovens Straffe, naar den engang imellem rammer dem, gjøre deres Tilværelse kjendelig. Det er dog virkelig Tilfældet med de saakaldte Natmands-Familier, som i Nørre Jylland, og i forskellige Sogne af Aalborg Amt føre et usselt Liv. Jeg har ikke ilet med at gjøre herom nogen Indberetning deels fordi jeg har troet at maatte foreløbigen forvisse mig om denne Sags Virkelighed og til den Ende indhente Oplysninger, deels fordi jeg har formodet at andre Øvrigheder, som, formedelst flere Aars

2. I cancelliet fandt man den gang kun aktstykkerne fra 1803, og antog de ældre for at være „forkomne“. 1869 opdagede dog cancelliråd Secher betænkningerne og forslagene fra 1793 i en pakke „henlagte vigtige sager“; se oven for s. 136 og 140.

Erfaringer, vare bedre bekendte med det Locale end som jeg, alle 1 rede havde desangaaende indberettet det Fornødne. Imidlertid vilde jeg ansee det for uforsvarligt længere at tilbageholde Fremstillingen af denne Sag. Jeg frygter ikke for at den skulde ansees for ubetydelig eller uvigtig; thi det gjelder om: at betrygge den offentlige Sikkerhed: at virke til et ikke ringe Antal af Menneskers Vel hvis høist ulykkelige og med det øvrige Samfunds contrasterende Stilling allerede opvækker Deeltagelse: at maaskee kunne omdanne dem fra skyldige og farlige til gode og nyttige Mennesker. Det er i saadan Henseende at jeg tillader mig følgende Beretning og Forslag.

Hvorfra denne Kaste har sin Oprindelse er et historisk Spørgsmaal hvis Undersøgelse egentlig ikke hører til denne Forestilling. At dømme efter disse Folks Levemaade, deres Sæder, deres Afsondring fra Landets øvrige Indvaanere, deres Lyst til Omvanken, deres Vedhængen ved visse Vedtægter, synes den Formodning ikke ugrundet, at de ere enten en Levning af fordums Tatere, som Loven benævner i 3—20. eller oprindeligen henhøre, som en unavngiven Forfatter formener, »at de stamme fra hiine leiede Krigsfolk Arild 2 Hvitfeldt omtaler, som fremmede og tildeels liderlig Gesinde der [ei] har Lyst deres Brød paa en bedre Maade at fortiene«. At disses Omstreifen allerede længe har foranlediget Klager, synes Forordn: af 21 Marcii 1685 at vise som taler om deres Sammenrottelser paa alle [d. e. adskillige] Steder i Provinzerne.

Ligesom disse omstreifende Folks Existenz er, ved en sørgelig Erfaring, stadfæstet, saa er det om at gjøre at finde Midler til at standse den Uorden de forvolde. Efter de Beretninger, jeg har erholdt fra vedkommende Jurisdictioner og Sognefogder, er det egentlig, for saavidt Aalborg Amt angaaer, i Aars, Sleth og Gislum Herreder hvor disse Natmænds Familier har deres periodiske Ophold, og hvorfra de gjøre deres Udvandringer, og hjemsoge, i hele Flok-

1. Moltke havde tiltrådt sit dahavende embede fra begyndelsen af 1816.

2. Moltke mener forfatteren —n i Fyns stifts adresse-avis 1815 nr 100, hvis artikkel er optrykt i Jörgensens skrift fra s. å. s. 9-12. Anmærkningen s. 10, med henvisningen til Hvitfeldt, er imidlertid af Jörgensen selv.

Jf. i Huidtfs tilegnelse til Kristian d. 4de for ved 5te bind af 4-udgaven.

ker, Landmanden, som af Frygt for Ulykker de true med løskjøber sig, og forsyne[r] dem med hvad de forlange. De ernære sig ved at fuske paa Glarmester, Plattenslager Haandværk, Skorsteensfeierie, med at tage Huder af Creaturer, men dette alt tjener dem i Grunden meere til Paaskud end til virkelig Næringsvei. Deres Lyst til det omflakkende Liv tillader dem ikke noget stadigt Arbeide. Det er kuns alt for vist, at det er ved at stjæle og at bedrage at de søge og finde deres kummerlige Underhold. Det synes næsten utroeligt, at saadant nstraffet skulde kunde finde Sted der hvor der er Øvrighed og Politie, men det lader sig let forklare, deels af den Land-Almuen vedhængende Frygt for at naar de angive slige Forbrydere, disse kunne i sin Tid, tilskyndede af Hævn, gjengielde det og forvolde Ulykker, som langt overstige det dem tilfødiede Onde. Denne Frygt er saa meget mindre ubeføiet da de forudsee at naar en eller anden Forbryder bliver greben og afstraffet, saa vil han ved sin Løsladelse af Tugthuset hvortil han paa nogle Maaneder er dømt, kunne [d. e. komme] i hans forrige Stilling, drives af samme Nød, og blive(r) farligere end han var. Bonden vælger da det mindre Onde og tier. Deels gjør Manglen paa Arbeids og Tvangshuse, hvor disse Folk kunne henvises til, det næsten umueligt med Strænghed at forfølge disse den offentlige Sikkerhed forstyrrende Mennesker. Man vilde sættes i stor Forlegenhed og ikke vide hvad man skulde gjøre med dem, naar heele Flokke af disse Omstreifende bleve paa engang grebne og satte under Lovens Forfølgelse. Inidlertid vidne dog de jævnlig forefaldende Delinqventsager om disse Natmænds Deeltagelse i Indbrud, Tyverier og Bedragerier.

Unægteligen ere derfor disse Individuer højst skadelige og farlige for Samfundet, men det er ogsaa ligesaavist, at de tillige har største Fordring paa Medlidenhed. Naar man forestiller sig disse Mennesker lige fra Barns Been af blottede for ald Hielp og Understøttelse, uden Opdragelse og Udsigt til Næringsvej, udelukte fra det borgerlige Selskab, som foragter dem, og frygter kuns for deres Udaad, saa ere de vist nok meget ulykkelige og meget at beklage. Det vilde derfor sikkerlig være en ikke uvigtig Gjenstand for Regjæringens Opmærksomhed at forbedre deres Kaar, og skjænke dem en taaleligere Tilværelse.

Efter min uforgribelige Mening vilde det ikke kunde opnaaes

uden ved nogen Tvang, men dog saadan der ikke kunde ansees som Straf, men som det fornødne Middel til at fremme deres moralske Forbedring og Omdannelse. Denne Tvang, meente jeg, skulde bestaae deri at de bleve tilholdte at arbeide og kunne paa lovlig Maade soge deres Underholdning. Men da der er Mangel paa Arbeidshuse og faae Udveie til at bekoste dem indrettede, saa kunde maaskee Wiborgs tugthaus, som skal svare saa godt til sit Øjemeed, og virker saa megen Gavn efter sin Bestemmelse, maaskee tilbyde Leilighed til at sætte dem af Natmænds-Familie, der vare arbeidsføre, i Virksomhed. De maatte ikke ansees eller behandles som Tugthauslemmer, men som saadanne, der, uvante til Arbeide, skulde anbringes til at lære det Fornødne, til siden paa egen Haand at fortjene deres Brød; de kunne maaskee blive, ved Manufacturen, brugbare og dannes til duelige Lemmer i Staten. De spæde Börn og deres Mødre og til Hielp Trængende maatte ikke paa noget særskilt Sogn eller District, da de ikke kunde regnes at henhøre til nogen især, men paa den heele Provinzes Bekostning, som vandt saa meget ved Befrielse for disse besværlige Omvandrende, opdrages og underholdes.

Ved at nævne disse maaskee meget utilstrækkelige Midler til at standse dette Onde, har jeg blot søgt at foranledige Sammes nærmere Undersøgelse. Det strækker sig langt over dette Amts Grændser, og skal være udbredt især over heele Nörre Jylland, dog formoder jeg at Wiborg Stift, hvor den störste Deel af Aalborg Amt hører til, er denne nomadiske Floks Hoved-Tilflugtssted. 3

Om derfor ikke det Kongelige danske Cancellie maatte ansee det hensigtsmæssigst, at en Commission blev udnævnt bestaaende af Stiftamtmandene af Wiborg og Aalborg tilligemed nogle Embedsmænd som disse maatte bringe i Forslag, hvilke det blev paalagt at indhente fuldstændige Oplysninger om denne Sags Beskaffenhed for saavidt Nörre Jylland angaaer, og indkomme med Forestilling om de kraftigste Midler til at raade Bod paa denne omforklarede Uorden.

Endvidere tillader jeg mig at tilføie: at de Bekostninger som saadan Undersøgelse og Iværksættelse af hvad der maatte foreslaaes

og bifaldes, ville forvolde, vel ikke kunde standse eller forhindre Foranstaltningen, da, naar den blev hensigtsmæssig, Staten vilde udentvivel vinde en ikke ubetydelig Tilvæxt af gode Borgere, og Landmanden nyde en større Grad af Betryggelse mod Overlast.

Slutteligen kan jeg ikke undlade at bemærke, at hvad Amtsprovst Krarup, Justitsraad Jörgensen, Pastor Zimmer og Pastor Worsøe, med flere, har skrevet om denne Sag har gjort mig endvidere opmærksom paa, og forvissat mig om Nødvendigheden at noget bliver gjort for at hæve de Misbruge og forebygge den Uorden, som Natmænds Familiers lovløse Forhold foranlediger.

Aalborg den 23de April 1819

*Moltke*

Til

Det Kongelige danske Cancellie

## Liste over Vedhængene.

### A. om Sigenere eller Taterne:

	side
1. af Korner under 1417 . . . . .	359.
2. af Rufus under 1417 . . . . .	360.
3. af Krantz under 1417 . . . . .	361.
4. af Justinger under 1419 . . . . .	362.
5. af Chron. di Bologna under 1422 . . . . .	362.
6. af Chron. Foroliviense under 1422. . . . .	364.
7. af Andreas presbyter under 1424 og 1426 . . . . .	365.
8. af Olaus Petri under 1512 . . . . .	366.
9. åbet brev 1554 . . . . .	367.
10. forkyndelsesbrev 1561 . . . . .	368.
11. åbet brev 1570 . . . . .	368.
12. herredagsdom 1630 . . . . .	369.

### B. om natmænd og natmandsfolk:

13. indstilling af politikommissionen 1685 . . . . .	374.
14 (a-c). vedrørende forordn. 31te jan. 1794 . . . . .	375.
15. Diechmanns emancipations-forslag 1792 . . . . .	381.
16. fanesvingning til tegn på „uærligheds“ ophør . . . . .	384.
17. kongelig ordre 1813 . . . . .	388.
18. F. Moltkes forestilling 1819 . . . . .	389.

## Bekjendtgjørelse.

Ministeriet for Kirke- og Underviisningsvæsenet har under 12te d. M bifaldet følgende af Consistorium i Henhold til § 2 d i den allerhøieste Resolution af 10de Mai f. A. (Bekjendtgjørelse af 19de s. M.) angaaende Erhvervelsen af de academiske Grader ved Kjøbenhavns Universitet foreslaaede Bestemmelser til Ordens Opretholdelse ved det offentlige Forsvar af Afhandlinger for Erhvervelsen af bemeldte Grader, nemlig:

1. Forsvarshandlingen styres af Facultetets Decanus eller af en anden dertil af Facultetet udnævnt Professor. Styreren giver Ordet og paaseer, at Handlingen foregaaer paa en værdig Maade; han kan paalægge en Opponent at ophøre og i fornødent Fald afbryde Handlingen. Styreren deel-tager ikke selv i Disputationen.
2. Berettigede til at optræde som Opponentere ere ordentlig-viis kun academiske Borgere, uden Hensyn til Livsstil-ling, samt Candidaterne fra det polytechniske Institut og det forrige chirurgiske Academie. Andre, som ønske at opponere, maae derom forud henvende sig til vedkom-mende Facultet.
3. De, som ville opponere, have at melde sig hos Facul-tetets Decanus inden Begyndelsen af Handlingen; dog kan Styreren ogsaa give Tilladelse dertil under selve Hand-lingen, men uden at betage dem, som tidligere have meldt sig, Forretten.
4. Der tilstaaes ordentligviis hver Opponent ex auditorio  $\frac{3}{4}$  Time; dog kan Styreren, forsaavidt som Antallet af de anmeldte Opponentere tillader det, tilstaae en længere Tid. Hele Handlingen maa ikke vare over 6 Timer.
5. Foransførte Bestemmelser skulle indtil videre trykte med-følge enhver Disputats.

Dette bekjendtgjøres herved til Efterretning for alle Ved-kommende.

Consistorium, den 26de April 1855.

J. E. Larsen.

J. Gram.

---

F. C. Petersen.